Ош мамлекеттик университетинин ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК Ошского государственного университета

№4, 2018
ISSN 1694-7452

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Журнал жылына 4 жолу чыгарылат

№4-2018

Илимий журнал Кыргыз мамлекеттик китеп палатасынан 2000-жылдын 28-декабрынан каттоодон өткөн.

Жарыяланган макалалар тууралуу маалымат №564-10/2016 келишими боюнча
Россиялык илимий цитата берүү индекси менен индекстелет (РИНЦ)
Жыйнакка кирген материалдар автордук редакцияда жарыяланды. Макаланын мазмуну жана шексиздиги үчүн жоопкерчилик авторлорго жүктөлөт.
Редакциянын пикири макалалардын авторунун пикири менен дал келбеши мүмкүн.

Жыйнактын электрондук версиясын www.oshsu.kg, vestnik.oshsu.kg, elibrary.ru сайттары аркылуу эркин кирип көрүүгө болот.

Башкы редактор:

филол.и.д., профессор ***Исаков К.А.***

Башкы редактордун орун басары:

тех.и.д., профессор ***Кенжаев И.Г.***

РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ:

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРИ:

1. Жээнбаев Ж.Ж. – мед.и.д., проф.
2. Жолдубаев Р.Дж. – мед.и.д., проф.
3. Жумабаев А.Р. – мед.и.д., проф.
4. Тайчиев И.Т. – мед.и.д., проф.
5. Осумбеков Б.З. – мед.и.д., проф.
6. Эшиев А.М. – мед.и.д., проф.
7. Мамаев Т. – мед.и.д., проф.
8. Сулайманов Ш.А. – мед.и.д., проф.
9. Жолдошов С.Т. – мед.и.д., проф.
10. Момунова А. – мед.и.д., проф.

БИОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Жумабаева.Т.Т. – б.и.д., проф.
2. Каримова Б.К. – б.и.д., проф.
3. Тажибаев А. – б.и.д., проф.

ТАБИГЫЙ ИЛИМДЕР:

1. Матикеев К.М. – г.и.д., проф.
2. Низамиев А.Г. – г.и.д., проф.
3. Алтыбаева Д.Т. – х.и.д., проф.
4. Камалов Ж.К. – х.и.д., проф.

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕР:

Физика:

1. Арапов Б.А. - ф.-м.и.д., проф.
2. Саипбекова А.М. - ф.-м.и.д., проф.
3. Ташполотов И.Т. - ф.-м.и.д., проф.

Математика:

1. Алымкулов К.А. - ф.-м.и.д., проф.
2. Каримов С.К. - ф.-м.и.д., проф.
3. Матиева Г.М. - ф.-м.и.д., проф.
4. Турсунов Д. - ф.-м.и.д., проф.
5. Сопуев А.С. - ф.-м.и.д., проф.

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Купуев П. К. – э.и.д., проф., КРУИАнын мүчө-корреспонденти
2. Эргешбаев У.Ж. – э.и.д., проф.м.а.
3. Култаев Т.Ч. – э.и.д., проф.
4. Кулуева Ч.Р. – э.и.д., проф.м.а.

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ:

1. Зулпукаров К.З. – филол.и.д., профессор
2. Калыгулова С.Ш. – филол.и.к., доцент
3. Элчиев Ж.Э. – филол.и.д., проф.м.а.
4. Жамгырчиева Г.Ж. – филол.и.д., проф.м.а.

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ:

1. Бабаев Д.Б. – пед.и.д., профессор
2. Момуналиев С.М. – пед.и.д., профессор
3. Син Е.Е. – пед.и.д., профессор
4. Алтыбаева М.А. – пед.и.к., профессор
5. Батыралиев А. – пед.и.к., доцент
6. Акматова Т.А. – пед.и.к., доцент
7. Закиров А.З. писхол.и.к., проф.м.а.

УКУК ЖАНА ЮРИСПРУДЕНЦИЯ ИЛИМДЕРИ:

1. Дүйсенов Э.Э. – ю.и.д., профессор
2. Кулдышева Г.К. – ю.и.д., профессор
3. Арабаев Ч.И. – ю.и.д., профессор

САЯСАТ ТААНУУ ИЛИМДЕРИ:

1. Абдурешев А.Б. – саяс.таануу.и.д., проф.
2. Омукеева Ж.А. – саяс.таануу.и.д., профессор
3. Абазбек у. Р. – саяс.таануу.и.к., доцент

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ:

1. Абытов Б.К. – т.и.д., профессор
2. Нурумбетов Б. – т.и.д., профессор
3. Кененсариев Т.К. – т.и.д., профессор

ФИЛОСОФИЯЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Аттокуров Т.А. – филос. и.д., профессор
2. Шарипова Э.К. – филос.и.д., профессор
3. Балтабаева А.Т. – филос.и.д., профессор

ОшМУнун редакциялык-басма кеңешинин чечими менен басууга сунушталды

****Берилген материалдардын сапаттуулук деңгээлине, илимий мазмунуна, жаңылыгына автор, сунуштаган кафедра жана рецензиялаган окумуштуу жооптуу***

МАЗМУНУ

Естественные науки

1.	***Арбаев К.А., Арбаев Т.К., Калдыбаев Б.К.*** *Перспективы использования альтернативных источников энергии в Кыргызстане*	6
2.	***Дыйканов Г.А.*** *О смешанной задаче для одного дифференциального уравнения четвертого порядка с нелинейным отражающим отклонением*	9
3.	***Дыйканов Г.А.*** *Обобщенная разрешимость смешанной задачи для одного интегро-дифференциального уравнения с нелинейным отклонением*	17
4.	***Убайдуллаев М. Б., Кенжеева М.А., Исираилов А.А.*** *Некоторые аспекты формирования территориальных доходов местных органов самоуправления в условиях рыночной системы хозяйствования*	25

Гуманитарнные науки

1.	***Moldoeva Y.I., Isakova K.T****. Ways to make class discussions more exciting*	30
2.	***Osmonova M.A.*** *Effectiveness of using movies in teaching English*	34
3.	***Rahmanova E.A.*** *Role playing as a means of motivation in teaching English*	37
4.	***Абдирайимова Н.А.*** *Hot Potatoes программалык пакетинин жардамында интерактивдүү окутуу тиркемелерин иштеп чыгуу*	40
5.	***Абдыкаарова Т., Абдылдаева Г.*** *Понятие гуманизма в современном обществе*	46
6.	***Абдылбары у Д.*** *«Бабур-наме» жана андагы Ош тууралуу берилген маалымат*	48
7.	***Ажибаева Г.А.*** *Лингвоэтнокультурное содержание концепта «голова» в провербиальном пространстве языка*	52
8.	***Айтбай к Г.*** *А.Осмоновдун лирикасындагы боорукерлик сезим жана аны окутуу*	57
9.	***Алтыбаев К.А.*** *Правовое регулирование иностранных инвестиций по законодательству Кыргызской Республики*	61
10.	***Алтыбаев К.А.*** *Трудовые права граждан Кыргызстана в рамках ЕАЭС*	64
11.	***Асаналиева М.М.*** *Балдарга руханий тарбия берүүдө кыргыз адабиятынын материалдарын колдонуу*	67
12.	***Аскаров М.К., Караев Э.Т., Кыдыршаева Ж.А.*** *Медициналык колледждерде болочок медайымдарды ишмердүүлүккө үйрөтүү маселелери*	71
13.	***Базарбаев Э.Б., Жайлаубай Ж.Н.*** *Содержание правоотношений в сфере банковского кредитования*	73
14.	***Барпыбаев Т.Р., Токтомамбетова Ж.С.*** *Окутуудагы тестирлөө технологиялары*	76
15.	***Жайлаубай Ж.Н.*** *Финансово-правовые отношения в области банковского кредитования в Кыргызской Республике*	79
16.	***Жамгырчиева Г.Т.*** *Элдик оозеки чыгармачылыктагы көөнө поэтика*	82
17.	***Жолдошева З.А., Самсиева А.Ж., Асанбекова З.С., Төлөнбаева Г.Т.*** *Медициналык колледждерде кесип ээлерин даярдоодо окутуунун технологияларын колдонуунун өзгөчөлүгү*	85
18.	***Зулпуев А.З.*** *“Манас”- элдин оозеки чыгармачылыгынын үлгүсү*	88
19.	***Зулпуев А.З.*** *Коңшу жашаган элдердин “Манас” үчилтиги менен таасирлениши*	93
20.	***Итигулова Ж.К., Кочкорова Д.А.*** *Мифология как способ освоения мира*	96
21.	***Кадырбек к Н., Адиева А.*** *С.Эралиевдин лирикасынын тематикасы жана акындык жаңычылдыгы*	99
22.	***Калчороева А.А.*** *Понятие и элементы должностного преступления в*	102

	уголовном законодательстве Кыргызской Республики	
23.	***Караев Э.Т.*** *Болочок медайымдарга компетенттүүлүк мамиленин негизинде билим берүүнүн өзгөчөлүгү*	106
24.	***Көлбаева З.И***. *Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы сүйүү темасы*	108
25.	***Маматжанова З.М.*** *Азыркы медиа-доордогу журналисттик сабаттуулук*	111
26.	***Мамрасулова А.Б.*** *Болочок педагогдун кеп маданиятын калыптандыруу*	115
27.	***Мамырова М. К.*** *Ч. Айтматов – XX кылымдын көркөм сөз өнөрүнүн корифейи*	117
28.	***Молдоканова С***. *Болочок журналисттерди көркөм окууга үйрөтүүнүн айрым ыкмалары*	123
29.	***Нурмаматова М.Т.*** *Отуз жылдан кийин*	126
30.	***Петрочко Ж.В.*** *Новые векторы профессионализации социальной работы в Кыргызстане*	130
31.	***Тагаева З***. *Орфографиялык көндүмдөрдү калыптандыруу*	138
32.	***Талайбек уулу Т., Мирланова Г.М.*** *Рыноктук мамилелер шартында эмгекке болгон суроо-талап менен сунушту калыптандыруу*	141
33.	***Талайбек уулу Т., Суютбекова М.А.*** *Кыргызстандын эмгек рыногундагы эмгекке болгон суроо-талап менен сунуштун абалы*	145
34.	***Тахирова Н.И.*** *«Манас таануу» курсун окутууда студенттердин этномаданий компетенттүүлүгүн калыптандыруу*	149
35.	***Тыныбекова Ч.А.*** *Азыркы билим берүү системасынын контекстиндеги студенттердин өз алдынча иштеринин маңызы жана мазмуну*	153
36.	***Тыныбекова Ч.А.*** *Окутуу процессинде маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын пайдаланылышы*	156
37.	***Ураимова Г.Ш***. *Каюм Мифтаков – «Манас» эпосун изилдөөчү*	160
38.	***Үкүева Б.К., Акматова Т.А.*** *Кесипкөйлүк жана компетенттүүлүк*	162
39.	***Үкүева Б.К., Акматова Т.А.*** *Окутуучунун компетенттүүлүгүн жогорулатуудагы тарыхый шарттар, зарылдыктар, карама-каршылыктар*	167
40.	***Хабибуллаева Н.З.*** *Тил илиминдеги функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) түшүнүгү*	171

Медицинские науки

1.	***Бейшеналиев А.С., Нышанов Б.М.*** *Иммуннобиологические показатели при глубокой флегмоне шеи*	178
2.	***Жеенбаев Ж., Калыков Т.С.*** *Современные методы хирургического лечения тяжелой сочетанной травмы черепа и головного мозга*	182
3.	***Иметова Ж.Б.*** *Исследование эндоэкологии слизистых оболочек верхних дыхательных путей у лиц, подвергающихся воздействию патологических токсических веществ во время профессиональной деятельности*	184
4.	***Курманбеков Н.О.*** *Остеорегенераторные и остеозамещающие препараты, используемые после удаления ретинированных зубов (обзор литературы)*	192
5.	***Мамбетов Ж.С., Токторалиев З.Б.*** *Ведение больных после трансуретральной резекции аденомы простаты*	197
6.	***Мамбетов Ж.С., Токторалиев З.Б.*** *Эректильная дисфункция у больных с аденомой простаты*	201
7.	***Нурунбетов Э.Б.*** *Изучение влияния процесса профессионализации медицинских работников на эффективность системы инфекционного контроля*	204
8.	***Сейитбеков Т.Т., Мамражапов М.Т., Кудайбердиева Ж.И.*** *Анализ результатов различных методов диагностики при травматическом сдавлении головного мозга*	209
9.	***Сейитбеков Т.Т., Мамражапов М.Т., Кудайбердиева Ж.И.*** *Исходы нейрохирургического лечения при травматическом сдавлении головного мозга*	215

УДК 621.311.21+621.22(075.8)

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АЛЬТЕРНАТИВНЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Арбаев Калысбек Асанович, старший преподаватель,
Арбаев Төлөгөн Калысбекович, аспирант,
Калдыбаев Бакыт Кадырбекович, доцент
Исык-Кульский государственный университет

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЛТЕРНАТИВАЛУУ ЭНЕРГИЯ БУЛАКТАРЫН КОЛДОНУУНУН КЕЛЕЧЕГИ

Арбаев Калысбек Асанович, улук окутуучу,
Арбаев Төлөгөн Калысбекович, аспирант,
Калдыбаев Бакыт Кадырбекович, доцент
Ысык-Көл мамлекеттик университети

PROSPECTS OF ALTERNATIVE ENERGY SOURCES USE IN KYRGYZSTAN

Arbayev Kalysbek Asanovich, senior lecturer,
Arbayev Tologon Kalysbekovich, post-graduate student,
Kaldybaev Bakyt Kadyrbekovich, docent
Isyk-Kul State University

Аннотация: *В статье представлен аналитический обзор перспектив использования и развития альтернативных источников энергии: малой гидроэнергетики, энергии ветра, солнца, биомассы. Приведены данные по гидроэнергетическому потенциалу реки Нарын, возможности построения новых гидроэлектростанций. Данные по использованию гидроэнергии малых водотоков: малых рек, ручьев и каналов, относящихся к возобновляемым источникам энергии. Особенности горной территории Кыргызстана является благоприятным для развития ветровой и солнечной энергетики. Возможности использования альтернативных источников энергии имеет актуальность в связи с истощением запасов ископаемого топлива, а также глобальной проблемой изменения климата, выбросом в атмосферу парниковых газов.*

Аннотация: *Макалада энергиянын башка булактарын пайдалануу жана өнүктүрүүнүн келечектери жөнүндө аналитикалык мисалдар берилген: чакан гидроэнергетика, шамал менен күндүн биоэнергиясын колдонуу. Берилген маалыматтар боюнча Нарын дарыясынын гидроэнергетикалык мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып жаңы гидроэлектростанция куруу мүмкүн. Кичинекей дарыялардан электр энергиясын пайдалануу боюнча маалыматтар: чакан дарыялар, арыктар жана каналдар энергиянын кайра жаралуучу булактары болуп саналат. Кыргызстандагы тоолуу аймактардын өзгөчөлүктөрүнүн бири, шамал менен күн энергиясын колдонууну өнүктүрүү. Азыркы учурда альтернативдүү электр энергиясынын мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу актуалдуу, анткени барган сайын казылып алынуучу отундун азайышы, дүйнөлүк климаттын өзгөрүлүүсү жана парник газдарынын атмосферага бөлүнүп чыгуу себептерине байланыштуу.*

Abstract: *The article is presents an analytical review of use and development prospects of allernativa energy sources: small-scale hydropower, wind, solar and biomass. According to the data on hydropower potentical of the Naryn River, it is prossibleto construct a new hedroelectric powerstation. The article gives examples of using hydroenergy of small water streams: small riwers, streams and canals related to renewable rnergy sourees. The characteristic features of Kyrgystans mountainous territory is favorable fr developing wind and soler energy. In this present day, the importance of using alternative energy sources is rising day by day due to the depletion fossil fuels, as the global problem of climate change and emission of greenhouse gases into the atmosphere.*

Ключевые слова: *возобновляемые источники энергии, гидроэнергия, ветровая энергетика, солнечная энергия, биомасса.*

Түйүндүү сөздөр: *энергия жаратуучу булактар, гидроэнергиясы, шамал энергиясы, күн энергиясы, биомасса.*

Key words: *renewable energy sources, hydro power, wind energy, solar energy, biomass.*

Кыргызская Республика имеет богатый потенциал возобновляемых источников энергии. Общие показатели:

- Общий гидроэнергетический потенциал Кыргызской Республики - 142,5млрдкВтч;
- Республика занимает третье место в СНГ после России и Таджикистана;
- Процент освоения потенциала составляет всего 10%.

Перспективы отрасли:

- На реке Нарын можно построить 8 каскадов из 34 гидроэлектростанций;
- Суммарная установленная мощность перспективных каскадов 6 450 МВт;
- Среднемноголетняя годовая выработка более 25 млрд. кВтч электроэнергии;

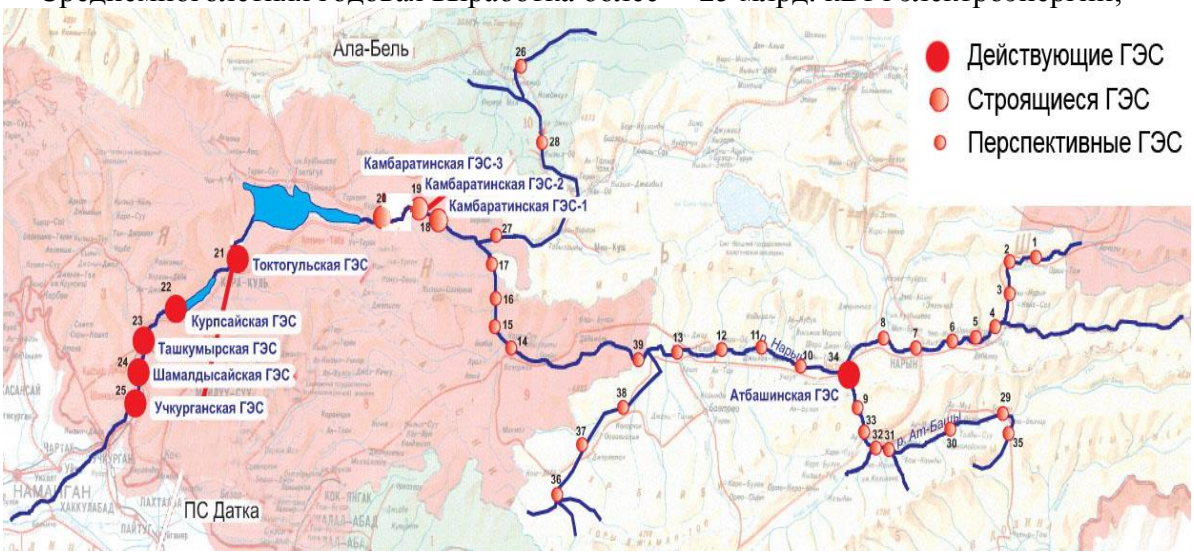

Рис.1. Общий гидроэнергетический потенциал Кыргызстана

Так, потенциальная выработка по видам альтернативных источников энергии составляет:

- ветровая энергетика порядка 40 млн.кВт/ч в год. Территория Кыргызстана имеет весьма сложную орографию. Наиболее благоприятной для эффективного ветроиспользования, в том числе для строительства ветровых электростанций, работающих на общую энергосистему, являются гребни основных хребтов. Здесь среднегодовая скорость ветра составляет 6-9 м/с, а на локальных участках (перевалах) – выше 10 м/с. Годовая продолжительность энергетически активных ветров (5 м/с и выше) – до 6 тыс. часов и более, удельная энергия ветрового потока до 2000 кВтч/м^2. В Кыргызстане имеется порядка 20 районов, где можно использовать энергию ветра для производства электроэнергии. Однако наиболее перспективными и окупаемыми с точки зрения инвестиций являются Шамалды-Сай, Алайское плато, район г. Балыкчи, где ветровая энергия достигает 6 -7м/с. Более доступными и менее удаленными от обжитых районов с достаточно высоким ветроэнергетическим потенциалом являются вершины и платообразные участки на боковых водоразделах внешних склонов основных хребтов. Здесь среднегодовая скорость ветра составляет 4-6 м/с, годовая продолжительность ветров со скоростями 5 м/с и выше – до 5 тыс. часов, удельная энергия ветрового потока – от 600 до 1000 кВтч/м^2 в год. Наиболее сильные и устойчивые ветры наблюдаются в зимний и переходные периоды. Обеспеченность энергоснабжения во времени может быть существенно повышена за счет использования комбинированных гелиоветроэнергетических установок (КГВЭУ). Они особенно эффективны в тех случаях, когда ветровая энергия поступает в основном в периоды, когда суммарная солнечная радиация имеет минимальные значения;

- Кыргызская Республика обладает большим потенциалом солнечной энергии. По оценкам кыргызских ученых, потенциал солнечной энергии может обеспечить потребителей горячей водой на 90% в течении 8-9 месяцев и на цели отопления до 50% в

отопительный период (5 - 6 месяцев), а также электроэнергией потребителей, расположенных в децентрализованной зоне (лесники, чабаны, пчеловоды) и создать резервное электроснабжение для 30% сельского населения с целью экономии традиционного топлива (электроэнергия, уголь, древесина). В настоящее время солнечная энергия в республике применяется в основном для горячего водоснабжения с использованием солнечных водонагревательных установок. Фотоэлектрические установки для выработки электроэнергии используются для небольших установленных мощностей в пределах от 50 Вт до 16 кВт и, в основном, устанавливаются на средства международных организаций на социальных объектах и объектах здравоохранения [1].

- биомасса порядка 1,3 млрд.кВтч в год, однако, практическое использование ВИЭ у нас в стране составляет около 1 %. Это связано, в первую очередь, с тем, что в стране почти 90 % вырабатываемой электроэнергии это чистая энергия, энергия воды.

Вместе с тем в настоящее время республикой взят курс на развитие альтернативных источников энергии. В частности, первым делом мы обращаем внимание на развитие малой гидроэнергетики. Потенциал малой гидроэнергетики составляет порядка 5-8 млрд.кВт/ч в год.

Использование гидроэнергии малых водотоков - малых рек, ручьев и каналов, относящихся к возобновляемым источникам энергии, приобретают особенно важное значение в связи с проблемами использования ископаемого топлива, задачами по его экономии, а также глобальной проблемой изменения климата в связи с выбросом в атмосферу парниковых газов при использовании ископаемых энергоресурсов. Использование энергии малых рек представляется одним из наиболее актуальных направлений в деле освоения гидроэнергоресурсов Кыргызской Республики.

В настоящее время в эксплуатации у нас имеются работающие малые ГЭС. Однако большинство из них построены во времена Советского Союза.

В настоящее время **эксплуатируется** 16 малых гидроэлектростанций:

По ОАО «Чакан ГЭС» - 9 малых ГЭС:

1. Лебединовская ГЭС – 7,6 МВт (Чуйская область);
2. Аламединская ГЭС 1 – 2,2 МВт (Чуйская область);
3. Аламединская ГЭС 2 – 2,5 МВт (Чуйская область);
4. Аламединская ГЭС 3 – 2,14 МВт (Чуйская область);
5. Аламединская ГЭС 4 – 2,14 МВт (Чуйская область);
6. Аламединская ГЭС 5 – 6,4 МВт (Чуйская область);
7. Аламединская ГЭС 6 – 6,4 МВт (Чуйская область);
8. Аламединская Малая ГЭС – 0,4 МВт (Чуйская область);
9. Быстровская ГЭС – 8,7 МВт (Чуйская область)
10. Калининская ГЭС – 1,4 МВт (Чуйская область);
11. Ысык-Атинская ГЭС – 1,4 МВт (Чуйская область);
12. Найманская ГЭС – 0,6 МВт (Ошская область);
13. Марьям ГЭС – 0,5 МВт (Чуйская область);
14. КСК ГЭС – 1МВт (Ошская область).
15. В 2016 году АООТ «Сателлит-2005» построена и сдана в эксплуатацию мини-ГЭС «Кыргыз-Ата» (0,2 мВт) в Ноокатском районе Ошской области.
16. В 2017 году ОсОО «Тегирментинская ГЭС» введена в эксплуатацию малая ГЭС (3,0 мВт) в Кеминском районе Чуйской области.

В настоящее время мы видим реальный интерес потенциальных инвесторов к строительству новых малых гидроэлектростанций в нашей стране, поскольку у нас действительно имеются перспективы строительства малых гидроэлектростанций:

а) предельный срок окупаемости 8 лет;

б) тарифы на энергию устанавливаются на уровне максимального установленного по республике тарифа с применением повышающих коэффициентов в зависимости от вида ВИЭ:

- для установок, использующих энергию воды, коэффициент равен 2,1 или 4,7 сом;
- для установок, использующих энергию солнца, коэффициент равен 6,0 или 13,44 сом;
- для установок, использующих энергию биомассы, коэффициент равен 2,75 или 6,16 сом;
- для установок, использующих энергию ветра, коэффициент равен 2,5 или 5,6 сом;
- для установок, использующих энергию земли, коэффициент равен 3,35 или 7,5 сом.

В настоящее время проводится работа по усовершенствованию нормативно-правовой базы в области возобновляемых источников энергии [2,3].

Так, в Комитете ТЭК Жогорку Кенеша Кыргызсой Республики была создана рабочая группа по разработке законопроекта «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Кыргызской Республики» в части предоставления преференций для субъектов, использующих ВИЭ. Целью данного проекта Закона является установление правовых основ для дальнейшего развития экономических и организационных правоотношений в сфере энергетики, привлечение прямых инвестиций в сфере возобновляемой энергетики, повышение эффективности государственного регулирования данного сектора, определение и уточнение полномочий государственных органов, прав и обязанностей субъектов энергетики при осуществлении деятельности в сфере малой энергетики. Законопроектом предлагаются изменения и дополнения в Кодекс КР об административной ответственности, Налоговый Кодекс КР, Земельный Кодекс КР, Законы КР «О возобновляемых источниках энергии», «Об электроэнергетике», «Об особо охраняемых территориях».

Литература:

1. Маматканов Д.М., Бажанова Л.В., Романовский В.В. Водные ресурсы Кыргызстана на современном этапе.- Бишкек: Илим, 2006.-С.276.

2. Маматканов Д.М., Липкин В.И. О запасах гидроэнергетических ресурсов Кыргызстана и прогноз до 2100 года // Известия КГТУ им. И. Разакова. №29. -2013.

3. Национальный доклад о состоянии окружающей среды Кыргызской Республики за 2006-2011 годы (Постановление Правительства КР от 7 августа 2012 года, № 553).

УДК: 517. 956

О СМЕШАННОЙ ЗАДАЧЕ ДЛЯ ОДНОГО ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ ЧЕТВЕРТОГО ПОРЯДКА С НЕЛИНЕЙНЫМ ОТРАЖАЮЩИМ ОТКЛОНЕНИЕМ

Дыйканов Гапар Аскарович, старший преподаватель
E-mail: dyykanov1960@mail.ru
Кызыл-Кийский педагогический институт БатГУ
Кызыл-Кия, Кыргызская Республика

СЫЗЫКТУУ ЭМЕС ЧАГЫЛТУУЧУ ЧЕТТЕТИЛИШИ БАР ТӨРТҮНЧҮ ТАРТИПТЕГИ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕҢДЕМЕ ҮЧҮН АРАЛАШ МАСЕЛЕ

Дыйканов Гапар Аскарович, улук окутуучу
E-mail: dyykanov1960@mail.ru
БатМУнун Кызыл-Кыя педагогикалык институту
Кызыл-Кыя, Кыргыз Республикасы

MIXED PROBLEM FOR ONE DIFFERENTIAL EQUATION OF THE FOURTH ORDER WITH NONLINEAR REFLECTIVE DEVIATION

Dyikanov Gapar Askarovich, senior lecturer
E-mail: dyykanov1960@mail.ru
Kyzyl-Kiya Pedagogical Institute, BatSU
Kyzyl-Kiya, the Kyrgyz Republic

***Аннотация**: В статье рассмотрены вопросы обобщенной разрешимости и построения решения смешанной задачи для нелинейного дифференциального уравнения четвертого порядка с суперпозицией параболического и гиперболического операторов. Использован метод ряда Фурье, основанный на разделение переменных. Получена счетная система нелинейных интегральных уравнений. Установлен критерий однозначной обобщенной разрешимости поставленной смешанной задачи. При этом применяется метод последовательных приближений и метод интегральных неравенств.*

***Аннотация:** Макалада параболалык жана гиперболалык операторлордун суперпозицияларынан турган сызыктуу эмес төртүнчү тартиптеги дифференциалдык теңдеме үчүн аралаш маселенин жалпыланган чечилиши жана чечимди тургузуу маселелери каралган. Өзгөрмөлөрдү ажыратууга негизделген Фурьенин катарлар методу колдонулган. Сызыктуу эмес интегралдык теңдемелердин санаттык системасы алынган. Коюлган аралаш маселенин бир маанилүү жалпыланган чечилишинин коэффициенттик жетишердик шарттары табылган, удаалаш жакындаштыруу методу жана интегралдык барабарсыздыктар методу колдонулган.*

***Abstract**: In this article we consinder the questions of generalized solvability and construction a solution of the mixed problem for nonlinear differential equation of the fouth order with superposition of parabolic and hyperbolic operators. The method of Fourier series is used which is based on the separation variables. The countable system of nonlinear integral equations is obtained. The criterion for unique generalized solvability of the mixed problem is established. Further the methods of successive approximations and integral inequalities are applied.*

***Ключевые слова:** Смешанная задача, нелинейное интегрально-дифференциальное уравнение, уравнение четвертого порядка, суперпозиция параболического и гиперболического операторов, отражающая отклонение, обобщенная разрешимость.*

***Түйүндүү сөздөр:** Аралаш маселе, сызыктуу эмес интегралдык-дифференциалдык теңдеме, төртүнчү тартиптеги теңдеме, параболалык жана гиперболалык операторлордун суперпозициялары, чагылтуучу четтетилиш, жалпыланган чечилиш.*

***Key words:** Mixed problem, nonlinear differential equation, fourth order equation, superposition of parabolic and hyperbolic operators, reflective deviation, generalized solvability.*

1. Постановка задачи. Математическое моделирование многих процессов, происходящих в реальном мире, часто приводит к изучению смешанных задач для классических уравнений математической физики и для уравнений, не имеющих аналогов в классической математической физике. Теория смешанных задач возникла прежде всего при решении задач астрономии, квантовой теории рассеяния, геофизики и т.д. Раздел смешанных задач охватывает решения широкого спектра задач в разных направлениях науки. Для нахождения решения смешанных задач математической физики требуется задать коэффициенты уравнения, границу области, начальные и граничные условия.

Для однородного волнового уравнения наилучшие условия разрешимости смешанной задачи были получены в [1, 2]. Достаточные условия существования классического решения смешанной задачи для неоднородного гиперболического уравнения предложены в [3, 4]. По классической разрешимости линейных смешанных задач для уравнений в частных производных можно указать результаты исследования [5, 6]. Нелинейные дифференциальные и интегро-дифференциальные уравнения рассматривались в [7-8]. В частности, в [8] изучалась обобщенная разрешимость смешанных задач для нелинейных уравнений в частных производных. В настоящей работе рассматриваются вопросы обобщенной разрешимости и построения решения смешанной задачи для нелинейного дифференциального уравнения четвертого порядка с суперпозицией параболического и гиперболического операторов и отражающим отклонением.

В области D рассматривается уравнение

$$\left(\frac{\partial}{\partial t}-\frac{\partial^2}{\partial x^2}\right)\left(\frac{\partial^2}{\partial t^2}+\frac{\partial^2}{\partial x^2}\right)u(t,x)=f\left(t,x,u(t,x),u\left(\delta(t,x,u(-t,x)),x\right)\right) \qquad (1)$$

с начальными

$$\left[\begin{array}{l} u(t,x)_{|t\in(-\infty;-T]}=0,\ u(0,x)=\varphi_1(x),\ u(t,x)_{|t\in(T,\infty)}=0, \\ u_t(t,x)_{|t=0}=\varphi_2(x),\ u_{tt}(t,x)_{|t=0}=\varphi_3(x) \end{array}\right. \tag{2}$$

и граничными условиями

$$u(t,x)_{|x=0}=u(t,x)_{|x=l}=u_{xx}(t,x)_{|x=0}=u_{xx}(t,x)_{|x=l}=0, \tag{3}$$

где $f(t,x,u\vartheta)\in C(D\times R^2)$, $\varphi_i(x)\in C^4(D_l)$, $\varphi_i(x)_{|x=0}=\varphi_i(x)_{|x=l}=$
$=\varphi_i''(x)_{|x=0}=\varphi_i''(x)_{|x=l}=0$, $i=\overline{1,3}$, $D\equiv D_T\times D_l$, $D_T\equiv[-T,T]$, $D_l\equiv[0,l]$,
$0<l<\infty$, $0<T<\infty$, $\delta(t,x,u(-t,x))\neq t$.

Решение данной задачи разыскивается в виде ряда Фурье:

$$u(t,x)=\sum_{n=1}^{\infty}a_n(t)\cdot b_n(x),\quad (t,x)\in D, \tag{4}$$

где $b_n(x)=\sqrt{\frac{2}{l}}\sin\lambda_n x$, $\lambda_n=\frac{n\pi}{l}$, $n=1,2,\ldots$.

Воспользуемся следующими известными банаховыми пространствами. Рассмотрим пространство $B_2(T)$ последовательностей непрерывных функций $\{u_n(t)\}_{n=1}^{\infty}$ на отрезке D_T с нормой

$$\|u(t)\|_{B_2(T)}=\sqrt{\sum_{n=1}^{\infty}\left(\max_{t\in D_T}|u_n(t)|\right)^2}<\infty.$$

Координатное гильбертово пространство ℓ_2 числовых последовательностей $\{\varphi_n\}_{n=1}^{\infty}$ с нормой

$$\|\varphi\|_{\ell_2}=\sqrt{\sum_{n=1}^{\infty}|\varphi_n|^2}<\infty.$$

Пространство $L_2(D_l)$ суммируемых с квадратом функций на отрезке D_l с нормой

$$\|\vartheta(x)\|_{L_2(D_l)}=\sqrt{\int_0^l|\vartheta(y)|^2dy}<\infty.$$

Кроме того, класс функций, удовлетворяющих условию Липшица по переменным $u,\vartheta,\ldots$ с положительным коэффициентом L, обозначим через $Lip\{L_{|u,\vartheta,\ldots}\}$. А для функций одной переменной индекс опускается.

Определим обобщенное решение смешанной задачи (1)-(3). Обозначается через $\hat{W}_2^3(D)$ класс непрерывных функций $u(t,x)$ двух переменных в замкнутом прямоугольнике D и имеющих в нем частные производные $\frac{\partial u(t,x)}{\partial x}$, $\frac{\partial^2 u(t,x)}{\partial x^2}$, $\frac{\partial^3 u(t,x)}{\partial x^3}$, $\frac{\partial u(t,x)}{\partial t}$, $\frac{\partial^2 u(t,x)}{\partial t^2}$, каждая из которых принадлежат не только $L_2(D)$, но и принадлежат $L_2(D_l)$ при фиксированном $t\in D_T$ и принадлежат $L_2(D_T)$ при фиксированном $x\in D_l$, где

$$L_2(D)=\left\{u(t,x):\sqrt{\int_0^T\int_0^l |u(t,y)|^2 dy\,dt}<\infty\right\}.$$

Определение. Если функция $u(t,x)\in\hat{W}_2^3(D)$, удовлетворяет следующему интегральному тождеству

$$\int_{-T}^{T}\int_0^l\left\{u(t,y)\left[-\frac{\partial^3}{\partial t^3}\overline{\Phi}-\frac{\partial^2}{\partial t^2}\left(\frac{\partial^2}{\partial y^2}\overline{\Phi}\right)-\frac{\partial}{\partial t}\left(\frac{\partial^2}{\partial y^2}\overline{\Phi}\right)-\frac{\partial^4}{\partial y^4}\overline{\Phi}\right]-f\,\overline{\Phi}\right\}dy\,dt=$$

$$=-\int_0^l\varphi_1\left[\frac{\partial^2}{\partial t^2}\overline{\Phi}+\frac{\partial}{\partial t}\left(\frac{\partial^2}{\partial y^2}\overline{\Phi}\right)+\frac{\partial^2}{\partial y^2}\overline{\Phi}\right]_{t=0}dy+$$

$$+\int_0^l\varphi_2\left[\frac{\partial}{\partial t}\overline{\Phi}+\frac{\partial^2}{\partial y^2}\overline{\Phi}\right]_{t=0}dy-\int_0^l\varphi_3\left[\overline{\Phi}\right]_{t=0}dy$$

для любого $\overline{\Phi}(t,x)\in C^{3,4}(D)$, то она называется обобщенным решением смешанной задачи (1)-(3). Отметим, что здесь справедливы соотношения:

$$\lim_{t\to\pm T}\int_0^l\overline{\Phi}(t,x)\,dx=\lim_{t\to\pm T}\int_0^l\frac{\partial\overline{\Phi}(t,x)}{\partial t}dx=\lim_{t\to\pm T}\int_0^l\frac{\partial^2\overline{\Phi}(t,x)}{\partial t^2}dx=0.$$

Согласно определению решение задачи (1)-(3) разлагается в ряд Фурье по собственным функциям дифференциального оператора $-\frac{\partial^2}{\partial x^2}$ почти для всех $t\in D_T$, причем единственным образом. Если $u(t,x)$ является решением смешанной задачи (1)-(3), то имеет место разложение (4) почти при всех $t\in D_T$ в смысле $L_2(D)$ и

$$a_n(t)=\int_0^l u(t,y)b_n(y)\,dy,\ b_n(x)=\sqrt{\frac{2}{l}}\sin\lambda_n x,\ \lambda_n=\frac{n\pi}{l},\ n=1,2,\dots.$$

Пусть выполняются следующие условия: $f\,Q:B_2(T)\to L_2(D)$ непрерывен и $u(t,x)$ является решением смешанной задачи (1)-(3). Тогда коэффициенты Фурье $a_n(t)=\int_0^l u(t,y)b_n(y)\,dy$ решения смешанной задачи (1)-(3) по собственным функциям $b_n(x)$ оператора $-\frac{\partial^2}{\partial x^2}$ удовлетворяет следующую счетную систему нелинейных интегральных уравнений (ССНИУ):

$$a_n(t)=\omega_n(t)+\frac{1}{\lambda_n}\int_0^t\int_0^l f\left(s,y,Q\vec{a}(s),Q\vec{a}(\delta(s,y,Q\vec{a}(-s)))\right)\times$$

$$\times b_n(y)G_n(t,s)\,dy\,ds,\ t\in D_T,\qquad(5)$$

где

$$\omega_n(t)=\frac{\lambda_n^2\varphi_{1n}-\varphi_{3n}}{\lambda_n^2(1-\lambda_n^2)}e^{-\lambda_n^2 t}+\frac{\lambda_n^3\varphi_{1n}+\lambda_n(1+\lambda_n)\varphi_{2n}+\varphi_{3n}}{2\lambda_n^2(1+\lambda_n)}e^{\lambda_n t}+$$

$$+\frac{-\lambda_n^3\varphi_{1n}-\lambda_n(1-\lambda_n)\varphi_{2n}+\varphi_{3n}}{2\lambda_n^2(1-\lambda_n)}e^{-\lambda_n t},$$

$$G_n(t,s)=\frac{1}{\mu_n}\left[-e^{-\lambda_n^2(t-s)}+2\left(ch\lambda_n(t-s)-\lambda_n sh\lambda_n(t-s)\right)\right],$$

$$\mu_n=2\lambda_n(1-\lambda_n^2),\ \ Q\vec{a}(t)=\sum_{n=1}^{\infty}a_n(t)\cdot b_n(x).$$

2. Однозначная разрешимость ССНИУ (5)

Теорема. Пусть выполняются следующие условия:

1. $\left|\max\limits_{t\in D_T}\int\limits_0^t\left\| f\left(s,x,Q\vec{a}^0(s),Q\vec{a}^0(\delta(s,x,Q\vec{a}^0(-s)))\right)\right\|_{L_2(D_l)}ds\right|\le\Delta<\infty;$

2. $f(t,x,u,\vartheta)\in Lip\left\{h_1(t,x)_{|u,\vartheta}\right\}$, где $\int\limits_0^t\left\|h_1(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}ds<\infty;$

3. $\delta(t,x,u)\in Lip\left\{h_2(t,x)_{|u}\right\}$, где $\int\limits_0^t\left\|h_2(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}ds<\infty;$

4. $\left\|\vec{\omega}(t)\right\|_{B_2(T)}<\infty.$

Тогда ССНИУ (5) имеет единственное решение в пространстве $B_2(T)$.

Доказательство. Используем метод последовательных приближений. При этом итерационный процесс Пикара определим следующим образом:

$$\begin{cases} a_n^0(t)=\omega_n(t),\ t\in D_T, \\ a_n^{k+1}(t)=\omega_n(t)+ \\ +\dfrac{1}{\lambda_n}\int\limits_0^t\int\limits_0^l f\left(s,y,Q\vec{a}^k(s),Q\vec{a}^k(\delta(s,y,Q\vec{a}^k(-s)))\right)\times \\ \quad\times b_n(y)\cdot G_n(t,s)\,dy\,ds,\ k=0,1,2,3,\dots,\ t\in D_T. \end{cases} \tag{6}$$

В силу условий теоремы, для первой разности $a_n^1(t)-a_n^0(t)$ из (6) получим

$$\left\|\vec{a}^1(t)-\vec{a}^0(t)\right\|_{B_2(t)}\le\sum_{n=1}^{\infty}\frac{1}{\lambda_n}\left|\int\limits_0^t\int\limits_0^l|f_0|\cdot|b_n(y)|\cdot|G_n(t,s)|\,dy\,ds\right|\le$$

$$\le M_1\sum_{n=1}^{\infty}\frac{1}{\lambda_n}\left|\int\limits_0^t\int\limits_0^l|f_0|\cdot|b_n(y)|\,dy\,ds\right|\le M_1M_2\left|\int\limits_0^t\sqrt{\sum_{n=1}^{\infty}\left[\int\limits_0^l|f_0|\cdot|b_n(y)|\,dy\right]^2}\,ds\right|\le$$

$$\le M_1M_2\left|\int\limits_0^t\|f_0\|_{L_2(D_l)}ds\right|\le M_1M_2\Delta, \tag{7¹}$$

где

$$f_k\equiv f\left(s,x,Q\vec{a}^k(s),Q\vec{a}^k(\delta(s,x,Q\vec{a}^k(-s)))\right),\ k=0,1,2,\dots,$$

$$\max_{0\le s\le t\le T}\left|G_n(t,s)\right|\le M_1<\infty,\ M_2=\left\|\frac{1}{\lambda}\right\|_{\ell_2}.$$

Аналогично получим, что

$$\left\| \vec{a}^{\,1}(-t) - \vec{a}^{\,0}(-t) \right\|_{B_2(t)} \le M_1 M_2 \Delta . \qquad (7^2)$$

В силу второго условия теоремы для второй разности $a_n^2(t) - a_n^1(t)$ имеем

$$\left\| \vec{a}^{\,2}(t) - \vec{a}^{\,1}(t) \right\|_{B_2(t)} \le M_1 M_2 \left| \int_0^t \int_0^l | f_1 - f_0 | d\,y\, d\,s \right| .$$

Так как $\Big| f\Big(s, x, Q\vec{a}^1(s), Q\vec{a}^1(\delta(s, x, Q\vec{a}^1(-s)))\Big) -$

$$- f\Big(s, x, Q\vec{a}^0(s), Q\vec{a}^0(\delta(s, x, Q\vec{a}^0(-s)))\Big)\Big| \le h_1(s,x) \cdot \Bigg[\sum_{\nu=1}^{\infty} \left| a_\nu^1(s) - a_\nu^0(s) \right| \cdot \left| b_\nu(x) \right| +$$

$$+ \sum_{\nu=1}^{\infty} \left| a_\nu^1\left(\delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^1(-s) \cdot b_i(x) \right) \right) - a_\nu^0\left(\delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^0(-s) \cdot b_i(x) \right) \right) \right| \cdot \left| b_\nu(x) \right| \Bigg]$$

и в силу третьего условия теоремы

$$\left| a_\nu^1\left(\delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^1(-s) \cdot b_i(x) \right) \right) - a_\nu^0\left(\delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^0(-s) \cdot b_i(x) \right) \right) \right| \le$$

$$\le \left| a_\nu^1\left(\delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^1(-s) \cdot b_i(x) \right) \right) - a_\nu^0\left(\delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^1(-s) \cdot b_i(x) \right) \right) \right| +$$

$$+ \left| a_\nu^0\left(\delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^1(-s) \cdot b_i(x) \right) \right) - a_\nu^0\left(\delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^0(-s) \cdot b_i(x) \right) \right) \right| \le$$

$$\le \left| a_\nu^1(s) - a_\nu^0(s) \right| + \Delta \cdot \left| \delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^1(-s) \cdot b_i(x) \right) - \delta\left(s, x, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^0(-s) \cdot b_i(x) \right) \right| \le$$

$$\le \left| a_\nu^1(s) - a_\nu^0(s) \right| + \Delta \cdot h_2(s,x) \cdot \left| \sum_{i=1}^{\infty} a_i^1(-s) \cdot b_i(x) - \sum_{i=1}^{\infty} a_i^0(-s) \cdot b_i(x) \right| ,$$

то из последнего неравенства с учетом (7^1) и (7^2) получим следующую оценку

$$\left\| \vec{a}^{\,2}(t) - \vec{a}^{\,1}(t) \right\|_{B_2(t)} \le M_1 M_2 \left| \int_0^t \left\{ 2 \sum_{n=1}^{\infty} \left| a_n^1(s) - a_n^0(s) \right| \int_0^l h_1(s,y) \left| b_n(y) \right| d\,y + \right.\right.$$

$$\left.\left. + \Delta \sum_{n=1}^{\infty} \int_0^l h_1(s,y) \left| \delta\left(s, y, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^1(-s) b_i(y) \right) - \delta\left(s, y, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^0(-s) b_i(y) \right) \right| \left| b_n(y) \right| d\,y \right\} d\,s \right| \le$$

$$\le M_1 M_2 \left| \int_0^t \left\{ 2 \left\| h_1(s,x) \right\|_{L_2(D_l)} \left\| \vec{a}^1(s) - \vec{a}^0(s) \right\|_{B_2(t)} + \right.\right.$$

$$\left.\left. + \Delta \int_0^l h_1(s,y) \left| \delta\left(s, y, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^1(-s) b_i(y) \right) - \delta\left(s, y, \sum_{i=1}^{\infty} a_i^0(-s) b_i(y) \right) \right| d\,y \right\} d\,s \right| \le$$

$$\le M_1 M_2 \left| \int_0^t \left\{ 2 \left\| h_1(s,x) \right\|_{L_2(D_l)} \left\| \vec{a}^1(s) - \vec{a}^0(s) \right\|_{B_2(t)} + \right.\right.$$

$$+\Delta\int_0^l h_1(s,y)h_2(s,y)\left|\sum_{i=1}^{\infty}a_i^1(-s)b_i(y)-\sum_{i=1}^{\infty}a_i^0(-s)b_i(y)\right|dy\Bigg\}ds\Bigg|\le$$

$$\le M_1M_2\left|\int_0^t\Bigg\{2\left\|h_1(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\left\|\vec{a}^1(s)-\vec{a}^0(s)\right\|_{B_2(t)}+\right.$$

$$\left.+\Delta\left\|\vec{a}^1(-s)-\vec{a}^0(-s)\right\|_{B_2(t)}\left\|h_1(s,x)h_2(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\Bigg\}ds\right|. \qquad (8^1)$$

Меняя в (8^1) t на $-t$, s на $-s$, получим

$$\left\|\vec{a}^2(-t)-\vec{a}^1(-t)\right\|_{B_2(t)}\le M_1M_2\left|\int_0^t\Bigg\{2\left\|h_1(-s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\left\|\vec{a}^1(-s)-\vec{a}^0(-s)\right\|_{B_2(t)}+\right.$$

$$\left.+\Delta\left\|\vec{a}^1(s)-\vec{a}^0(s)\right\|_{B_2(t)}\left\|h_1(-s,x)h_2(-s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\Bigg\}ds\right|. \qquad (8^2)$$

Тогда из (8^1) и (8^2) получим

$$\left\|\vec{U}^2(t)-\vec{U}^1(t)\right\|_{B_2(t)}\le\left(M_1M_2\right)^2\Delta\left|\int_0^t\left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}ds\right|,\ (t,x)\in D, \qquad (8^3)$$

где $\left\|\vec{U}^k(t)-\vec{U}^{k-1}(t)\right\|\equiv\max\left\{\left\|\vec{a}^k(t)-\vec{a}^{k-1}(t)\right\|;\left\|\vec{a}^k(-t)-\vec{a}^{k-1}(-t)\right\|\right\}$,

$$\left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}=\left\|h_1(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}+\left\|h_1(-s,x)\right\|_{L_2(D_l)}+$$

$$+\frac{\Delta}{2}\left[\left\|h_1(s,x)h_2(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}+\left\|h_1(-s,x)h_2(-s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\right].$$

Для последующей разности $a_n^3(t)-a_n^2(t)$ из (6) аналогично получим следующую оценку

$$\left\|\vec{a}^3(t)-\vec{a}^2(t)\right\|_{B_2(t)}\le M_1M_2\left|\int_0^t\Bigg\{2\left\|h_1(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\left\|\vec{a}^2(s)-\vec{a}^1(s)\right\|_{B_2(t)}+\right.$$

$$\left.+\Delta\left\|\vec{a}^2(-s)-\vec{a}^1(-s)\right\|_{B_2(t)}\left\|h_1(s,x)h_2(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\Bigg\}ds\right|. \qquad (9^1)$$

В неравенстве (9^1) t меняем на $-t$ и s на $-s$. Тогда имеем

$$\left\|\vec{a}^3(-t)-\vec{a}^2(-t)\right\|_{B_2(t)}\le M_1M_2\left|\int_0^t\Bigg\{2\left\|h_1(-s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\left\|\vec{a}^2(-s)-\vec{a}^1(-s)\right\|_{B_2(t)}+\right.$$

$$\left.+\Delta\left\|\vec{a}^2(s)-\vec{a}^1(s)\right\|_{B_2(t)}\left\|h_1(-s,x)h_2(-s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\Bigg\}ds\right|. \qquad (9^2)$$

С учетом (8^3) из (9^1) и (9^2) получаем, что

$$\left\|\vec{U}^3(t)-\vec{U}^2(t)\right\|_{B_2(t)}\le\left(M_1M_2\right)^3\Delta\left|\int_0^t\left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}\int_0^s\left\|\bar{h}(\theta,x)\right\|_{L_2(D_l)}d\theta\,ds\right|=$$

$$=\left(M_1M_2\right)^3\Delta\frac{\left[\int_0^t\left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)}ds\right]^2}{2!}.$$

Продолжая этот процесс для произвольного натурального числа k, аналогичным образом получим

$$\left\|\vec{U}^{\,k+1}(t)-\vec{U}^{\,k}(t)\right\|_{B_2(t)} \le \left(M_1M_2\right)^{k+1}\Delta\,\frac{\left[\left|\int\limits_0^t \left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)} ds\right|\right]^k}{k!}. \qquad (10)$$

Далее, в силу (10) получим

$$\left\|\vec{U}(t)-\vec{U}^{\,k+1}(t)\right\|_{B_2(t)} \le M_1M_2\left|\int\limits_0^t \left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)} \left\|\vec{U}(s)-\vec{U}^{\,k}(s)\right\|_{B_2(t)} ds\right| \le$$

$$\le M_1M_2\left|\int\limits_0^t \left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)} \left\|\vec{U}(s)-\vec{U}^{\,k+1}(s)\right\|_{B_2(t)} ds\right| +$$

$$+ M_1M_2\left|\int\limits_0^t \left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)} \left\|\vec{U}^{\,k+1}(s)-\vec{U}^{\,k}(s)\right\|_{B_2(t)} ds\right| \le$$

$$\le \left(M_1M_2\right)^{k+1}\Delta\,\frac{\left[\left|\int\limits_0^t \left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)} ds\right|\right]^k}{k!} +$$

$$+ M_1M_2\left|\int\limits_0^t \left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)} \left\|\bar{U}(s)-\bar{U}^{\,k+1}(s)\right\|_{B_2(t)} ds\right|. \qquad (11)$$

Применяя к (11) неравенство типа Гронуолла-Беллмана, получим

$$\left\|\vec{U}(t)-\vec{U}^{\,k+1}(t)\right\|_{B_2(T)} \le \left(M_1M_2\right)^{k+1}\Delta\,\frac{\left[\max\limits_{t\in D_T}\left|\int\limits_0^t \left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)} ds\right|\right]^k}{k!}\times$$

$$\times\exp\left\{M_1M_2\max_{t\in D_T}\left|\int\limits_0^t \left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)} ds\right|\right\}.$$

Так как

$$\left\|\bar{a}^{\,k+1}(t)-\bar{a}^{\,k}(t)\right\|_{B_2(T)} \le \left\|\vec{U}^{\,k+1}(t)-\vec{U}^{\,k}(t)\right\|_{B_2(T)},$$

то из оценки (10) следует, что при $k\to\infty$ последовательность функций $\left\{\vec{a}^{\,k}(t)\right\}_{k=1}^{\infty}$ сходится равномерно по t к функции $\vec{a}(t)\in B_2(T)$. Отсюда следует существование решения ССНИУ (5).

Покажем единственность этого решения в пространстве $B_2(T)$. Пусть ССНИУ (5) имеет два решения: $\vec{a}(t)\in B_2(T)$ и $\vec{\vartheta}(t)\in B_2(T)$. Тогда для их разности получим

$$\left\|\bar{U}(t)-\bar{V}(t)\right\|_{B_2(t)} \le M_1M_2\left|\int\limits_0^t \left\|\bar{h}(s,x)\right\|_{L_2(D_l)} \left\|\bar{U}(s)-\bar{V}(s)\right\|_{B_2(t)} ds\right|, \qquad (12)$$

где $\left\|\vec{U}(t)-\bar{V}(t)\right\| \equiv \max\left\{\left\|\vec{a}(t)-\vec{\vartheta}(t)\right\|;\left\|\vec{a}(-t)-\vec{\vartheta}(-t)\right\|\right\}$.

Применяя к (12) неравенство типа Гронуолла-Беллмана, получим, что $\left\| \vec{a}(t) - \vec{\vartheta}(t) \right\|_{B_2(T)} = 0$ для всех $t \in [-T; T]$. Отсюда следует единственность решения ССНИУ (5) в пространстве $B_2(T)$.

3. Однозначная разрешимость смешанной задачи. Подставляя ССНИУ (5) в ряд (4), получим формальное решение смешанной задачи (1)-(3):

$$u(t,x) = \sum_{n=1}^{\infty} b_n(x) \Big[\omega_n(t) +$$

$$+ \frac{1}{\lambda_n} \int_0^t \int_0^l f\big(s, y, Q\vec{a}(s), Q\vec{a}(\delta(s, y, Q\vec{a}(-s)))\big) b_n(y) G_n(t,s)\, dy\, ds \Big], \qquad (13)$$

где

$$\omega_n(t) = \frac{\lambda_n^2 \varphi_{1n} - \varphi_{3n}}{\lambda_n^2 (1 - \lambda_n^2)} e^{-\lambda_n^2 t} + \frac{\lambda_n^3 \varphi_{1n} + \lambda_n (1 + \lambda_n) \varphi_{2n} + \varphi_{3n}}{2\lambda_n^2 (1 + \lambda_n)} e^{\lambda_n t} +$$

$$+ \frac{-\lambda_n^3 \varphi_{1n} - \lambda_n (1 - \lambda_n) \varphi_{2n} + \varphi_{3n}}{2\lambda_n^2 (1 - \lambda_n)} e^{-\lambda_n t}, \quad \mu_n = 2\lambda_n (1 - \lambda_n^2),$$

$$G_n(t,s) = \frac{1}{\mu_n} \Big[-e^{-\lambda_n^2 (t-s)} + 2\big(ch\lambda_n (t-s) - \lambda_n sh\lambda_n (t-s) \big) \Big].$$

Пусть выполняются условия теоремы. Если $\vec{a}(t) \in B_2(T)$ является единственным решением ССНИУ (5), то ряд (13) будет решением смешанной задачи (1)-(3). Доказательство данного факта проводится точно так же, как и соответствующее доказательство из [8].

Литература:

1. Левитан Б. М., Жиков В. В. Почти периодические функции и дифференциальные уравнения. - М.: Наука, 1989. – С.336.
2. Стеклов В. А. Основные задачи математической физики. - М.: Наука, 1983. – С.433.
3. Михайлов В. П. Дифференциальные уравнения в частных производных. - М.: Наука, 1976. – С.391.
4. Соболев С. Л. Некоторые применения функционального анализа в математической физике. - М.: Наука, 1988. – С.336.
5. Владимиров В. С. Уравнения математической физики. - М.: Наука, 1976. – С.527.
6. Ладыженская О. А., Уральцева Н. Н. Линейные и квазилинейные уравнения эллиптического типа. - М.: Наука, 1964. – С.538.
7. Аблабеков Б. С. Обратные задачи для дифференциальных уравнений третьего порядка. Saarbrücken: Lambert Acad. Publ., 2013. – С.291.
8. Дыйканов Г. А. Смешанная задача для одного нелинейного дифференциального уравнения в частных производных четвертого порядка // Вестник ОшГУ. 2017. № 2. С. 41–48.

УДК 517. 956

ОБОБЩЕННАЯ РАЗРЕШИМОСТЬ СМЕШАННОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ ОДНОГО ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНОГО УРАВНЕНИЯ С НЕЛИНЕЙНЫМ ОТКЛОНЕНИЕМ

Дыйканов Гапар Аскарович, старший преподаватель
E-mail: dyykanov1960@mail.ru
Кызыл-Кийский педагогический институт БатГУ
Кызыл-Кия, Кыргызская Республика

СЫЗЫКТУУ ЭМЕС ЧЕТТЕТИЛИШИ БАР ИНТЕГРАЛДЫК-ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕҢДЕМЕ ҮЧҮН АРАЛАШ МАСЕЛЕНИН ЖАЛПЫЛАНГАН ЧЕЧИЛИШИ

Дыйканов Гапар Аскарович, улук окутуучу
E-mail: dyykanov1960@mail.ru
БатМУнун Кызыл-Кыя педагогикалык институту
Кызыл-Кыя, Кыргыз Республикасы

GENERALIZED SOLVABILITY OF A MIXED PROBLEM FOR ONE INTEGRO-DIFFERENTIAL EQUATION WITH NONLINEAR DEVIATION

Gapar Askarovich Dyikanov, senior lecturer
E-mail: dyykanov1960@mail.ru
Kyzyl-Kiya Pedagogical Institute BatSU
Kyzyl-Kiya, the Kyrgyz Republic

Аннотация: *В статье изучены вопросы однозначной обобщенной разрешимости и построения решения смешанной задачи для нелинейных интегро-дифференциальных уравнений, содержащих квадрат параболического оператора и нелинейные отклонения. Использован метод ряда Фурье, основанный на разделение переменных. Получена счетная система нелинейных интегральных уравнений. Установлены достаточные коэффициентные условия однозначной обобщенной разрешимости поставленной смешанной задачи. При этом применяется метод последовательных приближений и метод интегральных неравенств.* .

Аннотация: *Макалада параболалык оператордун квадратын жана сызыктуу эмес четтелиштерди кармап турган сызыктуу эмес интегралдык-дифференциалдык теңдемелер үчүн аралаш маселенин жалпыланган бир маанилүү чечилиши жана чечимдерди тургузуу маселелери изилденген. Өзгөрмөлөрдү ажыратууга негизделген Фурьенин катарлар методу колдонулган. Сызыктуу эмес интегралдык теңдемелердин санаттык системасы алынган. Коюлган аралаш маселенин бир маанилүү жалпыланган чечилишинин коэффициенттик жетишердик шарттары табылган, удаалаш жакындаштыруу методу жана интегралдык барабарсыздыктар методу колдонулган.*

Abstract: *The problems of single-valued generalized solvability and the construction of the solution of a mixed problem for nonlinear integro-differential equations that contain the square of a parabolic operator and nonlinear deviations are studied. The method of a Fourier series based on the separation of variables is used. A countable system of nonlinear integral equations is obtained. Sufficient coefficient conditions for the unique generalized solvability of the mixed problem are established. Here the method of successive approximations and the method of integral inequalities are applied.*

Ключевые слова: *Смешанная задача, нелинейное интегро-дифференциальное уравнение, уравнение четвертого порядка, квадрат параболического оператора, нелинейное отклонение, обобщенная разрешимость.*

Түйүндүү сөздөр: *Аралаш маселе, сызыктуу эмес интегралдык-дифференциалдык теңдеме, төртүнчү тартиптеги теңдеме, параболалык оператордун квадраты, сызыктуу эмес четтетилиш, жалпыланган чечилиш.*

Key words: *Mixed problem, nonlinear integro-differential equation, fourth order equation, square of a parabolic operator, nonlinear deviation, generalized solvability.*

1. Постановка задачи. Задачи, с которыми сталкиваются в механике сплошных сред, часто оказываются начальными и краевыми. Смешанные задачи в теории упругости возникают при расчете различных деталей машин и элементов конструкций, находящихся во взаимодействии, при расчете фундаментов и оснований сооружений. Смешанными задачами также являются многие задачи концентрации напряжений в окрестности всевозможных трещин, инородных включений, подкрепляющих стрингеров и накладок [1]. Много смешанных задач и в гидродинамике. Это и нелинейные задачи теории крыла и глиссирования, теория струйных течений, теории качки корабля и удара тел о поверхность жидкости, фильтрации, теории взрыва, ряд задач гидроупругости.

В работах [2, 3] изучены смешанные задачи для линейных дифференциальных уравнений второго порядка параболического и гиперболического типов. В работах [4-8] изучены смешанные задачи для нелинейных дифференциальных уравнений второго и четвертого порядков. В настоящей работе рассматриваются вопросы обобщенной разрешимости и построения решения смешанной задачи для нелинейного дифференциального уравнения четвертого порядка с квадратом параболического оператора и нелинейным отклонением.

В области D рассматривается уравнение

$$\left(\frac{\partial}{\partial t}-\frac{\partial^2}{\partial x^2}\right)^2 u(t,x)=f\left(t,x,u(t,x),\int_0^t K(t,s)u(\delta(s,x),x)\,ds\right) \qquad (1)$$

со смешанными условиями

$$u(t,x)_{|t\in(-\infty;0]}=\varphi_1(t,x),\ u(t,x)_{|t\in(T.\infty)}=0,\ u_t(t,x)_{|t=0}=\varphi_2(x), \qquad (2)$$

$$u(t,x)_{|x=0}=u(t,x)_{|x=l}=u_{xx}(t,x)_{|x=0}=u_{xx}(t,x)_{|x=l}=0, \qquad (3)$$

где $f(t,x,u\vartheta)\in C(D\times R^2)$, $\varphi_i(x)\in C(D_l)$, $0<K(t,s)\in C(D_T^2)$,

$\varphi_i(x)_{|x=0}=\varphi_i(x)_{|x=l}=\varphi_i''(x)_{|x=0}=\varphi_i''(x)_{|x=l}=0$, $i=\overline{1,2}$, $D\equiv D_T\times D_l$, $D_T\equiv[0,T]$,

$D_l\equiv[0,l]$, $0<l<\infty$, $0<T<\infty$, $\delta(t,x)\neq t$.

Решение данной задачи ищем в виде ряда:

$$u(t,x)=\sum_{n=1}^{\infty}a_n(t)\cdot b_n(x),\quad (t,x)\in D, \qquad (4)$$

где $b_n(x)=\sqrt{\frac{2}{l}}\sin\lambda_n x$, $\lambda_n=\frac{n\pi}{l}$, $n=1,2,\ldots$.

Заметим, что функции $b_n(x)$ удовлетворяют граничным условиям:

$$b_n(0)=b_n(l)=b_n''(0)=b_n''(l)=0.$$

Следовательно, функции, определенные с помощью ряда (4), формально удовлетворяют условиям (3).

Воспользуемся следующими известными банаховыми пространствами. Рассмотрим пространство $B_2(T)$ последовательностей непрерывных функций $\{u_n(t)\}_{n=1}^{\infty}$ на отрезке D_T с нормой

$$\|u(t)\|_{B_2(T)}=\sqrt{\sum_{n=1}^{\infty}\left(\max_{t\in D_T}|u_n(t)|\right)^2}<\infty.$$

Координатное гильбертово пространство ℓ_2 числовых последовательностей $\{\varphi_n\}_{n=1}^{\infty}$ с нормой $\|\varphi\|_{\ell_2}=\sqrt{\sum_{n=1}^{\infty}|\varphi_n|^2}<\infty$.

Пространство $L_2(D_l)$ суммируемых с квадратом функций на отрезке D_l с нормой

$$\|\vartheta(x)\|_{L_2(D_l)}=\sqrt{\int_0^l|\vartheta(y)|^2dy}<\infty.$$

Кроме того, класс функций, удовлетворяющих условию Липшица по переменным $u,\vartheta,\ldots$ с положительным коэффициентом L, обозначим через $Lip\{L_{|u,\vartheta,\ldots}\}$. А для функций

одной переменной индекс опускается. Определим обобщенное решение смешанной задачи (1)-(3). Обозначается через $\hat{W}_2^2(D)$ класс непрерывных функций $u(t,x)$ двух переменных в замкнутом прямоугольнике D и имеющих в нем частные производные $\frac{\partial u(t,x)}{\partial x}$, $\frac{\partial^2 u(t,x)}{\partial x^2}$, $\frac{\partial^3 u(t,x)}{\partial x^3}$, $\frac{\partial u(t,x)}{\partial t}$, каждая из которых принадлежат не только $L_2(D)$, но и принадлежат $L_2(D_l)$ при фиксированном $t \in D_T$ и принадлежат $L_2(D_T)$ при фиксированном $x \in D_l$.

Определение. Если функция $u(t,x) \in \hat{W}_2^2(D)$, удовлетворяет следующему интегральному тождеству

$$\int_0^T\int_0^l \left\{ u(t,y)\left[\frac{\partial^2}{\partial t^2}H + 2\frac{\partial^3}{\partial t \partial y^2}H + \frac{\partial^4}{\partial y^4}H \right] - fH \right\} dy\,dt =$$

$$= \int_0^l \varphi_1 \left[\frac{\partial}{\partial t}H \right]_{t=0} dy - \int_0^l \varphi_2 [H]_{t=0}\, dy$$

для любой пробной функции $H(t,x) \in C^{2,4}(D)$, то она называется обобщенным решением смешанной задачи (1)-(3).

2. Сведение решения задачи (1)-(3) к счетной системе нелинейных интегральных уравнений

Теорема 1. Пусть выполняются следующие условия:

1. $fQ : B_2(T) \to L_2(D)$ непрерывен;
2. $u(t,x)$ является решением смешанной задачи (1)-(3).

Тогда коэффициенты Фурье $a_n(t) = \int_0^l u(t,y) b_n(y)\, dy$ решения смешанной задачи (1)-(3) по собственным функциям $b_n(x)$ удовлетворяет следующую счетную систему нелинейных интегральных уравнений (ССНИУ):

$$a_n(t) = w_n(t) + \int_0^t\int_0^l f\left(s, y, Q\vec{a}(s), \int_0^s K(s,\theta) Q\vec{a}\big(\delta(\theta,y)\big)\, d\theta \right) \times$$

$$\times\, b_n(y) P_n(t,s)\, dy\, ds, \quad t \in D_T, \tag{5}$$

где $Q\vec{a}(t) = \sum_{n=1}^{\infty} a_n(t) \cdot b_n(x)$, $w_n(t) = \left[\varphi_{1n} + t\left(\lambda_n^2 \varphi_{1n} + \varphi_{2n} \right) \right] \cdot e^{-\lambda_n^2 t}$,

$P_n(t,s) = (t-s) \cdot e^{-\lambda_n^2 (t-s)}$.

Доказательство. Согласно определению решения смешанной задачи (1)-(3) имеем

$$\int_0^T\int_0^l \left\{ \sum_{n=1}^{\infty} a_n(t)\, b_n(y) \left[\frac{\partial^2}{\partial t^2}H + 2\frac{\partial^3}{\partial t \partial x^2}H + \frac{\partial^4}{\partial x^4}H \right] - \right.$$

$$\left. - fH \right\} dy\,dt = \int_0^l \varphi_1 \left[\frac{\partial}{\partial t}H \right]_{t=0} dy - \int_0^l \varphi_2 [H]_{t=0}\, dy. \tag{6}$$

Пусть в (6) $H = H_m(t,x) = h(t)b_m(x) \in C^{2,4}(D)$, где $0 \neq h(t) \in C^2(D_T)$. Тогда из (6) получаем

$$\int_0^T\int_0^l \left\{ \sum_{n=1}^{\infty} a_n(t)\, b_n(y)\left[h''(t)b_m(y) - 2\lambda_m^2 h'(t)b_m(y) + \lambda_m^4 h(t)b_m(y)\right] - \right.$$

$$\left. - f\left(t, y, Q\vec{a}(t), \int_0^t K(t,s)Q\vec{a}\big(\delta(s,y)\big)\,ds\right)\cdot h(t)b_m(y)\right\} dy\,dt =$$

$$= \int_0^T\int_0^l \left\{ \sum_{n=1}^{\infty} a_n(t)b_n(y)\left[h''(t) - \lambda_m^2 h'(t) + \lambda_m^4 h(t)\right] - \right.$$

$$\left. - f\left(t, y, Q\vec{a}(t), \int_0^t K(t,s)Q\vec{a}\big(\delta(s,y)\big)\,ds\right)\cdot h(t)b_m(y)\right\} dy\,dt = 0.$$

Учитывая, что система функций $\{b_n(x)\}_{n=1}^{\infty}$ образует полную систему ортонормированных функций в $L_2(D_l)$, из последнего равенства приходим к равенству

$$\int_0^T \left[a_n(t)\cdot\left(h''(t) - \lambda_m^2 h'(t) + \lambda_m^4 h(t)\right) - \right.$$

$$\left. - \int_0^l f\left(t, y, Q\vec{a}(t), \int_0^t K(t,s)Q\vec{a}\big(\delta(s,y)\big)\,ds\right)\cdot h(t)b_n(y)\,dy\right] dt = 0.$$

Отсюда, интегрируя по частям, получаем, что

$$\int_0^T h(t)\left[a_n''(t) + 2\lambda_m^2 a_n'(t) + \lambda_m^4 a_n(t) - \right.$$

$$\left. - \int_0^l f\left(t, y, Q\vec{a}(t), \int_0^t K(t,s)Q\vec{a}\big(\delta(s,y)\big)\,ds\right)\cdot b_n(y)\,dy\right] dt = 0. \qquad (7)$$

Здесь $a_n(t)$ имеет обобщенные производные второго порядка по t в смысле Соболева на отрезке D_T. Поскольку $h(t) \neq 0$ для всех $t \in D_T$, то из (7) получим

$$a_n''(t) + 2\lambda_n^2 a_n'(t) + \lambda_n^4 a_n(t) =$$

$$= \int_0^l f\left(t, y, Q\vec{a}(t), \int_0^t K(t,s)Q\vec{a}\big(\delta(s,y)\big)\,ds\right)\cdot b_n(y)\,dy. \qquad (8)$$

Решая счетную систему интегро-дифференциальных уравнений (8) методом вариации произвольных постоянных, получим

$$a_n(t) = \left(C_{1n} + C_{2n}t\right)\cdot e^{-\lambda_n^2 t} + \int_0^t\int_0^l f\left(s, y, Q\vec{a}(s), \int_0^s K(s,\theta)Q\vec{a}\big(\delta(\theta,y)\big)\,d\theta\right)\times$$

$$\times\, b_n(y)P_n(t,s)\,dy\,ds,\ \ t \in D_T, \qquad (9)$$

где $P_n(t,s) = (t-s)\cdot e^{-\lambda_n^2(t-s)}$.

Для того, чтобы определить коэффициенты $C_{in}\,(i = \overline{1,2})$, используем начальные условия $a_n(0) = \varphi_{1n}$, $a_n'(0) = \varphi_{2n}$, где

$$\varphi_{in} = \int_0^l \varphi_i(y) b_n(y)\, dy,\ i = \overline{1,2}.$$

Тогда из (9) получим ССНИУ (5).

3. Однозначная разрешимость ССНИУ с нелинейным отклонением

В данном параграфе рассматривается ССНИУ (5) для случая отклонения $\delta(t,x) = \delta(t,x,Q\vec{a}(t))$.

Теорема 2. Пусть выполняются следующие условия:

1. $\max\limits_{t\in D_T} \int_0^t \left\| f\left(s,x,Q\vec{a}^0(s), \int_0^s K(s,\theta) Q\vec{a}^0\left(\delta(\theta,x,Q\vec{a}^0(\theta))\right) d\theta\right)\right\|_{L_2(D_l)} ds \le \Delta < \infty;$

2. $f(t,x,u,\vartheta) \in Lip\left\{H(t,x)_{|u}; F_1(t,x)_{|\vartheta}\right\}$,

где $\|H(t,x)\|_{L_2(D_l)} = \alpha_1(t) > 0,\ \|F_1(t,x)\|_{L_2(D_l)} = \alpha_2(t) > 0;$

3. $\delta(t,x,u) \in Lip\left\{F_2(t,x)_{|u}\right\}$,

где $\left\| F_1(t,x) \int_0^t K(t,s) F_2(s,x)\, ds \right\|_{L_2(D_l)} = \alpha_3(t) > 0;$

4. $\|\vec{w}(t)\|_{B_2(T)} < \infty.$

Тогда ССНИУ (5) имеет единственное решение в пространстве $B_2(T)$.

Доказательство. Используем метод последовательных приближений:

$$\begin{cases} a_n^0(t) = w_n(t),\ t \in D_T,\ \ a_n^{k+1}(t) = w_n(t) + \\ + \int_0^t \int_0^l f\left(s,y,Q\vec{a}^k(s), Q^{2,\eta}\vec{a}^k\left(\delta(s,y,Q\vec{a}^k(s))\right)\right) \times \\ \times b_n(x) P_n(t,s)\, dy\, ds,\quad k = 0,1,2,3,\ldots,\ t \in D_T. \end{cases} \tag{10}$$

В силу условий теоремы для первой разности $a_n^1(t) - a_n^0(t)$ из (10) получим

$$\left\|\vec{a}^1(t) - \vec{a}^0(t)\right\|_{B_2(t)} \le$$

$$\le \sum_{n=1}^{\infty} \int_0^t \left| \int_0^l f\left(s,y,Q\vec{a}^0(s), Q^{2,\eta}\vec{a}^0\left(\delta(s,y,Q\vec{a}^0(s))\right)\right) \cdot P_n(t,s) b_n(y)\, dy \right| ds \le$$

$$\le M_1 \max_{0\le t\le T} \int_0^t \left\| f\left(s,x,Q\vec{a}^0(s), Q^{2,\eta}\vec{a}^0\left(\delta(s,x,Q\vec{a}^0(s))\right)\right)\right\|_{L_2(D_l)} ds \le M_1\Delta, \tag{11}$$

где $M_1 = \left\|\vec{P}(t,s)\right\|_{B_2(T)} = \sqrt{\sum_{n=1}^{\infty} \max_{0\le s\le t\le T} \left|P_n(t,s)\right|^2}$,

$$Q^{2,\eta}\vec{a}^k\left(\delta(s,x,Q\vec{a}^k(s))\right) = \int_0^s K(s,\theta) Q\vec{a}^k\left(\delta(\theta,x,Q\vec{a}^k(\theta))\right) d\theta.$$

С учетом (11) в силу второго и третьего условий теоремы для второй разности $a_n^2(t) - a_n^1(t)$ получим следующую оценку

$$\left\| \vec{a}^{\,2}(t)-\vec{a}^{\,1}(t) \right\|_{B_2(t)} \le$$

$$\le M_1 \int_0^t \left(\alpha_1(s)+\alpha_2(s)\int_0^s K(s,\theta)\,d\theta \right) \left\| \vec{a}^1(s)-\vec{a}^0(s) \right\|_{B_2(t)} ds +$$

$$+ M_1 \Delta \int_0^t \alpha_3(s) \left\| \vec{a}^1(s)-\vec{a}^0(s) \right\|_{B_2(t)} ds \le \left(M_1\right)^2 \Delta \int_0^t \eta(s)\,ds, \qquad (12)$$

где $\eta(t)=\alpha_1(t)+\alpha_2(t)\int_0^t K(t,s)\,ds+\alpha_3(t)\Delta.$

Для произвольного натурального числа k, аналогично (12) получим

$$\left\| \vec{a}^{\,k+1}(t)-\vec{a}^{\,k}(t) \right\|_{B_2(T)} \le \left(M_1\right)^{k+1} \Delta \frac{\left[\max\limits_{t\in D_T} \int_0^t \eta(s)\,ds \right]^k}{k!}. \qquad (13)$$

Существование решения ССНИУ (5) следует из оценки (13), так как при $k\to\infty$ последовательность функций $\left\{ \vec{a}^{\,k}(t) \right\}_{k=1}^{\infty}$ сходится равномерно по t к функции $\vec{a}(t)\in B_2(T)$. Покажем единственность этого решения в пространстве $B_2(T)$. Пусть ССНИУ (5) имеет два решения: $\vec{a}(t)\in B_2(T)$ и $\vec{\vartheta}(t)\in B_2(T)$. Тогда для их разности получим оценку

$$\left\| \vec{a}(t)-\vec{\vartheta}(t) \right\|_{B_2(t)} \le M_1 \int_0^t \eta(s) \left\| \vec{a}(s)-\vec{\vartheta}(s) \right\|_{B_2(t)} ds\,. \qquad (14)$$

Применяя к (14) неравенство типа Гронуолла-Беллмана, получим, что $\left\| \vec{a}(t)-\vec{\vartheta}(t) \right\|_{B_2(T)} = 0$ для всех $t\in\left[0;T\right]$. Отсюда следует единственность решения ССНИУ (5) в пространстве $B_2(T)$.

4. Однозначная разрешимость смешанной задачи

Подставляя ССНИУ (5) в ряд (4), получим формальное решение смешанной задачи (1)-(3):

$$u(t,x)=\sum_{n=1}^{\infty} b_n(x) \Big[w_n(t) +$$

$$+\int_0^t\int_0^l f\Big(s,y,Q\vec{a}(s),Q^{2,\eta}\vec{a}\big(\delta(s,y,Q\vec{a}(s))\big)\Big) b_n(y) P_n(t,s)\,dy\,ds \Big]. \qquad (15)$$

Выясним условия, при которых формальное решение (15) будет решением смешанной задачи (1)-(3).

Теорема 3. Пусть выполняются условия теоремы 2. Если $\vec{a}(t)\in B_2(T)$ является единственным решением ССНИУ (5), то ряд (15) будет решением смешанной задачи (1)-(3).

Доказательство. Так как $\vec{a}(t)\in B_2(T)$, то из равенства

$$\lim_{k\to\infty} u^k(t,x)=\lim_{k\to\infty}\sum_{n=1}^{k} a_n(t)\cdot b_n(x)=u(t,x)$$

следует, что

$$\lim_{k\to\infty} f\left(t,x,u^k(t,x),\int_0^t K(t,s)u^k(\delta(s,x,u^k(s,x),x)ds \right)=$$

$$= f\left(t,x,u(t,x),\int_0^t K(t,s)u(\delta(s,x,u(s,x),x)ds \right) \qquad (16)$$

в смысле метрики $L_2(D)$.

Строим последовательность функций:

$$V_k = \int_0^T\int_0^l \left\{ u^k(t,y)\left[\frac{\partial^2}{\partial t^2}H + 2\frac{\partial^3}{\partial t\partial y^2}H + \frac{\partial^4}{\partial y^4}H \right] - \right.$$

$$\left. - f\left(t,y,u^k(t,y),\int_0^t K(t,s)u^k(\delta(s,y,u^k(s,y),y)ds \right)H \right\} dy\,dt -$$

$$-\int_0^l \varphi_1\left[\frac{\partial}{\partial t}H\right]_{t=0} dy + \int_0^l \varphi_2[H]_{t=0}\,dy. \qquad (17)$$

Покажем, что при $k\to\infty$ $\lim\limits_{k\to\infty} V_k = 0$. Интегрируя по частям отдельные слагаемые в (17) и учитывая условия теоремы и начальные условия $a_n(0)=\varphi_{1n}$, $a'_n(0)=\varphi_{2n}$, имеем:

$$V_k = \int_0^l \left(\varphi_1(y) - \sum_{n=1}^k \varphi_{1n} b_n(y) \right)[H_t]_{t=0}\,dy - \int_0^l \left(\varphi_2(y) - \sum_{n=1}^k \varphi_{2n} b_n(y) \right)[H]_{t=0}\,dy +$$

$$+\int_0^T\int_0^l H(t,y)\sum_{n=1}^k \left\{ \int_0^l f\left(t,z,Q\vec{a}(t),Q^{2,\eta}\vec{a}\left(\delta(t,z,Q\vec{a}(t))\right)\right)\cdot b_n(z)\,dz - \right.$$

$$\left. - f\left(t,y,Q\vec{a}(t),Q^{2,\eta}\vec{a}\left(\delta(t,y,Q\vec{a}(t))\right)\right)\right\}\cdot b_n(y)\,dy\,dt. \qquad (18)$$

Очевидно, что первые три интеграла в (18) стремятся к нулю при $k\to\infty$, так как $\varphi_i(x)\in L_2(D_l)$. Сходимость разности двух последних интегралов в (18) при $k\to\infty$ следует из (16). Отсюда следует, что $\lim\limits_{k\to\infty} P_k = 0$. Это и доказывает теорему.

Литература:

1. Александров В. М., Коваленко Е. В. Задачи механики сплошных сред со смешанными граничными условиями. - М.: Наука, 1986. – С.336.
2. Ильин В. А. О разрешимости смешанных задач для гиперболического и параболического уравнений // УМН. 1960. Т. 15. № 2. - С. 97–154.
3. Чернятин В. А. Обоснование метода Фурье в смешанной задаче для уравнений в частных производных. - М.: МГУ, 1992. – С.111.
4. Вагабов А. И. Обобщенный метод Фурье решения смешанных задач для нелинейных уравнений // Дифференц. уравнения. 1996. Т. 32. № 1. С. 90–100.
5. Чандиров Г. И. Смешанная задача для квазилинейных уравнений гиперболического типа / Дисс. … докт. физ.-мат. наук, 01.01.02. Баку, 1970. – С.248.
6. Шабадиков К. Х. Исследование решений смешанных задач для квазилинейных дифференциальных уравнений с малым параметром при старшей смешанной производной / Дисс. … канд. физ.-мат. наук, 01.01.02. Фергана, 1984. – С.156.
7. Дыйканов Г. А. Смешанная задача для одного нелинейного дифференциального уравнения в частных производных четвертого порядка // Вестник ОшГУ. 2017. № 2. - С. 41–48.

8. Юлдашев Т. К. Смешанная задача для нелинейного уравнения с псевдопараболическим оператором высокой степени // Вестник ВоронежГУ. Серия: Физика. Математика. 2013. № 2. - С. 277–295.

УДК338.2(575.2)(043/3)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ДОХОДОВ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ САМОУПРАВЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ СИСТЕМЫ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

Убайдуллаев Мирланбек Байдусенович,
доктор экономических наук,
Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызская Республика
Кенжеева Максуда Абдулайыповна,
кандидат экономических наук
Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызская Республика
Исираилов Алимжан Алмаматович,
Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызская Республика

.

SOME ASPECTS OF THE FORMATION OF TERRITORIAL REVENUES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES IN THE CONDITIONS OF THE MARKET SYSTEM OF MANAGEMENT

Ubaydullaev Mirlanbek Baydusenovich,
doctor of economic sciences,
Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic
e-mail: u.mirlanbek@mail.ru
KenjeyevaMaxudaAbdylaypovna,
candidate of Economic Sciences
Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic
Isirailov Alymjan Almamatovich,
Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic

Аннотация. *В данной статье рассматриваются проблемы органов местного самоуправления в условиях рынка, а так же пути формирования территориальных доходов с учетом особенностей территорий. Кроме этого дается подробный анализ проблем и пути его решения.*

Abstract. *This article examines the problems of local governments in market conditions, as well as the ways of forming territorial incomes taking into account the peculiarities of the territories. In addition, a*

Ключевые слова: *местное самоуправление, территории, доход, расход, реформирование, разгосударствление, эффективность территорий, инвестиции, инвестиционный процесс, инвестиционный климат, управление ресурсами, рыночная система, конкурентоспособность, рыночный механизм, децентрализация, результат деятельности.*

Key words: *local self-government, territories, income, expenditure, reforming, denationalization, territorial efficiency, investment, investment process, investment climate, resource management, market system, competitiveness, market mechanism, decentralization, result of activities.*

Система рыночного хозяйствования и переход к многообразию форм собственности обусловили коренное изменение по перераспределению собственности между республиканскими и местными органами, с одной стороны, и соответственно получение ожидаемого результата (в виде финансовых и иных доходов) с другой.

Осуществляемые по ходу развития рыночной системы хозяйствования многообразие форм собственности явилось порождением политики хозяйственных отношений и приватизационной деятельности государства как по республике, так и на местах. Процесс

разгосударствления осуществлялся хаотично и в определенной мере бесконтрольно, нанеся огромный финансовый и материальный урон как стране в целом, так и регионам, а так же отдельным стратегическим объектам в частности [7].

Результаты реформирования и разгосударствления государственной собственности подтолкнуло в свою очередь к решению проблем между участниками хозяйственных отношений связанных с экономическими результатами. Децентрализация экономических отношений в определенной мере привело к получению и использования для собственных нужд получаемых доходов как естественного элемента реализации собственности. Это означало, хотя бы в теории гарантированный доход, как участнику экономических отношений. Это одна сторона данного процесса, другая, более сложная – это определение доли каждого участника в получении ожидаемого дохода и механизмы управления в различных ее уровнях и проявлениях, в особенности по формам собственности [2].

Особенность проблем присвоения результатов деятельности по формам собственности (частной, государственной и коллективной) заключается в следующем:

- в сфере частной собственности ожидаемые доли более конкретизированы в силу ограниченности масштабов по сравнению с государственной и коллективной. Кроме того, право распоряжаться частной формой собственности происходит по упрощенной схеме между владельцами и другими категориями работников, нанятых на работу.

- в государственной и коллективной сфере ситуация обстоит более проблематичнее, в силу ее двух уровневого деления государственной собственности (на республиканский и местный). А так же из-за того, что степень обобществления труда и схема взаимодействия различных участников происходит довольно по сложной схеме. В свою очередь, все это ведет к тому, что необходимо разработать соответствующие механизмы по управлению собственностью, принадлежащей государству или ее разновидности, коммунальной и муниципальной на местном уровне для детализированного и справедливого распределения в будущем с учетом определенных особенностей.

Эффективное распределение доходов и расходов – вот что является самым важным и необходимым элементом в управлении собственностью, как на республиканском, так и на местном уровнях[8]. Необходимо отметить, что на практике, в распределении доходов по уровням возникают определенные вопросы, то есть, доходы бюджетов обоих уровней составляет только часть от использования собственности в виде налоговых поступлений и различных образующих бюджет отчислений. Большая часть же доходов остается у тех, кто наделен полномочиями использования и распоряжения государственной собственностью. Касается это в первую очередь лиц извлекающих доход в зависимости от количества и качества вложенного труда, задействованных в государственных предприятиях, организациях и учреждениях [1].

Необходимо отметить, что вопросы по эффективному распределению доходов и расходов между уровнями управлений касается в первую очередь территорий участвующих в создании национального богатства путем правомерных экономических отношений[3]. Это в свою очередь означает четкое решение и разграничение объемов и источников доходов как на республиканском, так и территориальном уровнях с одной стороны, а так же определить обоснования между национальным богатством и территориальным с другой стороны. Но это не означает, что современная законодательная база в данной сфере не соответствует нынешним требованиям. Просто нужно ее детализировать, усовершенствовать, с учетом требований рынка, а так же органов местного самоуправления, так как в нормативно-правовых актах данное разделение указанно поверхностно и расплывчато. В условиях рыночной системы хозяйствования для создания реальных рыночно ориентированных механизмов по управлению экономической базой местных органов возникают некоторые вопросы теоретического и практического значения. Связанно это в силу следующих причин:

- отсутствие эффективной системы управления по пополнению доходной части государственного бюджета (довольно низкий процент доходов на местах), что в свою очередь отрицательно влияет на создание базы для регулирования региональной экономики.

- процесс управления региональной экономикой на местах зачастую ограничивается расходованием бюджетных средств в основном выделяемых из вышестоящего уровня, и то не эффективно.

- смена форм собственности в результате приватизации государственной собственности является результатом экономической необходимости и осуществляется в интересах субъекта, незаинтересованного в технологическом прогрессе.

- необходимы дополнительные методы и формы преобразований, адекватные современной необходимости.

В вопросе эффективного управления системой региональной экономики существует ряд проблем следующего характера:

- проблемы, связанные с осуществлением по выполнению экономических функций государства органов делегированных на местном уровне,

- отсутствие достаточного представления о полноте экономической базы территориальных органов,

- отсутствие (или ее низкая эффективность) стремления к достижению самофинансирования, самодостаточности, самоокупаемости на местах.

- отсутствие в законодательной базе такого понятия как «территориальный доход» и «самостоятельная экономическая деятельность» местных органов самоуправления, что в настоящее время эти понятия в подлинном значении не определены.

В своей классической форме под территориальным доходом должно восприниматься доходы, образованные в первую очередь в результате правовой и самостоятельной экономической деятельности органов местного самоуправления, путем использования собственного потенциала, а так же государственной и муниципальной собственности [6]. Кроме этого положительные результаты в результате осуществления выгодных экономических отношений с другими формами собственности и различными органами управления.

Механизмы образования территориальных доходов [4]. Рис.1.

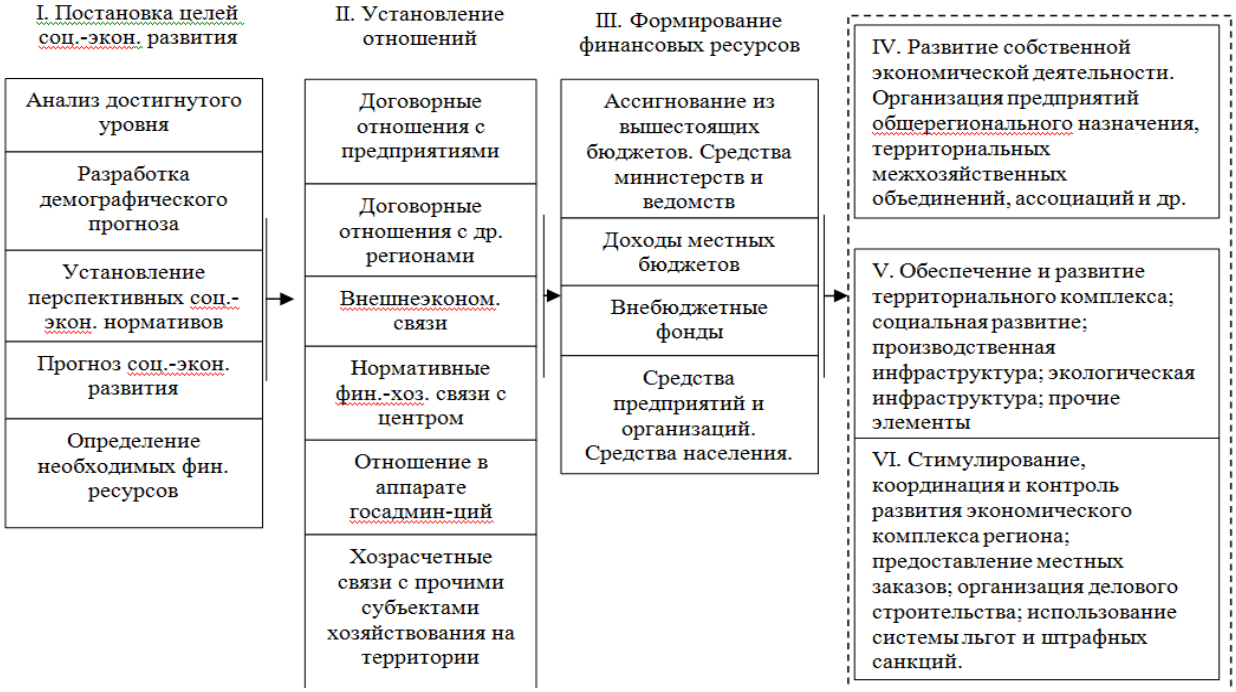

Рисунок 1. Общая модель механизма территориального хозяйствования в области

В вышеуказанной модели в действии органов местного самоуправления по формированию территориальных доходов первостепенная значимость отводиться блоку по постановке целей социально- экономического развития (блок №I). Иными словами речь идет о четком проекте социально- экономического развития региона путем целевых установок.

Следующий значимый блок – это взаимоотношения органов местного самоуправления и другими субъектами имеющих определенное влияние на формирование доходов (блок №II). Немаловажное значение имеет и блок по формированию финансовых ресурсов (блок №III), так как органы местного самоуправления кроме традиционных источников финансовых ресурсов должны быть в постоянном поиске альтернативных вариантов. В блоках 4, 5, и 6 отражены возможные пути по созданию территориального комплекса и стимулирования для поддержания экономической деятельности на местах. Необходимость дополнительных финансовых ресурсов на местном уровне заключается в реализации программ, позитивно влияющих на дальнейшее развитие региона с учетом ее нужд и территориальных особенностей.

Пути обеспечения развития территорий и источники финансовых поступлений[5].

Рис. 2.

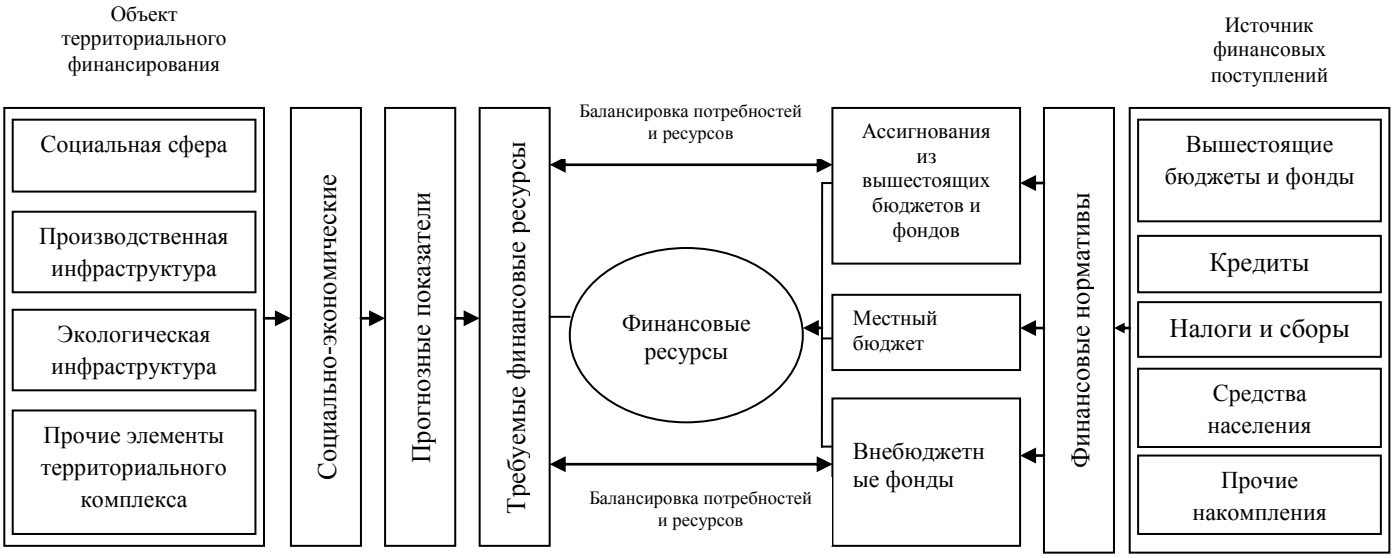

Рисунок 2. Модель формирования финансовых ресурсов развития территориального комплекса

Финансовые ресурсы местного самоуправления состоят из следующих:

- средств местного бюджета,
-внебюджетных фондов,
- средств органов территориального общественного самоуправления.

Разработку проекта и исполнение местного бюджета осуществляет соответствующий орган МСУ.

Вышеперечисленные особенности имеют непосредственное отношение как в управлении экономической базой органов МСУ, так и в систематизации региональной экономики. При этом методологическим вопросом, прежде всего, является взаимоувязка конечных социальных целей территории с региональной системой экономики с одной стороны, функционирование органов МСУ с теми же целями с другой.

В этой связи следует считать, что система государственной и муниципальной собственности в регионах представляет собой «единый производственно- социальный комплекс», который обеспечивает взаимодействие производственной и функциональных составляющих и их динамичное и поступательное развитие.

Литература:

1. Абдилайып у.О. Современные факторы обеспечения эффективности производства NovaInfo.Ru. 2016. Т. 4. № 56. С. 233-239.
2. Абдилайып у.О. Региональные аспекты исследования эффективности обрабатывающей промышленности. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2016. № 4. С. 83-86.
3. Асанов Б.М. Формирование инвестиционной привлекательности в агропромышленном

производстве региона. Высшая школа Казахстана. 2013 №4 С. 16-18.
4. Кенжеева, М.А.Некоторые аспекты совершенствования местного самоуправления в условиях рынка [Текст] /М.А. Кенжеева// Территория науки. - Воронеж, 2015. - №5. – С. 109-11
5. Кенжеева, М.А.Система региональной экономики и экономическая основа функционирования органов местного самоуправления [Текст] /М.А. Кенжеева// Наука, новые технологии и инновации.- 2015. - № 7. - С. 29-31.
6. Кулуева Ч.Р. Задачи сельских трудовых ресурсов в вопросах эффективного использования земельных ресурсов в регионах Кыргызстана. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2012г. №8. С.99-104.
7. Убайдуллаев М.Б. Земельные ресурсы Кыргызской Республики - состояние и перспективы дальнейшего использования Актуальные направления научных исследований XXI века: теория и практика 2015. Т.3 № 4-3 (15-3). С. 192-199.
8. Убайдуллаев М.Б. Проблемы использования земель сельскохозяйственного назначения в Кыргызстане., Территория науки. 2015. № 5. С. 94-100.

УДК:81.06

WAYS TO MAKE CLASS DISCUSSIONS MORE EXCITING

Moldoeva Y.I., lecturer,
Isakova K. T., lecturer
Osh Humanitarian Pedagogical Institute

КЛАССТА КЫЗЫКТУУ ТАЛКУУ ЖАСООНУН ЫКМАЛАРЫ

Молдоева Ы.И., окутуучу,
Исакова К.Т., окутуучу
Ош гуманитардык-педагогикалык институту

СПОСОБЫ ПРОВЕДЕНИЯ БОЛЕЕ ИНТЕРЕСНЫХ КЛАССНЫХ ДИСКУССИЙ

Молдоева Ы.И., преподователь
Исакова К.Т., преподователь
Ошский гуманитарно-педагогический институт

Abstract: *The best discussions keep everyone active, either by sharing or thinking. Even those students who rarely, if ever, contribute can still participate in other ways.*

Аннотация: *Дискуссия бардык идеяларды жана ой-пикирлерди бөлүшүүдө чон роль ойнойт. Жана да студенттерди өз оюун айтууга мүмкүндүк түзүлөт.*

Аннотация: *Дискуссия заставляет всех активно делиться идеями или мнениями. Даже тех студентов, которые редко, если вообще могут внести свой вклад, могут по-прежнему участвовать другими способами.*

Key words: *stimulate, approximate time, to fade, exciting.*

Түйүндүү сөздөр: *стимулдаштыруу, болжолдуу убакыт, бөлүнүү, кызыктуу.*

Ключевые слова: *стимулировать, приблизительное время, захватывающий.*

Classroom discussions have been a staple of teaching forever, beginning with Socrates. I have taught using discussions, been a student in discussions, and observed other teachers' discussions thousands of times — at least. Some have been boring, stifling or tedious enough to put me to sleep. Others have been so stimulating that I was sad to see them end. The difference between the two is obviously how interesting the topic is, but equally important is the level of student participation.

It's not enough for students to simply pay attention — they need to be active participants to generate one of those great discussions that end far too quickly for both the teacher and students. The worst types of discussions are serial one-on-one talk between a student and teacher, leaving the rest of the class out of the process.

Many students stop listening, begin to fade or disengage during this flawed procedure.

The best discussions keep everyone active, either by sharing or thinking. Even those students who rarely, if ever, contribute can still participate in other ways. Here are five of my favorite ways to design discussions in a dynamic and exciting manner.

1. Lightning Rounds

Just the name "lightning round" suggests energy. Make it even more dramatic by playing up the concept of speed, fun and excitement. Have your discussion questions prepared in advance so that you can ask them faster. Short-answer questions obviously work best for this technique. Students have 30 seconds (or a more appropriate time for your particular class) to answer. They can either answer or pass — and no negativity is associated with passing. Ask the questions rapidly while growing the anticipation for each next question by imitating quiz show lightning rounds: "Are you ready for the next question? Here it comes." Ask the question before calling on a student so that all students must be ready to answer. The lightning round should take no longer than ten minutes, the approximate time that the energy begins to diminish.

2. Throw the Ball

When you ask a discussion question, call on students by letting them catch a ball. With young children, you can use a beach ball and roll it to students in a circle. Older students can catch a beach ball or nerf football. This way of calling on students can either be a lot of fun and full of energy, or it can be a disaster. Be sure to keep the throwing distance short enough to prevent chaos. Make the rules clear and stop if they are broken:

I. Do not intercept the ball.

II. Do not throw the ball at another student.

III. Do not try to break anything in the class with the ball.

In spite of the potential danger with using a ball, I have seen this done with much success and great student involvement. A variation that is safer and fun for grades 1-3 is to pass a teddy bear to the student who will answer the next question.

3. Group Answers

Two commonly used discussion techniques can be put together to allow a discussion that involves everybody at the same time. One is to form small groups of about three students. When the teacher asks a discussion question, every group has a small discussion of its own to come up with an answer. Questions of complexity work best with this method. Add to that the use of small cards with each having a method of group identification. After allowing enough time for each group to develop its answer, randomly pick a card and let that group give their answer. You can pick more than one card for each question. When the answer has been completed, put the used card back in the deck, so that no group can relax and think that their turn is over.

4. Agreements

Keep each question going longer by engaging more students in the discussion. When the first student answers a question, ask another student if he or she agrees or disagrees with that answer. Then ask another student, and keep going until at least five students have participated in each question.

5. Questionnaires

A fun way to discuss famous people or fictional characters is to choose someone you are studying. Divide the class into groups of two or three, and have each group come up with three to five questions they would like to ask that person in an interview style. All group members should agree on all the questions. Each group then passes their questions to another group so that all groups have someone else's questions. Each group then has the task of answering one question in writing, with full agreement, and in a way they imagine the person might answer. Papers are changed until all questions are answered. Then encourage each group to share their questions and the answers they received.

One final point about good discussions: most students can easily hear the teacher, but depending on room arrangement, it can often be difficult for students to hear each other. Have you ever tried to follow a press conference on television when you could not hear the question, only the answer? Our response ranges from frustration to giving up listening. Be sure to repeat student answers if any class member can't hear it.

I'm sure that every reader has either a variation of these discussion methods or some great ones of your own. I hope that many of you are willing to add yours to my humble list. Let's create a dynamic discussion of ideas in this space.

once heard class discussions described as “transient instructional events.” They pass through the class, the course, and the educational experiences of students with few lingering effects. Ideas are batted around, often with forced participation; students don’t take notes; and then the discussion ends—it runs out of steam or the class runs out of time. If asked a few days later about the exchange, most students would be hard-pressed to remember anything beyond what they themselves might have said, if that. So this post offers some simple suggestions for increasing the impact of the discussions that occur in our courses.

1. Be more focused and for less time - It’s easy to forget that students are newcomers to academic discourse. Academics can go on about a topic of interest for days; hours, if it’s a department meeting. Students aren’t used to exchanges that include points, counterpoints, and

connections to previous points with references to research, related resources, and previous experience. Early on, students do better with short discussions—focused and specific. Think 10 minutes, maybe 15. Use better hooks to launch the discussion - Usually discussion starts with a question. That works if it's a powerful question—one immediately recognized as a "good question." Prompts of that caliber require thoughtful preparation; they don't usually pop into our minds the moment we need them. But questions aren't the only option. A pithy quotation, a short scenario that requires content application, a hypothetical case or situation, a synopsis of a relevant current event—all of these can jump-start a discussion.

2.Pause - Stop the discussion and ask students to think about what's been said so far, or ask them to write down what struck them as a key idea, a new insight, a question still unanswered, or maybe where they think the discussion should go next. Think short pauses, 30 seconds, maybe a minute.

3.Have note takers - Ask whether there are two or three students who'd be willing to take notes during the discussion. Then post their notes on the course website or otherwise distribute them. This should count as class participation! It gives introverts a way to contribute comfortably. You might encourage some extrovert who has tendency to over-participate to make your day by volunteering to quietly take copious notes, which he or she could use to summarize the discussion when it ends.

4.Talk less or not at all - Too many classroom discussions are still dominated by teacher talk. You will talk less if you assign yourself a recorder role. You'll key in on the essence of comments, record the examples, and list the questions. You'll be listening closely and will probably hear more than you usually do because you aren't thinking about what to say next. Or you can function as the discussion facilitator. Recognize those who are volunteering. Encourage others to speak. Point out good comments that merit response. Ask what questions the conversation is raising. Challenge those with different views to share them. Do everything you can to make it a good student discussion.

1. End with something definitive - Return to the hook that launched the discussion. Ask some students to write a one-sentence summary of the discussion. Ask other students to list the questions the discussion has answered. And ask a third group to identify unanswered questions that emerged during the discussion. Finally, use what students have written to help them bring closure to the discussion.

2.Use the discussion - Keep referring to it! "Remember that discussion we had about X? What did we conclude?" Refer to individual comments made during the discussion. "Paula had an interesting insight about Y. Who remembers what she said? Does it relate to this topic?" And if you really want students to listen up and take discussions seriously, use a comment made in the discussion as the frame for a short essay question on the next exam or quiz.

3.Invite students to suggest discussion topics - If the suggestion is good, reward the student with a few bonus points and ask him or her to launch the discussion by explaining why it's a topic that merits discussion.

4.Discuss discussions - Briefly is fine. "Why do teachers use them? What keeps everyone listening? How do they help us learn?" Or do a debriefing of a discussion that just occurred. "So, the discussion we just had, say we'd like to improve it. What would you recommend?"

In the education world, the term *student-centered classroom* is one we hear a lot. And many educators would agree that when it comes to 21st-century learning, having a student-centered classroom is certainly a best practice.

Whether you instruct first grade or university students, take some time to think about where you are with creating a learning space where your students have ample voice, engage frequently with each other, and are given opportunities to make choices.

Guiding Questions

Use these questions to reflect on the learning environment you design for students:

1. In what ways do students feel respected, feel valued, and feel part of the whole group?
2. In what ways do students have ownership of the classroom? Do they ever make decisions about resources, environment, or use of time? When? How often?

3. Do they have ownership in their learning? Do they have choices and options for projects, assignments, and partners for group work?
4. When are students comfortable with expressing who they are and their thoughts and ideas? When are they not?
5. When do you inquire about the needs of your students? How often do you do this? How often do you check for group understanding and adjust the instruction accordingly?
« How are desks arranged? Are students facing each other? Do they have multiple opportunities each week to share with fellow classmates, and to share with a variety of classmates?
As the instructor, what is my "air time" each class session? How much direct instruction is there? How might I change some of that directing teaching to facilitating? (Here's a post I wrote on this topic, How to Transform Direct Instruction.)
Balancing Teacher Roles

So let's talk about that last question, and specifically, direct instruction versus facilitation. When considering various teaching approaches, balance is the key word. If we turn to the work of educational researchers Grant Wiggins and Jay Mc.Tighe, and their seminal book, *Understanding by Design (UbD)*, they suggest educators reflect on the ways they balance the following three teaching roles:
Facilitation: open-ended questioning, problem posing, Socratic seminar, and guided inquiry
Direct instruction: demonstration, modeling, and lecturing
Coaching: providing feedback, conferencing, and guided practice
How do you decide on how much of one role and not enough of another? Well, when designing learning for your students, keep this is mind: There needs to be a healthy balance between student construction of meaning and teacher guidance.

In other words, yes, you need to tell them stuff and show them how to do things, but you also need to let your learners discover, experiment, and practice even if they miss the mark or target. Educational research tell us time and time again that all learners (young or old) need time to muddle through and make meaning of new content, ideas, and concepts with some coaching and guidance, but also independently.

In the comments section below, share with us your ideas and practices for fostering a learning environment that is student centered.

Literature:

1. Anderson, L.W. & Krathwohl, D. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. New York: Longman.
2. Bligh, D.A. (2000). What's the point in discussion? Portland, OR: Intellect Books.
3. Bloom, B.S., Engelhart, M.D., Furst, E.J., Hill, W.H., & Krathwohl, D.R.(1956). Taxonomy of educational objectives: Handbook I, the cognitive domain. New York: David McKay.
4. Brookfield, S.D. & Presldll, S. (2005). Discussion as a way of teaching (2nd ed.). San Francisco: Jossey-Bass.
5. Cashin, W.E. (1995). Answering and Asking Questions. IDEA Paper No. 31. Manhattan, KS: Kansas State University, Center for Faculty Evaluation and Development.
6. Cashin, W.E. (2010). Effective Lecturing. IDEA Paper No. 46. Manhattan, KS: The IDEA Center.
7. Cashin, W.E. & McKnight, P.C. (1986). Improving Discussions. IDEA Paper No. 15. Manhattan, KS: Kansas State University, Center for Faculty Evaluation

УДК:371.3(811.11)

EFFECTIVENESS OF USING MOVIES IN TEACHING ENGLISH

Osmonova M.A., senior lecturer
Osh Humanitarian Pedagogical Institute

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ФИЛЬМОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Осмонова М.А., старший преподаватель
Ошский гуманитарно-педагогический институт

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ФИЛЬМДЕРДИ КОЛДОНУУНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ

Осмонова М.А., улук окутуучу
Ош гуманитардык-педагогикалык институту

Abstract: *As the Engish language is considered the modern demand, the number of people who wants to acquire this language is growing day by day. This article deals with the effectiveness of using movies in teaching English. Some activities directed to form learners' speaking, writing, listening skills by using movies are given in the article.*

Аннотация: *Учурда англис тили замандын талабы болуп эсептелингендиктен, бул тилди үйрөнүүгө болгон кызыгуу күндөн күнгө өсүүдө. Бул макалада англис тилин окутууда фильмдерди колдонуунун натыйжалуулугу баяндалат. Фильмдер аркылуу тил үйрөнүүчүлөрдүн сүйлөө, жазуу, угуу көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган иш-аракеттерден мисалдар берилет.*

Аннотация: *Английский язык стал требованием сегодняшнего общества и его изучение растет с каждым днем. В этой статье рассматривается эффективность фильмов при обучении английскому языку. Также приводятся примеры, которые направлены на формирование навыков слушания, речи и письма при просмотре фильмов.*

Key words*: the English language, methods of teaching, methodology, movies, language skills, motivation, positive effect, entertainment*

Түйүндүү сөздөр: *англис тили, окутуунун усулу, методология, фильмдер, тилдик көндүмдөр, шыктандыруу, он натыйжа, көңүл ачуу*

Ключевые слова: *английский язык, методика обучения, методология, фильмы, языковые навыки, мотивация, позитивный эффект, равлечение*

Nowadays the foreign language learners in school are rather heterogeneous not only as far as their proficiency level is concerned but also when it comes down to their interests and learning strategies. Thus, this should be taken into account when planning teaching and lessons.

One way of bringing variety and flexibility into the classroom is the use of movies in EFL teaching. Furthermore, there are some previous studies about using movies in EFL teaching. By combining these previous studies it is easier to notice why using movies in EFL teaching is a useful method and has several advantages compared to the more traditional teaching styles.

Firstly, movies can be considered as authentic material and they provide the learners with genuine input. Secondly, it has been studied that films enhance English language skill development since they bring variety, reality, authenticity and flexibility into the EFL classroom and before anything, diversify the curriculum . Thirdly, using movies can motivate the students to study English and the visuality of the film may also help the weaker students to understand since it offers another channel of understanding in addition to just listening to the language.

The present study focuses on studying how movies are used in five different areas of language teaching: teaching oral communication, teaching writing, teaching vocabulary, teaching grammar and teaching cultural aspects.

Movies, on the other hand, can be a good way to teach these skills needed in everyday speech since the language used for instance in contemporary movies can be rather up-to-date and can thus motivate the pupils. Moreover, movies can also rouse feelings and opinions and create discussion. Thus, for example different types of group discussions or debates can be useful assignments when practising oral communication.

Furthermore, when teaching writing, movies can provide new ideas and bring variety into the classroom. Since writing is a rather complex productive skill and several different aspects need to be taken in to account when teaching it, it can sometimes be challenging to make the pupils interested in it.However, for instance a film review is an assignment type which interests probably most of the students. Thus, movies can be a great help when teaching writing.

Movies can be also a useful tool when teaching vocabulary. If the goal of the teaching is to provide the students with communicative competence, it is good that they hear contemporary language and more informal discussion as well. This makes it possible for them to pick up for instance phrases or expressions that they could actually use in an English-speaking environment. Of course this depends on the chosen film and its style, but usually films with themes that are closer to the young people's own lives also interest them and can motivate them to study.

Movies provide the learners with real-life language input, which may be difficult to receive otherwise in a non-English-speaking environment. In addition, according to many previous studies there are several reasons to use movies in foreign language teaching.

Movies are a versatile tool for foreign language teaching and they can be used in several different ways when teaching the different aspects of foreign language. This part discusses using films in five different areas of language teaching. These areas are teaching oral communication, teaching writing, teaching vocabulary, teaching grammar and teaching culture. Since the areas differ rather radically from each other, also different teaching methods must be used. Thus, this section discusses each area separately and summarizes how films can be taken advantage of when teaching for instance vocabulary or grammar.

The movie lesson and its activities should consist of pre-viewing, viewing and post-viewing activities. This ensures that the students stay focused and motivated throughout the lesson, and the goals of the lesson are clear to them. The nature and the length of the activities depend naturally on the selected film, the needs of the students, their age and proficiency level and instructional objectives.

Movies can be used in various different ways during a language class. A whole lesson can be built around it, or it can be used as a springboard for a set of activities which follow it. Films can be used for instance when the teacher wants the students to focus on the language, or practice it, for presenting certain topics or producing a commentary.

Movies can be used for elicitation, since they encourage the students to talk. An example of a task could be silent viewing and then delivering the dialogue. This could be done at the beginning of a lesson. Films can also be used at the presentation stage to present some examples of language. Films can also work as a revision and thus reinforce the things that have already been learnt. Moreover, films usually present more vivid, varied and current language than textbooks. Films actually provide the most realistic examples of the language in use. Thus, they support the textbook and its language but also add an extra dimension to language learning.

Movies can be used also for language practice and use of visual prompts can be useful. This can be executed for instance with video workbooks which have still pictures of the film and some expressions which have to be combined. This activity is suitable for previewing but can also be used for recalling. Also different role plays are a fun way to exploit the film. Other activities are for instance video drills and comprehension exercises (multiple choice, true/false questions, gap-filling tasks).

Movies can be used also for presenting topics. Suitable activities are for instance collecting information or debating a topic. Collecting information can be done with view and check exercises or listen and draw/check/compare exercises. These assignments are very versatile and easy to vary depending on whether the students are expected to develop for example their listening skills or oral skills. Moreover, especially the debates are a useful way to get the students to talk and express their opinions about a certain topic.

Furthermore, movies are an excellent way to encourage the students to produce a commentary. The students can for instance produce their own scripts and find out how the films are produced. Using materials which tell stories enable for instance gist listening or retelling the main elements of the plot.

Moreover, there are two possible dangers which may appear if the film is used purely as a vehicle for a language. The first one is overlooking the visual clues that the students may pick. Thus, visuality is important, and it is individual how people react to it. The second one is keeping the focus on language and missing a good opportunity to focus on the message. Sometimes films

have a strong theme which is handled very versatilely and deeply, in which case it is useful to take advantage of it.

The theme or the message can be for instance discussed together, in order for the students to get oral practise. In addition, it is important to choose a right type of setting. The teacher should choose a sequence which opens up with a general view of the setting. Also choosing the correct characters to follow is important.

There may be several different characters in a film, but the teacher should choose a central one and also pay attention to the relationship between different characters. If the selected scene presents a central character, it is easier for the students to follow the film and get a general view of the plot.

At basic level the main role of movies is to provide the learners with stepping stones to real world use of language. The movie confirms that the language they are studying is actually used in the real world. Additionally, it gives learners confidence in their ability to cope with the real situations they may face. At intermediate level movies provide variety, interest and stimulation. They are examples of the real use of language as well as encourage comment, speculation and prediction. Finally, at advanced level movie is a provider of real world experience. The focus is on the message and language is rather a tool than a focus of attention.

The movies is also a stimulus for different classroom activities. All in all, films can be used effectively at different skill levels, when the needs and character of the different level students are taken into consideration.

Even though using movies can diversify the curriculum and motivate the learners to study a foreign language, using movies is not always straightforward and trouble-free.

Using movies requires for instance extensive preparation and thus some teachers may feel that using movies is too demanding. Since teachers usually are rather busy, preparing film lessons is considered too time consuming and it is perhaps easier to follow a text book instead of preparing the film and the related assignments. Using films is not only time-consuming for the teacher, but it can also take time away from other classroom activities. The teachers should find out the rules and regulations or for instance the principal of the school could inform them.

The curriculum should be content-based and the film should be used as a springboard for other activities. The assignments must be planned keeping in mind the skill level of the learners and they should be challenging enough but not too difficult in order to keep the students motivated. The assignments should also be activating enough for different type of students regardless of their knowledge or personality. It is also important to notice that the students' reactions may vary and for some students for instance a certain scene can be distracting.

Thus, planning the teaching of foreign languages can be rather challenging at times. Teaching should be varying, versatile and motivating. The learners' level of proficiency may be very heterogeneous and it is important to notice that when planning the lessons. Using movies can be an entertaining and motivating tool also for learners with different skill level.

Movies seem to be the most suitable used for teaching cultural aspects. The respondents think that movies are not only useful but also easy to use when teaching cultural aspects and most of them use movies gladly for teaching cultural aspects. Some reasons for using movies when teaching culture were for instance that they make it easier to understand different cultures when combining both seeing and hearing the different traditions and habits of foreign cultures. The authenticity of movies was also emphasized when teaching culture.

literature:

1. Allan, M. 2001., Teaching English with video. London: Longman.
2. Carroll, S. 2001., Input and evidence: the raw material of second language acquisition. Philadelphia
3. Champoux, J.E., 1999. Film as a teaching resource. Journal of Management Inquiry 8(2): 240-251.
4. Das, B. (ed.) 2000., Communicative language teaching. Singapore: Singapore University Press.

5. Freeman, Y. and Freeman, D. 2008., ESL/EFL teaching: principles for success. Portsmouth: Heinemann.
6. Gebhard, J. 2006., Teaching English as a foreign or second language: a teacher self-development and methodology guide. Ann Arbor: University of Michigan Press.
7. Hinkel, E. 1999. Culture in Second language Teaching and Learning. Cambridge: Cambridge University Press.

Internet sources:

8 . http://www./movies.pdf
9. https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/how-can-film-help-you-teach-or-learn-english
10. https://www.teachingenglish.org.uk/article/film-video
11. https://www.fluentu.com/blog/educator-english/esl-short-films-lessons/

УДК:371.3(811.11)

ROLE PLAYING AS A MEANS OF MOTIVATION IN TEACHING ENGLISH

Rakhmanova E.A., senior lecturer
Osh Humanitarian Pedagogical Institute

РОЛЕВАЯ ИГРА КАК СРЕДСТВО МОТИВАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Рахманова Э.А., старший преподаватель
Ошский гуманитарно-педагогический институт

РОЛДУК ОЮНДАР АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ШЫКТАНДЫРУУЧУ КАРАЖАТ КАТАРЫ

Рахманова Э.А., улук окутуучу
Ош гуманитардык-педагогикалык институтуту

Abstract: *The article deals with the importance of role playing in the process of teaching. It gives students an opportunity to practice communicating in different social contexts and in different social roles. In addition, it also allows students to be creative.*

Аннотация: *Бул макалада ролдук оюндардын англис тилин окутуудагы маанилүүлүгү баяндалат. Ролдук оюндар студенттерге коомдогу ар кандай ситуацияларды талкуулоо менен, сүйлөө жөндөмдүүлүктөрүн практикалоого мумкунчулук жаратат. Андан сырткары, алар студенттерге креативдүү болууга багыт берет.*

Аннотация: *В статье рассматривается важность ролевой игры в процессе обучения. Это дает студентам возможность практиковать общение в разных социальных контекстах и в разных социальных ролях. Кроме того, он также позволяет учащимся быть творческими.*

Key words: *teaching, role-playing, motivation, interaction, instructions, learning, real-life situations, communication, responsibility, improve, speaking skills, creative.*

Түйүндүү сөздөр *окутуу, ролдук оюндар, шыктандыруу, өз ара аракеттенүү, көрсөтмөлөр, үйрөнүү, жашоодон алынган ситуациялар, байланыш, жоопкерчиликүүлүк, жакшыртуу, сүйлөө чеберчилиги, чыгармачыл.*

Ключевые слова: *обучение, ролевая игра, мотивация, взаимодействие, инструкции, учение, жизненные ситуации, коммуникация, ответственность, улучшать, навыки речи, креативный.*

English becomes the most essential language in the world. Almost all the people from many different countries around the world use it to communicate. The area of English has always become a special interest. Among the recent innovations in the field of second language teaching, task-based language teaching is probably the most promising and productive one, the one which has drawn much attention from both second language teaching profession and second language researchers.

Role-play is a technique that allows students to explore realistic situations by interacting with other people in a managed way in order to develop experience and trial different strategies in a supported environment. Depending on the intention of the activity, participants might be playing a role similar to their own or could play the opposite part of the conversation or interaction. Both options provide the possibility of significant learning, with the former allowing experience to be gained and the latter encouraging the student to develop an understanding of the situation from the 'opposite' point of view.
Participants are given particular roles to play in a conversation or other interaction, such as an email exchange, typical of their discipline. They may be given specific instructions on how to act or what to say, as an aggressive client or patient in denial, for example, or required to act and react in their own way depending on the requirements of the exercise. The participants will then act out the scenario and afterwards there will be reflection and discussion about the interactions, such as alternative ways of dealing with the situation. The scenario can then be acted out again with changes based on the outcome of the reflection and discussion.

Role-play is a very flexible teaching approach because it requires no special tools, technology or environments, for example student could work through a role-play exercise just as effectively in a lecture hall as in a seminar room. However, technology can provide significant advantages, and even new possibilities, for using the approach as a learning activity.

There are many good reasons for using role-plays in class:

- role-plays help students cope with real-life situations, commonly used expressions, forcing them to think "on their feet";
- role-plays help students work together as a team or group, and communicate in order to understand each other, because role-plays are not simple acts of reading or reproduction the information from a piece of paper;
- role-plays can be adapted to the needs of the students, they may use specific vocabulary for specific situations, as learning English is sometimes done for a specific purpose;
- role-plays give learners more responsibility in their learning, encouraging interaction;
- role-plays offer students the chance to evaluate their learning progress and their level of English.

Role play can improve learners speaking skills in any situation, and helps learners to interact. As for the shy learners, role play helps by providing a mask, where learners with difficulty in conversation are liberated. In addition, it is fun and most learners will agree that enjoyment leads to better learning

If you are interested in trying out role-play there are a few practical questions that you should answer:

- Where in the course/module would this approach work best?
- Are there situations and interactions that students would benefit from being able to explore?
- Would 'live' role-play be most appropriate or would it need to be staggered over a longer period of time?
- Should the students take on all of the roles, will the tutor take a role, or can people with direct experience be involved, e.g. having a genuine client or patient play their own part?
- How much technology should be involved? Which tools are most suited? What support would be needed?
- Are the students ready for this?

Having thought about these questions, you should have worked out whether role-play is an approach that makes sense in your context and have some ideas about how to introduce it. If you are still unsure, you could try a small exercise in a single session and see.

The major drawback in role playing is the insecurity of class members. Some may react negatively to participating in a situation which will be discussed and possibly criticized by other members of the class. And role playing takes time. The class discussion of a five-to-ten-minute role playing situation may extend to several times the length of the situation itself.

The relationship of the people in the group is a crucial factor in the success of role playing. At times it may emerge as a negative factor. For example, previous interpersonal difficulties

experienced by group members may arise in class to corrupt the role playing situation. Also, if the group has people of different status, they may be reluctant to become involved for fear of being humiliated before the members of the class who are smarter or more popular.

Many teachers have used role playing effectively to help solve classroom interpersonal problems and to teach human-relations skills in the classroom. Role playing also has been used to facilitate subject-matter learning through the dramatization of literary and historical works and historical or current events. In all these uses, role playing provides the student with a dramatic confrontation and clarification of (1) his relations with others, (2) his information about and expectations of society, (3) his evaluation of himself and his life style, and (4) the ways in which academic material may be relevant to his daily tasks. Basically, role playing calls for a student's stepping outside the accustomed role that he plays in life, relinquishing his usual patterns of behavior in exchange for the role and patterns of another person.

Role playing has also been used at universities to stimulate learning and to create better understanding among members of student, faculty, and administrative bodies. Social scientists have used forms of role playing in colleges and institutes to present national and international problems and to experiment with new policies and strategies in group relations. Social scientists, welfare workers, and psychological counselors have used the technique in an attempt to help their students or clients gain greater insight into the nature of society and the dynamics of their own and other persons' behaviors.

Therefore, teachers‟ task to develop that skill is extremely challenging and needs much time, as only by practice may learners succeed. In the majority of schools, however, communicative efficiency is still not a priority. In most classes teachers fail to provide students with activities that would reflect genuine interaction. Students rarely talk to each other and rarely have the possibility to talk to a teacher as well. As a matter of fact, an act of speech also requires knowledge about linguistic elements that are crucial for spoken production and which make discourse a complex procedure. Before thoughts are articulated, some linguistic factors have an influence on the process of speaking.

In the classroom, there are four main types of role-plays, but bear in mind that there is often overlap and particular situations may combine two or more of these elements.

1. The conflict role play puts participants on a collision course and asks them to deal with this as best they can. Situations might include attempting to change an airline booking at a peak time or asking a noisy neighbor to turn down
the stereo. They test language skills under pressure and are best for students who have some maturity and confidence in their abilities.

2. The cooperative role play takes the opposite tack and requires participants to work together for the common good. Planning a sayonara party for the teacher, deciding the food list for a barbecue, brainstorming ways to attract tourists to local attractions are all cooperative role-plays. Often involving ‘safe’ situations, cooperative role plays are good for gently easing shy students into conversations and for building relationships within a student group.

3. Information gap role plays are based around filling in holes in the participants’ knowledge. Answering questions from customs officers, asking for timetabling details, making a library card or interrogating a murder suspect are all information gap type situations. If based on the students’ real selves these role plays are simple to set up, but fictitious situations may require more elaborate preparations. They are an excellent way to practice question and answer patterns and prepare students for real-life encounters.

4. Task-based role plays require participants to complete a set activity such as checking into a hotel, giving directions to a taxi driver, ordering a meal or getting the phone number of a potential love interest. They are useful for helping students to practice realistic survival English skills and are an excellent way to build students’ confidence in their ability to function in real situations.

Role plays are an essential tool to have in the teaching box but it pays to be aware of where you want them to go. Here are some questions to ask yourself as you design a role play.

- What kinds of language structures or grammar points do I want my students to use, and will this role play incorporate them naturally?
- Do I know in my own mind I want to see occur in the role play?
- Do the students have the language and social skills to be able to manage the situation?
- Can I issue set up instructions clearly and make sure that all participants understand their own roles?
- Is the situation appropriate for the age, level and status of the students in this group?
- What do I want the students to take away from the exercise and how can I reinforce this through feedback?

Lastly, it always helps if students are enjoying themselves. Role plays do not have to be deadly serious affairs, but as teachers we get more out of them if we approach them seriously and tie them in to our broader lesson goals.

So, role-plays give students the opportunity to demonstrate how to use English in real life situations and make them focus more on communication than on grammar.

literature:

1. Akhmetov, N. K. (2005). *The game as a teaching process. Organization role play lesson of a foreign language* (p. 156). M.L. Vaisburd, M.: Academy, V.V. Petrusinsky.
2. 2.Altun.M. (2015). Using Role-Play Activities to Develop speaking skills: A Case Study In The Language Classroom.
3. Afdillah, N.M. (2015). The Effectiveness of Role-Play in teaching speaking. Master dissertation, Department of English Education , Faculty of Tarbiyah and Teachers Training , Hidayatullah State Islamic University , Jakarta.
4. Cummings, M. G., &Genzel, R. B. (2002).Simulation game design and adaption.In D. Croocall, & R. L. Oxford (Eds.), *Simulation, gaming and language learning* (pp. 67-72). New York: Newbury House.
5. Cameron , L. (2001). Teaching Language to Children. Cambridge: Cambridge University
6. Huang Y. and Shan J. (2008) . “Role-Play for ESL/EFL Children in the English Classroom” The Internet TESL Journal, Vol.

УДК:004.492

HOT POTATOES ПРОГРАММАЛЫК ПАКЕТИНИН ЖАРДАМЫНДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ ОКУТУУ ТИРКЕМЕЛЕРИН ИШТЕП ЧЫГУУ

Абдирайимова Назигай Абдинабиевна,
окутуучу nazik.abdiraimova@gmail.com
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

РАЗРАБОТКА ИНТЕРАКТИВНЫХ ОБУЧАЮЩИХ ПРИЛОЖЕНИЙ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММНОГО ПАКЕТА HOT POTATOES

Абдирайимова Назигай Абдинабиевна,
преподаватель nazik.abdiraimova@gmail.com
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

DEVELOPMENT OF INTERACTIVE LEARNING APPLICATIONS USING THE SOFTWARE PACKAGE HOT POTATOES

Abdiraimova Nazigay Abdinabievna,
lecturer nazik.abdiraimova@gmail.com
Osh State University, Osh, the Kyrgyz Republic

Аннотация: *Макалада заманбап билим берүү процессинде жаңы, интерактивдүү технологияларды пайдалануу жана Hot Potatoes программасын колдонуунун актуалдуулугу каралган.*

Аннотация: *В статье расмотрены новые, интерактивные технологии и актуальность использования программы Hot Potatoes в современном учебном процессе.*

Abstract: *The article considers new, interactive technologies and the relevance of using the Hot Potatoes software in modern educational process.*

Түйүндүү сөздөр: *Hot Potatoes, web-браузер, JQuiz, Jcross, JMatch, JCloze.*

Ключевые слова: *Hot Potatoes, web-браузер, JQuiz, Jcross, JMatch, JCloze.*

Key words: *Hot Potatoes, web-browser, JQuiz, Jcross, JMatch, JCloze.*

Кириш сөз. Азыркы мезгилде адамзаттын жашоосунда компьютер негизги жана керектүү атрибуттардын бири эсептелинет. Андан сырткары, компьютер студенттердин жана окуучулардын билим алуусу үчүн негизги каражат болуп саналат. Учурда билим берүүнүн түрдүү тармактарында көптөгөн окутуучу-компьютердик программалар бар. Алардын ичинен эң көп колдонулуучу программалар өтүлгөн материалдардын жыйынтыгын алуу үчүн түзүлгөн программалар болуп саналат. Мисалы, студентке өтүлгөн, берилген материалдын жыйынтыгын алуу, студент ошол материалды канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгүн аныктоо үчүн жөнөкөй тесттик тапшырмалардын иштелмелеринен баштап, кроссворддор, интерактивдүү көнүгүүлөр, викториналар, тексттер менен иштөөчү интерактивдүү көнүгүүлөр, графикалык тапшырмалар жана аудио-видео информацияларды чагылдыруучу тапшырмалардын иштелмелери түзүлгөн компьютердик программаларды колдонууга болот.

Илимий макаланын актуалдуулугу. Hot Potatoes программасынын жардамында окутуучу тарабынан өтүлгөн материалдардын жыйынтыгын алуу үчүн **учурдагы** жана **аралык текшерүүлөрдө** интерактивдүү тапшырмаларды жана тесттерди түзүүгө болот. Бул программа мектеп курсунун, орто окуу жайларынын жана жогорку окуу жайларынын предметтери үчүн да түрдүү көрүнүштөгү интерактивдик тапшырмаларды түзүүгө арналган. Бул программанын жөнөкөйлүгү болуп, интерактивдүү көнүгүүлөрдү жасоо үчүн окутуучу тарабынан керектүү суроолорду жана жоопторду кийрүү гана талап кылынат.

Hot Potatoes программасын колдонуу менен сабак өтүүнүн деңгээли бир топ жогорулайт жаңы технологияларды колдонуп сабак өтүү менен студенттердин сабакка болгон кызыгуусу артат.

Негизги бөлүк

1. Программанын негизги бөлүктөрү

Hot Potatoes программасы түрдүү тесттерди жана тапшырмаларды түзүүчү негизги беш блоктон турат. Ар бир блокту өз алдынча программа катары иштетүүгө болот.

1. **Тест JQuiz** – бул программа суроолордун негизинде тесттерди, викториналарды түзөт. Суроолордун төрт тиби каралган: альтернативдүү, кыска жооптуу, көптүк тандоо, аралаш типтүү.
2. **Бош орундарды толтуруу JCloze** – бул программа атайын орундарды бош калтырылып кетүүчү көнүгүүлөрдү түзөт. Мисалы, көнүгүүдө бош калтырылган жерге туура жоопту алып баруу керек.

3. **Кроссворд JCross** – бул программа кроссворд түзөт.

4. **Чаташтырылган сүйлөмдөр JMix** – бул программа сөздөрдө тамгалардын орундары алмашкан же сүйлөмдө сөздөрдүн орундары алмашкан көнүгүүлөрдү түзөт. Көнүгүүнү аткарууда удаалаштыкты туура коюу керек.

5. **Туура келүүнү издөө JMatch** – бул программа туура келүүчүлүк көнүгүүлөрдү түзөт. Мында сол жакта суроолуу сөздөр, текст же сүрөт түрүндө жайгашкан, ал эми оң жакта чаташтырылган тиешелештиктер коюлган. Көнүгүүнү аткарууда тиешелештикти туура коюу керек.

2. Тапшырмаларды жана тесттерди түзүү

Тесттерди жана тапшырмаларды түзүү үчүн төмөнкүдөй кадамдар аткарылат:

1. HotPotatoes программасынын **JQuiz** блогун тандап алуу;
2. Тапшырманын тексттерин же теориялык материалды, суроолорду жана жооптор киргизүү:

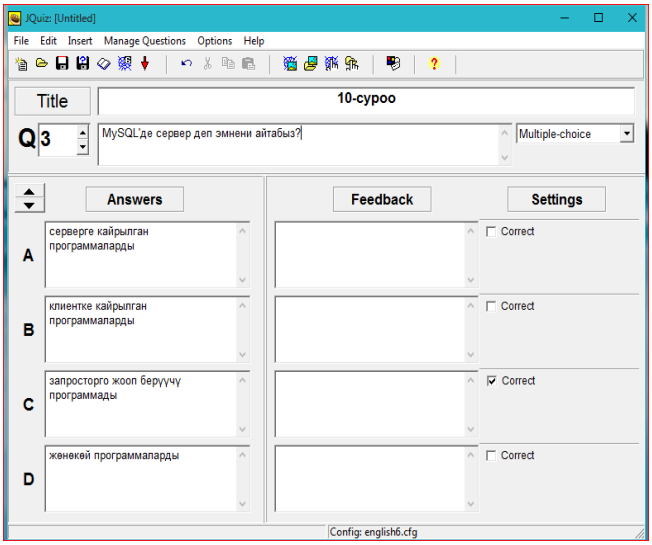

3. Тесттердин жана тапшырмалардын конфигурацияларын өзгөртүү;
4. Тесттердин жана тапшырмалардын сырткы көрүнүшүн өзгөртүү;
5. Тапшырмаларга убакытты (таймерди) орнотуу;
6. Тесттерди жана тапшырмаларды веб-бетке которуу:

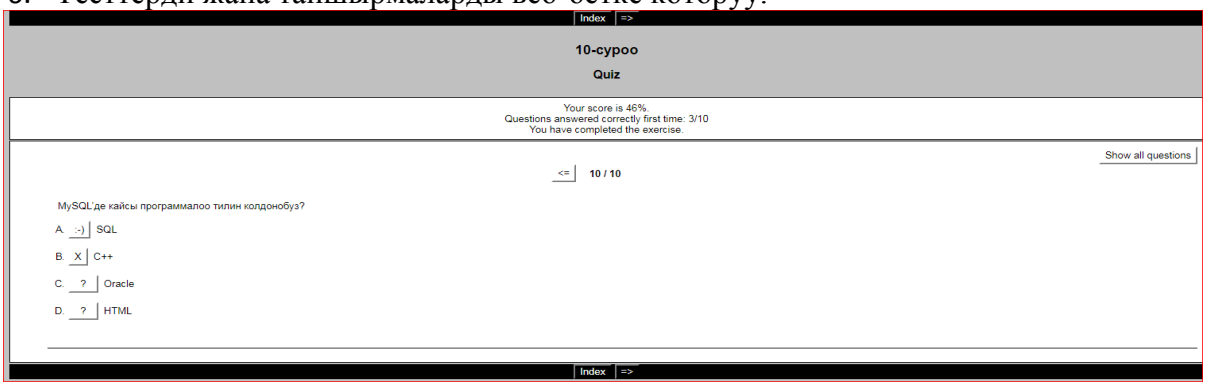

7. Проектти сактоо;
8. Тапшырмаларды басууга берүү.

3. Кроссворд түзүү

Кроссворд түзүү үчүн төмөнкүдөй кадамдар аткарылат:

1. HotPotatoes программасынын **JCross** блогун тандап алуу;
2. “Имя” талаасына кроссворддун атын кийрүү:

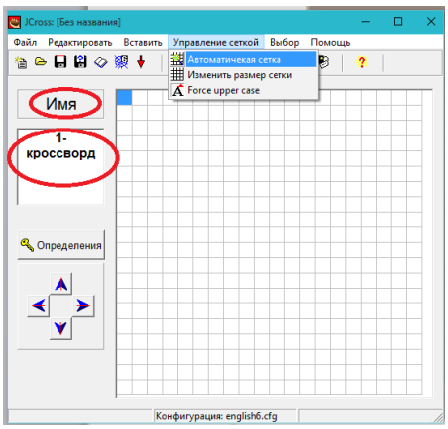

3. Негизги менюдан **“Управление сеткой - автоматическая сетка”** бөлүгүн тандоо;

Пайда болгон **«Создать сетку кроссворда автоматически»** терезесине кроссворддун сөздөрүн кийребиз. Анын ар бир сөзү өзүнчө жолчого кийрилет. Кроссворддун бардык сөзү киргенден кийин **«Создать сетку»** кнопкасын басуу керек:

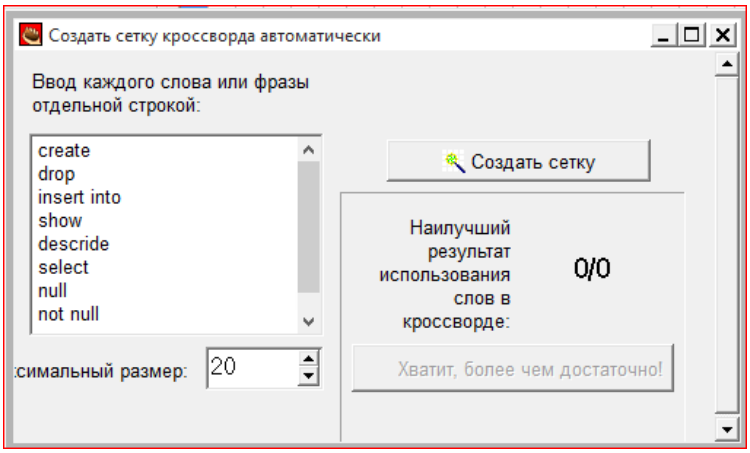

4. Программанын терезесиндеги **«Определения»** кнопкасын басып, кроссворддогу ар бир сөзгө аныктама берүү керек:

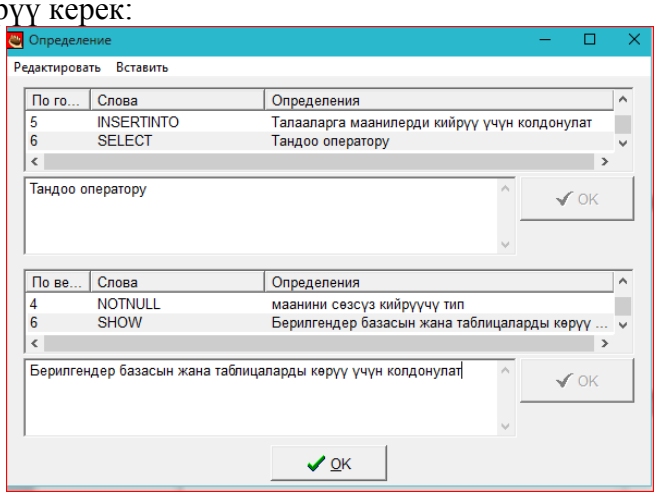

5. Кроссворддун конфигурацияларын өзгөртүү:

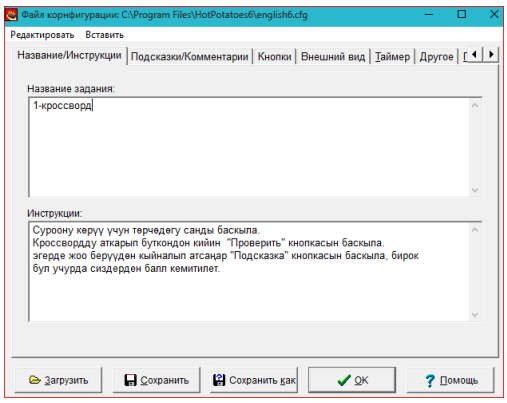

6. Кроссвордду сактоо;
7. Кроссвордду веб-бетке которуу:

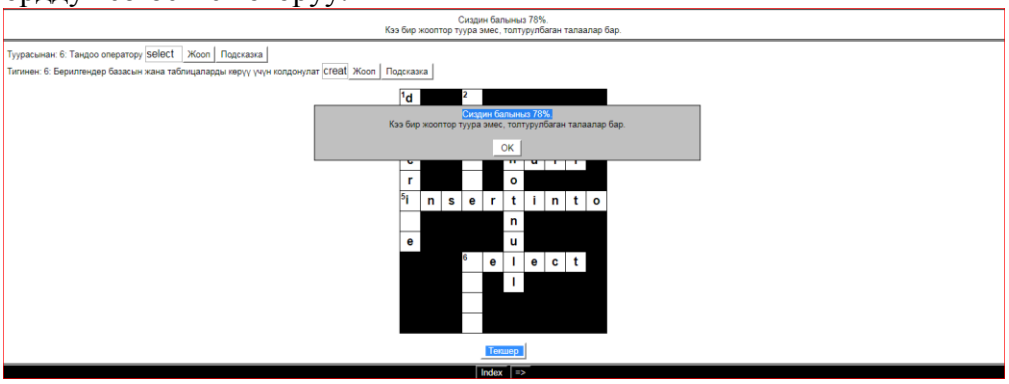

8. Проектти сактоо;
9. Кроссвордду печатка берүү.

4. Туура келүүнү издөө

Тапшырмалар үч форматта болот:

1. Чычкандын жардамында элементтерди ташуу менен тиешелештикке коюу;
2. Ачылуучу тизмеден туура вариантты тандоо аркылуу тиешелештикке коюу;
3. Карточкалар аркылуу тиешелештикке коюу.

Суроолорду тиешелештикке коюу үчүн төмөнкүдөй кадамдар аткарылат:

1. HotPotatoes программасынын **JMatch** блогун тандап алуу;
2. "Имя" талаасына тапшырманын же тесттин атын кийрүү;
3. "**Управление списком**" менюсунан тапшырмаларды редактирлөө:

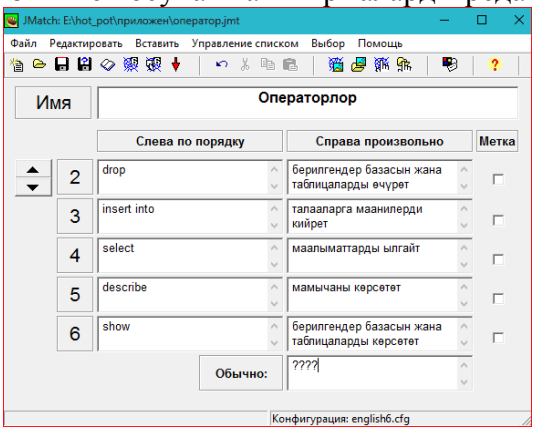

4. **Проекти HTML** бети көрүнүшүндө публикациялоо. Чычкандын жардамында элементтерди ташуу менен тиешелештикке коюу үчүн "**Файл – Создать Вебстраницу-Drag/Drop для вэбстраниц**" пункту тандалат:

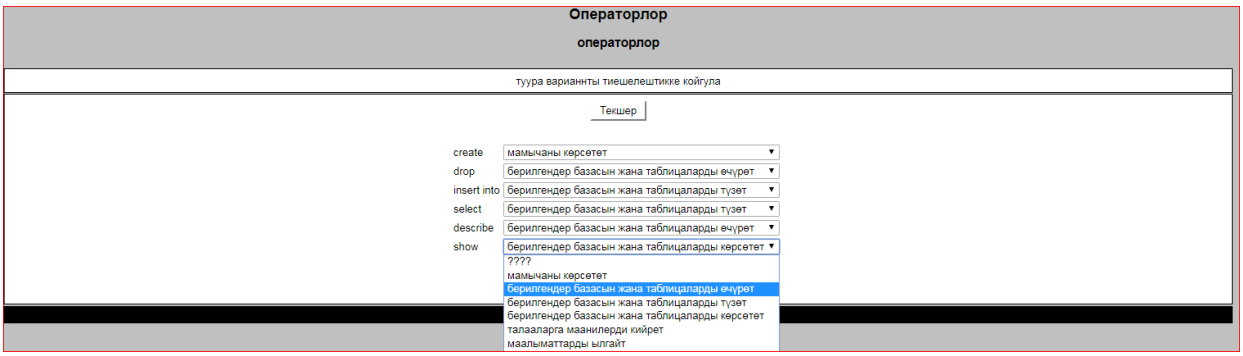

5. Ачылуучу тизмеден туура вариантты тандоо аркылуу **Файл - Создать веб-страницу - Веб-страница** пункту тандалат:

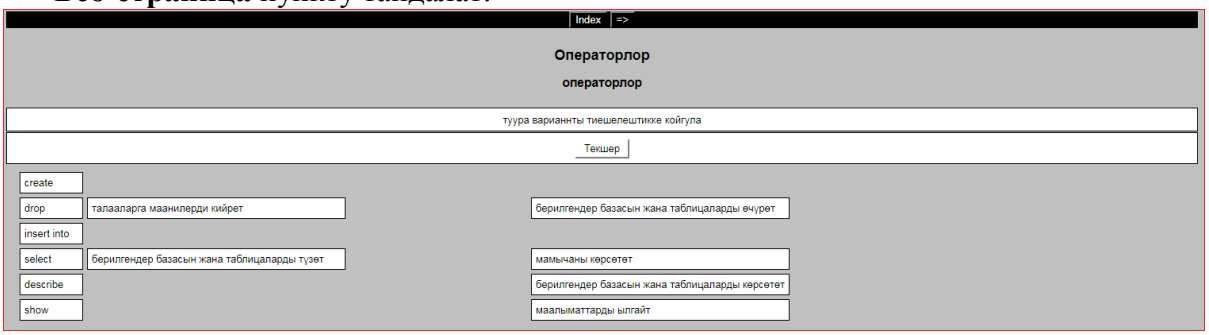

6. Карточкалар аркылуу тиешелештикке коюу үчүн **Файл –Создать веб-страницу – Flashcards для вэбстраниц** пункту тандалат:

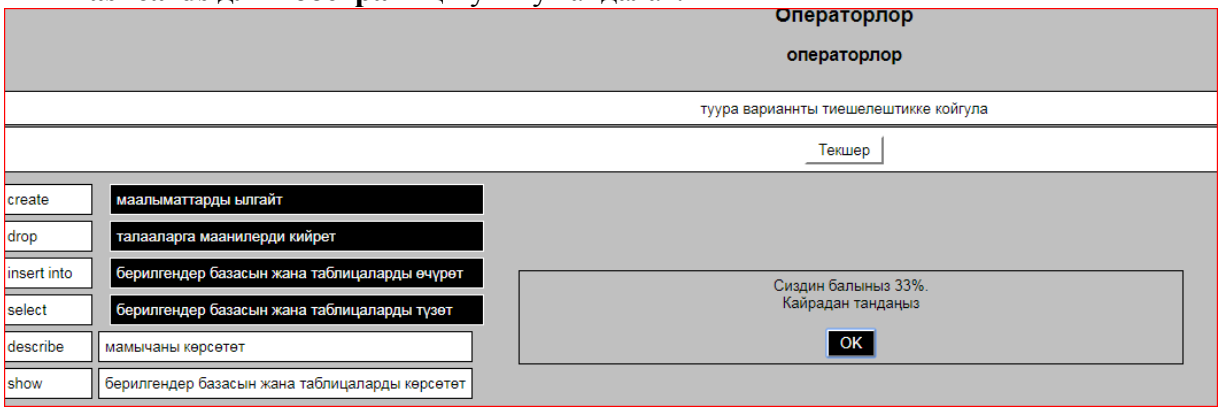

7. Тапшырмалардын конфигурацияларын өзгөртүү;
8. Проекти сактоо.

Тыянак. Hot Potatoes–окутуучу жана студент (колдонуучу) лекциялык, практикалык, лабораториялык сабактарда өз алдынча интерактивдүү тапшырмаларды түзүү үчүн колдонулуучу программалык каражат. Бул программанын жөнөкөйлүгү жана колдонуучу үчүн ыйгайлуулугу болуп, аны менен иштөөдө кандайдыр бир программалоо тили талап кылынбагандыгы эсептелет. Программа ар кандай дисциплинаны окутууда тапшырмаларды түзүү үчүн колдонулат.

Бул программанын жардамында учурдагы текшерүү (УТ) жана аралык текшерүүлөр (АТ) үчүн да тапшырмаларды даярдоого болот.

Окутуучу тарабынан өтүлгөн лекциялык, практикалык жана лабораториялык сабактардын максатына жетүүсүнө өбөлгө түзөт.

1. Адабияттар:

1. Бовтенко М. А. Рекомендации по созданию интерактивных упражнений с помощью программной оболочки «Hot Potatoes». Новосибирский государственный университет - 2014.
2. Гусаров А. А. Создание электронных тестов в среде Hot Potatoes. Тверской государственный технический университет - 2012.

3. USING HOT POTATOES PROGRAM FOR READING TEST INSTRUMENT IN ENGLISH TEACHING LEARNING PROCESS Syamsudin, Lusy Kurniawati, Malang Islamic University
4. Официальный сайт программы http://hotpot.uvic.ca/

УДК: 316.613

ПОНЯТИЕ ГУМАНИЗМА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Абдыкаарова Турдукан, преподаватель,
Абдылдаева Гулшан, преподаватель
Ошский государственный университет

АЗЫРКЫ КООМДОГУ ГУМАНДУУЛУК ТҮШҮНҮГҮ

Абдыкаарова Турдукан, окутуучу, Абдылдаева Гулшан, окутуучу
Ош мамлекеттик университети

THE CONCEPT OF HUMANISM IN MODERN SOCIETY

Abdykaarova Turdukan, lecturer, Abdyldaeva Gulshan, lecturer
Osh State University

Аннотация: *В этой статье рассмотрены понятие гуманизма и её факторы, положительно или отрицательно воздействующие на формирование личности. А также указаны причины утраты человеческих ценностей в современном обществе.*

Аннотация: *Бул макалада гумандуулук түшүнүгү жана анын инсандын калыптануусуна оң жана терс таасир берүүчү факторлору каралган. Азыркы коомубуздагы инсандык баалуулуктардын өз наркын жоготуп жаткандыгынын себептери көрсөтүлгөн.*

Abstract: *This article consaiders the concept of humanism and its factors affecting positively and negatively on the formation of a personality. It presents reasons for the loss of human values.*

Түйүндүү сөздөр*: гумандуулук, гумандашуу, инсан, инсандык баалуулуктар, индивид, өзүн-өзү аныктоо, кемчиликтер, жүрүм-турум эрежелери, технологиялардын өнүгүшү, коммуникация, жашоо позициясы.*

Ключевые слова*: гуманизм, гуманизация, личность, человеческие ценности, индивид, самоопределение, нормы поведения, развитие технологии, коммуникация, жизненная позиция.*

Key words*: humanism, humanization, personality, human values,individual, self determination, limitations, code of conduct, technology development, communication, life position.*

Основная задача нашего молодого государства при формировании гуманного общества заключается в создании благоприятных условий для жизни и всестороннего развития всех граждан, которые в полной мере отвечали бы современным требованиям в отношении к человеку, как к высочайшей общественной ценности. В достижении этой основной цели специальное место занимает такой значимый социокультурный фактор духовного становления наций, как философия, способная по своей природе наполнять отношения гуманистическими ценностями.

Ввиду политических и общественных сдвигов, произошедших с момента приобретения суверенитета нашим государством, стояла необходимость решения, по меньшей мере, трёх основных задач, связанных с гуманизмом:

во-первых, после распада СССР нашему обществу предстояло разработать целостную систему социальных отношений, в т.ч. экономических, правовых;

во-вторых, осуществить рациональную адаптацию общества к новым социально-экономическим и политическим отношениям;

в-третьих, достичь оптимальной интеграции граждан КР в международное и мировое духовное, гуманитарно-правовое пространство.

На таком этапе развития общества не могут не переосмысливаться практически все основные этические категории, поскольку их неправильное понимание в обновлённой

системе общественных ценностей приводит к негативным последствиям. Это в полной мере касается и понимания сущности гуманизма как принципа построения общественных отношений, поскольку в отечественной теории пока нет глубоких разработок феномена эволюции гуманизма [1].

Для того, чтобы осознать слово “гуманизм”, нам необходимо паралельно и детально исследовать термин “личность”. Формирование личности происходит путем воспитания индивида в соответствующем обществе. Дальнейшее формирование и становления фигуры, основные межличностные отношения выступают как механизм этого процесса, не изменяя его все целом, но проводя в нем некие силовые черты. Самоопределение личности является способом преодолевания первоначальных недостатков человека в окружающей среде, между звеном личности и мира. А также основную роль в образовании подлинной личности играет эмоциональные и разумные взаимодействия между взрослым и ребенком [2].

Гуманизация человека заключается в преобразовании индивида под влиянием социума, близких. Чем больше человек становится личностью, тем больше он гуманизируется. В нашей нынешней жизни понятие гуманизма во многих случаях связана с переосмыслением представления «норм», которые сопровождаются в современных условиях множеством изменений, протекающих в общественной сфере.

С развитем технологии, коммуникации и уровня жизни людей, некоторые человеческие ценности превратились в нечто незаметное, а запреты и что-то позорное стали нормальными явлениями в обществе.

Современная мораль на Западе характеризуется попытками интеграции отличия как значимой составляющей идеологии прав человека, без которой нереально говорить об объективном демократическом обществе. Отличие понемногу выходит из резервации исключения, куда оно было размещено на протяжении европейской истории, и обретает своё место, полагающее освобождение от дискриминации в социальном пространстве. Впрочем, вписываясь в это пространство наравне с другими элементами общества, оно принуждает поставить вопрос об определенном оглавлении нормы и границах деления нормального/ненормального [3].

Однако в условиях современного социума эта граница почта размыта и взаимовлияние разных общественных секторов гораздо приметнее. Это проявляется не только на ярусе моральных и нравственных представлений, но и на ярусе эстетики и внешней организации жизни, которые во многом связаны с нормами морали и определенными нравами людей.

Таким образом, человек в обществе потребления оказывается близко к миру вещей, миру изобилия. И здесь всегда будут существовать другие, вытесняя бедных, слабых и маленьких. Человеческие общение и внимание заменены на технику и товары широкого потребления, как гаджеты, интернет и соцсети. Роль доверия, дружбы, уважения ограничиваются только оперативными функциями. Действительно, реальные общения в нашей жизни не существуют, оно постепенно заменяется виртуальным общением, которое всецело, либо от части выдавливает из жизни реальность.

В соответствии с современными понятиями гуманизма, человеческая жизнь является бесценной, и она нуждается в охране слабых: детей, женщин и инвалидов [4,5].

В детстве у ребенка имеется положительное ядро, которому необходимо только содейтвовать в развитии. Считается, что ребенок рождается в начале вольным и эта первоначальная свобода ребенка безусловная самоценность. Гуманизм не содействует навязыванию малым того, либо другого мировидения, дети, взрослея, сами должны определять свою дорогу. В воспитании личности приветствуется недирективность, ни в коем случае нельзя оказать давление, нельзя принуждать и манипулировать. Одной из высших жизненных ценностей считается удобная, свободная, морально-слаженная жизнь и «радостное детство» для личности.

Эта мягкая поддержка создает теплые и неопасные условия жизни. Человек, который воспитан в таких условиях, распространяет добро и любовь. По идеологии гуманизма

требуется принимать человека таким, какой он есть, помогать ему на пути его роста и самопознания. Избавление от излишних трудностей и переживаний с помощью таких установок, как «Позаботься о себе и своих близких, не ставь для себя и близких слишком сложных задач». Иногда мы сами себе усугубляем свою жизнь, может быть, нам стоит заново пересмотреть нашу жизненную позицию.

Литература:

1. А. Крушанов, А. Гезалов. Гуманизм и философские ценности. Канон РООИ «Реабилитация», 2011.
2. Г. Гивишвили. Философия гуманизма. М.: Поколение, 2009.
3. И.М. Борзенко, В.А. Кувакин, А.А. Кудишина. Человечность человека. - М., 2005.
4. А.А. Кудишина. Гуманизм – феномен современной культуры. - М., 2005.
5. https://www.psychologos.ru/articles/view/sovremennyy-gumanizmи

УДК:801.82

«БАБУР-НАМЕ» ЖАНА АНДАГЫ ОШ ТУУРАЛУУ БЕРИЛГЕН МААЛЫМАТ

Дабыт Абдылбары уулу, PhD-докторант
Кытай Борбордук улуттар (Минзу) университети
dabyt91@gmail.com КЭР, Бээжин шаары

«БАБУР-НАМЕ» И ЕГО ИНФОРМАЦИЯ ОБ ОШЕ

Дабыт Абдылбары уулу, PhD-докторант
Университете Минзу в Китае
dabyt91@gmail.com КНР, г. Бээжин

"THE BABUR NAME" AND THE INFORMATION IF PROVIDED ABOUT OSH

Dabyt Abdylbary uulu, PhD student
at Minzu University of China
Beijing, People's Republic of China

Аннотация: *Макалада орто кылымдагы улуу император Захириддин Мухаммед Бабур жагынан чагатай тилинде жазып калтырылган дүйнөлүк масштабдагы маанилүү тарыхый эстелик «Бабур-наме» жана бул эмгектин чет тилдерге которулушу тууралуу сөз болот. Ошол эле учурда аталган эстеликтеги Ош жөнүндөгү атайын баяндын түп нускасы, котормосу берилип, илимий көз караштар ортого салынат.*

Аннотация*: В этой статье идет речь о великом императоре средних веков Захриддине Мухаммеде Бабуре, который оставил исторический памятник "Бабур-наме", написанный на чагатайском языка, а также о переводе данного труда на иностранные языка. В то же время представлен оригинал записи об Оше в указанном труде и приведены отдельные научные взгляды о нём.*

Abstract: *The present article fells about the Great Emperor of the Middle Ages, Zahir-ud-din Muhammad Babur, who left world-scale records about the historical monument "The Babur name" in Chagatai language, and about the translation of his works into foreign languages. In addition, this article provides the translation of the specified monument about Osh in the original version and scientific views.*

Түйүндүү сөздөр: *Бабур, «Бабур-наме», Ош, Орто Азия, эстелик, тарых, котормо.*
Ключевые слова: *Бабур, «Бабур-наме», Ош, Средняя Азия, памятник, история, перевод.*
Key words: *Babur, The Babur name, Osh, Central Asia, monument, history, translation.*

Чыгыш менен Батыштын ортосунда деңиз-океандан алыс турган мейкиндикти шарттуу түрдө Орто Азиянын аймагы деп атасак жаңылышкан болбойбуз. Жер планетасынын оомалуу-төкмөлүү тагдырына түздөн-түз тиешелүү канчалаган ири саясий, тарыхый жана маданий окуяларга күбө болуп, дүйнөнү дүңгүрөткөн эчен империяларды мезгилге да, мейкиндикке да узатып, канчалаган маданияттарды өнө боюна сиңирип, ар дайым дөө мамлекеттердин көңүл чордонуна турган Орто Азия тууралуу канчалаган жер кезерлер,

чалгындоочулар, илимпоздор жазышты, айтышты, бул азыр да болсо уланып жатат. Дегеле Орто Азия тууралуу ой-пикирлер жана көз караштар бүгүн да болсо жыйынтыктоо кыйын болгон маселе экени талашсыз. 20-кылымдын башында татар окумуштуусу Нуширван Яушев сөз болуп жаткан мына ушул аймак тууралуу, өзгөчө, анын тарыхы тууралуу маалыматтардын жазма булактарда өтө эле сейрек экенин, бизге жеткен бир канча китепти эсепке албаганда, бул аймакта жашаган этникалык топтордун тарыхы, жалпы абалы тууралуу жазылган эмгектер жокко эсе экенине кейип, күйүп, сыздап туруп аны "кечирилгис өөн" деп жазып кеткени бар. Ал эми колубузда бар болгон тарыхый эмгектерге кайра үңүлүү ─ ошол "кечирилгис өөндүн" мындан ары да уланбастыгы үчүн кылган кийинки муундук аракетибиз болор.

Макалабызда даңазалуу Чыңгыз хандын түрктөшкөн урпактарынан болгон Захириддин Мухаммед Бабурдун (1483 ─ 1530) мындан беш кылым мурда чагатай тилинде жазып калтырган китеби «Бабур-наме» тууралуу бир аз маалыматтарды келтирүү жана андагы Ош шаары тууралуу берилген баянды түп нускадан (чагатай тилинен) кыргыз тилине которуп, окурмандардын алдына коюуну максат кылдык.

1. «Бабур-наме»

Индияда курулган Могол империясынын негиздөөчүсү, Орто Азияны жердеген улуу Аксак Темирдин бешинчи урпагы Захириддин Мухаммед Бабур чагатай тилинде жазып калтырган дүйнөгө белгилүү чыгармалардын катарындагы улуу эмгек ─ «Бабур-наме». Бабурдун өмүр жолу, бул жарык дүйнөдө туш болгон ачуу-таттуусу, оомалуу-төкмөлүү жашоосу, кубанычы жана кайгы-муңу сүрөттөлгөн бул улуу чыгарма Бабур 12 жашка келгенден баштап, анын 47 жылдык өмүрү бүткөнгө чейин, тактап айтканда, 1493~1494-жылдан 1528~1529-жылдарга чейинки мезгилди өз ичине камтыйт. Чыгарма Фергана, Кабул, Индостандан турган үч бөлүмгө бөлүнгөн. Чыгармада Бабур эр жүрөк баатыр гана эмес, табияттагы ар бир кубулушка кызыгуу менен мамиле кылган, зээндүү, кыраакы окумуштуу катары, Фергана, Самаркан, Хират, Кабул, Газни, Хиндустан сыяктуу атынын туягы жеткен бир канча аймактын тарыхы, географиялык шарты, коомдук абалы, табигый жаратылышы, климаты, жан-жаныбардары, гүл-гиелери, байлыктары, мурастары, белгилүү инсандары, кооз жайлары, тургундарынын этникалык курамы, маданий жашоосу, салты жана үрп-адаты сыяктуу жактардан укмуштай кызыгууну туудурган чартараптуу маалыматтарды берет. Өспүрүм курагынан тарта аттын жалында, төөнүн комунда жебе тартып, кылыч кармап, найза сайып, согуштун өртүн кечкен Бабурдун мындай кайталангыс чыгарманы жаратышы чынында адам баласын таңданткан иш экенин окумуштуулар белгилеп келишет.

Чыгармада автор өзүнүн жеткен ийгилиги, багындырган бийиктиги менен бирге жашоодо кетирген катачылыктарын, көңүлү чөккөн учурларын да жашырбастан жазат. Албетте, феодалдык таптын өкүлү жана саясатчы катары, Бабурдун гумандуулук сапатка жатпаган айрым окуяларга кадимкидей болумуш катары мамиле кылган фактыларды да чыгармадан жолуктурса болот.

«Бабур-наме» өз мезгили үчүн нукура жаңыча стилде жазылган чыгарма катары чагатай тилдүү адабияттардын тарыхында олуттуу орунду ээлей турганын окумуштуулар белгилешет. Бул тууралуу өзбекстандык белгилүү окумуштуу Б. А. Ахмедов өзүнүн кытай тилине которулган «XVI-XVIII кылымдагы Орто Азиянын тарыхый, географиялык адабияттары» аталыштагы эмгегинде: «Бабур-наме» жөн гана тарыхый материалдардын жыйнагы болбостон, системалуу жазылган тарыхый адабият. Мейли тарыхчы болобу, этнолог болобу, же болбосо географ, лингвист, ботаник же зоолог болобу, китептен өзүнө керектүү ар кандай маанилүү маалыматты ала алат." ... "Китептеги маалыматтар этнологдор үчүн, өзгөчө, өзбек, казак, кыргыз жана башка орто азиялык түрк тилдүү элдердин этнологиясын изилдөөчүлөр үчүн олуттуу баага ээ"[3]-деп жазат. Түшүнүктүү, жеңил, карапайым, элге жатык тил менен жазылганы бул чыгарманын өзгөчөлүгү болуп эсептелет.

«Бабур-наменин» буга чейинки табылган нускалары жана башка тилдерге которулушу тууралуу токтоло турган болсок, учурда «Бабур-наме» текстинин басмадан чыккан эки нускасы бар. Анын бири Казан нускасы, экинчиси, Хайдарабад нускасы. Казан нускасын

белгилүү Чыгыш таануучу Н. И. Ильминский Бухарадан табылган бир кол жазмага негизделип, 1857-жылы Казанда басмадан чыгарган. Хайдарабад нускасын болсо англиялык А. Беверидж Хайдарабаддан табылган кол жазмага негиз деп, 1905-жылы фотокопия аркылуу жарык көрсөткөн. А. Беверидж аталган чыгарманын кол жазмасынан бир канчаны тапкан болсо да, алардын кээ бири өтө эле эски, айрымдары толук эмес экенин эскерет. «Бабур-наме» жогорку эки нусканын негизинде, 1948-, 1958-, 1960-, 1989-жылдары Ташкентте кирилл графикасынын негизинде өзбек жазуусу менен транскрипцияланган нускасы да жарык көргөнүн айта кетели.

Ал эми башка тилдерге которулушуна токтолсок, аталган чыгарма Могол хандыгынын алгачкы мезгилдеринде эле фарсчага которулган. 1826-жылы фарсча котормосунун негизинде англисче котормосу жарык көрсө, эки жылдан кийин, тагыраагы, 1828-жылы англисче котормосунун негизинде немисче котормосу басмадан чыккан. Французча котормосу 1871-жылы Казан нускасынын негизинде которулуп окурмандар менен жүз көрүшкөн. 1921-жылы англисче котормосу кайрадан түзөтүлүп, 1922-жылы А. Беверидж Хайдарабад нускасы менен салыштырып, кайра бир жолу басмадан чыгарган. 1940-жылы түркиялык илимпоз Решид Рехмети Арат жагынан Хайдарабад нускасынын негизинде түркчөгө которулган. 1960-жылы болсо орусча котормосу жарык көргөн. «Бабур-наменин» уйгурча котормосу уйгур түркологу Хемит Төмүр жагынан А. Беверидж фотокопиялап басмадан чыгарган Хайдарабад нускасынын негизинде которулуп, түркчө жана Ташкентте басылган транскрипциялык басылмаларына салыштырып отуруп 1991-жылы Бээжиндеги Улуттар басмасынан жарык көргөн. Чыгарманын кытайча котормосу 1958-жылы Ташкентте басмадан чыккан транскрипциялык басылышына негиздеп белгилүү кытай тарыхчысы Ваң Жилайдын котормосунда 1991-жылы Бээжинде Бизнес басмаканасынан жарык көргөн.

2. «Бабур-намедеги» Ош тууралуу маалымат

Ош шаары тууралуу берилген алгачкы жана көлөмдүү маалымат «Бабур-наменин» биринчи бөлүмү “Ферганада” учурайт. Автор 1493─1494-жылдардагы окуяларды баяндаган теманын ичинде Анжыян, Ош, Маргалаң ж.б. бир топ шаардарды тааныштырган. Анын ичинде Ош тууралуу маалымат Анжыян шаары тууралуу маалыматтан кийин берилип, төмөнкү мазмундарды камтыган:

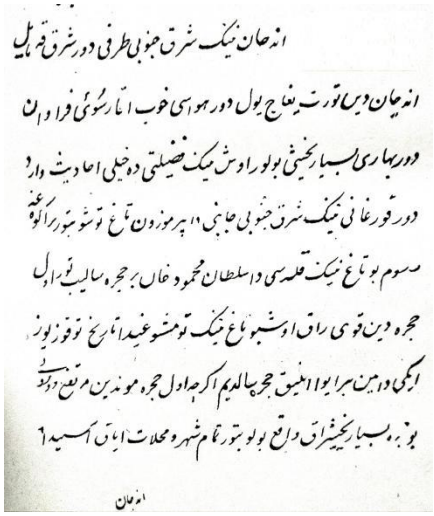

1-Сүрөт

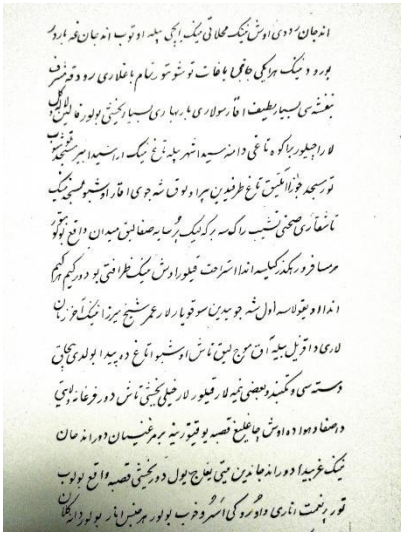

2-сүрөт

(Сүрөттүн булагы: THE BABÁR-NAMÁ The Haydarabad Codex of the Babar-nama 1905, by Annette S Beveridge [Author]).

1-жана 2-сүрөттөгү жазуулардын транскрипциясы төмөнкүчө болот:

“Андижанниң шерк вэ жэноби тэрэфидур, шэрккэ маил. Андижандин төрт йыгач йолдур. Хаваси хуб вэ акар суйи фэравандур. Бэхари бисйар йэхши болур. Ошнуң кэсилитида хили ахадис варид болуптур. Корганниң шэрк жанибида бир мэвзун таг тошуптур. Бэракухгэ мэвсум бу тагниң куллэсидэ султан махмуд хан бир хужрэ тур. Ол хужрэдин койирак ушбу тагниң тумшугида тарих токуз йүз икида мэн бир айванлык хужрэ салдим. Эгэрче ол хужрэ мундин муртефидур. Вэли бу хужрэ бисйар йакширак ваки болуптур. Тэмам шэхир вэ мэхлат айаг астида дур. Андижан руди ошниң мэхлатиниң ичи билэ өтүп андижангэ барур. Бу рудниң ики жанби багат тошуптур. Тэмам баглари рудкэ мушэриф тур. Бинэпшеси бисйар лэтиф болур. Акар сулари бар. Бэхари бисйар йэкши болур, калин лалэ вэ гүллэр аачылур. Бэракух таги дамэнэсидэ шэхир биле багниң арасида бир мэсжид түшүптүр. Мэсжид жэвза аатлык. Таг тэрэфидин бир улуг шэх акар ушбу мэсжидниң ташкари сэхни нишипрэк сэ бэркелик пор сайе сыфалик мэйдан ваки болуптур. Хэр мисафир вэ рэхгузэр келсе анда истэрахт килур. Ош у башыниң тэрфи будур ким хэр ким анда укуласе ул шэх жойдин су куйарлар. эмир шэйх мирзаниң аахыр заманларида кызыл биле аак мэвжлик таш ушбутагда эпйда болди. Бычак дэстэси вэ тэкбэнд вэ бээзи нимэлар килурлар. Хили йахши таш дур. Фэганэ вылайэтида ыфа вэ хава да ош чаглик кэсэбэ йоктур йэнэ бир.

Кыргызча котормосу:

*“Ош. Анжыяндан чыгышка ыктап, түштүк чыгышына жайгашкан, (Анжыян менен) аралыгы төрт йыгач (*йыгач — аралык өлчөмү. Бир йыгач болжолу 8 чакырымга туура келет) келет. Абасы жакшы, агын суусу мол болуп, жазы сонун. Оштун көркөмдүгүнө катыштуу баяндар да аз эмес. Ош коргонунун түштүк чыгыш тарабында үстү тегиз келген бир тоо бар, ал “Баракух” деп аталат. Бул тоонун үстүнө Султан Махмуд хан бир үжүрө салдырган экен. Ошол үжүрөдөн төмөнүрөөктө, тоонун тумшугуна мен да бир айвандуу үжүрө салдырдым. Анын үжүрөсү меникинен жакшы болсо да, менин үжүрөм жакшы жерден орун алды. Бүткүл шаар жана маалалар аяк астында даана көрүнүп турат. Анжыян суусу Оштун маалаларын аралап, Анжыянга келет. Өзөндүн эки жагы жыш бак. Бактын баары өзөндүн жээгинде. Бинапшасы (фиалка) укмуштай кооз. Агын суулары бар, жазы сонун. Лайли жана кызыл гүлдөрү (роза) жайнап ачылат. Баракух тоосунун этегинде, шаар менен тоонун арасында “Жевза мечити” аталышындагы мечит бар. Тоо тараптан келген чоң айрык ошол мечиттин жанынан өтөт. Мечиттин тышкы секичеси бир аз жантуу беделик болуп, көлөкөлүү майдан эсептелет. Мусапырлар жана жолоочулар ошол жерде эс алышат. Оштун кызыктай адаты — а эгер бирөөлөр ошол жерде уктаса, айрыктын суусун үстүнө куят. Өмер Шайх Мырзанын соңку мезгилдеринде бул тоодон ак, кызыл гүлү бар бир таш табылды. Бычак сабына, кемерге колдонууга жараган жакшы таш экен. Фергана аймагында көркү жана абасы Ошко тең келчү калаа жок.”*

Кыргыз элинин тарыхтагы жана бүгүнкү байырлаган аймактарына байланыштуу ар бир тарыхый маалымат биз үчүн өтө баалуу. Кыргыз элинин тарыхын, башка калктар менен болгон карым-каттоосун, өткөн кылымдардагы жашоо абалын, ж. б. у. с. билүүдө, ошол эле учурда кийинки муундарды мекенчил, элчил, өз мекени менен сыймыктана турган жаран кылып тарбиялап чыгууда мындай тарыхый булактардын жардамы өтө чоң. Биз талдоого алган «Бабур-наме» китеби мына ошондой баалуу тарыхый булактардын бири болуп эсептелет. Белгилүү түрколог, профессор Эдгам Тенишевдин Кытайда 1981-жылы жарык көргөн «Түрк тилдерин окутууга киришүү» аталыштагы эмгегинде «Бабур-наменин» тарыхый жана адабий баалуулугун баса белгилеп, анын али да болсо канааттандырарлык деңгээлде изилдөөгө алынбай жатканын белгилеп кеткени бар. Демек, мүмкүнчүлүгүбүз жетип турган, бизге жакын кылымдардагы тарыхый булактардан Кыргызстандын тарыхый, географиялык, этнографиялык жана башка маалыматтарын окурмандар менен тааныштыруу бул жааттагы окумуштуулардын күн тартибинен түшүп калбашы керек.

Адабияттар:

1. Караңыз: Нуширван Яушев. Шура журналы, Орунбург, 1915-ж. 15-февраль. №4—№8, -

б.110.
2. 简明不列颠百科全书.
《简明不列颠百科全书》编辑部编.—北京：中国大百科全书出版社，1985, 第一卷, 第404页；(«Улуу Британиянын кыскача энциклопедиясы»)
3. 16~18世纪中亚历史地理文献/（乌兹）艾合迈多夫著; 陈远光译.—修订本.—兰州：兰州大学出版社，2012.1, 207-, 209-页。(«XVI-XVIII кылымдагы Орто Азиянын тарыхый, географиялык адабияттары»)
4. 突厥语言研究导论:/埃·捷尼舍夫[苏联]著、陈鹏译. —北京：中国社会科学出版社,1981.6, 第15页. («Түрк тилдерин окутууга киришүү»)
5. Gazi Zahireddin Muhammed Babur. Baburname (Vehâyi).— İstanbul:Kabalcı Yayınevi, 2005.
6. THE BABÁR-NAMÁ The Haydarabad Codex of the Babar-nama 1905, by Annette S Beveridge (Author) (Кытай Борбордук улуттар университетинин китепканасында сакталуу турган фототкопиясы);
7. Кулмирзаева А., Анарбекова В.Э.:Бабурдун үйү зыяратчылардын ордосу катары, ОшМУ Жарчысы №2 (2015).
8. 《波斯语汉语词典》北京大学东方语言文学系波斯语教研室编，商务出版社2012年1月第4次印刷(«Фарсча-кытайча сөздүк»);
ل ۇغد تى، ئد زاھ لد ق تد لد ند ك ئ ۇي غۇر چاغاي: پ ولا ت ئ ا ب دۇرەئ وپ ت ۆمۇر، خەمد ت
ر لەر لەت د ى، مد ياتى نە شرد 2016-ل يد.

УДК 81.1 (575.2)

ЛИНГВОЭТНОКУЛЬТУРНОЕ СОДЕРЖАНИЕ КОНЦЕПТА «ГОЛОВА» В ПРОВЕРБИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ ЯЗЫКА

Ажибаева Гулжан Алишеровна, преподаватель
E-mail: G-azhibaeva89@mail.ru
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

ТИЛДИН ПРОВЕРБИАЛДЫК МЕЙКИНДИГИНДЕГИ «БАШ» КОНЦЕПТИНИН ЛИНВОЭТНИКАЛЫК МАДАНИЙ МАЗМУНУ

Ажибаева Гулжан Алишеровна, окутуучу
E-mail: G-azhibaeva89@mail.ru
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

THE LINGVO-ETHNO-CULTURAL CONTENT OF THE CONCEPT “HEAD” IN THE PROVERBIAL SPACE OF A LANGUAGE

Azhibaeva Guljan Alisherovna, lecturer
E-mail: G-azhibaeva89@mail.ru
Osh State University Osh, the Kyrgyz Republic

Аннотация: *В данной статье выделяются и описываются наиболее продуктивные провербиальные номинанты концепта «голова» в русской, английской и кыргызской языковых картинах мира, приводятся и комментируются его основные фразеологические репрезентативы.*

Аннотация: *Бул макалада дүйнөнүн орусча, англисче жана кыргызча тилдик сүрөттөрүндөгү "баш" концептинин көп учураган провербиалдык номинаттары аныкталып сыпатталат, алардын негизги фразеологиялык репрезентативдери белгиленет жана чечмеленет.*

Abstract: *This article presents and describes the most productive proverbial nominees of the concept “head” concept in the Russian, English and Kyrgyz linguistic pictures of the world, its’ main phraseological representations are given and discussed.*

Ключевые слова: *язык, культура, этнос, провербиальный, языковая картина мира, концепт, голова.*
Түйүндүү сөздөр: *тил, маданият, улут, дүйнө тили, сүрөт, баш, концепт.*
Key words: *language, culture, ethnos, proverbial, language picture of the world, concept, head.*

В настоящее время в лингвистике много методов и приемов, которые позволяют найти подходы к исследованию комплексной проблемы взаимосвязи языка и культуры, их единства и взаимодействия. Одним из таких подходов является обращение культурных концепций, изучение которых требует пристального внимания человеку, его внутреннему миру, способа его мышления, восприятия и познания окружающего мира, что в конечном итоге позволяет более глубокое понимание результатов человеческой деятельности и сбора человеческих переживаний.

Однако человек всегда относится к конкретной этнической культуре, в которой создается и собирается определенный опыт и это делает его уникальным. В нашей статье мы опираемся на утверждение, что изучение языка каждой этнической группы - это основной предмет культуры, как язык, история и культура взаимно неотделимы, и, следовательно, должны быть всесторонне изучены. Индикатором-любой этнической группы является язык. Язык этнического происхождения считается основным, наиболее ярким и стабильным фактором, который отражает исторические символы, символы солидарности, территории, культуры, этнической самобытности. Н.И. Толстой справедливо отмечает, что «участь языка и участь этноса неизменно были узко связаны, следственно без обращения к этнической истории носителей языка невозможно себе представить «экстралингвистических штудий» по определенным языкам» [1, с.23].

В настоящее время отмечается возросший интерес современной лингвистики к проблемам изучения языка и языковых единиц с позиций разных культур, уделяется большое внимание проблеме описания языковой картины мира. Достаточно молодое направление - когнитивная лингвистика- занимается вопросами хранения знаний о мире и их структурированием в языке. Язык, таким образом, рассматривается, прежде всего, как общий когнитивный механизм, как основное средство фиксации, закрепления результатов познавательной деятельности человека. Важнейшим объектом исследования когнитивной лингвистики является концепт [2, с.51].

Представители Кемеровской школы концептуальных исследований, вслед за М.В. Пименовой, рассматривают концепт как представление о фрагменте мира, как национальный образ (идею, символ), осложненный признаками индивидуального представления. С помощью выявления структуры концепта представляется возможным сконструировать информацию о некоторых особенностях языковой картины мира. Под структурой понимается «совокупность обобщённых признаков, необходимых и достаточных для идентификации предмета или явления как фрагмента картины мира» [2, с.52]. По мнению Ж.Ж. Максутовой концепт - это в первую очередь ментальная единица, передающая определенную информацию, имеющая способность сохраняться и преумножаться в этнокультуре и передаваться от одного поколения к другому [3, с.81].

В последние десятилетия Россия и Кыргызстан стали уделять большое внимание сбору и изучению паремийного наследия. Об этом говорилось на Международной научной конференции по актуальным проблемам паремиологии (Ош, 1992) в выступлениях ученых (А.М.Бушуй, З.Н. Вердиева, Г.И.Богин, А.Н.Лисс, А.М.Шахнарович, К.З.Зулпукаров, М.Колдошев, Ш.Мараш-Оглы, Е.Джалалов и др.)[4, с.3-87]. Ими были отмечены как достижения, так и белые страницы в изучении паремиологического наследия. Участники конференции внесли лепту в уточнение многих понятий, в т.ч. и терминов паремия / притча, изречение, / паремиология / наука, изучающая мудрые изречения/.

Изучение культурных концепций, возможно в контексте взаимодействия таких категорий, как «язык - культура - этнос». Этническая идентичность каждой нации отражается в повседневной жизни каждой нации. Например, считается, что наиболее важной

особенностью любого народа являются характерные черты языковых средств, выражающих принадлежность к определенному обществу. Например, А. Вежбицкая считает, что русский язык уделяет гораздо больше внимания на эмоции (чем английский) и имеет значительно богаче репертуар лексических и грамматических выражений для их разграничения [5, с.71].
Ученые (Ю.Д. Апресян, З. К. Дербишева, К. З. Зулпукаров, Д. Айылчиева, А. Калмурзаева, С. Эргешова и др.) предполагают, что наивный образ его носителей отражается в единицах языка. Повседневное сознание этнической принадлежности отражается в лексической семантике, в котором зафиксирована память и история людей, их опыт, его опыт познавательной деятельности, мировоззрение и психология. Помнению ряда ученых (К. З.Зулпукаров, Ю.И. Левин, З.К.Тарланов) - этот этнический опытнаиболее полно представлен в провербиальном пространстве языка. Филология активно использует следующие понятия: провербиальная картина мира, провербиальный код, провербиальные единицы, провербиальный концепт, провербиальный смысл и т.д. [6, с.1].

Понятие провербиальный включает в себя древность, культурную значимость, ценность, общеизвестность, универсальность, эмоциональность, которые передаются в содержании фразеологизмов, пословиц, поговорок, примет, проклятий, благожеланий и других паремийных изречений.

Базовые концепты любого языка представляют «собой устойчивую систему, которая транслирует черты национального культурного архетипа» [7, с.46]. «Инструментарий лингвоэтнокультурного анализа современной лингвистики нацелен на раскрытие у аксиологических сущностей культурно значимых смыслов» [8, с. 76].

Рассмотрим концепцию «голова». Это понятие универсально, поскольку оно присутствует в любой культуре. «Голова» является одной из старейших концепций человечества, отражающие ум и интеллектуальные способности, т. е. то есть внутренние качества, по которым оценивается человек. Как самая важная часть человеческого тела, вместилище ума, голова, естественно, является одним из основных понятий любого языка, культуры, каждого человека. Это отражается в поговорках, фразеологизмах, песнях каждого народа.

В русском языке он входит в ядро культуры, считается его ключевым элементом, поскольку он имеет ценность, он связан как с духовной, так и с физической составляющей человеческой жизни. Например: *Чужая голова подобна тыкве* (мысли другого человека узнать невозможно) – в переносном значении «мозг, мысли»; *голова болит, как в огне трещит* – прямое значение слова «голова» - часть тела человека или живот; *голова у ног ума не просит* – в переносном значении «начальник»; *одна голова – хорошо, а две – лучше*; *two heads are better than one – одна голова хорошо, а две – лучше* – в переносном значении «ум».

Примеры употребления концепта «голова» в русских фразеологизмах:
Без головы – глупый человек; *биться головой о стену* – напрасный труд; *в голове вертится* – не могу вспомнить; *в голове не укладывается* – не верю; *выбросить из головы* – специально забыть; *вылететь из головы* – случайно забыть; *высоко держать голову* – гордиться; *ветер в голове* – легкомысленный человек; *хоть кол на голове теши* – бесполезно объяснять; *всему голова* – важное, первое [10, с. 25-37].

Издревле кыргызский народ придавал большое значение концепту “баш”, имплицируя концепту значение главенства. Однако, анализируя употребление концепта “баш” в провербиальном пространстве языка, мы пришли к мнению, что концепт передаёт несколько значений и имеет разную смысловую нагрузку. Например: *Баш болуу — оңой, баштап кетүү — кыйын* - у кого голова не варит, тот во главе не устоит . Здесь *баш* - глава, производная от слова “баш” *баштап* –начать. *Асыл таштан, акыл баштан* – драгоценность от камня, ум от головы.
Словарь К.К. Юдахина дает несколько значений конпцепту “баш”. Это:

Человек, душа – *алты баш*– шесть человек;

Колос – *арпа баш салды* – ячмень заколосился;

Верхняя часть чего-либо – *чөптүн башы* – головка растения;

Начало – *жыл башы* – начало года;

Конец – *Көчөнүн тиги башынан бул башына* – с одного конца улицы до другого;

Глава,начальник – *жүз башы* – аульный старшина;

Главный – *баш ат* - лучший из коней;

Штука – *үч баш пияз* – три головки лука [12, с.118].

Мы провели анализ значения слова «head» в толковых словарях Oxford Advanced Learner`s Dictionary of Current English, Cambridge Advanced Learner`s Dictionary и С. И. Ожегова, русско-английских и англо-русских словарях А. В. Кунина и В. К. Мюллера, для формирования представления о значении слова, в фразеологических словарях А. В. Кунина и Д. И. Квеселевича с целью определить местонахождение этой концепции в языковой картине мира нации [11, с.30; 13, с. 45; 14, с. 38].

При сравнении понятия «голова» с ассоциативными связями в русском языке следует отметить, что слово голова в языковом сознании представителей славянской культуры является не просто выражением семантики «верхняя часть тела», но и вербальным символом центра разума, интеллекта, высшей ценности. Основной компонент фразеологических единиц, используемых для квалификации человека как дурака, имеет символическое значение - «центр разума, земли». Эта культурная семантика основана на магическом и мифологическомпонимании таких символов тела, как «расположение вверху в области небес, противоположно низу, области перерождения». Знак «расположение вверху», мифологически переосмысляется при описании ситуаций, названных идиомами *«голова горит», «голова идет кругом», «ходить на голове»*. В этих идиомах связь восстанавливается с символикой микрокосма славян, где все, что связано с верхней частью тела, связано с небом и его основными объектами - солнцем, луной и звездами. Еще одна важная функция, «руководство действиями, делами», позволяет ассоциировать соматизм “голова” с различными традиционными ритуальными контекстами традиционной обрядности, верований и ритуалов, следы которых сохранились в идиомах *«посыпать голову пеплом», «с повинной головой»* и ряд других. [9,с. 62-64].

Проанализировав соотношения концепта «head» с ассоциативными связями этой ключевой лексемы, можно сделать выводы, что в языковом сознании представителей английской культуры слово «head» является не только выразителем семантики «верхняя часть тела», «разума, интеллект», но и вербальным символом «высшей точки». Эта «высшая точка» вербализуется и в природе (это значения «мыс», «верховье реки», «концентрат», «чистая руда»), и в экономике (к примеру, значение «прибыль»), и в хозяйственной деятельности человека (значения «напор, давление столба жидкости», «передняя часть судна», «начало страницы»).Кроме того, у лексем «head» и «голова» совпадает такое значение, как «верховенство, руководство», особенно в политическом поле метафоры. Так, в древнейшей метафоре *«государство – это организм»*, «головой» всегда выступает правитель и находящиеся у власти.

При таком количестве смыслов и значений неудивительно, что слово «head» фигурирует в неисчерпаемом количестве английских идиом.

Например: *to make head or tail* – понять что к чему, осознать, разобраться; *to have one's head in the clouds* – витать в облаках, строить воздушные замки; *to be head over heels (in love)*– влюбиться поуши; *to be not right in the head* – повредиться рассудком, быть не в своем уме, не в порядке с головой, вести себя странно, неадекватно; *to keep one’s head above water* – выдерживать нагрузку, держаться на плаву, справляться; *to come to a head* – перейти в решающую стадию, достигнуть критической стадии, идти к развязке, достичь переломного момента, достичь апогея; *to bite someone's head off* – накинуться на кого-то, говорить с кем-то резко и нелицеприятно, злобно отчитывать, не имея на то веской причины.

Большинство метафор, фигурирующих в английском и русском языках в качестве номинаций головы и ее частей, представляют собой моделей в следующих областях. Большинство метафор, возникших на основе номинаций в английском и русском языках, представляют собой реализации моделей со следующими направлениями:

Физическое явление - предмет, часть предмета (*head of a hammer, clock's face, eye of a needle*; *голова руля, ушко иглы*);

Физическое явление - отвлеченное понятие (*head - measure, ear - attention; голова - мера, лицо - репутация)*;

Физическое явление – *head of a tree, mouththecraterof a volcano; глаз - почка листовая, лоб - крутой, голый склон*;

Социальное явление – *head of a procession, army, голова - демонстрация пехотной колонны, somebody's head works well– голова работает.*

Таким образом, во многом метафорическое поле концептов «head» и «голова» совпадают. Совпадения явно выражены в наиболее часто употребляемых совпадающих значениях двух концептов. Однако более широкое поле концепта «head» в английском языке и различные ассоциативные связи лексем, обусловленные социокультурными различиями, определяют неэквивалентность ряда значений концептов метафорического поля.

Концепт «голова» является одним из базовых концептов русского, английского и кыргызского языков. Голова, как и лицо, является частью тела, важной для идентификации личности. Поэтому в повседневной культуре русских, англичан и кыргызов имеется эстетическая оценка концепту «голова». Голова считается наиболее видимой частью человеческого тела, вместилищем ума, видимо, поэтому слово «голова» так часто употребляется в речи. В исследуемых языках лексическая «голова» часто используется непосредственно и в прямом и в переносном смысле.

Литература:

1. Толстой, Н.И. История и структура славянских литературных языков. М., 1988. С.23
2. Пименова, М. В. Концептуальные исследования – М.:ФЛИНТА, 2016. – с. 51-52
3. Максутова, Ж.Ж., /«Ата-эне» концептинин паремиялардагы берилиши/ Вестник Ошского государственного университета. – 2015 - №4. с. 81
4. Актуальные проблемы паремиологии: материалы Международной научной конференции 22-25. IX. 1992 г. ОшГУ. – Ош, 1992. С.260.
5. Вежбицкая, А., Язык. Культура. Познание. / Перевод с английского, ответственный редактор М. А. Кронгауз, вступительная статья Е. В. Падучевой — М.: Русские словари, 1996. С. 71
6. Мурадымова, Е.Н. Термины родства в провербиальном пространстве русской и кыргызской языковых картин мира/ Мурадымова, Е.Н.// Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2017 - №2
7. Степанов, Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. ЛитРес: 2009. С. 46
8. Воркачев, С. Г. Культурный концепт и значение // Труды Кубанского государственного технологического университета. Сер. Гуманитарные науки. Т. 17, вып. 2. - Краснодар, 2003 - С. 76.
9. Преснякова, Н. А. Вместилища чувств: соматические метафоры в русском и английском языках / ПресняковаН. А. // Вестник Новгородского государственного университета. – 2009. – № 52. – С. 62–64.
10. Пословицы русского народа. В 2-х тт. – М.: 1984./ в статье ПРН/ Ефремова, Т.Ф. Новый словарь русского языка: Толково-словообразовательный.Том I. А-О.–М.: Рус.язык, 2000.
11. Ожегов, С.И. Толковый словарь русского языка. М.: Мир и Образование, Оникс, 2011. С.736.
12. Юдахин, К.К. Москва, 1965. – С.118.
13. Oxford Advanced Learner`s Dictionary of Current English, Издательство «OXFORD UNIVERSITY PRESS». 2005
14. Cambridge: Advanced Learner's: Dictionary. Издательство Cambridge University Press. ISBN978-1-107-03515-7. 2013

УДК:82-31(575.2)

А.ОСМОНОВДУН ЛИРИКАСЫНДАГЫ БООРУКЕРЛИК СЕЗИМ ЖАНА АНЫ ОКУТУУ

Айтбай кызы Гулжаннат, аспирант
E-mail: gulzhannata@mail.ru
Ош мамлекеттик университети Ош, Кыргыз Республикасы

ЧУВСТВО МИЛОСРЕДИЯ В ЛИРИКЕ А.ОСМОНОВА И ЕГО ИЗУЧЕНИЕ

Айтбай кызы Гулжаннат, аспирант
E-mail: gulzhannata@mail.ru
Ошский государственый университет, Ош, Кыргызская Республика

LYRIC SENSE OF COMPASSION IN THE A. OSMONOV'S POETRY AND ITS LEARNING

Aitbai kyzy Guljannat, graduate student
E-mail: gulzhannata@mail.ru
Osh State University, Osh, the Kyrgyz Republic

Аннотация: *Макалада А.Осмоновдун чыгармачылыгына болгон окучуулардын кызыгууларын ойготуу, акындын көркөм дүйнөсүнө аралаштыруу, боорукерлик сезимдерин ойготуу жана ага тарбиялоо жөнүндө сөз болот.*

Аннотация: *В статье речь идёт о пробуждении интереса учащихся к творчеству А.Осмонова, погружении их в художественный мир поэта, о воспитаии в них чувство милосердия.*

Abstract: *This article is about awakening interest in A. Osmonov's works, immersing into the poets artistic world awakening sense of mercy and promoting it in them.*

Түйүндүү сөздөр: *поэзия, лирика, сезим, эстетикалык табит, музыка, сабактын формалары.*
Ключевые слова: *поэзия, чувство, лирика, эстетический вкус, музыка, формы занятий.*
Key words: *poetry, feeling, lyrics, aesthetic taste, music, forms of occupation.*

А. Осмоновдун чыгармалары менен биринчи таанышканда эле көп кырдуулугу жана өзүнчөлүгү көңүлдү ээлеп алат. Чыныгы чыгармачылык дайыма мазмунунун маанилүүлүгү жана формасынын жаңылыгы, өзүнчөлүгү менен тыгыз байланышкан. Алыкул Осмоновдун китебин колубузга алганда эле бизди ээлеп алган жылуу сезим китепти окуп болгончо ажырабайт. Ал талант менен жолуктурган сезим [1].

Кыргыз акындарынын ичинен өзгөчө орду бар, кыргыз поэзиясына жаңыча чыйыр жол салган акындардын бири А.Осмоновдун бар болгону 35 жыл жашаса да, анын чыгармачылык мурасы бай жана ар кырдуу. Ал чоңдор жана балдар үчүн ырлар, поэмалар, легендалар жана тамсилдер, драмаларды жазган. Котормодо да көп жана жемиштүү иштеген.

Азыркы мезгилде коомдун илимий - технологиялык жактан өнүккөн бүгүнкү этабында компетенттүү адистерди тарбиялоо үчүн туура чечимдерди кабыл алуу – биздин милдетибиз. ЖОЖдордо, мектептерде кыргыз тили жана адабияты предметинин типтүү программасы боюнча А.Осмоновдун лирикасындагы боорукерлик сезими окутулат. Окуучуларга аз убакыт ичинде акындын лирикасындагы боорукерлик сезим жөнүндө интерактивдүү методдор аркылуу кеңири маалымат берүүнү максаттадык [2].

А.Осмоновду лирикасындагы боорукерлик сезимин **"Сабак – концерт"** деген формада **практикалык сабактын моделин** мисал катары көрсөтүп кетели.

Сабак-концерт

Сабактын максаты: Окуучулардын А.Осмоновдун чыгармачылыгына болгон кызыгууларын ойготуу; акындын көркөм дүйнөсүнө аралаштыруу; окурмандык маданияттарын калыптандыруу; боорукерлик сезимдерин ойготуу жана боорукерликке тарбиялоо.

Сабактын жүрүшү:

“Ойлонулбай айтылган сөз болбойт. Ар бир адам – сөздүн үйү, сөздүн кожоюну. Адам кудайга кайрылып, анын үнүн угам деп ишенип турган учурда да, ал өзүнүн сөзү аркылуу өзүн угат. Сөз биздин жан дүйнөбүздө жашайт. Айтылган сөз бизден алыстап жана башканын сөзү аркылуу кайра кайтып келип, сөз бүткүл кудурети менен бизге төрөлгөндөн тартып, өмүрүбүздүн акыркы көз ирмемдерине чейин кызмат кылат. Сөз жан дүйнөнүн жаратылышын жана Ааламдын укмуштуулугун кармап турат”. Муну окуучулар сезишкен.

Адегенде сабак – концерт жөнүндө кыскача түшүнүк бере кетели.

Бул сабак жөнүндө С.Момуналиев ө ү ү билдирет.

“**Сабак-концерт** – адабият сабагына өзгөчө мүнөздүү болгон сабактардын эмоционалдуу-образдуу формасы. Бирок кыргыз адабиятын окутуу методикасында бул сабактын уюштурулушунун теоретикалык негизи, спецификасы, мүмкүнчүлүгү жөнүндө сөз кылына элек. Ошондуктан өзүбүздүн тажрыйбага таянуу менен учкай болсо да токтоло кетели. ...Мында көңүл бөлүүчү *үч учурду белгилөөгө болот. Белгилүү бир программа боюнча уюштурулушу, музыкалык коштоо, живописти*к *чыгармалар жана көрүүчүлөрдүн болушу. Д*емек, сабак-концертти өтүүдө бул сөзсүз эске алынышы кажет. Негизи, эң жакшы түзүлгөн программа гана ар кандай концертке ички биримдикти, эмоционалдык таасирдүүлүктү, кызыктуулук менен мазмундуулукту камсыз кыла алат. ...Программа жанрдык-стилдик көп түрдүүлүгү, өзүнүн интонациясы, ыргагы, эмоционалдык маанайы боюнча бири-бирине өтө эле окшош чыгармалар менен толтурулбашы зарыл. Экинчиден, окуучулардын көңүлүн дароо эле тартып алуу үчүн сабактын кызыктуу башталышын табуу өтө маанилүү. Негизи, окуучулардын көңүлдөрүн дароо өзүнө буруучу башталыштын каражаты болуп музыка эсептелет. ...Сабактын эмоционалдык маанайын живопись чыгармасы да жарата алат, болгону мында музыка менен живописти*н* жана ырдын бир багытта, бири-бири менен байланышта, бири экинчисин толуктап тургандай болушун ойдон чыгарбоо керек...” Биз А.Осмонов жөнүндөгү сабакты өтүүдө жогорудагыларды эске алдык.

I. Уюштуруу учуру. Сабакка ыңгайлуу жагдайды жаратуу. Теманы аныктоо, сабактын максатын коюу.

Алыкул Осмоновдун “Ата Журт” ырына жазылган Ш.Өтөбаевдин музыкасы угузулат.

Мугалим. Силер Ш.Өтөбаевдин А.Осмоновдун “Ата Журт” ырына чыгарган керемет обонун уктуңар, азыркы сабакта ушул ырдын жаратуучусу жөнүндө ар бирибиз өзүбүздүн билгенибизди сөз кылабыз.

Мугалим угузулуп жаткан музыканын фонунда “Адамзат” ырын окуйт да, биздин бүгүнкү сабагыбыз А.Осмоновдун боорукерлик темасындагы лирикасы деп жарыялайт.

II. Сабактын негизги бөлүгү. А.Осмоновдун лирикасындагы боорукерлик сезим

Боорукерлик дегенди кандай түшүнөсүңөр (чынчылдык, ак көңүлдүүлүк, кайрымдуулук, кең пейилдик, сүйүү, достук мамиле...)

Бүгүн биз Алыкулдун лирикасындагы боорукерлик сезимдер жөнүндө сөз кылабыз.

Мугалим өзүнүн сөзүн жогоруда биз мисал келтирген Ч.Айтматовдун доскада жазылган сөзүн окуу менен коштойт. “Чыныгы энелик мээримди таанып, чыныгы энелик мээримге бөлөнгөн адам кандай бактылуу. Ал күндү көрүп, анын жылуулук тартуулаган нурларына жылынган. Ал периште болгон” [3].

Алыкулдун ырындагы “Сен ооруба, мен ооруюн, Ата Журт” деген сабынан эмнени түшүндүңөр? Бул саптар силерде кандай сезимди ойготту? Силер ушул сапты окуганда толкундандыңарбы?

Мугалим доскадагы жазылган С.Момуналиевдин сөзүнө да окуучулардын көңүлүн бурат. “Алыкул – акындын мө ү”.

Мен силерди бүгүн турмуштун көйгөйлүү проблемасынан алаксытып, Алыкул Осмоновдун керемет дүйнөсүнө саякат жасаткым келет.

Атайын даярдалган окуучулар Алыкулдун ырларын окушат.

“Неге кечигет”, “Бүкөн”, “Маляр”, “Жумушчу”.

Мугалим: Баарыбыз балалыгыбызды эстегенде апабыздын, атабыздын, чоң аталарыбыздын жанга жагымдуу, жыпжылуу, назик колдорун элестетебиз. Алар жөнүндө жүрөктөн чыккан сөздөрүбүздү айткыбыз келет.

Акын өзүнүн "Грунья Савельиевна" деген ырында кандай сезимин билдиргенин угуп, ой жүгүртүп көрөлү.

"Грунья Савельевна" деген ырын атайын даярдалган окуучу окуйт.

Бул ыр бизде кандай сезимди ойготту?

Мугалим: Боорукерлик, мээримдүүлүк, бир туугандык мамиле... Ушул адамдык сапаттардан улуу, баалуу эмне бар? Менин баамымда, бул сезимдер баарыбызда бар, ар бирибиз бул сезимге баш иебиз жана өз өмүрүбүздө жетекчиликке алабыз.

Наристе, бейкүнөө, эч нерседен түшүнүгү жок бейкапар кыз жөнүндөгү ырын билесиңерби? Бул ыр − анын балага болгон аруу сезимин чагылдырган жан дүйнөсүнүн кыйкырыгы.

"Бүкөн" ыры окулат.

Мугалим: Ал айлана-тегерегиндегилердин баарына өзгөчө мээрим менен караса дагы, кээ бир адамдарга, өзүнүн чыгармачылыгына баа бербеген, анын талантын көрмөксөн болгондорго атайын жооп берген. Ага анын "Катыңа жооп" ыры далил боло алат. Ал ыр окулат. Ушул ырдан кийин силерде кандай ой пайда болду?− деген суроо коюлат. Окуучулардан жооп алынат.

Мугалим: Балдар Алыкулдун Ата Журт, бала жөнүндөгү ырларын уктук. Ошол учурдун башкы темасы болгон Ленин, Коммунисттик партия тууралуу ырлар жазбаптыр. Ал эмне достук, адамгерчилик темасына кайрылган эмеспи? Жок, ал саясатка аралашпаганы менен өзүнүн чыгармачыл калемдештери жөнүндө эң сонун ырларын жараткан.

"Үлпөт ыры" окулат.

Мугалим: Уктуңарбы, Ленин, Коммунисттик партия тууралуу ырлар жазбаганы менен калемдеш достору тууралуу жаны күйүп жазыптыр. Аны:

Улуу майрам, улуу тойдун ичинде
Жан курдашым Жоомартымдын орду жок...
Бул олтурган курдаштардын ичинде
Кайран гана Жусубумдун орду жок...
Бул олтурган теңтуштардын ичинде
Урматтуу ага Мукайымдын орду жок!....[4].

деген саптарынан билсек болот.

Бул ырдан биз эмнени көрөбүз (Алыкулдун жан дүйнөсүндөгү чыгармачылыкка болгон мамилесин, өзүнүн калемдештерин жаны күйүп, чын дилден ойлогондугу).

Достук жана сүйүү – бул адамдын жан дүйнөсүнүн кайталангыс сапаты, бул сапаттарды эч ким, эч качан түбүнө жетип түшүндүрө албайт, адамзат турганда дүйнөнүн мен деген акындары кайрылган жана кайрыла беришет.

Сүйүүнү бир көз караш менен билдирип, сезиминди "Мен сени сүйөм" деген сөз менен айтсаң болот. Бирок бул сөздөр дайым эле жеткиликтүү боло бербейт.

"Сулууга" ыры Асанкалый Керимбаевдин аткаруусунда угузулат.

Мындан кийин "Аялга" ыры көркөм окулат.

Бул ырлар кандай сезим, маанай жаратты деген? – суроо коюлат (*Сүйүү− бул керемет сезим, жашоонун түркүгү, акынды ыр жаздырган өзгөчө күч, эргүү, илхам экендигин тастыктаган жооп алынат. Эгер окуучулар муну сезбесе, мугалим бул ойду өзү жеткириши керек).*

Акындын өмүр, өлүм, чыгармачылыгын келечеги жөнүндөгү ырлары, анын ичинен, "Көзүм өткүр" ыры угузулат.

Мугалим: Балдар, Алыкулдун ар бир ыры – кооздукту, сулуулукту даңктаган гимн. Ал кыргыз жерин, анын жаратылышынын кайталангыстыгы менен улуулугун даңазалаган керемет саптары, ырлары көп. Ага "Мен көлүмө келгенде", "Көлдүн кечки көрүнүшү", "Ысык-Көл" ж.б.д.у.с. ырлары далил боло алат. Жөн жеринен эле Алыкулду кыргыздын

классик акыны, мыкты акын деп даңазалабайт. Ал өзүнүн талантынын күчүн көрө билген, өзүнүн өмүрү кыска болсо дагы, ырларынын өмүрү узак болоруна көзү жеткен. Аны “Эскерме” деген ырынын төмөнкү саптарынан көрөбүз:

“Таштан болор, кумдан болор төшөгүм,”
Аз да болсо сыртта калар сөздөрүм.
Өлсөм дагы жара тээп мүрзөмдү
Буудан болуп таскак салып өтөрмүн” [5].

Акын бул ырында пайгамбар катары гана көрүнбөстөн, өтө жөнөкөй сөздөр менен түбөлүктүүлүк жөнүндөгү ойду биздин жүрөгүбүзгө жеткирген чебер, кылдат жана залкар да көрүнөт.

Бул ыр, балдар, бизге өмүрдү, жашоону, чыгармачылыкты сүйдүргөн, бизге ар дайым жакшылыкка, боорукерлик сезимге үндөгөн керемет саптар катары жүрөгүбүздө жашап калсын.

III. Сабакты тыянактоо

В.Г.Белинский поэзияны төмөнкүдөй айтып ө ө : «Поэзия – бул наристенин жан жыргаткан күлкүсү, анын туптунук көз карашы, чын дилден чыккан каткырыгы жана чындап кубануусу. ...Поэзия – бул турмуштун жаркын салтанаты, күтүлбөгөн көз ирмемдерде бизге айттырбай келүүчү жашоонун жыргалы, ырахаты, күйүп-бышуусу, эс-учтан кетип талып калуу, кумарданууунун туу чокусу, сезимдердин бороону жана толкунануу, акыл-эсин жоготуп сүйүү, рахаттануу кубанычы, кайгы-капанын таттуулугу, азаптын жыргалы, түгөнбөгөн көз жаш; бул кайсы бир жакка, ар дайым азгырмалуу жана эч качан жетпей турган жакка – бой уруп, азапка батып, күтүүдөн чыдабай умтулуу – бул баарынын жыт-даамын татып, баары менен сиңишип, жуурулушуп кетүүнү эңсеген түбөлүктүү жана эч бир жүзөгө ашпай турган кумар… Бүт аалам, бардык гүлдөр, боектор менен тыбыштар, жаратылыш менен жашоонун бардык формалары поэзиянын кубулушу боло алат. ...Поэзия – бул ааламдык жашоонун тамырынын кагышы, бул анын каны, анын оту, анын жарыгы жана күнү» [6].

Улуу сынчынын бул ойлорун А.Осмоновдун поэзиясына да толук таандык кылууга болот.

Окуучуларга берилүүчү акыркы суроо: А.Осмоновдун поэзиясы биздин жан дүйнөбүзгө кандай сезимдерди тартуулады жана кандай сапаттар менен байытты? (*Анын поэзиясы бизге чынчылдыкты, терең адамгерчилик сезимди ойготту, жашоодон кооздук менен сулуулукту көрө билүү көндүмдөрүн калыптандырды, Мекенге, жаратылышка жана адамдарга кайдыгер карабоо керектигин үйрөттү. Акындын ар бир ыры бизге өзү жашап жаткан учур, коом, адамдар жана өзү жөнүндө ойлонууга түрткү берди, жан дүйнөбүздү тазартты, руханий жактан байытты.Эң негизгиси өз Ата Журтунун нагыз атуулу болууга, боорукерликке тарбиялады*).

Сабак акындын “Табият жана музыка” деген ырына жазылган А.Темировдун музыкасын угузуу менен жыйынтыкталат.

Жогорудагы Алыкул Осмоновдун лирикасындагы боорукерлик сезимин окутууда интерактивдүү усулдар аркылуу студенттерге жеткирүү менен колдонуу бир топ жеңилдиктерди, ийгиликтерди алып келет.

Ошондой эле мезгил өтүп, дартка чалдыккан акын ак боз атын бура минип, оттой жанар кезинде, жалындай жаш курагында артын карабай кете берди. Өзүнүн ырларында жазып өткөндөй жашоодо канча ирет калп айтса да, ырына эч качан калп айта албаган акындын ырлары кыргыз элинин Ала-Тоосунда экинчи өмүр болуп жашай берет.

Адабияттар:

1. Ч.Айтматов. Улуу рухтун одасы. Б.: 2016. – б. 9.
2. С.Момуналиев Орто мектептердеги лирика. Б.: 2014. – б.12.
3. С.Момуналиев Орто мектептердеги лирика. Б.: 2014. –б. 268.
4. А.Осмонов Тандалган чыгармалар 1-том. Б.: 2014. –б. 143

5. А.Осмонов Тандалган чыгармалар 1-том. Б.: 2014. –б.170.
6. В.Г.Белинский Избранные педагогические сочинение. М.: Педагогика, 1982. – С.287.

УДК: 341.96.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Алтыбаев К.А., старший преподаватель
Ошский государственный университет

LEGAL REGULATION OF FOREIGN INVESTMENTS UNDER THE LEGISLATION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Altybaev K.A., senior lecturer
Osh State University

Аннотация: *В данной статье говорится об иностранных инвестициях, о вопросах правого регулирования иностранных инвестиций, заключении двухсторонних соглашений по защите капиталовложений и об устранении двойного налогообложения и создании благоприятного инвестиционного климата.*

Abstract: *This article observes foreign investment, on the issues of legal regulation of foreign investment,the conclusion of bilateral agreements for the protection of investments, and the elimination of double taxation as well as the creation of a favorable investment climate*

Ключевые слова: *правовое регулирование, иностранные инвестиции, иностранный капитал, конвенции о порядке решения инвестиционных споров, споры между государствами и иностранными лицами.*

Key words: *legal regulation of foreign investment, foreign capital,convention on the procedure for resolving investment disputes between states and aliens.*

В Кыргызской Республике существует ряд законов и подзаконных актов, регулирующих иностранные инвестиции в Кыргызской Республике. Одним из основных законов является Закон "Об инвестициях в Кыргызской Республике", принятый 27 марта 2003 года. Данный закон № 66 гарантирует иностранным инвесторам национальный режим экономической деятельности, применяемый в отношении юридических и физических лиц Кыргызской Республики, свободу выбора формы и объектов инвестиции. Иностранные инвесторы вправе свободно вывезти в конвертируемой валюте доход, полученный от инвестиционной деятельности.

Согласно Закону КР «Об инвестициях», иностранные инвестиции – это вложение иностранного капитала в объект предпринимательской деятельности на территории Кыргызской Республики в виде объектов гражданских прав, принадлежащих иностранному инвестору, в том числе денег, ценных бумаг, иного имущества, имущественных прав, имеющих денежную оценку исключительных прав на результаты интеллектуальной деятельности, а также услуги информации [1.1].

Правовое регулирование иностранных инвестиций существует как на международном, так и на внутригосударственном уровнях. Чаще всего такое регулирование опосредствуется путем заключения двухсторонних соглашений о защите капиталовложений или об устранении двойного налогообложения.

КР является участником Нью-Йоркской конвенции. Следует отметить, что КР присоединилась к Нью-Йоркской конвенции без каких-либо оговорок. Это означает, что в КР подлежат признанию и исполнению любые иностранные арбитражные решения, вынесенные в любом государстве, при условии, что отсутствуют основания, предусмотренные Нью-Йоркской конвенцией, для отказа в признании и исполнении арбитражных решений. Вашингтонская конвенция учреждает Международный центр по урегулированию инвестиционных споров (МЦУИС), решения которого подлежат исполнению государствами

– участниками конвенции таким же образом, как если бы это было окончательное решение судебного органа данного государства.

КР ратифицировала Вашингтонскую конвенцию, но она не вступила в силу для КР. Парадокс заключается в том, что КР, ратифицировав конвенцию, не депонировала акт о ратификации во Всемирном Банке, что является условием для вступления в силу Вашингтонской конвенции. Это означает, что МЦУИС не будет обладать компетенцией по разрешению инвестиционных споров, где стороной является КР. Это связано с тем, что МЦУИС уполномочен рассматривать инвестиционные споры, где сторонами являются государство – участник Вашингтонской конвенции и резидент другого государства – участника Вашингтонской конвенции.

Но это не исключает возможности рассмотрения инвестиционных споров с участием КР по правилам, установленным не Вашингтонской конвенцией, а в соответствии с Правилами дополнительных средств для проведения слушаний Секретариатом МЦУИС (Rules Governing the Additional Facility for the Administration of the Proceeding by the Secretariat of ICSID – для случаев, когда спор по тому или иному признаку (по предмету спора или по субъектному составу) не входит в компетенцию МЦУИС, были разработаны правила дополнительных средств для проведения слушаний Секретариатом МЦУИС) [3.1]..

Государство проводит работу по улучшению инвестиционного климата, но есть несколько трудностей, которые сопряжены с тем, что принимаемые законы не адаптированы к нашим условиям, что существуют высокие риски коррупции, отсутствует четкая позиция по иностранным инвестициям, наблюдается непонимание и низкий уровень правовой грамотности чиновников в этом вопросе. К сожалению, сторона, в которую инвестируют, ждет результат мгновенно и поэтому не хочет над этим работать в долгий срок, но, согласно прогнозам, прибыль приходит в среднем через 5-10 лет».

Имеется опыт по привлечению инвестиций на примере Китая (нормативно-правовая база), в том числе наличие проблем и путей решения унификации региональной политики в Центральной Азии. Они выработали рекомендации по дальнейшему развитию инвестиционной политики. Соответствующим государственным органам, исследовательским лабораториям, вузам, по их мнению, следует подготовить для регионов программу мониторинга о состоянии инвестиционных потоков, провести анализ правовой базы в области инвестиций и представить на общественное обсуждение. Важно, по их мнению, обратить внимание на создание благоприятных условий для развития государственно-частного партнерства, привлекательного инвестиционного климата, на формирование нормативно-правовой базы, предусматривающей возможность подготовки проектов через институциональную среду и специалистов.

Факторами, повлиявшими на снижение объемов поступлений прямых иностранных инвестиций, явилось их снижение из КНР и Канады в предприятия обрабатывающих производств, из Великобритании - в геологоразведку, из России - в сферу обеспечения электроэнергией, газом и паром.

По итогам 2015 года приток прямых инвестиций в республику составил более 1,5 млрд. долл. США, что является наибольшим объемом за годы независимости КР.
В сравнении с 2014 годом темп роста поступлений прямых иностранных инвестиций составил 216,4% и объемы увеличились на 846,1 млн. долл. США.

Примечательно, что в 2015 году новыми странами-инвесторами стали Кувейт - 4,3 млн. долл., Марокко -4,3 млн. долл. и Нидерланды - 13,4 млн. долл. Основные отрасли, куда были привлечены инвестиции, - этогорнодобывающая отрасль, финансы и страхование, области профессиональной, научной и технической деятельности. Также в 2015 году Кыргызской Республике впервые был присвоен суверенный кредитный рейтинг. Так, международное рейтинговое агентство Moody's присвоило суверенный кредитный рейтинг B 2 stable, а рейтинговое агентство Standard & Poor's-кредитный рейтинг. Вышеуказанные рейтинги являются неплохими для нашей страны и находятся выше показателей таких стран, как Республика Беларусь, Монголия, Молдавия и Иордания.

Объемы поступления прямых иностранных инвестиций из стран вне СНГ в сравнении с I полугодием 2017г. сократились в 1,7 раза, в основном, за счет их снижения из Канады (в 26,0 раза), Китая (в 1,4 раза) и Великобритании (в 1,3 раза).

В общем объеме поступивших прямых иностранных инвестиций наибольший удельный вес приходится на Китай (39,1 процента от общего объема поступивших инвестиций), Нидерланды (9,3 процента), Турцию (7,8 процента), Швейцарию (6,0 процента) и Великобританию (5,7 процента).

Объемы поступления прямых иностранных инвестиций из стран СНГ в сравнении с I полугодием 2017г., напротив, увеличились в 1,9 раза за счет роста инвестиций из России в 3,3 раза и Казахстана – на 12,7 процента. Наряду с этим, инвестиции из Узбекистана снизились на 4,6 процента. По сравнению с I полугодием 2017 года объемы поступления прямых иностранных инвестиций в региональном разрезе увеличились в Джалал-Абадскую область – в 2,9 раза, Нарынскую область – в 16,3 раза, Ошскую область – в 1,7 раза, Таласскую область – в 1,9 раза и г. Бишкек – в 1,3 раза. Сокращение притока прямых иностранных инвестиций отмечалось в Баткенскую, Иссык-Кульскую, Чуйскую области, а также г.Ош. За рассматриваемый период в общем объеме поступивших прямых иностранных инвестиций наибольший удельный вес приходится на предприятия г. Бишкек – около 48 процентов, Джалал-Абадской области – более 34 процентов и Чуйской области – около 14 процентов. Отток прямых иностранных инвестиций в январе-июне 2018г. по сравнению с этим же периодом 2017г. снизился на 24,9 процента и составил 236,4 млн. долларов.

В структуре прямых иностранных инвестиций по сравнению с I полугодием прошлого года отмечалось снижение оттока собственного капитала, а также кредитов, полученных от нерезидентов.

Снижение оттока инвестиций наблюдалось из предприятий геологоразведки – в 3,2 раза и сферы финансового посредничества и страхования – в 1,8 раза. Отток прямых иностранных инвестиций в страны вне СНГ в сравнении с I полугодием 2017г. снизился на 36,2 процента, в основном, за счет их сокращения из Китая (в 2,8 раза) и Великобритании (в 1,9 раза).Отток прямых иностранных инвестиций в страны СНГ, напротив, увеличился в 3,0 раза, за счет роста оттока инвестиций в Казахстан (в 4,0 раза), Россию (в 1,9 раза) и Узбекистан (в 2,3 раза). Увеличение оттока прямых иностранных инвестиций в сравнении с периодом январьм-июньм 2017г. отмечалось из Джалал-Абадской, Иссык-Кульской, Ошской областей и города Бишкек [1.,2].

Ключевыми факторами, наносящими ущерб будущим инвестиционным возможностям бизнеса в Кыргызстане, являются коррупция в государственных структурах и инспектирующих органах и предвзятая судебная система. Наряду с этим, налоговое администрирование, налоговое бремя (включая неналоговые платежи и взносы в социальное страхование) и высокие процентные ставки также оказывают негативное влияние. На сложившуюся ситуацию также влияет слаборазвитая инфраструктура и воздушное и наземное сообщения, которые в Кыргызстане хуже, чем в других странах Центральной Азии в целом. Позитивные ключевые факторы привели к стабильности обменного курса, доступу к информации и налоговым стимулам. В Кыргызстане цены на рабочую силу, доступ к информации и интернет-услуги развиты лучше по сравнению со среднеазиатскими. Результаты опроса, проведенного в 2017 году по результатам 2016 финансового года, по сравнению с данными, представленными инвесторами в 2015 году, демонстрируют рост только в трех секторах: консультирование, банковское дело и туризм [4.1].

Литература:

1. Закон Кыргызской Республики «Об инвестициях в Кыргызской Республике» от 27 марта - 2003 года, № 66
2. Журнал «Инвестиции сегодня», № 2 (19), 2010
3. Источник: https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=726741
© Библиофонд
4. Вестник КРСУ. - 2017 Том 17, № 2

УДК: 341. 95.

ТРУДОВЫЕ ПРАВА ГРАЖДАН КЫРГЫЗСТАНА В РАМКАХ ЕАЭС

Алтыбаев К.А., старший преподавтель
Ошский государственный университет

LABOR RIGHTS OF KYRGYZSTAN CITIZENS IN THE FRAMEWORK OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION

Altybaev K.A., senior lecturer
Osh State University

Аннотация: *В данной статье излагаются вопросы правового регулирования трудовых отношений граждан Кыргызстана, пребывающих на территории Евразийского союза и о проблемах заключения трудовых договоров , в том числе связанных с правом детей трудящихся государств-членов на посещение дошкольных учреждений и получение образования в государстве трудоустройства.*

Abstract: *This article, opserves issues of legal regulation of labor relations of Kyrgyzstan citizens staying in the territory of the Eurasian Union and about the problems of concluding labor contracts, including those related to the right of children of workers of the Member States to attend pre-school institutions and to receive education in the state of employment.*

Ключевые слова*: трудовая миграция, трудовой договор, евразийский союз, федеральная миграционная служба. миграционная карта, дорожная карта.*

Key words: *work migration, employment contract, Eurasian Union, the federal migration service, migration card, road map.*

В 2014 году ряд стран подписали Договор, согласно которому начал работать Евразийский экономический союз в состав каторого входят Россия, Беларусь, Казахстан. Немного позже в него вступили Кыргызстан (россияне привычно это государство называют Киргизией) и Армения. Такой союз был создан не просто так, а с целью углубленной интеграции экономической сферы всех входящих в его состав государств:

- свободное движение денежных средств;
- дальнейший переход к единой валюте;
- разработка и принятие общих торговых правил на внутренних рынках;
- действие одинаковых условий для производственной и предпринимательской деятельности;
- формирование общих рынков (таких как энергетический, транспортный, финансовый);
-равнодоступность иностранных инвестиций для всех членов этого Союза [3.1].

В том числе действие Евразийского экономического союза должно обеспечивать и свободное передвижение всех граждан стран-членов по его территории. Такие решения и соответствующие действия в обязательном порядке согласовываются на правительственном уровне. В дальнейшем это должно привести к общему рынку трудовых ресурсов, единому образовательному пространству, общей сфере здравоохранения и т. д. В связи с такими изменениями возникают вопросы, касающиеся иностранных граждан и их трудоустройства на территории России

Особенностью такого патента является его срок действия, – от одного до трех месяцев который напрямую зависит от внесенной за него денежной суммы. В случае окончания срока действия патента, разрешающего трудоустройство на территории России, его можно продлить. А вот после года действия соответствующего документа его нужно будет снова продлить через органы миграционной службы.

Стоимость оплаты срока действия патента зависит от региональных властей. Так, в Москве это 4 тысячи рублей.

Нужен ли патент для граждан Киргизии?

В 2018 году граждане ратифицированных государств Евразийского экономического союза могут работать в России без патента и разрешения, то есть граждане Казахстана, Беларуси, а с августа 2016 года – и Киргизии. Таким образом, чтобы устроиться на работу в России, гражданам Киргизии наличие патента на трудоустройство не обезательно.

Документы для приема на работу граждан Киргизии. Прием на работу граждан Киргизии на территории Росии в 2018 году производится согласно Трудовому кодексу, то есть на основании трудового договора между иностранным работником и работодателем.

Чтобы заключить такой письменный договор, согласно которому производится прием на работу, соискатель предоставляет определенный пакет бумаг. В него входят:

- паспорт (для подтверждения личности);
- трудовая книжка если есть в наличии;
- документы об образовании (высшем, среднем, специальном, техническом и. т. д.);
- полис о медицинском страховании на добровольной основе.

Прием на работу граждан иностранных государств, относящихся к Евразийскому экономическому союзу, в том числе и Киргизии, осуществляется без специального разрешения на трудоустройство и предъявления патента.

Некоторые нюансы в отношении граждан Киргизии:

Эксперты утверждают, что в отношении граждан Киргизии, после заключения Договора о Евразийском экономическом союзе, прием на работу осуществляется по упрощенной схеме. Ее действие заключается в следующем:

-не учитывается положенная государством допустимая доля рабочих иностранных государств (такие ограничения устанавливаются ежегодно на государственном уровне).

-нет необходимости в получении специального разрешения для приема на работу или патента для трудоустройства в России (для граждан других стран эта процедура является обязательной).

-работодателями признаются все документы об образовании (специальных процедур их подтверждения не требуется).

Также российским работодателям, осуществляющим прием на работу, и будущим работникам из Киргизии следует знать, что доходы в этом случае будут облагаться тринадцати процентным налогом с первого рабочего дня на территории Росии.

Ответственность российских работодателей в отношении граждан Киргизии

После того, как прием на работу гражданина Киргизии осуществлен, работодатель, согласно российским законам, обязан сообщить об этом факте в местное отделение Федеральной миграционной службы РФ. Так как такой прием на работу фиксируется, либо при заключении трудового договора, либо в случае подписания гражданско-правового договора обеими сторонами – российским работодателем и иностранным работником. Такая обязанность возлагается на россиян, осуществляющих прием на работу всех граждан Киргизии, независимо от их статуса. Процедура уведомления в местные территориальные органы ФМС должна проводиться в течение трехдневного срока, после того, как был осуществлен прием на работу иностранца. В случае нарушения этих обязанностей, российский работодатель может понести административное наказание в виде денежного штрафа.

Административная ответственность распространяется на работодателя в таких случаях:

-прием на работу иностранных граждан, которые незаконно находятся в России;

-несоблюдение термина сообщения в Федеральную миграционную службу о том, когда совершен прием на работу;

-об отсутствии у иностранных граждан необходимых обязательных документов.

Без соответствующего уведомления служащих ФМС прием на работу иностранных граждан, в том числе из Киргизии, будет считаться недействительным.

В случае несвоевременного сообщения миграционных служащих о принятых на работу иностранцах в 2018 году работодателя-россиянина ожидает денежный штраф в размере:

-для должностных лиц – от 30 тысяч рублей до 50 тысяч рублей;

-для организаций – от 400 тысяч рублей до 800 тысяч рублей.

Также для организаций-нарушителей предусмотрено и другое наказание в виде приостановления рабочей деятельности – от двух недель до трех месяцев [4.1].

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев подписал закон «О ратификации Соглашения о порядке расследования несчастных случаев на производстве, происшедших с гражданами одного государства-члена Евразийского экономического сообщества при осуществлении трудовой деятельности на территории другого государства-члена Евразийского экономического сообщества»

Соглашение направлено на защиту трудовых прав граждан Казахстана, России, Беларуси, Кыргызстана и Таджикистана, пострадавших в результате несчастных случаев на производстве.

Документ призван закрепить порядок расследования несчастных случаев с гражданами, не только осуществляющими трудовую деятельность в период соответствующей служебной командировки, но и трудоустроенными самостоятельно. А также на основании организованного набора рабочей силы.

Порядок расследования несчастных случаев на производстве, произошедших с гражданами одного из государств-членов ЕАЭС, осуществляющими трудовую деятельность на территории другого государства-члена, устанавливается в соответствии с законодательством государства трудоустройства.

Соглашением утверждена единая для стран-участниц ЕАЭС форма акта о несчастном случае на производстве. По окончанию расследования работодатель обязан выдать работнику, пострадавшему от несчастного случая, или его доверенному лицу акт о несчастном случае. Документы, выданные в связи с расследованием несчастного случая или их заверенные копии, оформленные на территории одной из стран - участниц ЕАЭС, принимаются другими странами Организации без легализации. Возмещение вреда пострадавшему осуществляется в соответствии с законодательством государства трудоустройства.

Трудящиеся и члены их семей могут находиться без регистрации на территории государства трудоустройства в течение 30 суток с даты въезда, в дальнейшем они регистрируются на срок действия заключенного трудящимся трудового или гражданско-правового договора.

Договором о Союзе закреплено также право детей трудящихся государств-членов на посещение дошкольных учреждений и получение образования в государстве трудоустройства. Однако на практике трудящиеся и их дети сталкиваются с проблемой доступа в образовательные учреждения государства трудоустройства. Так, например, часто возникают сложности при устройстве детей в общеобразовательные учреждения. Среди оснований для отказа приема в дошкольные и школьные учреждения называются такие причины, как недостаточность мест, отсутствие страхового полиса и др.

Актуальной остается проблема социальной и языковой адаптации трудящихся стран ЕАЭС и членов их семей, включая детей, при определении их в общеобразовательные учреждения. В этой связи необходимо совершенствовать реализуемые программы по формированию организационной культуры принимающего сообщества и комплексные программы поддержки в обучении языку принимающей страны.

В целом, права трудящихся и членов его семьи в образовательной сфере с вступлением в силу Договора о Союзе расширены и дополнены новыми возможностями.

Таким образом, в рамках Евразийского экономического Союза, для трудящихся государств-членов установлен гарантированный льготный (по сравнению с мигрантами из других безвизовых стран СНГ и визовых стран) миграционный, трудовой, налоговый и

социальный режим, который во многом уравнял права трудящихся из стран Союза с правами граждан страны трудоустройства [1.2].

Литература:

1. Алиев С.Б. Трудовая миграция в рамках Евразийского экономического союза // Евразийская экономическая интеграция - 2015. № 4 (29). - С. 65-72.
2. Алиев С.Б. Актуальные вопросы пенсионного обеспечения трудящихся в государствах-членах Евразийского экономического союза // Правовая информатика - 2015. № 3. - С. 24-33.
3. https://cyberleninka.ru/article/n/trudovaya-migratsiya-v-evraziyskom-ekonomicheskom-soyuze
4. Источник: http://tutjdut.ru/ Пресс-служба России в Кыргызстане.

УДК:37.013(575.2)

БАЛДАРГА РУХАНИЙ ТАРБИЯ БЕРҮҮДӨ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН МАТЕРИАЛДАРЫН КОЛДОНУУ

Асаналиева Мээргүл Максуталиевна, аспирант
E-mail: meerim.92.09@mail.ru
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КЫГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Асаналиева Мээргүл Максуталиевна, аспирант
E-mail: meerim.92.09@mail.ru
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызкая Республика

USING THE KYRGYZ LITERATURE WORKS ON SPIRITUAL AND MORAL BRINGING OF CHILDREN

Asanalieva Meergul Maksutalievna, graduate student
E-mail: meerim.92.09@mail.ru
Osh State University Osh, the Kyrgyz Republic

***Аннотация**: Макалада кыргыз адабиятынын материалдарын колдонуу менен балдарга руханий тарбия берүүнүн педагогикалык негиздери жөнүндө сөз болот.*

***Аннотация**: В данной статье говорится о педагогических основах духовного воспитания детей с использованием материалов кыргызской литература.*

***Abstract:** This article talks about the pedagogical foundations of the spiritual education of children using materials from the Kyrgyz literature.*

***Түйүндү сөздөр:** тарбиялык каражат, ой жүгүртүү, мектепке даярдоо, жоопкерчилик, талап, мүнөз.*

***Ключевые слова:** образовательные ресурсы, соображения, подготовка к школе, ответственность, спрос, характеристика.*

***Key words:** educational resource, characteristic, preparation for school, a responsibility, demand, health, considerations.*

«Өткөндү билсең, келечекке жолуң ачылат» дегендей, бабалардын дарегин билип, сыйлап, салтын улап, жүрүм-турум эрежелерин туюндуруучу, таалим-тарбия берүүчү каада-салт, үрп-адаттардын, элдик музыканын жана кыргыз адабиятындагы чыгармаларыбыздын негизинде балдарга руханий тарбия берүү - учурдун талабы.

В.Г.Белинский: “Бала канчалык жаш болсо, аны адептүү жорук-жосундарга үйрөтүү ошончолук жеңил болот. Жакшы салттарга таянуу менен наристе баланы асыл сезимдерге, шыкка жана жакшы адаттарга окутуу эмес, көнүктүрүү гана зарыл”, - деп айткан [17.19].

Түптүү, тектүү элибиздин узак мезгилди камтыган тарыхый жолундагы руханий байлыгынын маңызын, көп жактуу бай мазмунун бөксөртпөй сактоо жолдорунун бири – кыргыздын руханий дөөлөттөрүн кыргыз адабиятындагы материалдардын негизинде жаш жеткинчектерге туура багытта тарбия берүү.

Ч.Айтматов: “Бала жүрөгүң арамдык менен кыянатчылыкты кабыл кылбады. Эми менин көңүл жубатарым да ушул”, - деп айткан [3.3].

Балдардын дүйнө таанымынын, акыл чабытынын, кругозорунун өсүп-өнүгүүсү жомокторду, ырларды кабыл алуусуна жараша болот. Деги эле, тилдин өнүгүшү, калыптанышы, сөздөрдүн туура айтылышы, жазылышы дагы балдар адабиятынан башталат. Анткени бала окуган чыгармасына аралашып кетет, андагы каармандардын жакшы сапаттарын кабыл алат, терс сапаттарын жерийт. Бала үчүн жазылган ар бир чыгарма баланын адамдык мыкты сапаттарын тарбиялоого багытталат.

А.С. Макаренко бардык жомоктордун ичинен жаш балдар үчүн аябай жагымдуусу жаныбарлар дүйнөсү жөнүндөгү жомоктор экенин белгилеген. Ал өз сөзүндө: “Бала там-туң басып, тили чыккан күндөн тартып, жети-сегиз жашына чейин өзүн жандуу-жаныбарлар дүйнөсүнөн кескин бөлүп кете албайт. Алардын жорук-жосундары менен зоологиялык инстинкттерин жактырып, кайталап туурап өсө берет. Жаш балдарды ошол шыбагысынан бөлүп кароо, аларды балалык баёлугу менен ыктыярдуу эркинен ажыратууга барабар”, - деп айткан [5.79].

“Балдар жазуучусу болуп үйрөнө албайт, ал үчүн төрөлүш керек” [5.6]. Албетте, бул сөз бекеринен чыккан эмес, анткени бардык эле жазуучулар баланын психологиясын туура түшүнүп, бала менен бала болуп жашап, бала болуп ойлонуп, балдардын тилин таап жаза албайт. Андай болбогондо, тактап айтканда, баланын жан дүйнөсү жашабаган чыгарма балдар адабияты болуудан калат. Ошон үчүн балдар адабияты балдар тууралуу чыгармалардан эмес, байыртан балдар үчүн жазылган чыгармалардан улам жаралган.

“Баамчылдыкка, көрөгөчтүккө үйрөтүлгөн окуучулардан мугалим акылдуу, күтүлбөгөн “философиялык” суроолорду угат”, - деп айткан улуу педагог В.А. Сухомлинский [С.27, 6.68].

Өзүбүздүн улуттук адабиятыбызда сөз устаты А.Токомбаев, романчы Т.Сыдыкбеков менен аты аалам кезген Ч.Айтматовдор балдарыбызга атайын кайрылып, көптөгөн мыкты чыгармаларды берди. Алардын катарында, сөзсүз түрдө А.Осмоновдун ысымы айтылбай койбойт. Анткени ал балдарыбызга руханий тарбия берүүдө не деген мыкты ырларын жазып калтырып, улуттук балдар адабиятыбыздын көрөңгөсүн көбөйтүп кетти. Чындыгында, А.Осмоновдун да улуу акын-жазуучулардын салтын улап, чоңдор адабиятына кандай кызмат кылса, улуттук балдар адабиятыбызга да бир топ белегин берип кеткенин атайын изилдеп көрө элекпиз. Байкасак, анын балдар үчүн ырлары арбын, мазмуну терең, тематикасы ар кыл. Алар тек гана “бак тигели, жүргүлө” дегендей жөн салды декоративдик ырлар эмес, ар бир сабында акыл-ой, таанытуу, балдарга руханий тарбия берүү идеялары камтылган нагыз дидактикалык поэзиянын үлгүлөрү болуп саналат. Жазылган чыгармаларында курулай насаат, кургак дидактика эмес, элдик нукура нарктуу тарбия менен сугарылган, турмуштун өзүндөй, нагыз насаатчы мугалимдин тарбия саатындай мазмундуу, ар бир ыры баланын кыялын, мүнөзүн, жүрүм-турумун таасын чагылдырган, балага жакын, бирде эскертип, бирде сындап ошону менен улуулук таалим-тарбиялык сөзүн айтып тургандай жандуу ырлар. Ушундай маани-мазмуну менен 2000-жылы басылып чыккан “Балдарга” деп аталган кыргыз, орус жана англис тилдериндеги мазмуну жана маани-маңызы менен алда-канча көлөмдүү нарктуу акыл кутучасы Алыкул фонду тарабынан “Эркин -Тоо” ачык типтеги акционердик коомунан чыккан [7.18]. Анткени Алыкулдун жыйнакка кирген кадимки “Эне тили”, “Грунья Савельевнага”, “Жибек кийген эрке кыз” жана “Бүкөн” аттуу классикалык ырларын кошпогондо, нагыз балалыктын дүйнөсүн чагылдырган жыйырмадан ашык ырлары “балдар чыгармалары кандай болуусу керек?” − деген суроого «ушундай гана болушу керек» деген таасын жооп болор чыгармалар экени талашсыз.

Жыйнакты барактаган ар бир окурман, айрыкча, көзгө көрүнөр “Түлкү менен каздар”, “Чымын-чиркей” ырлары, “Жамгыр ыры”, “Балдар жана турналар”, “Эки алган Эмилбек”, “Калпычы Канымгүл”, “Эки метр Эсенгул”, “Китептин душманы” ж.б. ырлары анын коом таанытуучулук жана таалим-тарбиялык маани-маңызын изилдей келген адамга алардын барк-баасы андан бетер ачык даана көрүнүп чыга келет. Улуттук тилдин каймагын калпыган улуу акындын ырларындагы рухий мурасын терең талдап түшүнүп, табышмактарын, таалим-тарбия мурастарын балдарыбызга жеткирүүгө аракет жасообуз керек.

Эң кичинекей балдардын тилин таап, тилин гана эмес, дилин да тапкан, жан дүйнөсүнүн түпкүрүндө катылып жаткан гуманисттик сезимдерин ойготор “Түлкү менен каздар” аттуу ыры бүгүнкү күндөгү балдар китептеринин дээрлик көбүнөн орун алып, анын мазмунун байытып келет. Андагы каздардын балдарына катылган куу түлкүдөн балдарын андан сактап калуу үчүн жан далбастаган каздын окуясын окуган баланын каздын балдарына кошулуп, түлкү менен күрөшкө чыгып, ырдын ичине кире калып, түлкүнү кууп, каздын балдарын коргоп калгысын келтирет. Анткени түлкү куу да, күчтүү дагы, азуулуу тиши бар, анын үстүнө ачка. Каз болсо жалгыз, жалгыз өзү балдарын куу жана ач түлкүдөн коргоп калууга күчү келбес! “Балам − жаш, тие көрбө”, −деп жалдыраса болбой, менин кардым ач, балдарыңды бирден кармап жеймин” − деп ач көздөнөт. Андай учурда казга ким жардамга келер экен? Дал ошол көзү чачырап турган кезде артынан “борс-борс” үрүп, бактыга жараша, күчүк келе калбаспы! Ал түлкүгө каршы үрүүгө “башы −жаш, алы − аз” экенине карабастан, “Баатыр болсоң кел кармаш”, − деп ачык күрөшкө чыгып, куу түлкүнү кубалап, каздын балдарын сактап калганы эне казга чоң күч, кубат болот. Мына ушунун өзү баланын алсызга жардам берүү сезимин ойготуп, анын инсандык касиетин калыптандырууга педагогикалык негиз боло алат.

Негизгисин айтканда, кыргыз адабиятында терең орду бар акын Алыкулдун балдарга арналган ырлары чоңдор адабиятындагыдай эле предметтүү да, элестүү да, образдуу да. Окуган адамга бала, анын турган-турушу, кебете-кешпири даана көрүнүп, жүргөн-турганы элестеп кетет. Буга жогорудагы эле ырдан ач түлкү, сак күчүк жана балдарын коргогон эне каздын мисалынан да күбө болдук.

Жаш жеткинчектерди тарбиялоодо, “Уяда эмнени көрсө, учканда ошону алат” дегендей үй-бүлө да чон ролду ойноору талашсыз. А. Осмоновдун “Бешик ырында” да бешикте жаткан наристе баланы бирде турумтай кушка, бирде желеде булкунган кулун-тайга салыштырып: “Болор бала бешигинде булкунат, болор кулун желесинде жулкунат”, − деген элдик сөздү эске салып, бала менен замандын, мезгилдин байланышын ойго алып олтурат.

Мына ушундай алп акындарыбыз улуттук адабиятыбыздын көөнөрбөс үлгүлөрүн жазуучулук турмушунун бийиктигинен туруп, кичинекей балдар үчүн ошол бийиктиктен ылдый түшүп келип, өзгөчө “чоң” ырларын жазып калтырган. Ал ырлар бүгүн да, кийин да, сөзсүз түрдө, улуттук балдар адабиятыбыздын казынасын байытып, мазмунун тереңдетип, маанисин көкөлөтүп, текчесин толуктап, өзгөчө балдарга руханий тарбия берүүдө педагогикалык негиз болуп бере алары шексиз.

“Туура тарбиялоо – бул биздин бактылуу карылыгыбыз, жаман тарбиялоо – бул биздин келечектеги кайгыбыз, көз жашыбыз, башка адамдар алдындагы бүт өлкө алдындагы күнөөбүз”, - деген А.С.Макаренко [6.68]. Тарбияланып жаткан баланын сырткы факторуна гана көңүл буруп, анын ички дүйнөсүндөгү толгонуулар менен кайгы, капа, өкүнүч, кубаныч менен иши жок, баланы ички дүйнөсүз бир куурчак сыяктуу кароо − ката. Мына ошол ички жан дүйнөнү руханий жактан байытуунун эң чоң каражаты − кыргыз адабиятындагы материалдар.

Балага руханий тарбия берүү процессинин психологиялык түшүмү – баладан коом үчүн керектүү инсан чыгарына, татыктуу адам тарбияланып жаткандыгына ишенүү. Ырас, мындай кызматташтык бир караганда жөпжөнөкөй, бирок анын татаалдыгы ичинде, ошол үчүн балага сүйүү, мээрим болуш керек, бала менен жашап, аны түшүнүп, ага күйүп-бышып жардам берип, коргоп туруу керек.

Кыргыз адабиятында балдар үчүн жазылган чыгармалардын баарында тарбиялык мүнөзгө ээ болуучу сапаттардын баары белгиленген. Жогоруда айткандай, чыгармадагы каармандарды өздөрүнүн ордуна коюу менен мыкты сапаттарга ээ болгондо да ар кыл кураста, ошол курактардын өз-өзүнчө өзгөчөлүктөрү менен берилген жомоктор, ырлар аркылуу кабыл алуу, түшүнүү, чогуу түйшүк тартуу, көмөктөшүү, коргоо ж.б. мыкты сапаттарга ээ боло алышат.

Бабаларыбыздын баскан жолу, учурдагы стабилдүү, толук кандуу турмуштун пайдубалы - келечекте өнүгүүнүн кепилдиги. Кыргыз элинин таалимчилик тажрыйбасында адамдын төрөлгөн кезинен тартып, өсүп жетилгенге чейинки жүрүм-турумун жөнгө сала турган үлгү тутар мурастары жана усулдары жетишерлик деңгээлде колдонулбай, айрым бир субъективдүү себептердин негизинде жаш жеткинчектерди тарбиялоодо унутта калууда. Жаштарыбыз улуттук нуктан алыстап, тилине, дилине, салтына кайдыгер мамиле жасап жаткандыгы − улуттук намыстуулукка тарбиялоо муктаждыгын алып келүүдө.

Т.Н.Волков “Элдик педагогика – улуу педагогика, улуу педагогдордун баары элдик болушат” − дегендей, элдин салттуу адеп маданиятын, анын адамды тарбиялап өстүрүү жагындагы жемиштерин, кылымдар бою сакталып, байытылып келген рухий-педагогикалык дөөлөттөрүн аздектеп, калк арасына жайылтуу, анын нугунда балдарга туура тарбия берүү − келечекте баланын өсүп-өнүгүүсү, жетилүүсүндө өзгөчө мааниге ээ [6.77]. Баланы төрөлгөндөн тартып дүйнөнү таанып билүүгө, кыянатчылыкты жерүүгө ынандырууда кыргыз адабиятындагы чыгармалардын орду, салмагы, тарбиялык мааниси зор. Адабияттагы чыгармалар балдардын көркөм ой жүгүртүүсүнүн өсүшүнүн, байышынын, арууланышынын күзгүсү. Кутмандуу эл жарык дүйнөнү өздөштүрүүгө бет алган баланы курак баскычына карата тар чөйрөдө кармабай, ойлоонун, таанып билүүнүн теребел жайлоосуна алып чыгууга аракет кылган. Анын баарын кыргыз адабиятындагы чыгармаларда өнүктүргөн. Жазуучуларыбыз жазып калтырган чыгармачылыкта өзгөчө орунду ээлеген ырлар, жомоктор, табышмактар, жаңылмачтар, макалдар ж.б. жөнүндө айтсак, алардын ар бири белгилүү бир таалим-тарбиялык максатты көздөйт. Балдарды салттуу фольклордук чөйрө менен тааныштыруу бул тарбиялоонун факторлорунун бири болуп саналат. Алар эмоционалдуу, жөнөкөй, түшүнүктүү формада болгондуктан, мындай байланыштан жаш өспүрүмдөр курчап турган чөйрө менен таанышуу менен бирге эле, жүрүм-турум, адеп-ахлактык эрежелерге да үйрөнүшөт. Кыргыз элинин жаралуу, өнүгүү тарыхы канчалык терең болсо, анын маданияты, балдарга арналган чыгармачылыгы да ошончо көөнө.

Бабаларыбыздан калган бай мурас, кыргыз адабиятындагы балдарга арналган чыгармаларыбыз - биздин руханий дүйнөбүздүн күлазыгы. Акыл дөөлөттөрдү туу туткан, аздектеген алгылыктуу табылгалары кыргыз адабиятындагы балдарга арналган көркөм чыгармачылык азыркы учурда балдарга үйдө болсун, бала бакчадабы, мектептеби, айтор педагогикалык, психологиялык тарбия берүүнүн негизги каражаттарынын бири болуп калууда.

Адабияттар:

1. Абдрахманов Т. Мектептик билим берүүнүн сапатын жогорулатуудагы орчундуу маселелер Мектеп-Школа –Бишкек, 2008.-№1.
2. Асанов Y.А. «Кыргызстан» Улуттук энциклопедия: 2-том. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2007.
3. Осмонов А. «Эркин Тоо» фонду тарабынан ачык типтеги акционердик коомунан басылып чыккан “Балдарга” - 2000.
4. Макаренко А.С. «О воспитании молодежи» Педагогическое сочитание -М., 1977.
5. Вестник ОшГУ 2017 – С.27.
6. Бардин К. В. Подготовка ребенка к школе. – М., 2003.
7. Кадыров Ы. «Кут Билим» - 2017.
8. Сухомлинский В.А.О педагогической культуре родителей. Избр. педагогические сочинения в 3-х томах – М., 1981.

УДК:37.047(575.2)

МЕДИЦИНАЛЫК КОЛЛЕДЖДЕРДЕ БОЛОЧОК МЕДАЙЫМДАРДЫ ИШМЕРДҮҮЛҮККӨ ҮЙРӨТҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аскаров Медет Кахраманович, окутуучу,
Караев Элзарбек Токтомаматович, окутуучу,
Кыдыршаева Жанара Акматбековна, улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети

ЗАДАЧИ ОБУЧЕНИЯ РАБОТОСПОСОБНОСТИ БУДУЩИХ МЕДСЕСТЕР В МЕДИЦИНСКИХ КОЛЛЕДЖАХ

Аскаров Медет Кахраманович, преподователь,
Караев Элзарбек Токтомаматович, преподователь,
Кыдыршаева Жанара Акматбековна, старший преподователь
Ошский государственный университет

TO LEARN PROBLEMS OF ACTIVITRES OF THE FUTURE NURSES IN MEDICAL COLLEGES

Askarov Medet Kakhramanovich, lecturer,
Karaev Elzarbek Toktomamatovich, lecturer,
Kydyrshaeva Zhanara Axmatbekovna, senior lecturer
Osh State University

Аннотация: *Макалада медициналык колледждерде болочок медайымдарды ишмердүүлүккө үйрөтүү маселелери каралган.*

Аннотация: *В статье рассматриваются задачи обучения работоспособности будущих медсестер в медицинских колледжах.*

Abstract: *In this article considers objectives of performance capability of future nurses.*

Түйүндүү сөздөр: *мотивация, физиотерапия, парентералдык, дезинфекция, гипохлорид, тетрамин.*

Ключевые слова: *мотивация, физиотерапия, парентеральное, дезинфекция, гипохлорид, тетрамин.*

Key words: *motivation, physiotherpy, parenteralion, disinfection, gipohlorid, tetramin.*

Ишмердүүлүк теориясынын өнүгүшүнө А.Н. Леонтьев [1] чоң салым кошкон. А.Н. Леонтьев аң-сезим (акыл-эс) жана ишмердүүлүктүн биримдигин, ишмердүүлүктүн түзүлүшүнүн жана акыл-эс түзүлүшүнүн биримдиги катары психиканын өзгөчөлүктөрүнүн ишмердүүлүк менен болгон структуралык байланышы жөнүндө жаңы көз караштар менен толуктаган. Ар бир ишмердүүлүк аны аткаруунун жолдоруна, аракеттерине ээ, бирок ар бир индивиддин ишмердүүлүктү аткаруунун жолдору өзүнүн жекечелиги жана ишмердүүлүктүн акыркы жыйынтыгы менен башкалардыкынан айырмаланат.

Максаттар бардык ишмердүүлүккө конструктивдүү система түзүүчү жана багыт берүүчү таасир тийгизет, анын ичинде окутуу процессинде, анын мазмунуна, формасы менен методуна да өз таасирин тийгизет жана калыпка келтирүүчү функцияларды аткарышат, көпчүлүк даражада анын акыркы жыйынтыгынын кандай болушун шарттап (детерминациялап) турат жана жыйынтыгында максаттар биздин ишмердүүлүктү оптимизациялайт.

Ишмердүүлүк мотивинен инсандык, кунт коюу, ой-жүгүртүү өзгөчөлүгүн, эмоция жана эрк процессин, максатты жүзөгө ашырууга болгон даярдыгынан келип чыгарын көрсөтөт. Ишмердүүлүк мотиви кыймыл-аракет предметине өтүп, аны иш-аракетке айландырып коюу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мотивдин (мотив “козгоо”, “кыймылга келтирүү”) өтүшү (мотивдин кыймылы максатка карай жылышы), А.Н. Леонтьевдин пикири боюнча, эң маанилүү учур, анткени адамдардын чындыкка карата сапаттык жагынан жаңы мамилелери келип чыгат. Мотивди өз күчүн жана жөндөмдүүлүгүн таап жана текшерип

көрүүгө далалаттануу катары карап, С.Л. Рубинштейн дагы мотивациянын проблемаларына өзгөчө көңүл бурган [2].

Ишмердүүлүктүн мотивациялык керектөөчүлүк жана операциялык-техникалык жактарынын ортосундагы өзгөрүлмө байланыштарда өнүгүү динамикасы эске алынат. Ушундан улам, медайымдардын кесиптик даярдыгын калыптандырууну коомдун социалдык керектигин эске алуу менен кароо зарыл. Медайымдардын ишмердүүлүгү, башка ишмердиктер сыяктуу эле, аракеттердин чынжыры түрүндө болот, алардын ар бири адистин калыптанган кесиптик сапатынын белгиленген деңгээлине, анын даярдыгы жана квалификациясы белгиленген тепкичине дал келет [3].

Медайымдык ишмердүүлүк өзүнүн түзүлүшүндө системалык процесс катары бир нече элементке ээ. Алардын *биринчиси* - социалдык талаптарга ылайык өз ишинин коомдук маанисин аныктоо, коомдук максаттарды медициналык милдеттерге айлантуу. *Экинчи элемент* - бул практикалык иштерди аткара билүү.

Орто окуу жайларда адистерди сапаттуу даярдоо студенттердин окуу жайга келген биринчи күнүнөн башталат. Биринчи эле сабакта студенттерди, алардын келечек кесибинин өзгөчөлүгү менен тааныштырып жатып, окутуучулар аларды кесиптик билимдер, билгичтиктер жана көндүмдөрдү өздөштүрүүгө, өз алдынча билим алууга жана өзүн-өзү жетилтүүгө психологиялык жактан даярдай башташы зарыл. Окуу-тарбия процессинде студенттерде келечек кесибине карата (кызыкчылык, ага ык алуу) оң мамиледе болуусун, өзүн өзү инсан катары жана болочок адис катары өнүктүрүүнү, кесиби боюнча квалификациясын жогорулатууга далалаттануу аракетин калыптандыруу керек.

Медайымдардын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүгү болуп, ар түрдүү кырдаалдарда акыл–эстүүлүк менен медициналык процедураларды так колдонулган аракеттер тутумун аткаруу болуп саналат.

Болочок медайымдардын өз ишмердигин уюштуруу татаал процесс болгондуктан, бул болочок адистин кесиптик жактан өзүн-өзү өнүктүрүүсүн, өзүн-өзү тарбиялоосун жана өзүн-өзү байкоо, өзүн-өзү баалоо аркылуу өз ишмердүүлүгүнө сынчыл ой жүгүртүүсүн да камтыйт. Бул кайтарым байланышты түзүү аркылуу өз ишмердигине түзөтүүлөрдү, толуктоолорду ишке ашырып барат. Бул маселени чечүүдө медайымдар негизинен төмөнкүдөй ишмердүүлүктү аткара алуусу аныкталды.

Медайымдар бүгүнкү күндө негизинен төмөнкүдөй ишмердүүлүктү аткара алуусу керек:

1. Бейтаптарга көмөк көрсөтүү (бейтапты ооруканага кабыл алуу, зарыл учурда алгачкы медициналык жардамды көрсөтө билүү), бейтаптын акыбалына карап (өзү жүрө алган, төшөктө жаткан, өтө оор абалда төшөктө кыймылсыз жаткан) тазалыгын көзөмөлдөө, жардам берүү (шейшебин алмаштыруу, кийимин, көз, кулагын тазалоо), бейтапты тамактандыра билүү.
2. Бейтапты кароо (акыбалына карап кан басымын өлчөө, тамырдын кагышын саноо, дене табын өлчөө ж.б.), абалына жараша жардам көрсөтө билүү, бейтапка кусууда жардам берүү (ууланууга кабылгандарга ж.б.) [4].
3. Процедураларды аткара алуу (дезинфекциялык-жугушсуздандыруучу эритмелерди даярдоону кальций гипохлориди, тетрамин ж.б.).
4. Таңуу материалдарын даярдоону жана инструменттерди стерилдөөнү, ошондой эле алардын колдонууга жарактуулугун аныктай билүү.
5. Бейтапты пункцияга даярдоо жана процедура учурунда дарыгерге жардам берүүнү билүү [5].
6. Физиотерапиялык дарылоону жана процедураларды аткара билүү.
7. Парентералдык жол менен дарылоо же ийне саюуну билүү (тери астына, ички териге, ички булчуңга, кан тамырга ж.б.).
8. Абалы өтө оор (өлүп бара жаткан) бейтапка жардам берүүнү билүү.
9. Бейтап өлгөндөн кийин, паталогиялык анатомия бөлүмүнө жеткирүүнү билүү.
10. Медицииналык иш кагаздарын толтурууну билүү.

Азыркы учурдагы заманбап медайым кесиптик компетенцияларга жана инсандык сапаттарга ээ болгон компетенттүү адис болушу үчүн: кесиптик ишмердүүлүк үчүн зарыл болгон билгичтиктерге жана көндүмдөргө ээ болуусу, ой жүгүртүүсүн заманбап денгээлде өнүктүрүүсү, коммуникативдик билгичтиктер, өз алдынча билим алуунун зарылчылыгын туюп, өзүнүн окуу ишмердигин уюштуруу көндүмдөрүнө ж.б. ээ болуусу зарыл.

Адабияттар.

1. Леонтьев, А.А. Педагогическое общение [Текст]: брошюра үү А.А. Леонтьев. – М.: Знание, 1996. – С.48.
2. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст] үү С.Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во Питер, 1999. – С.720.
3. Медициналык колледждерде болочок адистердин жалпы жана кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери [Текст] үү [Д.К. Төрөбаева., А.Ж. Самсиева., Г.Т. Сеитова ж.б.] үү ОшМУ жарчысы. – 2012. – № 4. – б.83-85.
4. Основы сестринского дело [Текст]: практикум үү Т.П. Обуховец. – Ростов нүД.: Феникс, 2013. – С.603.
5. Сарбагышова Н.М. Сестринское дело: философия, социология, теория, практика [Текст]: учеб. пособие Н.М. Сарбагышова. – Бишкек: Билим компьютер, 2012. – С.176.

УДК 3.346.62

СОДЕРЖАНИЕ ПРАВООТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ

Базарбаев Эрлан Базарбаевич, д.ю.н., доцент
заведующий кафедрой Правоведения и таможенного дела
КНУ имени Ж.Баласагына
Жайлаубай Жанат Несипбайулы, соискатель
Национальной академии наук Кыргызской Республики

БАНКТЫК НАСЫЯ ЖААТЫНДАГЫ УКУКТУК МАМИЛЕЛЕРДИН МАЗМУНУ

Базарбаев Эрлан Базарбаевич, ю.и.д., доцент
Укук жана бажы иши кафедрасынын башчысы
Ж.Баласагын атындагы КУУ
Жайлаубай Жанат Несипбайулы, соискатель
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

CONTENT OF LEGAL RELATIONSHIPS IN THE FIELD OF BANK LENDING

Bazarbaiev Erlan Bazarbaevich, Doctor of Law, asspciate professor
Head of the Department of Law and Customs
KNU named after J. Balasagyn
Zhayiaubai Zhanat Nesipbaiuly, the applicant
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Аннотация: *В данной статье говорится о банковских правоотношениях, о роли банковского права в современной экономической и юридической науке. Анализируется отечественная и зарубежная научная и правовая литература в данной области.*

Аннотация: *Макалада банктык укуктун мамилелер, азыркы экагомикалык жана юридикалык илимдеги банктык мыйзамдын ролу жөнүндө сөз болот. Ошондой эле бул тармак боюнча ата мекендик жана чет элдик адабияттар талдоого алынат.*

Abstract: *This article deals with banking legal relations hips in the field of banking, the role of banking law in modern economic and legal science. Analyzed domestic and foreign scientific and legal literature in this field was analysed.*

Ключевые слова: *банковская деятельность, банковское право, хозяйственное право, юридическая наука, договорные отношения, общественные отношения.*

Түйүндүү сөздөр: *банк, банктык мыйзамдар, соода мыйзам, укуктук илим, келишимдик мамилелер, коом менен байланыш.*
Key words: *banking, banking law, business law, legal science, contractual relations, public relations.*

Прежде чем рассматривать банковские правоотношения, на наш взгляд, представляется важным остановиться на выяснении роли банковского права в современной экономической и юридической науке.

Существует множество различных мнений относительно понятия банковского права и его места в системе кыргызского права.

Полагаем, что банковское право представляет собой совокупность юридических норм, обладающих определенной степенью обособленности и регулирующих однородные общественные отношения, складывающиеся в процессе функционирования банковской системы, возникновения и развития различных ее элементов.

При этом способы правового регулирования отношений с участием банков и иных кредитных организаций обладают определенной спецификой, обусловленной тем, что банковское право регулирует как деятельность коммерческих кредитных организаций, так и деятельность Национального банка и его территориальных учреждений. Причем на коммерческие банки законодатель возлагает ряд контрольных функций, не свойственных коммерческим организациям (например, на уполномоченные банки - функции агента валютного контроля).

Указанная специфика обусловливает сочетание в определенной пропорции таких способов правового воздействия на субъектов банковских правоотношений, как властное предписание, предоставление возможности самостоятельно определять взаимоотношения с другими участниками правоотношений, рекомендации определенного поведения. Однако в целом следует согласиться с точкой зрения о том, что общественные отношения, которые регулируются нормами банковского права, еще не являются настолько своеобразными, чтобы смогли составить предмет отдельной отрасли права [1].

Интересным представляется взгляд на банковское право, высказанный российским ученым Г.А. Тосуняном [2], который, детально анализируя данную проблему, приходит к выводу о том, что банковское право представляет собой комплексную отрасль законодательства, постепенно перерастающую в отрасль права. Заслуживают внимания его выводы о том, что под указанной отраслью законодательства понимается, с одной стороны, совокупность гражданско-правовых норм, регулирующих товарно-денежные отношения, складывающиеся при осуществлении банками и иными кредитными организациями деятельности в кредитно-финансовой сфере, а с другой - совокупность административно-правовых норм или точнее финансово-правовых норм, регулирующих управление государственными финансами со стороны субъектов банковской системы.

Вопрос о статусе банковского права до сих пор является спорным в юридической литературе. В гражданско-правовой науке традиционно рассматривают банковское право как часть гражданского права. Так, О.С. Иоффе выделяет среди гражданских обязательств группу обязательств по кредитованию и расчетам [3]. И.С. Гуревич полагал, что банковское право - это подотрасль финансового права, т.е. как совокупность родственных институтов данной отрасли права, которые регулируют общественные отношения, возникающие в процессе осуществления банковских операций, направленных на обеспечение хозяйственной деятельности организаций и обслуживание граждан [4]. Ряд известных авторов придерживаются точки зрения, согласно которой банковское право представляет собой составную часть хозяйственного права. Например, по мнению М.Л. Когана, отношения, в которых участвуют банки, являются хозяйственно-правовыми [5]. И.А. Танчук рассматривает кредитные правоотношения как часть хозяйственного права, включая кредитные обязательства в группу хозяйственных обязательств по передаче имущества во владение, пользование, распоряжение с условием возврата равноценного имущества [6].

М.М. Агарков по этому поводу писал, что ...в составе хозяйственного права принято различать гражданское право и торговое право, которые обычно разъединяют в качестве предметов преподавания. Банковское право, в основном, представляет собой специальный отдел торгового права, посвященный банкам [7]. Г.А. Ухтуев считает, что банковское право представляет собой комплексный институт, в котором ведущее место занимают нормы гражданского и торгового права, регулирующие организацию банковской деятельности и осуществление банковских сделок, имущественные отношения, складывающиеся между банком и клиентурой [8].

По поводу точек зрения М.М. Агаркова и Г.А. Ухтуева можно отметить, что понятия торговое право и хозяйственное право являются взаимопересекающимися, причем понятие хозяйственное право является более широким и по своему содержанию охватывает торговое право, что подтверждается историческим развитием указанных понятий и содержанием предмета их правового регулирования [7].

По мнению Л.Г. Ефимовой, банковская деятельность регулируется нормами различных отраслей права, преимущественно гражданского, финансового и административного [1].

Отечественный ученый К.К. Керезбеков же считает, что банковское право Кыргызской Республики представляет собой комплексную отрасль законодательства, состоящую из норм различных отраслей права, главным образом конституционного, административного, финансового и гражданского, то есть это совокупность правовых норм, регулирующих создание и деятельность банковских и иных небанковских финансово-кредитных организаций, а также регламентирующих банковские операции [9].

В банковской системе основным элементом и основным субъектом собственно банковской деятельности является коммерческий банк. Наибольшая часть банковского законодательства направлена именно на регулирование деятельности коммерческих банков, их взаимоотношений друг с другом, клиентурой и государственными органами.

Таким образом, по мнению Н.Т. Иманалиевой, банковская деятельность подпадает под определение предпринимательской деятельности, данное в п. 4 ст. 1 ГК КР, как самостоятельной, осуществляемой на свой риск деятельность, направленной на получение прибыли лицами, зарегистрированными в этом качестве в установленном законом порядке. Поскольку коммерческие банки являются субъектами предпринимательской деятельности, то и их деятельность, по мнению данного автора, должна регулироваться преимущественно нормами предпринимательского (хозяйственного) права, т.е. совокупностью правовых норм, регулирующих предпринимательские отношения и тесно связанные с ними иные, в том числе некоммерческие отношения, а также отношения по государственному регулированию экономики в целях обеспечения интересов государства и общества [10]. Такое регулирование способно на единой основе охватить как общественные отношения, складывающиеся по вертикали между коммерческими банками и органами государства, так и по горизонтали между коммерческими банками и их клиентами.

Литература

1. Ефимова Л.Г. Банковское право. - М.: БЕК, 1994. С. 4.
2. Тосунян Г.А. Банковское дело и банковское законодательство в России: опыт, проблемы, перспективы. - М., 1995. С. 200-201.
3. Иоффе О.С. Обязательственное право. - М., 1975. С. 23-26.
4. Гуревич И.С. Очерки советского банковского права. - Л., 1952. С. 16, 26.
5. Коган М.Л. Правоотношения между Госбанком и объединениями//Советское государство и право. 1974. № 1. С. 60.
6. Абова Т.Е., Ефимочкин В.П., Танчук И.А. Хозяйственные обязательства. М., 1970. С. 36.
7. Агарков М.М. Основы банковского права. - М., 1929. С. 10.
8. Ухтуев Г.А. Банковское право. -М., 1990. С. 8,14.

9. Керезбеков К.К. Правовые основы банковской системы (на материалах Кыргызской Республики). Автореф. на соиск. канд-та юрид.наук, Бишкек.1998. С.8.
10. Иманалиева Н.Т. Правовое регулирование деятельности банка Кыргызстана. 2010. С. 34.

УДК 37.013.32

ОКУТУУДАГЫ ТЕСТИРЛӨӨ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Барпыбаев Т.Р., х.и.к., доценттин м.а.,
Токтомамбетова Ж.С., п.и.к., доцент
Жалал-Абад мамлекеттик университети

ТЕХНОЛОГИИ ТЕСТИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ

Барпыбаев Т.Р., к.х.н., и.о.доцент,
Токтомамбетова Ж.С., к.п.н., доцент
Жалал-Абадский государственный университет

TESTING TECHNOLOGIES IN TEACHING

Barpybaev T.R., c.che.s., associate professor
Toktomambetov J.S., c.p.s., associate professor
Jalal-Abad State University

Аннотация: *Макалада тесттик технологияны колдонуу менен окутуунун сапатын жогорулатуу боюнча педагогикалык практиканы өркүндөтүүнүн маселелери, педагогикалык диагностикалоонун мазмуну жана функциялары каралган. Учурда билим, көндүм жана компетенциялардын диагностикасынын перспективалуу жолунун бири болуп тестирлөө эсептелет.*

Аннотация: *В статье рассматривается вопросы совершенствования педагогической практики, содержания и функций педагогической диагностики, как действенного средства повышения качества обучения с применением тестовых технологий. В настоящее время одним из перспективных методик диагностирования знаний, умений и компетенций считается тестирование.*

Abstract: *The article deals with the issues of improving pedagogical practice, content and functions of pedagogical diagnostics as an effective tool for improving the quality of teaching using testing technologies. Currently, testing is one of the promising methods of diagnosing knowledge, skills and competences.*

Түйүндүү сөздөр: *педагогикалык система, компетенция, тесттик тапшырмалар, валиддүүлүк, ишенимдүүлүк, тесттик көзөмөл, педагогикалык диагностика.*

Ключевые слова: *педагогическая система, компетенция, тестовые задания, валидность, надежность, тестовый контроль, педагогическая диагностика.*

Key words: *pedagogical system, competence, test tasks, validity, reliability, test control, pedagogical diagnostics.*

Адистерди даярдоо багытында иштелип чыккан мамлекеттик билим берүү стандарттарын жайылтуунун шартында, педагогикалык жактан ченелүүчү көрсөткүч катары педагогикалык илимдеги жана практикадагы өнүгүүнүн жаңы сапаттык этабын айтууга болот. Мында өзгөчөлөнгөн жагдай катары педагогикалык диагностикалоонун максатын, мазмунун, функциялары менен маселелерин илимий жактан негиздөө эсептелет. Ошондой эле анын ичине педагогикалык система катары жогорку окуу жайын талдоо максатында предметтик жетишүүлөрдүн деңгээлинде мониторинг системасын түзүү жана аны башкаруу эффективдүүлүгүн жогорулатуу камтылат [3;6].

Учурда билим, билгичтик, көндүм жана компетенцияларды диагностикалоо методикаларынын ичинен тестирлөө да орчундуу орунду ээлейт. Тесттерди түзүүдө ар бир тапшырманын өз орду жана милдети бар экендигин жана алар билим, билгичтик, көндүмдүн же компетенцияларды өздөштүрүүгө багытталгандыгына маани берүү керек. Тесттик

технологиянын негизинде студенттин дисциплинаны өздөштүрүшүнүн деңгээли, анын абалы аныкталат, ал эми окутуучуга студенттин билим жана көндүмдөрдү кабыл алуусуна, пландалган күтүлүүчү натыйжаларга жетишүүсүнө, окутуунун жана текшерүүнүн бардык этабында диагноздоочу функцияны ишке ашырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Педагогикалык тесттердин ичинен *билимди калыптандыруучу тесттер* (жетишүү тесттери) студенттин учурдагы жетишүүсүнүн деңгээлин белгилөө менен окуу учурундагы билим деңгээлин аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Белгилүү болгондой, студенттин ээ болгон билимин тест аркылуу аныктоонун үч түрү бар:

- учурдагы тесттик көзөмөл;
- аралыктагы тесттик көзөмөл;
- жыйынтыктоочу тесттик көзөмөл [5].

Тестирлөөнүн илимдеги орду педагогика менен математиканын айкалышында жатат. Математика-статистикалык методдун жардамы менен сынактын жыйынтыктары талданат, жыйынтыгында ар бир студенттин жетишкендигинин динамикасы талданат. Билимди калыптандыруучу тесттерге, ошондой эле колдонулгандан кийинки алардын натыйжаларына бир катар мүнөздөмөлөр берилет. Мисалы, тесттин маанилүү касиеттеринин бири катары-анын *ишенимдүүлүгү* жана *валиддүүлүгү (аныктыгы, жарамдуулугу)* эсептелет. Тесттин валиддүүлүгү сынак тапшыруучулардын кайсы сапаттарын так аныктагысы келсе, ошого карата тесттин жарактуу деңгээлин аныктайт. Эгерде анын натыйжалары, билим алуунун сапаты боюнча катышуучуларды ранжирлөөдөгү көйгөйлөрдү чечүүгө дал келсе билимди калыптандыруучу тесттин валиддүүлүгү жогору болот [1]. Тесттин валиддүүлүгү ошондой эле жеңил жана татаал тапшырмалардын санынын эсебинен да көз каранды. А.Н.Майоров өз изилдөөлөрүндө тесттин валиддүүлүгүнүн төмөнкү типтерине токтолгон:

- мүмкүндүүлүгү – аныктоонун предмети тууралуу студенттин ой-пикиринин адекваттуулугунун чени;
- маңыздуулугу – аныктоонун аспектилерине жана максаттарына тесттин мазмунун дал келиши;
- критерийлүүлүгү – тестирлөөнүн натыйжаларын баалоонун критерийлерин тандоонун оптималдуулугу, ал өз кезегинде тесттин ишенимдүүлүгүн камсыз кылуу менен аныктоонун тактыгын жана жогорку дифференциалдуулук жөндөмдүүлүгүн мүнөздөйт;
- салыштырмалуулугу – башка тесттердин жыйынтыгы менен берилген тесттин жыйынтыктарынын ортосундагы айырмачылык;
- конструктивдүүлүгү – тесттин жардамы менен текшерилүүчү белгилерге тесттин тапшырмаларынын дал келиши [4].

Эгерде валиддүүлүктүн коэффициенттеринин мааниси 0,45-0,65 болсо, анда тест “канааттандырарлык” деп эсептелет. Негизинен 100% валиддүү тесттер болбойт. Кандайдыр бир критерийди максаттуу аныктоого багытталган тесттер үчүн валиддүүлүк өзгөчө маанилүү, себеби мындай тесттердин ишенимдүүлүгүн аныктоо кыйынчылыктарды туудурат. Валиддүүлүк менен ишенимдүүлүк бири-бирине өтө жакын байланыштуу түшүнүктөр. Адабияттарда бул байланышты түрдүүчө түшүндүрүүгө аракеттенишет. *Мисалы, мелдешке катышкан 2 мергенчи болсун: А жана В. Мелдештин жүрүшүндө А мергенчи берилген 100 упай мүмкүнчүлүктөн 90 упайга ээ болсо, В мергенчи 70 упайга ээ болду. Демек, А мергенчинин ишенимдүүлүгү - 0,90 болсо, В мергенчиники - 0,70 болду. Бирок А мергенчи чоочун буталарды кошо аткандыгына байланыштуу анын жыйынтыгы эсептелбейт. Ал эми В мергенчи дайыма өзүнүн гана буталарын атты. Ошондуктан А мергенчинин валиддүүлүгү – 0 барабар, ал эми В мергенчиники – 0,70 барабар, б.а. ишенимдүүлүккө сандык жактан жакын болот. Эгерде А мергенчи буталарды аралаштырбай туура атса, анда валиддүүлүгү ишенимдүүлүккө барабар боло баштайт. Эгерде ал буталарды алмаштыра берсе, анын жыйынтыгы эсептелбейт дагы, ишенимдүүлүгү төмөн болуп калат. Бул мисалда ишенимдүүлүктүн аналогу болуп*

мергенчинин таамай атуусу эсептелсе, валиддүүлүгүнүн аналогу болуп – "өзүнүн" гана буталарын так атуусу эсептелет. Ошондуктан ишенимдүү мергенчи валиддүү болушу үчүн буталарды алмаштырбай атуусу же командасын алмаштыруусу керек. Ишенимдүүлүгү жок тест валиддүү боло албайт, же тескерисинче, валиддүү тест дайыма ишенимдүү болот.

Билимди тесттик көзөмөлдөө аркылуу аныктоодогу ишенимдүүлүк түшүнүгү педагогикалык ченемдердин тактыгына байланыштуу [4]. Эгерде аны колдонуунун натыйжасында алынган жыйынтыктар туруктуу (бирдей) маанини берсе билимди калыптандыруучу тесттин ишенимдүүлүгү жогору болот. Ошентсе да бир тест ишенимдүүлүктү камсыздабайт.

Тесттин ишенимдүүлүгүн жогорулатуунун жана аны аныктоонун бир катар ыкмалары иштелип чыккан:

- *Кайталап тестирлөөнүн методу (ретест методу)*. Бир эле тестти бир тайпага эки же андан көп жолу колдонуу;
- *Паралелль тестирлөө методу (эквиваленттик формалар методу).* Адегенде тайпага бир тесттин формасы берилет, тыныгуудан кийин башка формасы берилет. Андан соң тапшырмаларды аткаруунун аныктыгынын коэффициенттеринин чоңдугу эсептелет, ал ишенимдүүлүк коэффицентинин мааниси катары кабыл алынат;
- *Өзүнчө өз ара байланыш методу*. Методдун негизин өзүнчө формаларга гана параллелдүүлүккө жол берилбестен, тесттин бир формасынын ичиндеги бөлүккө да жол берилгендиги түзөт. Ишенимдүүлүк коэффициентин алуу үчүн тесттин бөлүгүнүн жыйынтыктары салыштырылат [4].

Көбүнчө ишенимдүүлүктүн үч тибин карашат:

- *Ретесттик ишенимдүүлүк* ошол эле шарттарда, ошол эле контингентте ошол эле тест менен тестирлөөнү кайталап өткөргөндө аныкталат. Ретесттик ишенимдүүлүктү жогорулатуу үчүн тесттин биринчи вариантындагы (апробацияланган) тапшырмаларга туруктуу жооп бергендерин тандап алуу керек. Ретесттик ишенимдүүлүк канчалык жогору болгон сайын, көзөмөлдөнбөгөн факторлордун таасири төмөн болот;
- *Эквиваленттик формалардын ишенимдүүлүгү*. Бир эле тесттин бирдей деп эсептелген эки формасынын жыйынтыктарынын өз ара байланышын эсептөө. Аларды ошондой эле параллель, өз ара бири-бирин алмаштыруучу, дал келтирүүчү, окшош деп аташат. Мында ишенимдүүлүк коэффициенти бир эле учурда тесттин убактылуу стабилдүүлүгүн жана эки форма боюнча жыйынтыктарынын бирдей каралышын чагылдырат. Эгерде варианттары биринин артынан удаалаш берилсе, анда тесттин эквиваленттик формасынын ишенимдүүлүгүн так аныктоого болот;
- *Тесттин ылдамдыкка карата ишенимдүүлүгү*. Ылдамдыкка карата тесттин ишенимдүүлүгүн текшерүү үчүн эффективдүү метод катары ретесттик жана эквиваленттик формалар методу эсептелет. Кээде тестти төрт бөлүккө бөлүп аткаруу ыкмасы колдонулуп келет, мында ар биринин жыйынтыктары өзүнчө катталат.

В.С.Аванесов ишенимдүүлүк жана валиддүүлүктөн сырткары дагы бир критерийди – билимди калыптандыруучу тесттин *эффективдүүлүгүн* киргизген. Автор эффективдүү деп, бир эле учурда мүмкүн болушунча ыкчам, маңызы сапаттуу, тапшырмалардын саны аныкталган, студенттердин билиминин деңгээлин аныктаган тестти эсептеген [2].

Билимди калыптандыруучу тесттердин көбүнчө төмөнкү мүнөздөмөлөрү талкууланып келет:

- *Аныктоо убактысы*, б.а., тестирлөөнүн жыйынтыктары ишенимдүү жана валиддүү болушу үчүн тайпага зарыл болгон убакытты аныктоо;
- *Кызыктыруучу*, б.а. студенттер өздөрүн тестирлөөдөн өткөрүү үчүн тигил же бул тестти өздөрү тандашат;

- *Түзүлүшүнүн жөнөкөйлүүлүгү* (үнөмдүүлүктү камсыздоо жана көпчүлүккө колдонуу шартында, эң маанилүү мүнөздөмөлөрүнүн бири);
- *Колдонуунун жөнөкөйлүүлүгү* – аны колдонгон адистердин квалификациясына жана тейлөөчүлөргө, ошондой эле техника менен жабдыктарга коюлган талаптарынын деңгээли.

Билимди калыптандыруучу тесттердин ушул мүнөздөмөлөрү менен касиеттерине так жана сандык критерийлерди берүү кыйын. Бирок аларды эксперттердин пикирине негиздеп салыштырууга болот. Тесттин дифференцирлөөчү жөндөмдүүлүгү анын деңгээлинин татаалдыгы жана студенттердин даярдыгынын деңгээлине дал келүүсү менен бааланат. Белгилей кетсек, жетишүүсү начар студенттерге татаал же тескерисинче, күчтүүлөрүнө жөнөкөй тапшырмаларды берүү менен күтүлүүчү натыйжаларга жетүүгө болбойт.

Жыйынтык

Окутууда билимди калыптандыруучу тесттер, б.а., студентердин билим деңгээлинин сапатын жогорулатууга жана алар ээ болуучу компетенцияларга оң таасирин тийгизет. Ошону менен бирге эле предметтер аралык байланышты камсыздайт. Билимди калыптандыруучу тесттерди түзүүдө алардын аныктыгына (валиддүүлүгүнө) жана ишенимдүүлүгүнө өзгөчө көңүл буруу керек. Туура жана так-айкын түзүлгөн тесттер студенттердин билим, билигичтик, көндүмдөрүн жана ээ болгон компетенцияларынын деңгээлине диагностикалык жактан талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Адабияттар:

1. Аванесов В.С. Композиция тестовых заданий //Учебная книга, 2002. –С.204.
2. Аванесов В.С. Математические модели педагогического измерения. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1994. –С.186.
3. Ковалев Г.С. Оценка знаний и умений. Международная программа PISA // Педдиагностика. -2002. -№1.- С.119-139
4. Майоров А.Н. Теория и практика создания тестов для системы образования. М.: Интеллект-центр, 2001. – С. 296.
5. Матушанский Г.У., Бакеева Р.Ф. Проектирование педагогических тестов на базе математических методов //Вестник КГЭУ. -2009. - №2. - С. 81-91
6. Ушаков А.А., Азанчеев Н.М. Методические и теоретические проблемы диагностики физико-математической подготовки в ВУЗе // Большая нефть 21-го века: материалы Всероссийской конференции. Альметьевск, 2006. - С. 144-146

УДК 3.346.62

ФИНАНСОВО-ПРАВОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ОБЛАСТИ БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Жайлаубай Жанат Несипбайулы, соискатель
Национальной академии наук Кыргызской Республики

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА БАНКТЫК НАСЫЯ ЖААТЫНДАГЫ, КАРЖЫ-УКУКТУК МАМИЛЕЛЕРИ

Жайлаубай Жанат Несипбайулы, соискатель
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы

INANCIAL AND LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF BANK LENDING IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Zhailaubai Zhanat Nesipbaiuly, the candidate
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Аннотация: *В данной статье говорится о финансово-правовом регулировании банковской деятельности, о специфических характеристиках данной отрасли, а также о методах регулирования финансовых отношений в сфере банковского кредитования в Кыргызской Республике.*

Аннотация*: Макалада банк ишмердүүлүгүндөгү каржы-укуктук жөнгө салуу, бул тармактын табигый мүнөздөмөсү жана Кырыгыз Республикасынын банктык насыя жаатындагы каржы мамилелерин жөнгө салуу методдору жөнүндө сөз болот.*

Abstract: *This article discusses the financial and legal regulation of banking activities, the specific characteristics of the industry, as well as the methods of regulating financial relations in the field of bank lending in the Kyrgyz Republic.*

Ключевые слова: *банковская деятельность, банковское дело, банковское кредитование, финансовое право, банковская система Кыргызской Республики, финансово-правовые отношения в области банковского кредитования.*

Түйүндүү сөздөр: *банк, банктык кредит, каржылык мыйзам, Кыргыз Республикасынын банк тутуму, банктык кредиттөө чөйрөсүндө каржылык жана укуктук мамилелер.*

Key words*: banking, banking, bank lending, financial law, banking system of the Kyrgyz Republic, financial and legal relations in the field of bank lending.*

Значительное место в правовом опосредовании банковской деятельности, по нашему мнению, принадлежит финансово-правовому регулированию, системе норм финансового права как самостоятельной отрасли отечественного права.

Финансово-правовое регулирование банковской деятельности обладает всеми специфическими характеристиками этой отрасли: его предметом являются финансовые отношения в различных их проявлениях, а также императивный метод регулирования финансовых отношений - метод властных предписаний.

Современное состояние современной банковской системы в Кыргызской Республике характеризуется следующими особенностями: наличие двухуровневой банковской системы, о чем упоминалось выше, включающей Национальный банк Кыргызской Республики (далее-Национальный банк), коммерческие банки, финансово-кредитные организации, а также филиалы и представительства иностранных банков; определенная независимость Национального банка; преобладание в банковской системе финансово - кредитных организаций, основанных на частной форме собственности; наличие отношений гражданско-правового характера между разными уровнями банковской системы.

Публичные интересы во всей этой деятельности обеспечиваются за счет того, что банковская система Кыргызской Республики состоит из двух уровней и Национальный банк контролирует деятельность коммерческих банков, влияет на их деятельность, наблюдает за ними. В частности, Национальный банк, являясь кредитором последней инстанции, устанавливает ставки рефинансирования коммерческих банков, от которой зависит и их ставка за пользование кредитом. Согласно ст. 37 Закона КР от 16 декабря 2016 года № 206 "О Национальном банке Кыргызской Республики, банках и банковской деятельности" [1] Национальный банк использует процентную политику для воздействия на рыночные процентные ставки. В Законе закреплено экономическое влияние Национального банка на коммерческие банки и их кредитную деятельность.

В этой связи существенно изменяются объем и пределы финансово-правового регулирования деятельности банков в процессе осуществления банковского кредитования.

Банковское кредитование занимает одно из ключевых мест в финансовой системе Кыргызской Республики.

Можно выделить три группы финансово-правовых отношений в области банковского кредитования:

1. *между органами государства и элементами банковской системы;*
2. *внутри банковской системы между элементами разных уровней;*
3. *между элементами банковской системы и хозяйствующими субъектами.*

В этих отношений отчетливо выступают две главные составляющие финансового права: 1) обязательный субъект, наделенный полномочиями государственно-властного

характера в области образования, распределения и образования денежных фондов; 2) отношения неразрывно связаны с денежными отношениями.

Первая группа указанных выше отношений возникает при определении органами государственной власти места и роли банковской системы - как совокупности банков и небанковских организаций - в структуре системы субъектов финансового права, т.е. признание за банковской системой статуса финансовой правосубъектности.

В первую очередь, это отношения между органами законодательной и исполнительной власти и Национальным банком. Так, Национальный банк выступает в качестве субъекта финансовых правоотношений при выполнении им обязанностей по проведению им совместно с Правительством Кыргызской Республики единой государственной денежно-кредитной политики, операций с республиканским бюджетом, перечислением в республиканский бюджет части прибыли (ст. 23 Закона КР от 16 декабря 2016 года № 206 "О Национальном банке Кыргызской Республики, банках и банковской деятельности").

Национальный банк – субъект финансовых правоотношений, он выступает в качестве финансового агента Правительства Кыргызской Республики, включая обслуживание внешнего долга Кыргызской Республики, на согласованных условиях (ст. 53 Закона). Национальный банк удовлетворяет потребность Правительства Кыргызской Республики в иностранной валюте при выполнении обязательств по внешнему долгу, оплате членских взносов в международные организации, финансировании представительств Кыргызской Республики за рубежом и другим обязательствам путем продажи Правительству Кыргызской Республики иностранной валюты - части международных резервов (п.4, ст.45 Закона). Вместе с тем, в соответствии со ст. 48 Закона Национальный банк вправе покупать и продавать ценные бумаги, выпущенные Правительством Кыргызской Республики, на вторичном рынке ценных бумаг, а также выступать в качестве депозитария, но ему запрещается покупать государственные ценные бумаги Кыргызской Республики при их первичном размещении.

Вторая группа отношений возникает между Национальным банком как государственным учреждением, наделенным государственно-властными полномочиями в финансово-кредитной сфере, и финансово - кредитными учреждениями.

Кредитные организации занимают важное место в экономической системе любого государства, построенного с учетом принципов рыночной экономики. Основными функциями кредитных организаций являются обеспечение потребности хозяйствующих субъектов, в том числе, государственных органов, в денежных средствах, предоставление кредитных ресурсов; сбережение и накопление денежных ресурсов; перемещение денежных средств.

Кредитные организации аккумулируют децентрализованные фонды денежных средств, являющиеся составной частью государственных финансов в целом. Таким образом, исходя из значимости кредитных организаций, как учреждений, обеспечивающих функционирование государства, из значимости основного инструментария их деятельности - денег, государственные органы наряду с общим гражданско-правовым методом правового регулирования применяют императивный финансово-правовой метод. В результате часть отношений между Национальным банком и финансово - кредитными учреждениями в полной мере можно охарактеризовать как финансово-правовые [2].

Финансово-правовые отношения возникают также между Национальным банком и финансово-кредитными учреждениями по поводу определения статуса кредитных учреждений как участников финансовых правоотношений (банковские - небанковские), лицензирования, установления обязательных экономических нормативов, о чем будет сказано ниже, деятельности и надзора за соблюдением банковского законодательства.

Третья группа правоотношений возникает при возложении на Национальный банк и финансово-кредитные учреждения ряда функций государственных органов, связанных с обеспечением функционирования финансовой системы в процессе деятельности

хозяйствующих субъектов. Это, в первую очередь, относится к отношениям, связанным с осуществлением Национальным банком функций органа валютного контроля. Так, в соответствии со ст. 17 Закона Национальный банк разрабатывает и осуществляет единую валютную политику.

На наш взгляд, вышеприведенное деление финансовых правоотношений вполне соответствует действительности. Во-первых, поскольку Национальный банк участвует в осуществлении денежно-кредитной политики, использует ее инструменты для воздействия на коммерческие банки. Но стоит не согласиться с тем, что финансовые отношения возникают в области лицензирования и регистрации коммерческих банков, так как это скорее сфера регулирования административного права, которое использует императивный метод при осуществлении данной деятельности.

Помимо этого, по нашему мнению, установление обязательных нормативов -это сфера регулирования именно финансового права, так как, с одной стороны, Национальный банк, устанавливая их, воздействует на кредитные отношения, которые относятся к сфере регулирования финансового права, а, с другой стороны, установление экономических нормативов носит обязательный характер, следовательно, должно относиться также к области регулирования финансового права.

Таким образом, можно сделать вывод, что банковское право является институтом финансового права, представляющим собой систему правовых норм, регулирующих отношения, складывающиеся в процессе осуществления банками и небанковскими кредитными организациями банковских операций и входящих в систему денежного обращения, при образовании, распределении и использовании денежных фондов государства и самостоятельно-хозяйствующих субъектов.

Литература:

1. Закон КР от 16 декабря 2016 года № 206 "О Национальном банке Кыргызской Республики, банках и банковской деятельности" // газета "Эркин-Тоо",113-114 (270 8-2709).
2. Кокуева Э. С. Современное состояние коммерческих банков в экономике Кыргызской Республики // Молодой ученый. — 2016. — №20. — С. 313-318.

УДК:398.22

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТАГЫ КӨӨНӨ ПОЭТИКА

Жамгырчиева Г.Т., ф.и.д., профессор м.а.
Ош мамлекеттик университети

АРХАИЧЕСКАЯ ПОЭТИКА В УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Жамгырчиева Г.Т., д.ф.н., и.о. профессор
Ошский государственный университет

ARCHAIC POETICS IN ORAL FALK ART

Jamgyrchieva G.T., d.p.s., acting professor
Osh State University

Аннотация: *Макалада кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы көөнө элдик поэтиканын салттуу сакталышы жана айрым өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болот.*

Аннотация: *В статье рассматривается традиционность и некоторые особенности архаической поэтики в устном народном творчестве.*

Abstract: *The article discusses the conventialism and some features of archaic poetics in oral folk art.*

Түйүндүү сөздөр: *фольклор, архаика,эпос, жөө жомок, көөнө поэтика.*

Ключевые слова: *фольклор, архаика, эпос, сказки, древняя поэтика.*

Key words: *folklore, archaic, epic, fairy tales, ancient poetics.*

Өнүгүүнүн узак эволюциялык жолун басып өткөн улуттук фольклор түрдүү өңүттөн изилденүүгө муктаж. Аны фольклордук, тарыхый, этнологиялык өңүттөрдөн комплекстүү изилдөө максатка ылайык. Элдик оозеки чыгармачылыктагы мифологиялык-архаикалык сюжеттер, көөнө мотивдерди мифопоэтикалык чагылуусуна байланыштырып изилдөө учурда фольклористикадагы актуалдуу маселелерден.

Элдик фольклор жалпы адамзаттын тарыхында обочолонуп турбайт, ал боордош түрк-монгол элдеринин жана дүйнө элдеринин мифологиялык-фольклордук чыгармачылыгы менен үндөшүп, кээде окшош мотивдерде биригет. Ошону менен бирге эле жалпы системасы, тематикасына карабай, жаратылган образдары, көркөм поэтикасы боюнча ар бир элдин оозеки чыгармачылыгы улуттук кайталангыс өзгөчөлүктөргө да ээ. Бул фольклордун жалпы адамзаттык идеясы, мифологиялык түпкү көрөңгөсү, уюткусу бар экенин көрсөтүп турат. Элдик жөө жомоктордогу, эпостордогу көөнө сюжетика, салттуу формулалык стиль анын архаикалуу поэтикасынын далили жана ал адамзаттын рухий дүйнөсүнүн абалкы тазалыгына, кол тийбестигине негизделген, нукура аруулугуна ылайыкташып түптөлгөн байыркы мифологиялык түшүнүктөрдөн.

Байыркы кыргыз элинин мифтен башат алган оозеки чыгармачылыгындагы көөнө поэтиканын ордун белгилөө, элдин көп доорлорду башынан кечирген тарыхында эзелки көркөм сөз туундулары болгон мифтердин, эпостордун, жөө жомокторун көөнө поэтикасынын ордун аныктоо алардын сакталышы, салттуулугу сыяктуу маселелерди аныктоодо кызмат өтөйт.

Кыргыз эпостору көчмөн маданияттын түпкүрүнөн жетилген жана көп доорлорду камтыган катмарлануулардан турган табияты татаал фольклордук чыгармалар болсо, жөө жомоктор кара сөз түрүндөгү, көлөмү чакан, жаралыш доору боюнча (айрыкча айбанаттар тууралуу жана сыйкырдуу-кереметтүү жөө жомоктор) байыркы чыгармалардан. Бул түрк-монгол элдериндеги элдик оозеки чыгармачылыктын спецификасы десек болот.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында мифтер адамзаттын байыркы аң-сезиминин көркөм өнүмү катары өзгөчө маниге ээ экендиги белгилүү. Элдик чыгармачылыктын көлөмдүү туундусу болгон эпостордо мифологиялык түшүнүктөр чыгарма жаралган күндөн тартып өз ордун тапкан десек жаңылышпайбыз. Буга далил катары мифологиялык эпостордо кездешкен көптөгөн сюжеттерди, каармандарды келтирүүгө болот жана аларды илимий аңдап үйрөнүү ата-бабалардын дүйнө түшүнүмүн дагы конкреттештирип билүүгө шарт түзөт. Оозеки адабиятыбызды өздөштүрүү аркылуу руханий маданиятыбыздын өзгөчөлүгүн тереңдеп түшүнүүгө мүмкүнчүлүк ачылары ачык. Эпостордун, жөө жомоктордун архаикалык катмарларын изилдөө иштери табигый түрдө алардын генезисине тиешелүү маселелерге алып барат. Аларда тапсыз коомго ылайык байыркы архаикалык мотивдердин кездешери, мифтик элементтер, мотивдер анын көөнөлүгүнөн кабар берип турат.

Кыргыз фольклору мифологиялык көз караштарга, түшүнүктөргө, таанып-билүүлөргө, образдарга абдан бай келип, майда афоризмдерден тартып көлөмдүү эпосторго чейин өзүнүн эбегейсиз, универсалдуу, чексиз ордун тапкан, чыгармачылыктын эң бийик чегине жеткирген көркөм каражатты түзөт. Мифологиянын фольклорго сиңирилген булактарына караганда дүйнө элдеринин тажрыйбасында этимологиялык, космогоникалык, антропогониялык, этногоникалык, эсхатологиялык, зоогонистикалык, баатырдык, календардык категориядагы мифтердин бардык түрлөрү учурайт жана алардын түрлөрү кыргыз фольклорунда толук жашайт.

Кыргыз фольклору, анын ичинен эпостору баатырдык мифтерге өтө бай келип, Эр Төштүк, Кожожаш, Манас, Семетей, Сейтек, Жоодарбешим, Көкүл, Жаныш, Байыш сыякуу баатырлардын жеке турпатына байланышкан мифтик башаттары, касиеттери сакталып калган, укмуштуу-кереметтүү жөө жомоктордогу айрым персонаждар да ушундай башталмаларга, мүнөзгө ээ. Манас баатырдын архетиптик образы мифтен башат алып,

хаосту, башаламандыкты жеңип, дүйнөнү иреттөөчү каарман катары келет. Эпостун көптөгөн доорлор оозеки айтылып келген узак жолунда баатырдын образы улам кийинки доорлордун талабына ылайыкташып, жердик адамга айланганын баамдоого болот.

Мифтик таанып-билүү же аң-сезимдин мифтик түшүнүктөрдү адамзат үчүн дайыма аралаш жашай турган психологиялык процесс болгондуктан, көркөм ой жүгүртүүнүн негизги таяна турган рычагына айланып, байыркы архаикалык катмардан тартып, адам акылынын өнүккөн азыркы илим менен техника жаралган доорго чейин эффективдүү ыңгай таап, дайыма адам акылында жашап келет. Мифтик көз караштар образдык, кошумча персонаждык формаларда өнүгүп, фольклордук чыгармалардагы реалисттик турмушка аралашып, көптөгөн жанрлардын көркөм байышына, композициялык курулушуна, сюжеттик турпатына, окуядагы эпизоддорго көмөк көрсөтөт, ал гана эмес айрым жанрларда башкы-жетектөөчү образдык ролун аткарат, алар жазма адабиятка да өз таасирин тийгизген. Алсак, укмуштуу-кереметтүү, айбандар жөнүндөгү жөө жомоктордо, легенда-уламыштарда жана мифологиялык эпостордо тиешелүү ролун аткарып жүргөн. Мифологиялык образдар жана персонаждар - фольклордук эстетиканын өнүгүү жолунда көптөгөн көркөм образдарды өз принцибинде, түпкү табиятына ылайык иштеп чыгат. Байыркы адамдар табият көрүнүштөрүн, турмуш чындыгын, биологиялык өсүп-өнүгүүнү, физикалык мыйзам ченемдүүлүктү өздүк таанып-билүүнүн шартында салыштырып, жамааттык-уруучулук мамилелерге тутумдаштырышкан, өздөштүрүүнүн айла-амалын табышкан. Ошентип, айбанаттар дүйнөсүнөн ажыраган алгачкы адамдардын акыл-эсинде, таанып-билүүсүндө реалдуулукка караганда кыялый ой жүгүртүү, фантастикалык акыл-чабыттоо, өзгөчө элестөө, жандуу-жаныбарларга табынуу, кубулуштарга ишенүү менен аларда диний-мифологиялык система үстөмдүк кылган. Натыйжада, логикалуу чындыкка караганда диний-мифологиялык образдар аркылуу ой жүгүртүү талабы үстөмдүк кылып, фантастикалык сюжеттер айласыздан адам түшүнүгүндө жаралган. Фольклорист Е.М. Мелетинский белгилегендей, эпикалык эстеликтер дүйнөлүк адабияттын тарыхынын түпбашатында турат [1.5].

Мифология жандуу, кыймылдуу, өзгөрүлмөлүү келип, адамдагы примитивдүү түшүнүктөргө тыгыз айкалышып, теңирчилик, анимисттик, фетиштик, тотемдик, магиялык, шамандык жана исламдык диндердин жаралышына башкы негиз болуп, мифологиялык образдар системасы өнүгүп чыккан жана алар көркөм синкретизмдин карамагына өткөн. Ага фетиштик түшүнүктөр: духтар, кут дааруу; анимисттик таанып-билүүдөгү: ишенимдер, жан кирүү, тил бүтүү, арбактар колдоо; тотемдик таануулардагы: пирлер, кудайлар, ээси, колдоочулар; магиялык ишенимдер – сөз сыйкыры, тил күчү, жан бүтүү; шамандык касиеттер: бакшычылык, сыйынуучулук, табынуучулук касиеттер кирип, көөнө доордогу жөнөкөй түшүнүктөгү элге сиңген. Сөз күчүнө ишенүү этностун, уруунун, элдин руханий динамикалуу кубатына байланышкан абстракттуу түшүнүк экендиги талашсыз. Кыргыз эпостору “Манас”, “Эр Төштүк” ж.б. тектеш монгол, бурят, тибеттиктерде орток кездешкен “Гэсэр” эпосу жана монгол, калмак элдеринде бирдей учураган “Жангар” эпостору ж.б. менен типологиялык окшоштукта болуп, мазмундук, идеялык-көркөмдүк жагынын үндөшүп турат. Ошондой эле бул эпосторду жакындаштырган нерсе тектеш тили, б.а. алардын алтай тил уясынын топторуна кирүүсү жана архаикалуулугу болуп саналат.

Жогорудагыларга үндөш кыргыз фольклорундагы архаикалык-мифологиялык башаттарга ээ чыгармалардын дагы бири «Көкүл» жомогу болуп саналат. Ал кыргыз элинде гана эмес тектеш түрк элдеринин аймагында, тактап айтканда, бараба, тобол татарларында да айтылган. Андагы каармандардын жана кереметтүү кейипкерлердин мифтик теги, антроморфтук касиеттери чыгарманын архаикалуулугун тастыктайт. Жанрдык жагынан кыргыз элинде жана сибирлик татарларда да алгачкы башаты кереметтүү жомоктун үлгүсүндө. Мында Көкүл баатырдын алптарды, дөөлөрдү жеңип үйлөнүүсү, анын минген атынын кубулуучулу сапатка ээ болуусу, Карач аттуу агасын жана уруусун эркиндикке чыгаруусу, Карачты тирилтиши жана башка сюжеттик мотивдер бирдей кездешет. Кыргыз элдик фольклорунда «Көкүл» эпостук деңгээлде өнүктүрүлгөн, бара-бара, тобол

татарларында жөө жомок формасында кездешет. Мындан кыргыз эли өткөн доорлордо Сибирь элдери менен бир аймакта жашап, бирдей мифологияк ойломго, бирдей маданиятка, фольклордук салтка ээ болгондугу көрүнөт. Мындай типтеги чыгармаларды В.Я. Пропп мамлекетке чейинки эпос деп атаса, В.М. Жирмунский баатырдык жомок дейт [2;3]. «Көкүл» жомогунда мифологиялык персонаждар: жез кемпир, алптар, дөөлөр, антропоморфтук жандыктар катышат. «Эр Төштүктөгүдөй» эле башкы баатыр жер түбүнө түшөт, ошондой эле көккө чыгат жана да дөөлөр, алптар менен алышып жеңип үйлөнөт, эл-жерин жоодон азат кылат.

Кыргыз фольклорундагы мифологиялык образдар зооморфтук жана антропоморфтук түспөлдө болуп – дүйнө көрүнүшүн, турмуштук касиетин, өздүк сапаттарын сыйкырлап, кереметтеп, таандыктап, айбанаттарга, канаттууларга, ал гана эмес адам түспөлүндөгү жандыктарга табынууларды пайда кылган. Кыргыз мифологиясында анимисттик аңсезимдин орун алган тажрыйбасында демонологиялык системага кирген образдар өзгөчө орунду ээлейт. Алар кыргыз эпосторунда – желмогуз, алп дөө, алп кара куш, ажыдаар, албарсты, пери, жез тырмак, кайып, арбак, кайберен, өңдүү персонаждарда учурайт.

Дүйнө элдеринин оозеки чыгармачылыгындагыдай эле кыргыз фольклорунда, анын ичинде кыргыз эпосторунда да мифтик, легендалык сюжеттер орун алган, алар ар түрдүү жана көп кырдуу.

Элдик оозеки чыгармалардын көөнө поэтикасы өнүгүүнүн узак жолдорун басып өтүп биздин күндөргө жетип келди. Анын алгачкы мифтик түспөлүндөгү архаикалык белгилер калыптануу, өнүгүү эволюциясынын кийинки этаптарында өтмө маанидеги көркөм сөз каражаттары менен толукталып жүрүп олтурган, бирок, ошол эле мезгилде эпос өз тулкусундагы көөнө катмарларда баштапкы мифтик дүйнөтаанымдын белгилерин сактап калган.

Адабияттар:

1. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – М., 1963.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. - Л, 1974.
3. Пропп В.Я. Поэтика фольклора. – М., 1968.
4. Кожожаш. Эпос. “Эл адабияты сериясы”. I т. – Б., 1996.
5. Эр Төштүк. Эпос. “Эл адабияты” сериясы. II т. – Б., 1996.
6. Манас. Эпос. С. Орозбак уулунун варианты: II китеп. - Ф.: Кыргызстан, 1980.
7. Манас. Эпос. С.Орозбаковдун айтуусунда, т. 3. - Б., 1995.

УДК:375.62(575.2)

МЕДИЦИНАЛЫК КОЛЛЕДЖДЕРДЕ КЕСИП ЭЭЛЕРИН ДАЯРДООДО ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН КОЛДОНУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Жолдошева Зулфия Акрамовна, улук окутуучу,
Самсиева Айнагул Жусупбековна, улук окутуучу,
Асанбекова Зуура Садирбековна, окутуучу,
Төлөнбаева Гулзат Толубаевна, окутуучу
Ош мамлекеттик университети

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ В МЕДИЦИНСКИХ КОЛЛЕДЖАХ

Жолдошева Зулфия Акрамовна, ст. преподаватель,
Самсиева Айнагул Жусупбековна, ст. Преподаватель,
Асанбекова Зуура Садирбековна, преподаватель,
Толонбаева Гулзат Толубаевна, преподаватель
Ошский государственный университет

PECULIARITIES OF USING TEACHING TECHNOLOGIES IN TRAINING MEDICAL COLLEGE STUDENTS

Zholdosheva Zulfiay Akramovna, senior lecturer,
Samsieva Ainura Zhusupovna, senior lecturer,
Asanbekova Zuura Sadirbekovna, lecturer,
Tolonbaeva Gulzat Tolubaevna, lecturer
Osh State University

Аннотация: *Макалада медициналык колледждерде кесип ээлерин даярдоодо окутуунун бир нече технологияларын колдонуунун өзгөчөлүктөрү каралган.*

Аннотация: *В статье рассмотрено несколько особенности использования технологий обучения при подготовке специалистов в медицинских колледжах.*

Abstract: *The article discusses some peculiarities of using teaching tehnologies in training of medical college students.*

Түйүндүү сөздөр: *Технология, термин, маалымат, интерактивдүү, дифференция, эвристика.*

Ключевые слова: *Технология, термин, информация, интерактивный, дифференция, эвристика.*

Key words: *technology, the term, information, interactive, differentiation, heuristics.*

«Технология» (грек. сөзү, технос –көркөм өнөр (искусство), чеберчилик; логос- окуу, үйрөнүү) деген сөз адамзат коомунун өнүгүшүндөгү техникалык прогресстен улам келип чыгып, өндүрүш процессинде чийки затты иштетүүнүн усулдарынын жыйындысы жана анын илимий изилденишин түшүндүрөт.

Илимдин өнүгүшү менен бирге технология термини кеңири маниге ээ болуп колдонула баштаган. Азыр маалыматтык, медициналык, педагогикалык технологиялар деген терминдер бар.

Азыркы кезде билим берүү жаатында маалымат технологиясы жана педагогикалык технология түшүнүктөрү кеңири колдонулууда. Педагогикалык технологияга орус педагогикасында В.П. Беспалько [1], И.П. Волков [2] ж.б., педагогикалык билим берүү жана инсанды өстүрүү максатында ырааттуу педагогикалык ишмердүүлүктү жүргүзүүнүн проектисинин тутуму деген аныктаманы берет.

Азыркы кезде билим берүү жаатында төмөнкүдөй технологиялар кеңири колдонулууда:

проблемалуу окутуу технологиясы, оюн технологиялары, окутуунун дифференциялоо жана жекелештирүү технологиясы, программалаштырып окутуу технологиясы, маалымат технологиясы, автордук технологиялар.

Проблемалуу окутуу технологиясы. Проблемалуу окутууда медайымдар окуу маселелерин чечүү менен өз алдынча билимдерди алышат, алардын чыгармачылык ойлоосу жана таанып билүү активдүүлүгү өсөт.

Проблемалык окутууда эң маанилүү этап болуп проблемалык жагдайды (кырдаалды) - ойлонуунун, маселени чечүү керектигин сезүү абалын түзүү эсептелинет. Эң башкы талап өздөштүрүлүүчү проблеманын медайым аткара ала тургандай татаалдыкта болушу шарт. Мисалы, бейтаптын кан басымын ченебей туруп, кан басымынын көтөрүлүп кеткенин кантип билебиз? Бул кырдаалды көз алдыларына элестетишип, ой жүгүртө башташат.

И.А. Зимняянын пикири боюнча, проблемалуу окутуу окуучуну өнүктүрүүгө кудреттүү болгон эвристикалык, изилдөөчүлүк типтеги окутуу болуп саналат [3].

Проблемалуу окутуунун усулдары:

1. Проблемалык (баяндоо) айтып берүү.
2. Эвристикалык изденүү.
3. Изилдөө.

Проблемалуу окутуунун өзгөчөлүктөрү жана жакшы жактары:

- өз чыгармачылык ишмердүүлүгү, өзүнүн күчү менен маалыматтарды табуусу, эркин ой жүгүртүүсү;
- окуу ишине карата кызыгуунун күчтүү болушу;

- студент өз аракети менен изденип табуусу.

Проблемалуу окутуунун кемчиликтери:

- студенттердин таанып билүү ишмердүүлүгүн башкаруунун кыйындыгы;
- максатка жетүүгө убакыттын көп талап кылынышы.

Проблемалуу окутууда окутуучуга төмөнкүлөрдү жасоого жол коюлбайт:

- өзү койгон проблемаларга, суроолорго өзүнүн жооп берүүсүнө;
- кириш сөзүндө талкууланып жаткан проблемага жетелеп келүүгө, талкууга алынуучу маселелерди тактап, чектеп берүүгө.

Интерактивдүү окутуу - бул таанып-билүү ишмердүүлүгүн уюштурулушунун атайын формасы. Ал толук конкреттүү жана божомолдонуучу максаттарга ээ. Мындай максаттардын бири-окутуунун ыңгайлуу шарттарын түзүү, башкача айтканда, студент өзүнүн ийгиликтүүлүгүн, өзүнүн интеллектуалдык жарамдуулугун сезүүсүн камсыздап, окутуу процессинин натыйжалуу (жемиштүү) болушун камсыз кылат.

Интерактивдик окутуунун максатына (студенттердин бекем билимдерге ээ болуусу, аларды практикада колдоно билүүсү, инсан катары жетилиши ж.б.) жетүү үчүн медайымдардын ички активдүүлүгүнө (окуу мотивдерине, кызыгууларына, терең билим алууга умтулуусуна жана такай окуу аракеттерин аткаруусуна, окуу материалынын үстүнөн ой жүгүртүүсүнө ж.б.у.с.) басым жасалат.

Интерактивдүү стратегияны колдонуу билим берүү процессинде студент менен окутуучунун өз ара мамилесин жана өз ара таасир этүүсүн субьект-субьект карым-катышында жүргүзүүгө багытталат [5].

Интерактивдүү окутуунун стратегиялары:

1. Жупта жана чакан топтордо иштөө.
2. Мээге чабуул.
3. Броун кыймылы.
4. Ролдук (ишкердик) оюндар.
5. Талкуу-дискуссия (талашып-тартышып талдоо).
6. Суроо-жооп ж.б. [4].

Жогоруда аталган окутуунун интерактивдүү стратегияларынын айрымдарына кеңири токтоло кетели. Ар бир методдун жетишкен жактары жана кемчиликтери бар. Аларды эске алуу иштин натыйжалуу болушун камсыз кылары көңүлгө тутулат.

Ролдук оюн - бул жашоонун ар кандай кырдаалдарында кандайдыр бир жүрүм-турумду же эмоцияны ээлөө кызыкчылыгында мурдатан бөлүштүрүлгөн ролдорду топтун катышуучулары менен ойноо. Ролдук оюндар анча чоң эмес (3-5 катышуучу) топтордо өткөрүлөт. Катышуучулар тапшырманы карточкада (тактада, барак бетинде ж.б.у.с) алышат, ролдорду бөлүштүрүшөт, кырдаалды ойношот жана бардык топко көргөзүшөт. Ролдук оюн окутуунун усулу катары сабакта бир темадагы же бир бөлүмдөгү түшүнүктөрдү өздөштүрүү, көндүмдөрдү өнүктүрүү, сабак материалдарын өздөштүрүүнүн монотондуулугунан арылуу максатында колдонулат.

Роль аткаргандар окуяга сүңгүп кирип, бейтапты туурап, машыгып, өзүнүн чыгармачылык жөндөмдөрүн көрсөтөт. Ролдук оюн окутуунун усулу катары сабакта бир темадагы же бир бөлүмдөгү түшүнүктөрдү өздөштүрүү, көндүмдөрдү өнүктүрүү максатында колдонулат. Ролдук оюндун дидактикалык максаты окуучулардын дүйнө түшүнүүсүн, таанып билүү ишмердүүлүгүн кеңейтүү, билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү практикада колдоно билүүнү үйрөтүү окуу аракеттерин өстүрүү, эмгек көндүмдөрүн арттыруу болуп саналат.

Суроо-жооп-окутуу процессинде студент сабакка жандуу катышуусун, эркин ой жүгүртүүсүн камсыз кылуучу ыкмалардын бири. Окутуучулар тарабынан бул ыкма пикир алышуунун ишенимдүүлүк даражасын арттыруучу бир жол катары белгиленип келет.

Билим берүү чөйрөсүндө колдонулган суроолор көп кырдуу. Ар түрдүү суроолор студенттерге ар башка иш-аракеттерге багыттайт. Ушул себептен улам окутуучулар суроолордун маани-мазмунун мыкты аңдап түшүнүшү зарыл.

Суроо-жооп ишинин пайдалуу жактары төмөнкүлөр:

- студенттин сабакка жандуу катышуусун камсыз кылат;
- студентти түшүнүүгө мажбурлайт, анын кызыгуусун арттырат;
- окутуучу менен студенттин кызматташтыгын өнүктүрөт;
- студенттин өз пикирин далилдүү айтып берүү жөндөмүн жана адамдык касиеттерин өркүндөтөт;
- өздөштүргөн билимдерин колдонууга жана жаңы пикирлерди жарата билүүсүнө өбөлгө болот.

Суроо-жооп ыкмасынын да чектелүү жактары төмөнкүлөр:

-суроону көбүнчө окутуучу берет. Бул кырдаал белгилүү өлчөмдө студенттин өз алдынча ойлонуп суроо коюусуна тоскоол болот.

- окутуучу берген суроолор, адатта, ынандырма мүнөздө болот. Бул кырдаал студенттин ой сезимин толук эркин билдиришине тоскоол болот. Бирок пайдалуу жактары көп.

Жыйынтыктап айтканда, болочок кесип ээлерин окутуп даярдоодо технологияларды колдонуунун өзгөчөлүгү, тема боюнча эркин ой жүгүртүүсү, чыгармачылык ишмердүүлүгү, өзүнүн күчү менен маалыматтарды табуусу, окуу ишине карата кызыгуунун күчтүү болушу, өз аракети менен изденип табуусу артат. Ошондой эле болочок кесип ээлеринин кесиптик компетенцияларын калыптандырууда да мааниси чоң.

Адабияттар:

1. Беспалько, В.П. Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалистов [Текст] / В.П. Беспалько. – М.: Высш. шк., 1989. – 143 с.
2. Волков, К.П. Психология о педагогических проблемах [Текст] // К. П. Волков. – М.: Просвещение, 1981. – С.127.
3. Зимняя, И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании [Текст] / – М. : Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С.85.
4. Жусуп Молдобаев Окутуунун интерактивдуу усулдары. Педагогикалык көрөңгө [Текст] / – Ош.: 2010
5. Окутуунун жаңы технологияларынын маңызын түшүнүү [Текст] / [Т.Р. Барпыбаев.] // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2012. – № 4. – б.43-45.

УДК: 398

“МАНАС”- ЭЛДИН ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН ҮЛГҮСҮ

Зулпуев А.З., ф.и.к., доцент
Ош технологиялык университети

«МАНАС» - ПРИМЕР УСТНОГО ТВОРЧЕСТВА НАРОДА

Зулпуев А.З., к.ф.н., доцент
Ошский технологический университет

"MANAS" - AN EXAMPLE OF THE ORAL FOLKS TRADITION

Zulpuev A.Z. c.f.s., associate professor
Osh Technological University

Аннотация: *Макалада күнү-түнү тил кезеп, таруудай чубуртуп, кумдай куюлтуп, айлап-жылдап түгөнбөгөн деңиздей чалкыган «Манастын» эл оозунан жыйналуу, кагаз бетине түшүү, китеп болуп басылып чыгуу таржымалы, үлкөн тарыхы тууралуу сөз болот.*

Аннотация: *В статье подробно описаны хроника и история сборе текста эпоса “Манас” у народа и его записи. Излагается история подготовки академического издания океаноподобного произведения кырыгызского устного народного творчества.*

Abstract: *The article describes in detail the chronicle and the history of collecting the text of the epic "Manas" from the people and its records. Outlines the history of the preparation of the academic publication oceanodroma works kuraginskogo of folklore.*

Түйүндүү сөздөр: *этнос маданияты, улуу мурас, жомок, сыймык, тарых, баатыр, мансап, байлык, баласыздык, талгак, кырк жигит.*

Ключевые слова: *культура этноса, великое наследие, сказка, гордость, история, богатырь, власть, богатство, бездетность, талгак (идиосинкразия, вкусовые капризы у беременной женщины), сорок витязей.*

Key words: *culture of the ethnos, great heritage, fairy tale, pride, history, hero, power, wealth, childlessness, talgak (idiosyncrasy, taste vagaries of a pregnant woman), forty knights.*

Улуттук кайра жаралуунун, улуттун өзүн-өзү таануусунун, инсандык-интеллектуалдуулукка умтулуунун мезгили болуп калды. Учурдагы бүткүл дүйнөлүк саясий-идеологиялык, социалдык-экономикалык чыңалуу, тездик менен өнүгүп жаткан жана өз агымына баарын кошуп, «жутуп» алып жаткан жалпы адамзаттык цивилизация, илимий-технологиялык доор-ар бир чоң калкты болбосун, ар бир инсанды болбосун өзүнүн маданий-потенциалдык таянычын, өзүмдүк, жеке таканчыгын табуусун талап кылып, ар бир адамдын, же улут, калктын маданий нарктуу уютку дөөлөтү гана анын адам, улут, калк болуп жашап калышына өбөлгө болорун тике да, кыйыр да каңкуулап жатат.

Учурдагы мындай опуртал, анан калса реалдуу үйөргө улутубуздун берер жообу бул - «Манас» эпосу. Эпос элдин басып өткөн жолунун жаркыраган күзгүсү, тарыхый бай тагдырынын маалымат-наамы. Анда элдин жеткен этнос маданиятынын бийиктиги, акыл-эсинин , аң-сезиминин тереңдиги, кылымдар бою иштеп чыккан өнөрүнүн өзөгү, улуттук жүзүнүн уңгу-уюлу, баалуулуктарынын маңызы ж.б. чокмороктошуп уюп жатат.

«Манас» - кыргыз элинин улуттук сыймыгы, ата-бабаларыбыз өз табылгаларынын алгылыктууларын бүт чогултканказынасынын милдетин аткарган, ыйык тутуп, укумдан - тукумга сактап келе жаткан улуу мурасы.

Жанрдык белгилери жактан «Манас» баатырдык эпоско жатат. Бирок анын камтыган мазмуну, берген маалыматы алда канча кеңири жана терең. Эпосто элдин үрп-адаттарынан тартып, кылымдар бою жашоосундагы калыптанган салттары, тиричилиги, көрүнүктүү окуялары, жашоо, жаратылыш, коом жөнүндөгү түшүнүктөрү, ар түрдүү ишенимдери чагылдырылган. «Манастын» мазмунунан биз эл тарыхынын изин, эл тагдырынын түрдүү учурларын көрө алабыз. Өткөн кылымдарда кыргыздар арасындагы «Манас» эпосундагы Манастын канчалык зор мааниге ээ болгондугун мына бул кичинекей фактыдан да айкын көрүүгө болот: бир да кыргыз өз баласына «Манас» деп ат койгон эмес. «Манас» деген атты бала көтөрө албайт, эч ким ага татыктуу болушу мүмкүн эмес деп түшүнүшкөн. Эпоско болгон ушундай ыйык мамиленин натыйжасында дүйнөдө теңдешсиз зор көлөмдүү, кыргыз аймагынан алда канча кеңири жерге таанымал болгон көркөм чыгарма түзүлгөн. «Манас» эпосунун эбегейсиз зор көлөмү, өзгөчө жогорку көркөмдүк деңгээли ага берилген баага, анын эл турмушунан алган ордуна байланыштуу. «Манасты» элдин айрыкча ардакташы чыгарманын мазмунунун кеңдигинин натыйжасы болсо, кеңири мазмун ага көп көңүл бурулуудан, элдик бардык табылгаларды ошол чыгармага топтоодон пайда болгон. Бири-бирине себеп-натыйжа катарындагы ролду ойногон ушул абал эпостун өнүгүшүндө чоң мааниге ээ - эл сүйгөн эпосун дайым кеңейтип, толуктаган, өзү башынан өткөргөн, тажрыйбасында көргөндөрдүн мыкты үлгүлөрүн ушул өзгөчө жогору баалаган чыгарманын сюжетиндеги окуяларга сиңирип, Манас баатырдын айланасына топтогон. «Манастын» көркөмдүк деңгээли да анын эл арасындагы кадыр-баркынын түздөн - түз натыйжасы: эл өзгөчө баалаган үчүн ал көп аткарылган, такталган, көптөгөн таланттардын узак эмгеги аркылуу көркөмдүк норманын кол жеткис бийик чегине жеткирилген.

Буга «Манас» эпосунун текстттеринде кеңири жолуккан Манасты сүрөттөөдө:

«Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериндин,

Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй.
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй,
Асмандагы ай-күндүн
Жаркынынан бүткөндөй…»- деген сыяктуу ж.б. көптөгөн ыр саптары таасын күбө. «Манастын» темасынын ар жактуулугун, мазмунунун тереңдигин, өзгөчө бийик көркөмдүк деңгээлин эске ала Ч.Айтматов бул чыгарманы кыргыз искусствосунун туу чокусу деп атайт.

Көптөгөн кылымдар бою эл башынан өткөн маанилүү окуялар, улам кийинки муундардын табылгалары менен мазмуну баюунун эсебинен "Манас» эпосунун окуялары арбып, камтыган маалыматтары кеңип, натыйжада терең мазмунуна, өзгөчө бийик көркөмдүк деңгээлине тете келүүчү өзгөчө чоң көлөмдүү чыгармага айланган. Көлөм жактан дүйнөдө «Манастын» теңдеши жок. Ал башка элдердин кеңири белгилүү эпосторунун эң зорлорунан да беш-он эселеп чоңдук кылат.

«Манас» эпосунун мыкты касиеттери-узак жылдар бою эл башынан өткөргөндөрдү чагылдырган терең мазмуну, чексиз кенен окуялары, уккандарга эстетикалык рахат тартуулаган көркөмдүгү, калктын алгылыктуу табылгаларын бүт ичине сыйлыгыштырып турган таалим-тарбия берүүчүлүк зор мааниси, бул чыгарманы кыргыз эли өзгөчө жогору баалап, ыйык туткан улуу мураска айландырган.

Кыргыздар «Манаска» өзгөчө зор маани бергендиктен жана калктын күндөлүк турмушунда бул чыгарма кеңири орун алгандыктан чет жерден келгендердин көзүнө эң алды менен ушул жомок чалдыгат, анын үстүнө ар бир кыргыз башка эл өкүлдөрүнүн алдында улуттук сыймыгы, баалуу мурасы, бетке тутар асыл мактанычы катары эң алды менен «Манасты» атайт.

«Манастын» айрым окуяларынын мазмуну 15-16- кылымдардын аралыгында эле кагаз бетине чийилгени "Мажму-ат-табарих» аттуу кол жазма аркылуу илимге белгилүү.

«Манас " эпосунун улуу мурас, теңдешсиз көркөм чыгарма катары профессионалдуу жазма адабиятка, искусствонун башка тармактарына үлгү болуучулук таасири күчтүү. Бул чыгарманын маанилүү идеяларына, таасирлүү образдарына шыктанышкан көптөгөн жазуучулар, акындар, композиторлор, сүрөтчүлөр ж.б. талант ээлери өз тармагы боюнча жаңы чыгармалар, образ-элестер жаратышат, көптөгөн чыгармачыл жаштар эпостун таасирлүү элес түзүү жактан үлгү алышат. Белгилүү кыргыз акыны А.Осмонов «Манас» эпосуна өзгөчө кызыгып, анын көптөгөн варианттары менен терең таанышкандыгы жана «Сагымбайдын ар бир сөзү бир аттык!»-деп улуу манасчы С.Орозбак уулунун талантынын күчүнө суктанганы, жогору баа бергени бекеринен эмес. «Манастын» материалдарынын негизинде «Манас», «Айчүрөк» опералары, көптөгөн драмалык чыгармалар жазылган, кинолор тартылган.

Күнү-түнү тил кезеп, таруудай чубуртуп, кумдай куюлтуп, айлап-жылдап түгөнбөгөн деңиздей чалкыган «Манастын» эл оозунан жыйналуу, кагаз бетине түшүү, китеп болуп басылып чыгуу таржымалы - өзүнчө бир чоң сабак, үлкөн тарых. Алгачкылардан болуп көңүл буруп, «Манас» дастанын манасчылардан жазып алууга, эл оозунан жыйноого демилге көтөрүп, Манас таануу илиминин чыйырын салган окумуштуу инсандарга, атуулдарга кыргыз урпактары таазим этүүгө милдеттүү.

«Манас» эпосунун традициялык сюжети, негизинен, бардык манасчылардын варианттарында бекем сакталат. Эпостун калыптанышы узак, татаал мезгилди ичине алат. Анткени кыргыз элинин тарыхы окуяларга бай, окумуштуулардын адилеттүү пикирлерине таянсак, кыргыздар − эң байыркы элдердин бири. «Манас» эпосунун сюжеттик өзөгүн чыгарманын башкы каарманы Манас баатырдын эпикалык биографиясы түзөт. Эпосто орун алган бардык окуялар Манас баатырдын образынын айланасында топтолгон, баатырдын эпикалык биографиясы менен тыгыз байланыштуу. «Манас» эпосунун мындай өзгөчөлүгүн академик В.М.Жирмунский сергек баамдап, негиздүү пикирин мындай билдирет: «Основная

композиционная особенность киргизской эпопеи, по сравнению с национальными эпическими циклами большинства других народов, заключается в последовательном проведении принципа генеалогической циклизации эпических сказаний вокруг центральной фигуры эпического монарха, являющегося в то же время первым богатырем своего народа, воплощением его героического самосознания» [33-б.]. Мындай өзгөчөлүк жеке гана «Манас» эпосуна мүнөздүү болбостон, түрк, монгол элдеринин баатырдык эпосторуна мүнөздүү көрүнүш экендигин академик В.М.Жирмунский баштаган окумуштуулар бир ооздон белгилеп келүүдө. «Манас» эпосу биографиялык циклизация принцибинде курулган эпикалык чыгарманын классикалык үлгүсүн түзөт. Эпосто баяндоо Манас баатырдын төрөлүшү менен башталып, анын өлүмү менен бүтөт. Манастын кереметтүү төрөлүшү, үйлөнүшү жана анын казаттары, уруу башчылары менен болгон чатагы, «Көкөтөйдү ашы» башкы өзөктүү окуяга баш иет. Андан кийинки окуялар генеалогиялык циклизация принциби боюнча уланып, баяндоо анын уулунун жана неберелеринин эрдик иштерине өтүп уланат. Мына ушул эпостун системалуу ырааттуу биримдиги узак, татаал көп стадиялуу өсүш жолду басып өткөн. Манас баатырдын эпикалык биографиясы акырындык менен толукталып, жаңы окуялар менен кеңейип отурду. Демек, Манас баатырдын классикалык образы узак, татаал эволюциялык өнүгүү процессинин натыйжасында ушул деңгээлге жеткен. Баатырдын кереметтүү төрөлүшү эпостун сюжетинин башталышы десек болор. Окумуштуу Р.Сарыпбековдун пикирине көңүл буруп көрөлү: «Эпостордогу каармандын образын түзүүгө киришүүдөгү биринчи кадам, адатта, анын төрөлүшүнүн өзүн баяндоо» [12-б.]. «Манас» эпосунун негизги мазмунун сырттан басып кирген кытай, калмактарга каршы кыргыз элинин боштондук күрөшү түзөт. Манас эр жеткенден тартып бүт өмүрүн согуштарда, ар кандай казаттарда өткөрөт. Бирок мындан элдин жай турмушу үрп-адат, салты эпосто орун албайт деген пикир туулбашы керек. Мисалы, «Манастын төрөлүшү», «Манастын Каныкейге үйлөнүшү» жана «Көкөтөйдүн ашы» өңдүү көлөмдүү бөлүктөрдө элдин жай турмушу, каада-салты, үрп-адаты кеңири сюжет түрүндө бөтөнчө көркөм баяндалганына күбө болобуз. Мына ушундай элдин жай турмушун сүрөттөгөн окуялардын бири - Манастын кереметтүү төрөлүшү. «Манас» эпосунда жалпы эле дүйнөлүк баатырдык эпосторго мүнөздүү болгон болочок баатырдын кереметтүү төрөлүшү бир катар салттык-сюжеттик мотивдер болуп эсептелет.

Баатыр жоого минер атсыз эрдик көрсөтө албайт, жоого минер атсыз баатырдын образы толук кандуу, бардык жагынан төп келген классикалык образдын деңгээлине жетиши мүмкүн эмес. Экинчиден, баатыр менен анын жоого минер атынын бир күндө туулушу жөн гана катардагы көрүнүш эмес. Баатыр менен анын атынын тагдыры ажырагыс деген маани-маңызы терең түшүнүк камтылган. Ошондой эле баатырдык эпостордо, жалпы эле дүйнөлүк фольклордо кеңири тараган бекем туруктуу салтка айланган дагы бир олуттуу, маанилүү салттык сюжеттик мотив бул - болочок баатырдын тентек болушу, аны койчу же уйчу болуп тарбияланышы.

С.Каралаевдин вариантында бул мотив мындай сүрөттөлөт: Жети жаштан сегиз жаш, Бала чыгып келгенде, Күйүп турган чок болду. Кырк үйлүү кыргыз ичинде, Мындай тентек жок болду [59-б.]. Жакып баласынын тентектигин жактырбай, чочулап, капаланып, кооптонуп, тынчы кетет: «Сенин тентектигин сында жок, Теңдешип союл чабууга, Теңиз кыргыз мында жок . Балам, биз тентип келдик Алтайга» [60-б.] – деп, баланын шоктугуна, тентектигине Жакып наалып, мал жанымдын баарын түгөтүп бүттү деп өзүнүн малга кароо, битир экендигин билдирет (60-бет). Ал эми акылман көрөгөч, даанышман Бакай баланын тентектигине, шоктугуна кубанып, келечекте эл, жер коргогон баатыр болоруна көзү жетип, Жакыпты жемелеп турган жеринен мисал келтирип көрөлү: Ой, ой Жакып, ой Жакып, Тамашаңды кой, Жакып. Береке ушул, бел ушул Калмак турмак канчага, Кыргын салар шер ушул, Эркек бала шок болсун, Мал багар уул болгончо, Бар болгуча жок болсун! [62-б.]. Ошондой эле дүйнөлүк эпостордо кеңири тараган дагы бир салттык-сюжеттик мотив болочок баатырды койчу же уйчу тарбиялашы С.Орозбаковдун вариантында мындай сүрөттөлөт. Мал азабын балага, Бир тарттырып көрөлү. Жайлоодогу койчуга, Алты ай малай

берели. Эркелетип отурбай катыштырып көрөлү. Ошпур деген койчу бар, Оңдоп койсун ошолор» [91-б.]. Түрк-монгол элдердин баатырдык эпосторунда болочок баатырдын биринчи эрдиги да өзүнчө салттык сюжет болуп баяндалат. Мисалы, «Алпамыш» эпосунда жети жашында, «Урак жана Мамай» эпосунда тогуз жашында, С.Орозбаковдун вариантында Манас тогуз жашында, ал эми С.Каралаевдин вариантында он эки жашында биринчи эрдигин көрсөтөт. Бул мотив В.Радлов жазып алган вариантта баатыр алты жашында деп эскертилет. «Маджму ат-таварихте» он эки жашында деп айтылып калган варианттар да жок эмес.

Баатырдык эпосто алты, тогуз, он эки жаш эпикалык сан катары бөтөнчө маани-маңызга ээ болуп, баланы баатыр деп эсептөөгө толук негиз бар деп эсептешет. Жоокерчилик доордо жаш балдардын ата-агалары менен жоого каршы аттанышы - реалдуу көрүнүш. Мына ушундан тартып Манас баатырдын кыргыз элинин каардуу душманы болгон калмак, кытайларга каршы боштондук күрөшү башталат. Бул күрөш «Чоң казатта» Манастын өлүмү менен аяктайт. Манастын биринчи баатырдык эрдиги кыргыз элин бириктирип, аны көз каранды эместигин коргоого мүмкүндүк берет. Манас кырк чоро күтүп, чоролорунун сунушу менен аны кан көтөрүшөт. Ошентип, Манасты ак кийизге салып, алтын такка мингизип, кан көтөрүшөт. Улуу окумуштуу ойчул Платондун устаты Сократ айткандай, «Билген адам эл башкарыш керек». Мына ушуну менен Манастын образына карата «кан», «падыша», «султан» деген туруктуу эпитеттер көркөм каражат катары кеңири колдонулат. А чынында, Манастын образында кандык бийлик, мансап-байлыкка умтулуу, өзүмчүлдүк, өз башынын кызыкчылыгын бийик коюу өндүү терс сапаттар жок. Эпосто Манас элдин кызыкчылыгы менен жашаган катардагы эле каарман катары сүрөттөлөт. Манас чоролору менен бирге жатып, бирге туруп, бардык кыйынчылыктарды тең бөлүшөт. Манас чоң казатка баратканда он башы Тазбайматтын карамагында катардагы жоокер болуп барат. «Манасты унуткан Тазбаймат» деген ылакаптын да өзүнчө чоң олуттуу мааниси бар. Демек, Манас - элдин урмат сыйына ээ болгон чыныгы элдик баатыр. «Манас» эпосунда Манас баатырдын кереметтүү төрөлүшүн шарттаган салттык- сюжеттик мотивдер: баласыздык, кереметтүү түш, түштү жоруу, кереметтүү бойго бүтүү, жолборстун жүрөгүнө талгак болуу, болочок баатырдын кереметтүү төрөлүшү, балага ат коюу, тентек болушу, аны уйчу же койчу тарбиялашы, биринчи эрдиги, кырк жигит күтүп кан болушу. Мына ушул салттык-сюжеттик мотивдер, негизинен, М.Чокморовдун вариантында да бекем сакталган. М.Чокморовдун айтуусунда Манас жалпы эле мусулмандардын коргоочусу, жактоочусу, бириктирүүчүсү, алардын эркиндиги үчүн күрөшкөн баатыр катары айтылат. М.Чокморов башка манасчылардан айырмаланып, Манасты колдогон кырк чилтен, кайыптарга бөтөнчө басым менен көңүл бурат. Аны жырткыч айбандар колдойт. Манастын алгачкы эрдиги менен анын оолуккан жиндилиги токтолуп, оң жолго түшкөнү төмөнкүчө баяндалат: Ошо Манас кайран эр, Жиндилик аты өчүптүр. Баатыр болуп токтолуп, Башына сыймык толуптур. «Манас» эпосундагы салттык-сюжеттик мотивдин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү жөнүндө окумуштуу С.Бегалиев өзүнүн «Манас» эпосу» аттуу эмгегинде төмөнкүдөй пикирин билдирет: «Эпосто традициялык сюжеттен тышкары традициялык поэтика, композиция, көркөм ыкмалар бар экендиги белгилүү. Манасчылар эпостун ушул жалпы олуттуу белгилерин өздөштүрүшөт. Ырас, эпостун традициялык белгилерин механикалык түрдө кабыл алышпайт, көп жерлерин оңдойт, өзгөртөт, кеңейтет же кыска схема түрүндө баяндашат. Бул процессте ар бир манасчынын жеке шыгы таланты, көз карашы, ишеними чечүүчү мүнөзгө ээ» [25-б.]. Жалпысынан, «Манас» баатырдын кереметтүү төрөлүшү, балалык чагы белгилүү манасчылардын бардыгында негизинен үндөш, жакын, окшош деген бүтүм чыгаруу туура болор. Бул бөлүмдөгү салттык-сюжеттик мотивдер айтуучунун шыгына, талантына, көз карашына жараша айрым бир сюжеттик өзгөчөлүктөр менен, бирок салттык-сюжеттик мотивдердин маани-маңызы, формасы, көркөм ыкмасы, жалпыга белгилүү баатырдык эпоско мүнөздүү традициясы бекем сакталганына күбө болобуз. Ал эми М.Чокморовдун вариантындагы мифтик-диний мотивдер, В.М.Жирмунский адилеттүү баса белгилегендей, кийин кирген катмар катары бааланууга тийиш. Эпостун баатырдык духуна,

идеялык-мазмунуна анча олуттуу таасир этпейт деген ойдобуз. «Манас» эпосунун сюжеттик өзгөчөлүктөрүн ачуу - атайын терең илимий иликтөөнү талап кыла турган олуттуу маселе.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу». Китепте: “Манас”, Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. 1-китеп -Ф.,1978.
2. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. -М.,1962. - 287-бет. 3. Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манас». -М., 1962.
3. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Л., 1974.
4. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас». -Ф:, Илим, 1980. - 278-бет. 6. Кыдырбаева Р.З. Сказительское мастерство манасчи. -Ф., 1984.
8. Кыдырбаева Р.З. Эпос «Манас»: генезис, поэтика, сказительство. -Б., 1996. –б. 393.
9. Кыргыз адабиятынын тарыхы 1, 2, 3-том. -Б., 2002.
10. «Манас» Кыргыз элинин баатырдык эпосу 1-китеп /С.Каралаевдин варианты боюнча -Ф.: Кыргызстан, 1984.
11. «Манас» - Кыргыз элинин баатырдык эпосу 2-китеп /С.Каралаевдин варианты боюнча – Ф.: Кыргызстан, 1986.
12. «Манас» - Кыргыз элинин баатырдык эпосу 1-китеп /С.Каралаевдин варианты боюнча – Б.: Кыргызстан, 1995. – б. 446.
13. «Манас» - Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп /С.Орозбаковдун варианты боюнча - Ф.: Кыргызстан, 1978. –б. 295.
14. «Манас» - Кыргыз элинин баатырдык эпосу. М.Чокморовдун варианты боюнча. -Б., 1995. –б. 334.
15. «Манас» - кыргыз элинин баатырдык эпосу. С.Орозбаковдун варианты боюнча академиялык басылыш. 1-китеп - Бишкек: Кыргызстан, 1995. – б. 566.

УДК: 398

КОҢШУ ЖАШАГАН ЭЛДЕРДИН “МАНАС” ҮЧИЛТИГИ МЕНЕН ТААСИРЛЕНИШИ

Зулпуев А.З., ф.и.к., доцент
Ош технологиялык университети

ВЛИЯНИЕ ТРИЛОГИИ «МАНАС» НА ЖИВУЩИЕ ПО СОСЕДСТУ НАРОДЫ

Зулпуев А.З., к.ф.н., доцент
Ошский технологический университет

THE INFLUENCE OF THE TRILOGY "MANAS" ON NEIGHBORING NATIONS

Zulpuev A.Z. c.f.s., associate professor
Osh Technological University

Аннотация: *Макалада элдин улуулугунан кабар берген мурас, эң сейрек кездешүүчү дүйнөлүк поэтиканын эстеликтеринин бири жана кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган көркөм чыгарма - «Манас» эпосунун тектеш элдердин адабий чыгармачылыгына тийгизген таасири ачып көрсөтүлгөн.*

Аннотация: *В статье раскрывается влияние эпоса “Манас” на литературное творчество родственных народов являющегося наследием, повествующим о величии кыргызского народа, одним из рабочайщих памятников мировой поэтики, созданным творческим гением кыргызского народа.*

Abstract: *The article reveals the influence of the epos “Manas”on the literary arts of the fraternal peoples, which is a heritage that tells about the greatness of the Kyrgyz people, one of the most rarely found heritage of world poetics, a work of art created by the creative genius of the Kyrgyz people.*

Түйүндүү сөздөр*: кыяматтык дос, көркөмдүк, миф, этнография, маданият, кол өнөрчүлүк, реалдуу турмуш, тектеш эл.*

Ключевые слова: *закадычный друг, художественность, миф, этнография, культура, ремесло, реальная жизнь, родственные народы.*
Key words*: bosom friend, art, myth, ethnography, culture, craft, real life, related people.*

Өзүнүн өсүш жолунда, кылымдардын тереңине сүңгүп кирген тарыхында узак, татаал кылымдарды башынан өткөргөн кыргыз эли эпикалык маданияттын эң бийик үлгүлөрүн жаратууга жетишкен. Коңшу жашаган элдердин адабияты, маданияты бири-бири менен канатташ өнүгүп, өз ара таасирленген.

Зор көлөмдүү "Манаска" салыштырмалуу гана "кенже" деп аталган эпосторубуздан алсак, "Эр Төштүк" эпосу казак, татар элдеринде да айтылат. Ал эми "Эр Төштүктү" "Манас" эпосу менен доорлош чыгарма дешет. Башкы каармандар Манас жана Төштүк баатырлар "Манас" үчилтигинде кыяматтык достор болуп айтылат. Орто Азия жана казак элдеринин оозеки адабиятынын ар бири тарыхтын кайсы бир доорун чагылдырып, адамдар менен элдердин көп кырдуу тагдырын, турмуштун сан-түркүн сай-салаасын санаттайт. Ар биринин өзүнө гана таандык оригиналдуу окуясы, мазмуну бар. Бирок булардын ичинен чалкыган мухиттей зор көлөмү менен да, кыргыздын байыркы убактардагы турмушун, үрп-адаттарын, эстетикалык табияты менен этикалык түшүнүктөрүн, дүйнөгө, коомго, жаратылышка карата мамилелерин, диндик ишенимдерин, медициналык, географиялык, астрономиялык билимдерин, психологиясын камтыган терең мазмуну менен да айырмаланып турган "көрсө көз тойбос, укса кулак тойбос" укмушу – бул, албетте, "Манас" эпосу. "Манастын" темасынын ар жактуулугун, мазмунунун тереңдигин, өзгөчө бийик көркөмдүк деңгээлин эске ала Ч.Айтматов бул чыгарманы кыргыз рухунун туу чокусу деп атайт. "Манас" эпосуна таандык негизги мыкты касиеттерди-узак жылдар бою эл башынан өткөргөндөрдү чагылдырган терең мазмунун, берген маалыматтарынын өзгөчө кенен чегин, уккандарга эстетикалык ыракат тартуулаган көркөмдүк деңгээлинин кол жеткис бийик үлгүсүн, байыркы элдердин бири болгон түптүү калк кыргыздардын узак тарыхый жолундагы бүткүл алгылыктуу табылгаларын ичине сыйгызып турган казыналык маанисин, теңдешсиз зор көлөмүн эске алганда, аны адам баласы жасаган укмуштардын катарына кирүүчү, кыргыз эли жараткан уникалдуу керемет-укмуш десек арзыйт.

«Манас» эпосунун байыркы сюжеттик тутуму башка элдердин оозеки адабиятына тикеден-тике таасир этпесе да чыгармачылык алакада болгон эпос айтуучулар тарабынан кыйыр таасирлер алынган болуусу мүмкүн. XIX кылымда жашап өткөн залкар манасчы Акылбек эпосубузду калмактардын арасына барганда калмак тилинде да айткан экен деген маалыматты окумуштуу Ы.Абдырахманов билдирген. Ал эми калмак элинин "Жангар" эпосу баатырдык жомок болуп анда да "Манастагы" Коңурбайдын образы сыяктуу Хонгор баатырдын образы берилген. Бул жагдайда кыргыз эпосундагы белгилүү жана майда көркөм деталдарды, каражаттарды изилдеп, аларды башка түрк элдеринин эпостору менен салыштырып чыгуу өзүнчө кызыгууну туудурмакчы. Мындай изилдөө коңшу жашаган, тектеш элдердеги эпостордун жаралуусу, бири-бири менен байланышы, поэтикалык ыкмалары кайсы доорго туура келери жана эпостордун өзүнчөлүгү боюнча түшүнүк алып, аларды аныктоого жардамдашат.

Түрк элдеринде илгери жаратылышка, тегерегиндеги айбанаттарга адамдын касиетин ыйгаруу, аларды жандандыруу түшүнүктөрү кеңири тараганы белгилүү, алар элдердин мифтик көз карашын чагылдырганын айгинелеп турат.

«Манас» эпосу элдин ой - тилегин, көңүл көйгөйүн билдирүү менен бирге гуманисттик моралдын жарчысы катарында тарыхыбыздын узак катмарында өзүнүн өнүгүүсүн токтоткон эмес. Көчмөн турмуштун өтө кыйын шарттарына байланыштуу руникалык жазуусун жоготуп алган кыргыз эли руханий маданиятын оозеки чыгармачылыкка топтоштуруп, аны жогорку чеберчиликке чейин өнүктүргөн. Эпостогу көркөм дүйнө таануу элдин акылы менен адамдардын бир канча муунунун оозеки сөз тажрыйбасынан топтолгон.

Элдин руханий мурас проблемаларына этият мамиле жасоо керек деп ойлойбуз. Окумуштуу - этнограф С. Абрамзондун кыргыз элинин уруучулдук катмарын изилдеген

эмгегин зыяндуу деп табышканы, албетте, туура эмес. «Манас» эпосундагы душман этностор Кытай менен болгон мамилелерге байланыштуу бирде «калмак», бирде «кытай» этносу деп аталып келген. Аягында Манастын татыктуу душманы эр жүрөк Коңурбайдын образы өтө коркунучтуу образ катары интерпретацияланып келген.

«Манас» эпосу көп катмардуу, анын бизге чейин келип жеткен салттуу тексттери узак «жолдо» көп өзгөрүүлөргө учурагандыгы талашсыз факт. Эпостун көркөм формасынан алгачкы коомдук уруучулук түзүлүштөн эле мамилелерин сактап жүргөн легендалар менен мифтерди да, алгачкы феодалдык мамилелердин элементтерин да көрүүгө болот. Бардык ушул этаптарда жакшылык менен чындык өңдүү эң жогорку идеяга болгон элдин түшүнүгүнүн мөөрү басылган. Эпостун калыптануу жана пайда болуу процессин айкын-ачык түшүнүү үчүн аны кайсыл тарыхый, мезгилдик чек арада пайда болгондугуна байланыштуу себептерди карап чыгуу керек. Эпостук материалдар менен бирдикте эле ушул маселенин башын ачып алууда фольклор илими менен байланышкан этнография, археология, лингвистика, антропология илимдери өтө чоң роль ойнойт. Мына ушул илимдердин өнүгүү баскычтарынын азыркы этабында кыргыздар Борбордук Азия аймагында жашап келди беле же Тянь-Шань кыргыздары Енисей аймагындагы байыркы кыргыздардын тукумун улантуучуларбы деп талаш-тартыш кылуу кыйын.

Эгерде айрым фактыларга, жыйынтыктарга үстүрт көз жүгүртүп көрсөк, төмөнкүдөй көрүнүш тартылат. Этногенетикалык бүтүмдөргө караганда кыргыз элинин калыптанышынын эң эле кубаттуу ролу борбордук азиялык элементке таандык, кыргыздардын азыркы мезгилдеги антропологиялык тиби биздин эранын 2-жылынын башталышында калыптанган деген божомолдор бар.

«Казак, кыргыз сыяктуу калктар, ар түркүн алтай тобундагылар, түштүк-сибирь антропологиялык типке таандык», - деп жазган окумуштуу И.М. Золотарева. Байыркы кыргыз маданияты менен борбор азиялык кыргыздардын ортосундагы көп сандаган материалдык да, руханий да жалпылык бар экенин табышкан. Мисалы, алтайлыктар менен кыргыздардын элдик жыл сүрүүлөрүнөн, элдик оюндары менен медицинасынын, музыкалык аспаптарынын, көркөм кол өнөрчүлүгү менен оозеки чыгармаларынын окшоштуктарын, ошондой эле мундуз, дөөлөс, могол, меркит, найман, кыпчак аттуу урууларды алтайлыктарда да бар экендигин ачышкан.

«Манас» эпосунда реалдуу турмуш, тарыхый окуялар кыргыз элинин тагдырына байланыштуу чагылганы талашсыз. «Манас» эпосу кыргыз улутунун тарыхын, турмушун, салт-санаасын тааныта турган энциклопедия болуп эле калбай, кыргыздын руханий дүйнө тарыхын, кыргыздын дилин, дүйнөнү аңдап билүү, табиятты таанытуудагы түшүнүктөрүн тааныта турган кыргыз рухунун энциклопедиясы болуп эсептелет.

Бул макалабызда эпостун тектеш элдердин адабий чыгармачылыгына таасирин ачып көрсөтүүгө аракеттендик.

“Манас” эпосу – дүйнөлүк маданияттын казынасына кошулган кайталангыс салым. Ошондой эле ал - элдин улуулугунан кабар берген мурас, эң сейрек кездешүүчү дүйнөлүк поэтиканын эстеликтеринин бири жана кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган көркөм чыгарма. Эпос адам акылын тандырар көркөм дүйнө, миңдеген жылдарга саймаланып калган кыргыздын өмүрү, жан-дүйнөсү жана турпат бейнеси, жок болуп кетпөө жөнүндөгү улуу сабак, элди өз укум – тукумуна таанытып туруучу нуска, адамдардын түпкү таламына ыңгайлашып кызмат өтөп, өзгөрүп, көп нерсени тулку боюна сиңирип ала турган, сенектикти билбеген, улам толукталып турган өнөр, ата-баба табылгаларынын казынасы, рухий курал, элдик жана биримдик жөнүндөгү улуу насаат болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, «Манас» үчилтиги элдик оозеки чыгармачылыктын дүйнөлүк казынасында өзгөчө орунга ээ. Анын көптөгөн мотивдери, образдары байыркы түрктөрдүн доорунда калыптанып түптөлгөн жана ошол алыскы мезгилдеги ишенимдер, үрп-адат, салт-санаа менен генетикалык байланышы бар деп болжолдоого болот. Кийин тектеш элдер өзүнчө улут болуп кеткен менен тилдик тектештик, маданий, фольклордук жалпылык сакталып калган жана элдик оозеки адабиятында чагылдырылган.

Адабияттар:

1. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. —Фрунзе, Илим, 1981.
2. Джайнакова А. «Семетей» эпосунун тарыхый — генелогиялык негизи — Фрунзе: Илим, 1982.
3. Джайнакова А. «Сейтек» — «Манас» трилогиясынын корутунду бөлүгү.— Фрунзе. Илим. 1984.
4. «Манас» энциклопедия. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы «Мурас» илимий пропогандалык ишкер долбоору. II том. –Б.: 1995.

УДК:165.9

МИФОЛОГИЯ КАК СПОСОБ ОСВОЕНИЯ МИРА

Итигулова Жылдыз Кайбалиевна, к.ф.н., доцент,
Кочкорова Динара Ашырбаевна, к.ф.н., преподаватель
Ошский государственный университет

МИФОЛОГИЯ ДҮЙНӨНҮ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН ЖОЛУ КАТАРЫ

Итигулова Жылдыз Кайбалиевна, ф.и.к., доцент,
Кочкорова Динара Ашырбаевна, ф.и.к., окутуучу
Ош мамлекеттик университети

MYTHOLOGY AS A WAY OF MASTERING THE WORLD

Itigulova Zhyldyz Kaibalievna, c.f.s., associate professor,
Kochkorova Dinara Ashyrbaevna, c.f.s., lecturer
Osh State University

Аннотация: *Статья посвящена роли и месту мифологии в освоении мира человеком. Миф, имея рациональную и иррациональную стороны, обеспечивает наибольшую полноту освоения мира. Мировозрение древнего общества, совмещая в себе как фантастическое, так и реалистическое восприятие окружающей действительности, способствовало пониманию человеком природных закономерностей.*

Аннотация: *Макала адамдын дүйнөнү өздөштүрүүсүндөгү мифалогиянын ролу менен ордуна арналган. Рационалдуу жана иррационалдуу жактарга ээ болгон миф дүйнөнү бир топ толугураак өздөштүрүүнү камсыздайт. Байыркы коомдогу дүйнөгө болгон көз караш курчап турган чындыкты фантастикалуу жана реалдуу кабылдоону өзүнө камтуу менен адам табият мыйзам ченемдүүлүктөрүн түшүнүсүнө өбөлгө түзгөн.*

Abstract: *The article is devoted to the role and place of mythology in mastering of the world by man. Myth, with its rational and irrational sides, provides the most complete development of the world. The worldview of the ancient society, combining both fantastic and realistic perception of the surrounding reality, contributed to the human understanding of natural laws..*

Ключевые слова: *мировоззрение, мифология, рационализм, иррационализм, сознание, мироощущение, мировосприятие, миропонимание.*

Түйүндүү сөздөр: *дүйнөгө көз караш, мифология, рационализм, иррационализм, аң-сезим, дүйнө туюу, дүйнө түшүнүү, дүйнө кабылдоо.*

Key words: *worldview, mythology, rationalism, irrationalism, consciousness, world perception, world perception, world vision.*

Любой человек в своей жизни нуждается в ясных и четких представлениях об окружающем мире, и поэтому он создает собственное мировоззрение. Мировоззрение представляет собой очень сложный и богатый пласт духовного мира человека, имеющий огромное жизненно-практическое значение. Его структура и содержание не исчерпываются какими-нибудь отдельными сведениями об окружающем мире. Мировоззрение представляет собой мысленный образ мира.

Оно вступает необходимым условием существования человека в окружающем мире: вносит ясность в человеческие знания о мире, определяет отношение к этому миру, вступает средством ориентации в мире и т.д. Мировоззрение человека не сможет сформироваться вне его духовно-практической деятельности, развития науки и техники, влияния культурной и иной среды. Следовательно, мировоззрение – это не только результат, итог, но и необходимое условие для деятельности человека, ориентации во внешнем мире и изменении его. Без мировоззрения человек не сможет стать личностью, т.е. социальным и культурным существом, которое ведет осмысленный, целеустремленный и ответственный образ жизни [1].

Самой древней формой является мифологическое мировоззрение. Мифология – форма общественного сознания, мировоззрение древнего общества, которое совмещает в себе как фантастическое, так и реалистическое восприятие окружающей действительности [2]. Немецкий философ Г.Гегель замечал, что первые мифы были проявлением бессилия разума перед окружающим миром, его стихиями и загадками.

Как известно, уже в условиях родовой общины, всецело зависимой от природы, человек стал воздействовать на природный процесс, приобретая опыт и знания, оказывающие влияние на его жизнь. Окружающий мир постепенно становится предметом деятельности человека. Свое отношение к миру он не осознавал и, естественно, не мог выразить в теоретических формах. Выделение человека из окружающего мира сопровождалось различными магическими обрядами, символизировавшими его стремление к соединению с природой.

Развитие практической деятельности человека предполагает совершенствование его способности предвидения, основанной на наблюдении определенной последовательности событий и, таким образом, постижении некоторых закономерностей природных явлений. Этот процесс зависел от многих внешних обстоятельств и внутренних условий, характерных для определения областей и общностей. К важнейшим моментам, влияющим на ход этого процесса, относится необходимость объяснять и воспроизводить результаты познания. Развитие языка, и прежде всего появление абстрактных понятий, является важным свидетельством формирования теоретического мышления и складывания предпосылок для возникновения общих умозаключений, а тем самым и для философии.

Люди с незапамятных времен стремились найти ответ на вопросы, что такое жизнь, когда она возникает и почему кончается. Подобные вопросы, даже если ответы на них были самыми фантастическими, предполагали существование причинной зависимости и наличие весьма сложных представлений о пространстве и времени. В частности, представление о времени возникало из понимания как конечности человеческого существования, так и постоянства движения небесных тел, время же измерялось длительностью растительного цикла. Такое представление претерпело значительное развитие уже в древнейшие времена. Об этом говорят некоторые космогонические мифы, где время выступает как мера ценности. Только то, что вечно, может быть совершенно. Вечность является атрибутом божественного существования и действия.

Примитивное понимание природных закономерностей, проецируемое на отношения в обществе, весьма долго существовало во взглядах на мир. Однако обыденные представления под влиянием расширяющегося опыта получали новое содержание, а углубляющееся познание окружающего мира и человеческого общества ускоряло этот процесс. Несмотря на сущности мифов, мифологию вообще необходимо рассмотреть как способ освоения мира.

С древних времен люди в процессе своей жизнедеятельности, воспринимая и отражая окружающую действительность, при этом постоянно улавливая связь между явлениями и вещами, расширяли, углубляли свои познания о внешнем мире. Не обладая исчерпывающими знаниями о действительности, но имея в своем распоряжении такие способности, как творческое воображение, умение и склонность к обобщению, испытывая вполне понятный, естественный страх перед неопознанной, часто непредсказуемой

природой, люди посредством фантазий одухотворяли силы стихии, делая их как бы и в собственном воображении, восприятии.

Именно из этих составляющих возникает миф, который по определению Ф.Х. Кессиди, есть «особый вид мироощущения, специфическое, образное, чувственное, синкретическое представление о явлениях природы и общественной жизни, самая древняя форма общественного сознания» [3].

Мифологическое сознание возникает как следствие попытки осмыслить, понять мир и, в конце концов, становится одним из способов его освоения, постижения. Оно исторически первая целостная картина мира, которая позволила человеку осознать себя, определить свое положение в мироздании, как бы вписаться в него и наполнить свое бытие смыслом, а свое существование – целесообразностью. Легко понять в мифах факт осознания человеком себя и своего места в мире. Мифология одновременно есть и результат, и процесс постижения мира.

Мифологическое сознание - способ понимания и освоения природной и социальной действительности на ранних стадиях общественного развития. Оно давало такую картину мира, в которой легко было ориентироваться, находить свое место в нем, знать свое предназначение и т.д. В этом-то состоит мировоззренческая природа мифа и его целесообразность: для мифологического сознания древнего человека вообще не существует чего-либо непонятного, неясного. Ему было чуждо ощущение своего незнания. Ему казалось, что он знает все. Для него мифология была полным и законченным знанием о мире.

Мифологическому сознанию древнего человека свойственны нерасчлененность мышления, очеловечивания природы, одушевление космоса и вместе с тем разграничение раннего героического прошлого и текущего настоящего. Миф выступает как способ отражения мира в сознании человека, характеризующийся чувственно-образными представлениями об окружающем мире. В этом смысле он включает в себя совокупность сведений, преданий, норм, обрядов, верований, в которых делались попытки дать ответ на происхождение и устройство мира, происхождение человека и его рода. Миф регламентировал поведение членов рода, обеспечивал гармонию в отношениях между миром и человеком, природой и обществом, регулировал взаимоотношения между родами и племенами, объясняя различные явления природной и социальной жизни – дождь, снег, землетрясение, войну, семью и т.д. Миф – не идеальное понятие, не идея, это сама жизнь. Для мифического субъекта – это есть подлинная жизнь со всеми ее надеждами и страхами, ожиданиями и отчаяниями, со всей ее реальной повседневностью и личной заинтересованностью. Миф всегда жизнен, эмоционален, практичен. И даже такое наивное восприятие мифа, выраженное в сказаниях, эмоциях, образах формировало мироощущение человека. Оно характеризовалось не только наивностью, но и антропоморфизмом – употреблением природных явлений человеку, гилозоизмом - одушевлением неживого и другими специфическими характеристиками.

Конечно, миф нельзя рассматривать как источник исторической информации, потому что каждый миф или его персонаж выдуман от начала до конца, но тем не менее, миф представляет интерес для научного анализа. Прежде всего, изучение мифов ценно с культурной точки зрения. Рассматривая самые примитивные мифы и, сопоставляя их с более логически и исторически обоснованными мифами, мы можем проследить зависимость сложности мифов от уровня культурного развития народа. Миф – это, прежде всего, мировоззренческий отпечаток, свойственный определенному историческому периоду в развитии народа или всего человечества. Недаром М. Мамардашвили пишет: «Миф – это упакованная в образах и метафорах и мифических существах многотысячелетняя коллективная и безымянная традиция» [4].

Следует отметить некоторые черты мифологического мировоззрения: во-первых, является социально-антропоморфным: окружающий мир осмысливается в соответствии со свойствами человека и общества. Во – вторых, мифологическое мировоззрение отличается исключительной тотальностью, целостностью. Мир, представленный в нем, несмотря на

смутность, представляет собой целостную картину. В – третьих, мифологическое мировоззрение воспринимает мир как изменчивый, возникающий и постоянно изменяющийся.

Миф объединил в себе зачатки знаний, религиозных верований, эмпирических взглядов и т.д. Он выступал как единая, нерасчлененная, универсальная форма сознания. Миф выражал мироощущение, мировосприятие, миропонимание людей той эпохи, в которую создавался.

В мифологическом сознании природа, общество и человек представляет собой единое и неразрывное целое, связанное множеством нитей взаимодействия и взаимопонимания. С помощью мифа прошлое связывалось с настоящим и будущим, обеспечивалась духовная связь поколений, закреплялась принятая в раннем обществе система ценностей, поддерживались и поощрялись определенные формы поведения, оформились коллективные представления того или иного народа об окружающем мире и месте в нем человека.

В мифе имеются две стороны: рациональная и иррациональная. Они обеспечивают наибольшую полноту освоения мира, так как рационализированный подход предполагает аналитическую дифференцирующую точность, а иррациональный – целостность. С одной стороны, миф включал фантазии, религиозные верования, с другой стороны эмпирические знания, обобщения многолетних наблюдений, здравый смысл.

Литература:

1. Горбачев В.Г. Основы философии. –Москва 2008 –С.9.
2. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу. – Москва 1972.-С.41 .
3. Мамардашвили М.К. Необходимость себя. – Москва 1996. - С.12.
4. Якушев А.В. Философия в схемах. – Москва 2000.-С.4.

УДК: 81.(575.2)

С.ЭРАЛИЕВДИН ЛИРИКАСЫНЫН ТЕМАТИКАСЫ ЖАНА АКЫНДЫК ЖАҢЫЧЫЛДЫГЫ

Кадырбек кызы Нуркыз, Адиева Айжамал
aieles@list.ru Ош мамлекеттик университети

ТЕМАТИКА И ПОЭТИЧЕСКАЯ НОВИЗНА ЛИРИКИ СУЙУНБАЯ ЭРАЛИЕВА

Кадырбек кызы Нуркыз, Адиева Айжамал
aieles@list.ru Ошский государственный университет

THEME AND NOVELTYOF THE POEMS OF SUYUNBAYAERALIEV

Kadyrbek kyzy Nurkyz, Adieva Ayjamal
aieles@list.ru Osh State University

Аннотация: *Бул илимий макалада кыргыз адабиятынын классик акыны жана котормочусу Сүйүнбай Эралиевдин философиялык тематикадагы лирикасын талдоого алуу аркылуу анын өзү түзгөн адабий мектебинин артыкчылыктары, өзгөчөлүктөрү жана ал аркылуу кыргыз поэзиясын дүйнөлүк мейкинге аралатуу аракети анализделет. Макалада акындын 70-жылдардагы ырларына токтолдук. Анткени дал ошол мезгилде С.Эралиев өзүнүн дүйнө, жашоо, өмүр тууралуу ырларын жараткан. Айтылган өзгөчөлүк менен адабий табылгасын айкындоо үчүн бир катар адабиятчылардын пикири колдонулду.*

Аннотация: *Целью статьи является анализ философской лирики великого поэта-классика Суюнбае Эралиева, которое выражает мировозрения кыргызского народа. Проанализированы стихи, написанные в 70-е годы XX века. С.Эралиев смог создать своеобразную школу в кыргызской профессиональной поэзии. Философские выводы поэта заставляют читателя посмотреть на жизнь с другого ракурса.*

Abstract: *The purpose of the article is to analyze the philosophical lyrics of the great classic poet Suyunbaye Eraliev, which expresses the worldviews of the Kyrgyz people. Analyzed poems written in the 70s of the XX century. S. Eraliev was able to create a kind of school in Kyrgyz professional poetry. The philosophical conclusions of the poet make the reader look at life from a different angle.*

Түйүндүү сөздөр: *кыргыз поэзиясындагы философиялык ырлар, индивидуалдуу ойлоо манерасы, профессионалдык поэзиянын өзгөчөлүгү.*

Ключевые слова: *философские стихи в кыргызской поэзии, индивидуальный стиль мышления, особенность профессиональной поэзии, манера индивидуального мышления.*

Key words: *philosophical poems in Kyrgyz poetry unique way of thinking, feature of professional poetry.*

Орустун улуу сынчысы В.Г.Белинский: «Поэзия – бул чырайлуу кыз жүзүнүн уялчаак албуут кызгылты, деңиздей, көк асмандай моймолжуган көзүнүн назик жаркыны, же анын кара көзүндөгү өткүр оту, анын мрамор мүрүсүндөгү чачынын тармалы, анын назик көкүрөк деминин толкуну, анын кубулжуган үнүнүн гармониясы, сыйкырдуу сөзүнүн обону, тулку бой сымбаты, ажайып кыймылынын сыйкыры…» [1] деп жазган экен.

В.Белинскийдин бул сөзү өзүнө чейинки муун жана замандаштары А. Блок, А. Пушкин, Ф.Тютчевдин поэзиясынан алган таасири, ага берген баасы ошондой эле келечектеги акын-классиктерге койгон талабы эле. Чынында поэзия адамдын мейкинине ченем жетпеген сезим-туюмдарынын оргуган тунук булагы болуусу шарт. Акын ыр жаратып өз сезим-туйгусун төгүп, башкаларга эстетика тартуулап, же кооз сөздөрдү уйкаштырып коюп эч качан бийиктикке жетпейт. Акын адамдын төрөлгөнүнөн өлгөнүнө чейинки дүйнө кабылдоосун, ички дүйнөсүн, ошолор жашап туруучу турмуш чындыгын бүркүт сымал бийиктиктен карап, анын ар бир деталына чейин баамдап-сезип, анан эч качан жалган айтпай, жалаң чындыкты көркөм ой жүгүртүүнүн элегинен өткөрүп, сөз кудурети менен ар бир окурмандын ички сезимин чечмелөөгө тийиш. Көрүп турасыз, бул оңой-олтоң иш эмес.

Ушул талаптын чекитинен туруп кыргыз поэзиясына көз чаптырсак, адегенде көзгө урунчуусу тирүү - классик С. Эралиев деп айтууга болот.

“Баарын таштап, туума болуп энеден,
Окшоп жалаң музыканын бир деми.
Баскан сайын нур төгүлүп денеден,
Барат мына сулуу сууга киргени.

Айлуу бийик тескей окшоп далысы,
Бели кымча толор-толбос тутамга.
Болсо ушундай өлбөстүктүн дарысы,
Таалайына бир кылт этип жутканга.” (Сулууга)

Бул ыр кадимки гений В. Белинскийдин талаптарынын толук жообу. Эгерде Белинскийдин бир кылым мурда өмүр сүргөнүнөн маалыматың из жок болсо, эмне бул Сүйүнбайдын ушул строфасын окуп алып чечмелеген сөз эмес беле деп сурашыңыз толук ыктымал эле. Бул кандай дал келүүчүлүк. Бул поэзия дүйнөсүнүн чыныгы гражданиндеринин манерасы, кылдат сезими, курч тили…

Тил демекчи, кезинде таланттуу лирик Ж. Мамытов акын С. Эралиевдин анын турмушуна «Ак Мөөр» поэмасы аркылуу кирип, катуу таасир этип:

Кыргыз поэзиясында болгон көркөм каражат, уйкаштыктар, деги баары бул чыгармага жумшалып кетиптир, башкалар эми көп нерседен кемчил болуп калышпагай эле» - деген сезимге алып келишин жашырбайт. Кийинчерээк бул жоромол балалык ойлоо экенин белгилеп: «Көрсө, тиричилик токтолбогон сыяктуу эле көркөм каражат да чети оюлбаган экен тура деп ынанат. Эң кызыгы ошол «чети оюлбаган кен болчу көркөм каражатты С.Эралиевдин» кийинки поэзиясынан табат [2].

Ошентип, Ж. Мамытов акындан алган албан таасирлерин бириктирип бүтүм чыгарат: «Поэзия – бул элдин эргүүдөн алган тарыхы, анын келечек тууралуу үмүттөнүүсүнүн таш

күзгүсү болгондуктан өз боюна эбегейсиз татаалдык, назик сергектик менен мейкиндикти сиңирген» [2]. Бул ойлор, балким, акын С. Эралиевдин:

«Учуудан анча-мынча талса канат,
Бук болуп боздоп турган жүрөк ыйын.
Муунтуп, ичте тыйып таштай алат,
Ар качан акын жолу татаал кыйын» (Акын)

саптарын окуп, акынды акындарча түшүнүп, баалуулуктардын сырын иликтеген илим – поэзиянын табияты тууралуу ой калчоосудур. Бекеринен бул жогорку эки цитата тең ырды, ыр дыйканы акынды талдоодо «татаал» деген сөздөр менен коштолбогон чыгар.

Эч качан ой болбогон, биз элестеткенден эки эсе оор болсо жеңил деп эсептелген турмуш-акын С. Эралиевдин эң негизги темасы, турмушту көп тараптуу кабыл алуу дайыма автордук – индивидуалдуу ойлоо манерасы, сөз каражаттары менен ишке ашат.

О, көр пенде! Көр оокаттын камында,
Жанды сабап чамаң келбей уктаарга.
Улам жаңы үмүт ойноп каныңда,
Тартыласың алтын алыстыктарга!.. (“Сүрөткө”)

Чынында, тирүүлүктүн лаконизатору - үмүт - умтулуу. Бирок кеп ошол үмүт менен умтулуунун эмнеге, кантип багытталгандыгында жатат. Үмүт – бул адамдын келечеги, аракети, эртеңкисине кеткен жолдун багыты. Кай бирөө малдуу, алдуу болууга, кай бири сүйүү отуна, дагы бири улуулукка умтулат. Ар бир адамдын умтулуусу келип жердин, улуттун, акыр аягында келип коомдун болочогун аныктайт.

Ой-сезимдер сабырынан айрылып,
Эпкининен бал-бал этип от жанат.
Максатына жебе мисал сайылып,
Барат-барат «үмүт» деген тулпар ат!.. («Үмүт»)

Акындын ой-тулпары элибиздин, ири алдыда адамзаттын акыны, турмушунун ырдоочусу болуу, адам турмушунун жана сезимдеринин көркөм галереясын түзүү. Ошондой улуу адамдар гана Ысык-Көлгө сулуулук издеп, же, эс алууга келбестен «5 сап» ыр издеп барышат. Ошондой акындар гана көр пенделик сезимден бийик туруп, ырдын “фудизямасына” сыйынышат. Чыныгы акындын философиясы да төмөндөгүчө:

Бечара менен карыпка,
Менде бир чексиз жан ачуу.
«Ал үчүн мени барымта
Алсаң ал!» - дешке жарачу.
Кай бири колун шилтешип
Күлүшөт мага: «Бош уяң!..»
Ан сайын укпай тил тешип,
Дүпүйөт философиям.

(«Менин философиям»)

Көрүнүп тургандай, С. Эралиев өз ырларында биз күндө көрүп, бирок маани бербеген, байкап, бирок үңүлүп кирбеген, акылыбыз жетип, сезимибиздин бийлиги астында калган нерселерди чечмелеп, жашоодо «эң аз байкалчу ньюанстарын ачууну» жакшы көрөт.

Демек, акындык вазыйпаны мыкты түшүнөт. Белгилүү болгондой, акын сырткы дүйнөнү сүрөттөп, баяндап жатып, ага өзүнүн ошол мейкиндиктеги ички туйгусун кошуп чагылдырат. (Поэзиянын негизги спецификасы да ушул эмеспи.) Бул акындын граждандык лирикасында айкыныраак сезилет.

Неге десең, баарыбызга жер тагдыр,
Төкпөй-чачпай жеткирсем дейм асманга.
Болсо дагы суулар айтып жаткан ыр,
Аны айлантып өлбөс, улуу дастанга.

(«Жер-тагдыр»)

Акындын адам турмушу, анын айныгыс чындыгы тууралуу ойлорун «жердин кеңдигинен»

«асман мейкинине чейин жар салат». Демек, ушул баам, сезим-туюм чындык экендигинде анын күмөнү жок, ошол үчүн аны бүтүн планетага жар салат. Жыйынтыктап айтканда, бул саптар ишенимдүү лириктин ишенимдүү лирикасы. Жер акын үчүн тазалык түгөнбөстүн өмүр сакчысы, суунун «ыры». Бүгүнкү кыргыз адабиятында жаңы акындардын агымы калыптанып, жаңы муунду түзгөн менен алардын көпчүлүгүнүн ыр саптарында Сүйүнбай Эралиев скульптор сымал жылдап, жонуп жасаган тилдик айкаштар, поэтикалык түрмөктөр жана табылгалар улам бир жеринен жылт этип баш багып жаткансыйт. Ушундан улам С.Эралиевди кыргыз профессинал поэзиясынын алпы, көч башы, миңдеген кыргыз окурмандарынын кулагынан кирип бойду алган поэзия мектебинин негиздөөчүсү жана талашсыз лидери деп айтууга негиз бар.

Адабияттар:

1. В.Г.Белинский, Статьи о классиках издательство “Художественная литература”, Москва, - 1920,
2. Мендердин дүйнөсү Ж. Мамытов. Акын С. Эралиевдин дүйнөсү. Бишкек – 2002,.
3. Эралиев. С.Сантоолор, Фр., «Кыргызстан», - 1971, -б.121.
4. Эралиев.С. Кыргыз жаны. Фр., «Кыргызстан», - 1974, -б.30.
5. С.Жигитов. Пафос исканий. Предисловие в сборнике стихов поэм С.Эралиева «Земное время». Худ.лит-ра, М., 1973, - С.3.
6. Эралиев.С. Кезиктиң күүлөр ээси поэзия.-Б., 2004

УДК 343.353 (352.075)

ПОНЯТИЕ И ЭЛЕМЕНТЫ ДОЛЖНОСТНОГО ПРЕСТУПЛЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Калчороева Алтынай Арыстанбековна,
аспирант кафедры Уголовного права и криминологии КРСУ,
ведущий специалист юридического отдела мэрии города Бишкек

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КЫЛМЫШ-ЖАЗА КОДЕКСИНДЕГИ КЫЗМАТТЫК КЫЛМЫШТАР ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА ЭЛЕМЕНТТЕРИ

Калчороева Алтынай Арыстанбековна,
Кылмыш-жаза укугу жана криминология бөлүмүнүн аспиранты КРСУ,
Бишкек шаардык мэриясынын юридикалык бөлүмүнүн жетектөөчү адиси

CONCEPT AND ELEMENTS OF THE OFFICIAL MISCONDUCT IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Kalchoroeva Altynai Arystanbekovna,
Postgraduate student, department of Criminal law and criminology, KRSU,
leading specialist in the department of law, Bishkek city administration

Аннотация: *В статье исследуются актуальные вопросы понятия должностного преступления в отечественном уголовном законодательстве. На основе законодательного закрепления определения преступлений, совершаемых должностными лицами, анализируются элементы, из которых состоит должностное преступление.*

Аннотация: *Макалада атамекендик кылмыш-жаза мыйзамындагы кызматтык кылмыш түшүнүгүн актуалдуу маселелери изилденет. Кызматтагы адамдар жасаган кылмыштарды түзгөн элементтер булардын мыйзам чегиндеги тастыкталган аныктамасынын негизинде анализденет.*

Abstract: *The article explores the topical issues of the concept of malfeasance in the domestic criminal legislation. On the basis of legal implementation of the crime definitions committed by officials, the elements of offical misconduct are analyzed.*

Ключевые слова: *должностное преступление, должностное лицо, объективные и субъективные признаки преступления.*

Түйүндүү сөздөр: *кызматтык кылмыш, кызматтык жак, кылмыштын объективдүү жана субъективдүү белгилери.*

Key words: *official misconduct, official, objective and subjective signs of crime.*

На сегодняшний день должностные преступления являются относительно массовым социальным правовым явлением. Общественно-опасные последствия совершения должностных преступлений состоят в существенном вреде, причиняемом общественным и государственным интересам или правам и охраняемым законом интересам граждан или юридических лиц.

Действующий Уголовный кодекс Кыргызской Республики (от 1 октября 1997 года № 68) относит рассматриваемую группу преступлений к преступлениям, посягающим на общественные отношения, охраняющие государственную власть (раздел X), наряду с преступными деяниями, которые посягают на основы безопасности государства, основы конституционного строя, управленческую деятельность государственной исполнительной власти и нормальное функционирование судебной власти.

Следует отметить, что название раздела X УК КР не в полной мере соответствует его содержанию, поскольку его нормами защищаются интересы не только государственной власти, но и местного самоуправления, т. е. публичной власти в целом. Следовательно, единый родовой объект всех этих преступлений составляет обширная группа общественных отношений, обеспечивающих легитимность, нормальное существование и функционирование всех ветвей как государственной власти, так и местного самоуправления.

Теоретически можно рассматривать данную группу преступлений в качестве общественно опасных действий или бездействий, которые совершаются должностными лицами на основе занимаемого ими служебного положения и всегда против служебных интересов, и причиняют преимущественный вред нормальному осуществлению функций органов государственной власти и местного самоуправления либо содержащих действительную угрозу причинения подобного вреда [1, с. 132].

Родовым объектом рассматриваемой группы преступлений в общем смысле данного понятия можно считать совокупность общественных отношений, которые обеспечивают законную деятельность и нормальное существование органов публичной власти. Данные преступления покушаются на нормальное функционирование и на, так называемый, престиж органов публичной (государственной и муниципальной) власти, на интересы государственной и муниципальной службы. Под этими интересами необходимо понимать круг обязанностей должностного лица, который вытекает из соответствующих нормативных правовых актов и трудовых и коллективных договоров с органами государственной и муниципальной власти, государственными или муниципальными учреждениями, чья деятельность является законной и обоснованной. Под службой в системе государственных органов и органов местного самоуправления имеется ввиду выполнение в данном органе соответствующих занимаемой должности служебных функций [4, с. 91].

Видовым объектом должностных преступных посягательств необходимо считать общественные отношения, охраняемые законом и обеспечивающие осуществление нормальной и законной деятельности органов управленческой власти (государственных органов и органов местного самоуправления), а также государственных и муниципальных учреждений. Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что видовой объект рассматриваемых преступлений включает в себя два элемента: 1) интересы муниципальной и государственной службы, 2) публичная власть, состоящая из государственной и муниципальной власти. Каждый из вышеуказанных элементов может являться непосредственным объектом в зависимости от сферы, в которой совершено преступление.

Под непосредственным объектом рассматриваемой группы преступных деяний логично понимать нормальное функционирование органов государственной и местной

власти или управления, интересы службы в государственных органах и службы в органах местного самоуправления. В качестве дополнительного объекта в некоторых должностных преступлениях выступают общественные отношения, не находящиеся в круге родового объекта. Так дополнительным объектом может стать собственность, интересы личности и др. Кроме того у отдельных преступлений есть такой обязательный признак как предмет преступления, к примеру: взятка – предмет вымогательства, получения, дачи взятки, посредничества во взяточничестве (ст. 313-314 УК) [5, с.27], документы – предмет служебного подлога (ст. 315).

Объективная сторона должностных преступлений может выражаться в самых различных формах противоправного нарушения нормального функционирования органов государственной и местной власти, управления.

Необходимо отметить, что «одним из условий правильного применения норм уголовного закона является установление всех признаков совершенного преступления и немаловажную роль в этом занимает определение общественно опасных последствий, наступивших в результате совершенного преступления, от тяжести которых зависит квалификация содеянного, решение вопросов конкуренции норм, разграничение смежных составов должностных преступлений, дифференциация уголовной ответственности и назначение наказания» [3, с. 107].

Первая (бо̀льшая) часть должностных преступлений по своей предусмотренной законом конструкции представляют собой формальные составы (ст. ст. 303, 305-1, 305-2, 307, 308-1, 309, 313, 313-1, 313-2, 314, 315 УК КР), вторая (меньшая) часть преступлений, предусмотренных главой 30 УК КР (ст. ст. 304, 304-1, 305, 306, 307-1, 308, 315-1 и 316 УК КР) конструкционно образуют материальные составы [3, с. 475]. Для данной группы преступлений с материальным составом, обязательным, законодательно предусмотренным признаком объективной стороны преступления выступают заложенные в указанных статьях УК КР общественно опасные последствия в различных формах и причинная связь между совершенным деянием и наступившими после него последствиями.

Анализ признаков субъективной стороны должностных преступлений, предусмотренных главой 30 УК КР, показал, что почти все они совершаются только с умышленной виной, за исключением одного состава преступления – халатности, которая является неосторожным преступлением.

Субъектом рассматриваемых преступлений необходимо считать должностное лицо. Исключение составляют такие составы преступлений, как «посредничество во взяточничестве (ст. 313-2 УК КР) и дача взятки (ст. 314 УК КР), где субъектом преступления может быть, как должностное лицо, так и любое физическое вменяемое лицо, достигшее 16-летнего возраста». Также небольшое исключение присутствует и в таком составе преступления, как служебный подлог, где субъектом преступления выступает как должностное лицо, так и государственный служащий или служащий органа местного самоуправления.

Таким образом, в соответствии с действующим ныне уголовным законодательством должностные преступления от других преступных посягательств отличает то, что они совершаются специальными субъектами – должностными лицами с использованием предоставленных им по службе полномочий и привилегий.

Отличительными признаками должностных преступлений, предусмотренных главой 30 УК КР, являются также и следующие. Во-первых, все они совершаются в связи с выполнением должностными лицами их служебной деятельности либо с осуществлением их полномочий, то есть с использованием или ненадлежащим выполнением предусмотренных по служебному положению обязанностей, либо путем противодействия их осуществлению. Во-вторых, должностные преступления осуществляются вопреки законным интересам службы, то есть в ущерб интересам нормального функционирования аппарата публичной власти, службы в государственных или муниципальных органах. В-третьих, они влекут существенное нарушение прав и законных интересов граждан, организаций или охраняемых

законом интересов общества, государства, либо создают реальную угрозу подобного нарушения. В-четвертых, они совершаются специальным субъектом, за исключением ст. ст. 313-2 и 314 УК КР, ответственность по которой могут нести любые лица.

Согласно современной уголовно-правовой доктрине должностные преступные деяния воспринимаются в виде единичных, но наиболее опасных проявлений коррупции. Однако в Кыргызской Республике до настоящего времени не был принят нормативный правовой акт, содержащий прямые указания на то, какие именно правонарушения необходимо относить к коррупционным или должностным преступлениям. Ни в одном из действующих нормативных правовых актов, посвященных борьбе с коррупцией, не содержится исчерпывающий перечень коррупционных преступных деяний.

В этой связи необходимо иметь в виду, что в действительности непреступные должностные правонарушения от преступлений отделяет достаточно тонкая грань. Вина в этом возлагается на всю ту же неопределенность правовых норм (и не только в Кыргызстане), при конструктивном построении которых не получается окончательно разрешить вопрос неоднозначного толкования и, следовательно, предоставления определенной свободы выбора в данном вопросе лицу, которое применяет данную правовую норму.

В частности, можно говорить о существовании коррупционных гражданско-правовых деликтов, коррупционных дисциплинарных проступков и коррупционных административных правонарушений. К примеру, достаточно слабо различается тонкая грань, существующая между должностным преступлением и дисциплинарным коррупционным проступком, в связи с чем даже специалисты могут затрудняться однозначно определить: где именно заканчивается дисциплинарный проступок и начинается преступное деяние, скажем, например, в предпринимательской деятельности сотрудника органа местного самоуправления. Наиболее остро этот вопрос возникает в сфере публичной (государственной или муниципальной) службы.

Таким образом, «ножницы» между возможными направлениями развития коррупционных деяний и государственным контролем за ними, по данным официальной статистики, в особенности между фактически существующими и действительно осуждаемыми коррупционными деяниями, образуют несколько порядков [2, с. 475]. Действующие противники прямого действия закона о противодействии коррупции представляют подобные факты в качестве аргумента: не в законодательстве дело, а в бездействии правоохранительных органов. Определенная доля истины в данном утверждении естественно есть. Но данный факт не означает, что методы и способы сегодняшней коррупции входят в состав традиционных форм взяточничества. Сам факт торпедирования закона властями не может не сказываться на отношении правоохранительных органов к борьбе с коррупцией вообще и с должностными преступлениями в частности.

Литература:

1. Коррупция в Кыргызской Республике и ее предупреждение / сост. Л.Ч. Сыдыкова, Н.Н. Сулайманова. - Б.: Издательство КРСУ, 2016. – С.297.
2. Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. Изд. 2-е, перераб. и доп. / В.В. Лунеев - М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 475.
3. Слав С.П. Ответственность за должностные злоупотребления (по материалам Приднестровья): автореф. дис. … кандидата юридических наук. / С.П. Слав. - М., 2004. – С.28.
4. Сулайманова Н.Н. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с должностными преступлениями (на материалах Кыргызской Республики) / Н.Н. Сулайманова. - Б.: Издательство КРСУ, 2011.- С.293.
5. Сулайманова Н.Н. Уголовная ответственность за взяточничество по законодательству Кыргызской Республики: дис. ... кандидата юридических наук / Н.Н. Сулайманова. - Б., 2002 – С.145.

УДК:377.5(575.2)

БОЛОЧОК МЕДАЙЫМДАРГА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК МАМИЛЕНИН НЕГИЗИНДЕ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Караев Элзарбек Токтомаматович, окутуучу
Ош мамлекеттик университети

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ МЕДИЦИНСКИХ СЕСТЁР НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Караев Элзарбек Токтомаматович, преподаватель
Ошский государственный университет

PECULIARITIES OF NURSE TRAINING ON THE BASIS OF COMPETENCY-BASED APPROACH

Karaev Elzarbek Toktomamatovich, lecturer
Osh StateUniversity

Аннотация: *Макалада компетенттүүлүк мамиленин негизинде болочок медайымдарга билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү каралган.*

Аннотация: *В статье рассмотрены особенности образования будущих медицинских сестёр на основе компетентностьного подхода.*

Abstract: *The article dicusses the peculiarities of nurses training based on the competency – based approach.*

Түйүндүү сөздөр: *компетенция, компетенттүүлүк, компетенттүү мамиле, модернизация, интеграция.*

Ключевые слова: *компетенция, компетентность, компетентностный подход, модернизация, интеграция.*

Key words: *competence, competency – based approach, modernization, integration.*

Акыркы кезде билим берүү жаатында **компетенттүүлүк мамиледе билим берүү, компетенция, компетенттүүлүк, компетенттүүлүк мамиле** түшүнүктөрү негизги парадигмага айланды.

Бүгүнкү күндө компетенттүүлүк негизде билим берүү дүйнө жүзүнө тарап, компетенттүүлүк мамиледе билим берүүнүн теориялык маселелери, мазмуну, өзгөчөлүктөрү, окутуу технологиялары ар тараптан изилденип келе жатат.

Билим берүү системасында “компетенция”, “компетенттүүлүк” жана “компетенттүү мамиле” түшүнүктөрү билим, билгичтик жана көндүмдүн ордуна келген жаңы парадигма. Болон процессине өтүү, билим берүүнү компетенттүүлүк негизде жүргүзүү биринчи кезекте мамлекеттик билим берүүнүн стандартынын жаңы муунун, билим берүүнүн жаңы мазмунун иштеп чыгууну талап кылат.

Болон процессине кошулуу билим берүүнү модернизациялоо аркылуу компетенттүү багытта адистерди даярдоого жетишүүгө багытталган.

Компетенттүү мамиленин негизинде кесиптик билим берүүнү модернизациялоо дегенде төмөнкүлөр көңүлгө тутулат:

- кесиптик билим берүүдө теориялык билимдерди берүү багытынан билимди тажрыйбада пайдалануу үйрөтүүгө жана болочок адистерге кесиптик билимин пайдалануу, уюштуруу үйрөтүүгө багыт алуу;
- кесиптик ийкемдүүлүгүн жогорулатуу стратегиясын, эмгекке орноштуруу мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү жана аткарылуучу иштердин пайдалуулугуна негизденүү;
- билим берүү процессинин жыйынтыгы, сабактарды интеграциялап окутуу, окутуунун жаңы технологияларын колдонуу билим берүүнүн өзөгүн түзүшү;

- болочок адистердин эмгек базарында алган кесибин максаттуу колдонууга (пайдалануга) жана эмгек кырдаалдары менен тыгыз байланышта кароого үйрөтүү;

- кесиптик жана жашоодогу кырдаалдардын чексиз көп түрдүүлүгүнө адамдык ишмердүүлүктү багыттоого мүмкүндүк берүү [1].

Компетенттүүлүк мамиле (подход) - бул билим берүү процесстеринин максаттарын аныктаганга, мазмунун тандоого жана уюштурууга, билим берүү технологияларын, билим берүүнүн жыйынтыктарын окуу жайларынын бүтүрүүчүлөрүнүн билим алуусунун натыйжаларынын актуалдуу биргелешкен компетенциялары түрүндө жана бул компетенциялардын тиешелүү деңгээлинин калыптанышынын жыйынтыктарын көргөзүүгө негизделген баалоону тандоо. Бул окутуунун жыйынтыктарын моделдештирүү жана аларды билим берүүнүн сапаттарынын нормасы катарында көрсөтүү ыкмасы [2].

Компетенттүүлүк мамиле А.А. Вербицкий [1], Э.Ф. Зеер И.А. Зимняя жана башкалардын ою боюнча, кесиптик билим берүү аспектисинде жаш адистин **инсандык, кесипкөйлүк** жана **социалдык** мүнөздөмөсүнүн, бул жашоонун керектөөсүнө адистин өзүнүн, өндүрүштүн жана коомдун керектөөлөрү камтылган дал келүүсүн көргөзгөн билим берүүнүн жаңы сапатына жетишүүнүн ыкмасы болуп эсептелинет. Ушуга байланыштуу болочок адистерди даярдоодо окутуу процессинде “компетенттүүлүк” жана “компетенциялар” катары аныкталган өзгөчөлөнгөн субьекттик сапаттарды калыптандыруу адис даярдоодогу эң негизги маселе болуп саналат.

Компетенттүүлүк мамиледе (подходдо) билим берүү адистикке тиешелүү белгилүү билимдерге, көндүмдөргө жана билгичтиктерге ээ, өз кесибинде ийгиликтүү иштей алууга жөндөмдүү болгон адисти даярдоого негиз болот. Компетенттүү адис өз адистиги боюнча алган билимдерин, көндүмдөрүн жана билгичтиктерин өз ишмердигинде колдоно билүүгө жөндөмдүү болгондугу менен айырмаланат [3].

Билим берүүнүн компетенттүүлүк мамиледе жүргүзүүдөгү негизги максат болочок адистин инсандык жана кесиптик сапаттарын, адистикте ийгиликтүү иштөөнү камсыз кылуучу билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандыруу болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, компетенттүү мамиледе билим берүүнүн өзгөчөлүгү болочок медайымдар даяр билимди өздөштүрүү менен чектелбестен, кесибине байланыштуу маселелерди чечүүгө керектүү болгон түшүнүктөрдү өзүнүн аракети менен калыптандыргандыгында турат [6].

Компетенттүүлүк мамиледе билим берүүгө өтүүдөн улам медколледждерде билим берүүнүн шарты, мазмуну, окутуу технологиялары, жалпы эле адис даярдоого болгон талап күчөп жаткандыктан төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр байкалды:

- сабактарда жагымдуу маанай тартуулаган психологиялык климатты түзүү;
- окутуунун заманбап жаңы технологияларын колдонуу;
- окутуучунун болочок медайым менен өз ара аракеттеринин формаларын өркүндөтүү, окутууну субьект-субьект карым-катышында жүргүзүү;
- билим алууда медайымдын өз алдынчалыктарынын деңгээлинин өсүшү менен тажрыйбалык иштердин татаалдыгын жогорулатуу;
- медайымдарга окуу маалыматын жеткирүүгө байланыштуу болгон бардык иштердин формаларын жана милдеттерди ишке ашыруу жолдорун так аныктоо;
- медайымдын өз алдынча билим алуу муктаждыгын калыптандыруу жана өз алдынча иштерге көбүрөөк көңүл буруу;
- медайымдарга үзгүлтүксүз билим алуу көндүмдөрүн калыптандыруу.

Орто кесиптик медициналык колледждерде болочок медайымдардын кесиптик компетенцияларын калыптандырууда, компетенттүүлүк мамиледе билим берүү жакшы натыйжа берери аныкталды.

Адабияттар:

1. Вербицкий, А.А. Педагогическая технология контекстного обучения в системе непрерывного образования [Текст] ү А.А. Вербицкий үүНепрерывное образование как

педагогическая система: сб. науч. тр. – М., 1989. – С. 105-110. – М.: Педагогика, 1982. – С.129.
2. Зимняя, И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании [Текст] - М.: Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. –С. 85.
3. Зеер, Э.Ф. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования [Текст] ү Э.Ф. Зеер, Э.В. Сыманюк үү Высш. образование в России. – 2005. – № 4. – С. 23-30.
4. Основы сестринского дело [Текст] ү Т.П. Обуховец, Т.А. Склярова, О.В. Чернова. – Ростов нүД.: Феникс, 2003. – С.512.
5. Основы сестринского дело. Алгоритмы манипуляций [Текст]: учеб. пособие для мед. училищ и колледжей ү [Н.В. Ширакова, И.В. Островская и И.Н. Клюйкова др.]. – М.: ГЭОТАР- медиа, 2010. – 160 с. http:үүi-u.ruүbiblioүdict.aspx библиотека РГИУ.
6. Төрөбаева, Д.К., Самсиева А.Ж. Медициналык колледждерде болочок адистердин жалпы жана кесиптик компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери [Текст] ү Ош.: Ош мамлекеттик университетинин жарчысы илимий журналы, 2012-жыл, №4.

УДК: 377:59.9

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ СҮЙҮҮ ТЕМАСЫ

Көлбаева З.И., окутуучу
Ош гуманитардык-педагогикалык институту

ТЕМА ЛЮБВИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Көлбаева З.И., преподаватель
Ошский гуманитарно-педагогический институт

THE PRESENTATION OF LOVE IN THE WORKS OF CHYNGYZ AITMATOV

Kolbaeva Z.I., lecturer
Osh Humanitarian Pedagogical Institute

Аннотация: *Бул макалада залкар жазуучу Ч.Айтматовдун көркөм чыгармаларындагы каармандардын мекенге, бири-бирине, эли-жерине, жаратылышка болгон сүйүүлөрү, ички руханий байлыктары, ой-толгоолору, дүйнө көз караштары анализге алынат. Каармандардын ички сезимдери, толгонуулары окурмандык талдоодон өткөрүлөт. Каармандардын образындагы сүйүү сезими - анын турмуштун кыйынчылыктарын жеңе билүүдөгү мааниси иликтөөгө алынат.*

Аннотация: *В статье проанилизирован взгляд героев Ч.Айтматова на жизнь, где огромную роль играет чувство любви, выражающие в их отношениях к Родине, природе, друг к другу и.т.д. Внутренного чувства героев проанализированы с точки зрения читателя, раскрыто значение любви в преодолении героями жизненных трудностей, что имеет огромныйвоспитательный потенциал.*

Abstract: *The article analyzes the look of the heroes of Ch. Aitmatov on life, where a great role is played by the feeling of love, expressing in their relationship to the Motherland, nature, to each other, etc. The inner feelings of the characters are analyzed from the point of view of the reader, the meaning of love is revealed in the overcoming of life's difficulties by the heroes, which has enormous educational potential.*

Түйүндүү сөздөр: *Дезертир, сүйүү, образ, гумандуулук, повесть, согуш, адамзат проблемасы.*
Ключевое слово: *Дезертир, любовь, образ, гуманизм, повесть, война, проблемы личности.*
Key words: *Deserter, love, image, humanism, story, war, personality problems.*

“Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы каармандар бардыгы үй-бүлөнүн бекем таянычы, баланын энеси, бирөөнүн сүйгөн жары же ак маралдай көңүлдөшү, кээси сүйүүнүн азап-тозогуна эми башбагып, кээрин тарта баштаган селки, ысык-суукту баштан кечирген кечиримдүү, ыймандуу (ыймансызы да бар) аялдар. Булардын баарында тоодой чоң сүйүү катылып жатат. Автор аялзатына өзгөчө сүймөнчүк менен мамиле жасайт. Ч.Айтматов

аялзатынын асылзаадалыгын, ички жана тышкы сулуулугун, адеп-аклах жактан өзгөчө бийик турган тазалыгын, адамгерчилигин, акыл-эс шарапатын жөнөкөй турмуш агымынын фонунда көрсөтөт. Кичинекей деталдан чоң маани жаратат”,-деп белгилейт Сексенбай Турдукожоев [1].

Сүйүү деген эмне? Бул суроого жооп берерде баары өзүнө жакын адамдарды, ата-энесин, бир туугандарын эстесе керек. Ооба, бул да туура бирок бул сезим булар менен эле чектелбейт: Ата - Мекенге болгон сүйүү, жашоого болгон сүйүү, жаратылышка, жада калса жан-жаныбарларга болгон сүйүү менен толукталат. Сүйүү демекчи эле көпчүлүк адамдар, акылмандар айткандай: «Дүйнөнү сулуулук, мээримдүүлүк жана адамдардын бири-бирине болгон сүйүүсүн сактап калат». Сүйүү менен турмуш куралат, сүйүү менен жашоо уланат. Биздин жазуучубуз да сүйүү темасына көбүрөөк көңүл бөлгөн. Чыгарманын басымдуу бөлүгүндө мекенге, ата-эненин балага, адамзаттын жаратылышка болгон сүйүүсү баяндалат. Мен алардын эң негизгиси деп «Саманчынын жолунан» Толгонайдын образын мисалга алгым келет, анткени анын жолдошуна болгон сүйүүсү – турмуштун оор кайгысын, согуштун апаатын жеңүүсүнө түрткү берди десек болот. Жазуучунун чыгармаларындагы баш каармандар өздөрүнүн жан дүйнөсүндөгү сүйүү сезиминин жогору экендиги менен башкалардан айырмаланып, турмуштун оош-кыйышына ошол сезимдин күчтүлүүгү аркылуу туруштук берип, окурманга кайратмандыктын, күжүрмөндүктүн, жашоону сүйө билүүнүн образын тартуулашат.

“Анда мен он жетидеги курагым, ошол жылы орок тартып жүрүп, Субанкулга жолукпадымбы, Субанкул Таласка жогорку жагынан жалданып келбеди беле. Азыр көзүмдү жумсам Субанкулдун ошондогусу элестелет. Жапжаш он тогуздагы жигит”.

Толгонайдын Субанкулга болгон сүйүүсү күчтүү эле. Алар бул сүйүү менен мекенге кызмат кылды, уулдарды тарбиялады, согуш болбогондо да бактылуу жашашмак. Балдарынын балдарын жетелешмек, узак өмүр сүрүшмөк. Ушинтип комбайнга жүгүрүп жеткенинде додолонгон кишилер чуулдашып, кийим-кечеси туташ суу, энтиккен жээрде айгырды жылоодон кармап турган бирөөнү курчашып турушкандар: «Мындай болгула, кое бергиле мени!”- деп топту бузуп киргенимде комбайндын жанында турган Касым менен Алиманды көрүп калтыраган колдорумду сундура, балама жүткүндүм. Касым мени көздөй утурлай боюмду тосуп калды да: «Согуш чыкты» - деди. «Согуш? Согуш дейсинби»,-бул сөздү мен эч укпагандай кайталап сурадым. «Ооба, апа, согуш башталды»,-деди Касым [2.2;137].

Ушул сөздөрдү уккандан кийин эле Толгонай башкача боло түштү. Мүмкүн бул согуштун артында эмнелер болорун ошондо ачык түшүнсө керек. Ооба, бул согуш бир эле Субанкулду эмес, Толгонайдын эми гана жигит болуп жетилген 3 уулун: Касымды, Майсалбекти, Жайнакты алып кетти. Ошондогу Толгонайдын кайраттуулугун айтпайсыңарбы; жолдошунан, үч уулунан, келип-келип олтуруп жалгыз гана караан болор Алимандан да айрылып жатпайбы.

Ушинтип согуш эң акыркы өчүн да алып тынды. Ошол күнкү баскан жол турмушумда эң оор жол болду го: «Түү, сенин бетине, дүйнө!- дедим - Кечтим сенден, кечтим. Жашагым келбейт! Мынтип өмүр сүргөнчө бүгүндөн калбай өлөм!» - деп ниетим бузулуп, турмуштан безип келе жаттым. Бирок тирүүлүктө ажалы жетпесе, ичер суусу түгөнбөсө адам жашай берет экен да. Алиман өлгөн күнү эле Толгонай жанынан кечем десе да анын ымыркайынан кече албай турду. Буга энелик жүрөгү чыдабады. Кантип ал ушул сүттөн ак наристени бирөөгө берсин, же өлүмгө кыйсын – Толгонай өлсө, ал балага ким каралашат. Ушул ойлор менен жүрүп баласы да чоңойгон, бирок ал чындыкты билбейт эле, акыркы жолу жер энеге келгенинде:

“Бүгүн менин сыйынуу күнүм, бүгүн менин Субанкулумду, Касымды, Жайнакты, Майсалбекти, Алиманды эскерүүчү күнүм. Мен аларды өлөр- өлгөнчө унутпаймын, кезеги келгенде Жанболотко түшүндүрүп айтып берем, эси болсо түшүнөр”.

Бул повестти мен башка чыгармаларынан да көп окусам керек. Анткени энелердин кайратмандыгына, эрктүүлүгүнө басым жасалган. Мындай кайратмандык «Бетме-бетте»

Сейденин образы аркылуу да берилген. Ал күйөөсү экөө тамдын артында ылай тебелеп жүргөндөй жыргал кез дагы бир келер болсочу. Арыктан билектей жылымчы сууну бери буруп коюп, өздөрү топурак менен саманды аралаштырып жоон санга чейин түрүнүп алып, ылай тебелеп жүргөндө күйөөсү аны кайра-кайра толмоч колунан кыса кармап билмексен болуп ылайдын астынан бутун баса коюп тийишип экөө алышып ойноп кетишер эле.

Аттиң, ал күндөр да өттү кетти. Эми ал күндөр кайрылбас. Буга да капилеттен башталган согуш, согушка барып андан качып келе берген Ысмайыл күнөлүү. Чыгарманы окуган окурмандар Ысмайылды терс каарман катары көрүшү мүмкүн. Бирок андай эмес. Себеби Айтматовдун чыгармаларында оң каарман, терс каарман деп бөлүнбөйт. Ысмайылдын эмне үчүн согуштан качканын биле турган болсок, ал да бактылуу болгусу келген эле бейкүнөө адам өз өмүрүн кыйгысы келген жок. Кан майданда жүрүү ал үчүн абдан оор болду. Бирок согуштан качып ал өзүнүн жанын сактаганы менен өмүр бою дезертир, качкын деген атка конуп калды. Ал өзүнүн мекенин коргой алган жок, ал жанын коргоп келди. Бирок келгенде да жүргөн жок, башка адамдарды ачка калтырып «Суугум ашып кетти»,-деп бирөөнүн акыркы үмүтү болгон уюн уурдады. Айрым маалыматтарда айтылгандай эле «Ысмайыл коңшулаш элдердин малын айдап келип аны кыйналган багар-көрөрү жокторго бөлүп берчү», - деп да каралат. Жашынып жүрүүсү да көпкө созулган жок. Сейде ойлондубу, айтор ушул кадамга барды.

«Ооба, мына бул кичинекей терезенин нары жагында айыл жатат, эл жатат, Анда почточу Курман бар, Тотой балдары менен, Мырзакул бар… Ысмайыл да бар. Ооба, Ысмайыл да бар…«Бирок сен башкаларга окшобойсуң, сен башкасың, жат адамсың… Өз элин ушундай жоо сайышканда таштап коргологон акыр түбү өз элине душман болот экен да… Сени сактайм деп жүргөн экем, көрсө, ушундан сакташ керек эле..».

Ушул нерселерди ойлонуп Сейде ойго батты, бир чети Ысмайылды жек көрүп баратты. Акырында өзүнүн чечимин туура көрдү да мекенин, элин-жерин сактоо үчүн Ысмайылды ачыкка чыгарып аны карматып берди. Бул Сейденин өзүнүн элине кылган баатырдыгы эмей эмне?

Баатырдык деп калдык, эли жери үчүн гана эмес, өз сүйүүсү үчүн да күрөшкөн өзүнчө баатырдык эмеспи.

Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мына мен эртең да айылга жөнөймүн сүрөттү карап, мен андан жолума ак тилек бата алып жаткан өңдүү аны көпкө көз айрыбай тиктейм.

Көз айрыбай тиктегидей ал сүрөттө эмне бар деп ойлошуңуздар мүмкүн. Ал жөнөкөй эле сүрөт, кызыктуу деле эч нерсеси жок. Бирок Сейит үчүн бул унутулгус көз ирмем. Себеби ал бул сүрөттү тартуу менен анын ичине көп нерсени камтып кеткен. Данияр менен Жамийланын арзууга толгон махабатын, өзүнүн бала чагын берген. Жамийла анын жеңеси эле, бирок Сейит Жамийланы башкалардан кызганчу, бирок Данияр келгенде баары башкача болуп чыкты. Данияр да Жамийла да бири-бирин жакшы көрүп калды. Данияр болгон аруу сезимдерин, эң жагымдуу сөздөрүн: «Жамийлам, Жамалтайым»,-деп созолонто ырдап ага арнап жатты. Ошентип жүрүп бир күнү Данияр менен Жамийла артына карабай темир жолдун разъездин көздөй бет алды. Алардын карааны улам алыстап олтуруп, бир аздан кийин чийдин арасынан көрүнбөй калды. Мен мына ошондо гана эсиме келдим

- Жамийла-а-а-а!- деп күчүмдүн барынча кыйкырдым.

- Жамийла, Жамийла!-деп жаш балача шолоктоп мен өзүмдүн эң жакын көргөн кымбаттуу адамдарым менен коштошуп жаттым. Мына ушунда гана, жерде ыйлап жаткан учурумда, мен өзүм дагы Жамийланы сүйөрүмдү түшүндүм.

Ооба, балким бул балалык кездеги менин эң таза наристе сүйүүм болгон чыгаар [3.2;253-254].

Жамийла Сейиттин балалык сүйүүсү болчу, муну Сейит өзү да кеч түшүнүп жатпайбы. Мүмкүн «биринчи сүйүү дайыма кайгылуу болот»,-дегендин өзү да болсо чындыгы бардай.

«Чыныгы ашыктар эч качан баш кошушпайт, никеден кийинки жашоо ары татаал, ары түйшүктүү махабатыбызды түйшүккө байлап эмне кылабыз»,-деп жазуучубуз өзү да эскерип кеткен.

Кең мейкиндикте Данияр жана Жамийланын ыр менен жеткирип айтып болгус абалга айланган сүйүүсүнө, Асел менен Ильястын Долон ашуусунан өткөн максатына, Алтынай менен Дүйшөндүн жүрөк менен сезүүгө мүмкүн болбогон аруулугуна, тазалыгына, Раймалы менен Бегимайдын ичинен сызган армандуу махабатына саресеп салып, сезимдин, сүйүүнүн күчтүүлүгүнө, чексиздигине, купуялуулугуна баа бересиз. Толгонай менен Жер Эненин, Бала менен Бугу Эненин, Танабай менен Гүлсараттын, Эдигей менен Каранардын, Акбара менен Ташчайнардын чырмалышкан тагдырларын көрүп, адамзат менен жандуу да, жансыз да жаратылыштын ажырагыс мамилесин сезесиң.

Жалпысынан алганда, Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы камтылган адамзат жана аалам проблемасын, өмүр жана өлүм, сүйүү жана жек көрүү, кубаныч жана кайгы, адамгерчилик жана караөзгөйлүк сыяктуу бул жашоонун карама-каршы жактарынын көрсөтүлүшү. Бул нерселерди айкалыштырып жазуу менен бирге эле адамдарды патриоттуулукка, гумандуулукка, жөнөкөйлүккө тарбиялайт.

Адабияттар:

1. С.Турдукожоев. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы сүйүү темасынын сүрөттөлүшү. muras.turmush.kg. 2015
2. Ч.Айтматов. Чыгармалар жыйнагынын сегиз томдугу. 2-том, Б.: 2008
3. Ч.Айтматов. Чыгармалар жыйнагынын сегиз томдугу. 1-том, Б.: 2008

УДК: 070. (575.2)

ЗАМАНБАП МЕДИА ДООРДОГУ ЖУРНАЛИСТТИК САБАТТУУЛУК

Маматжанова Зарина Маматкаримовна, окутуучу
Ош мамлекеттик университети

ЖУРНАЛИСТСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ МЕДИА ЭПОХЕ

Маматжанова Зарина Маматкаримовна, преподаватель
Ошский государственный университет

JOURNALISTIC EDUCATION IN THE MODERN MEDIA ERA

Mamatzhanova Zarina Mamatkarimovna, lecturer
Osh State University

Аннотация: *Макалада заманбап медиа, массалык маалымат каражаттары, журналистика, журналисттик кесипкөйлүк, медиасабаттулук жана журналиситтерди өндүрүшкө даярдоодогу сапаттуулук маселелери тууралуу сөз болот.*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются вопросы современных медиа, средств массовой информации, журналистики, журналистска профессионализм, медиаграмотности и качества подготовки журналистов.*

Abstract: *This article deals with, mass media, journalism, journalistic professionalism, media literacy and the quality of training journalists.*

Түйүндүү сөздөр: *медиа, медиасабаттулук, ММК, журналистика, журналисттик кесипкөйлүк, журналисттик мектеп, журналистиканын тарыхы.*

Ключевые слова: *медиа, медиаграмотность, СМИ, журналистика, журналистский профессионализм, школа журналистов, история журналистики.*

Key words: *media, media literacy, mass media, journalism, journalistic professionalism, journalistic school, history of journalism.*

Акыркы жылдарда журналист кесибинин мазмуну, багыттары заманбап медиа мейкиндигинин структуралык көп түрдүүлүгүнүн таасири менен улам толукталып барат. Муну менен бирге эле массалык маалымат каражаттары да жаңы багыттарга жана түшүнүктөрдүн формасына ээ болууда. Салтка айланган телекөрсөтүү, радио, газета жана журналдардан сырткары, ММК практикасына мультимедиалык, маалыматтык, медиалык, глобалдык проектилер киргени талашсыз. Бул инновациялык багыттар журналистикадагы өнүгүү жөрөлгөлөрү болгону менен, аймактардын медиа тармактарына адистерди чыгарууда салттуу даярдоо жоболорун өзгөрттү жана болочок адистердин билимдеринин жаңы принциптерин кабыл алды.

Биздин жашоо мындан ары эми маалыматтык жана коммуникациялык технологиялардан ажырабайт. Бүгүнкү күндө Интернет же дүйнөлүк желе маалыматтын негизги булагы болуп саналат. Интернеттин жардамы менен түрдүү электрондук китепканаларга кире алуу мүмкүнчүлүгү; түрдүү кат- кабарларды, документтерди, аудио, видео, фотоматериалдарды жөнөтүү жана кабыл алуу; акыркы жаңылыктар менен кабардар болуу; жадагалса дистанциондук түрдө чет тилдерин өздөштүрүү; конкурстарга, конференцияларга катышуу; өзүнүн жеке сайтын ачуу жана башка мүмкүнчүлүктөр чексиз болгондуктан, учурда күнүмдүк медиа мейкиндикте такталбаган же жалган маалыматтарды сапатсыз жарыялоо күч алып барат. 2017-жылдын аягында Медиа Полиси институту “Сорос-Кыргызстан” фондунун каржылоосу менен калктын медиа сабаттуулук даражасын баалоо боюнча изилдөө жүргүзгөн. Сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча, респонденттердин 71,8% Интернет тармагына жеткиликтүү болуп чыккан. Ошондой эле алардын үчтөн экиси күнүмдүк турмушта смартфон колдоно тургандыгы белгилүү болгон [1].

Интернеттин жеткиликтүүлүгү жана анын байланыш аянтча катары популярдуулугу калктын медиа керектөөсүн да өзгөрттү. Ошол эле учурда элдин керектөөсү үчүн социалдык тармактар, онлайн массалык каражаттар жана аны менен кошо мессенджерлер күрөшүүдө. Маалымат берүүдө ыкчамдык талап кылынган сайын жогоруда айтып өткөндөй такталбаган, жалган же болбосо заманбап тил менен атаганда фейк (англис тилинен которгондо "жалган, жасалма") жаңылыктардын көбөйүшүнө алып келүүдө. 2017-жылы англис тилиндеги эң байыркы Коллинз сөздүгүнүн маалыматына ылайык, ″фейк жаңылыктар″ (fake-news) сөз айкашы көп колдонулганы үчүн глобалдуу көрүнүш болуп эсептелген. Коркунучтуусу, фейк кабарлар кесиптик журналистикага, демократиялык институттарга элдин ишениминин жоголушуна, ошондой эле демократиялык чечим кабыл алууга тоскоолдук жаратышы мүмкүн жана көпчүлүк журналисттердин компетенттүүлүгүнө шек келтирүүдө.

Интернет дүйнөлүк желесиндеги журналисттин ишмердүүлүгү бир топ татаалыраак. Юридикалык чаралардын көрүлүүсү эскертилсе да (провайдерлердин жабылып калышы, сеттердин блакировкаланышы, блогерлердин жоопко тартылары) коом каалаган жыйынтык бере элек. Тыюу салуулар жана блокировкалар жалпыга маалымдоо каражаттарынын эркиндиги үчүн мейкиндикти чектеп койгондой болсо да, 2017-жылы Би-би-си бүткүл дүйнөлүк кызматынын буюртмасы менен жүргүзүлгөн изилдөөгө ылайык, дүйнө жүзүндө Интернет колдонуучулар жалган кабарлардын улам барган сайын катуу жайылып жатканына тынчсызданганы менен, сурамжылоого катышкандардын 60% Интернеттин мамлекет тарабынан жөнгө салынуусуна каршы болушкан [2]. Мындан улам адам укуктарын сактоо милдетин камтыган демократиялык баалуулуктарга таянган укуктук мамлекет катары Кыргызстан маалыматтык тобокелдиктер менен күрөшүү үчүн өзүнө билим берүү жана агартуу жолун тандап алса болот.

Жогоруда айтылган себептерден улам, журналисттик билимдин максатын жана милдетин толугу менен өзгөртүү, кесипкөй журналисттерди даярдоонун концепциясын кайрадан карап чыгуу гана эмес, ошондой эле студенттердин жалпы маданияттык жана профессионалдык кемпетенцияларын, инсандык сапаттарынын маанилүүлүгүн, чыгармачылык демилгелерин калыптандырууга багыттоо зарылчылыгы турат.

Заманбап маалыматтык жана коммуникациялык технологиялар билим берүү процесстерин индивидуалдаштырууга жана активдештирүүгө мүмүкүнчүлүк берет, медиа

окутуунун усулдарына жана мазмунуна принципиалдуу өзгөрүүлөрдү киргизет. Электрондук медиалар материалдарды жакшыраак кабыл алууга жана эске тутууга жогорку деңгээлде таасир берип, тарбиялоонун көп мүмүкүнчүлүктөрүнө ээ жана билим алуучулардын дүйнө таанууга болгон мотивдерин арттырат. Адистерди даярдоо процессинде электрондук медиаларды колдонууда психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүктөрдү эске алуу билим берүү системасынын кайра түзүлүүсүндө негизги мааниге ээ. Бул нерселерди ар дайым эске алуу жана туура түшүнүү заманбап педагогдордун учурдагы маалыматтар дүйнөсүнүн ылдам өзгөрүүсүнө, жаш муундардын маалыматка болгон жаңы талаптарына жараша өнүгүүсүнө көмөктөшөт. Болочок адистер түрдүү кырдаалдарда туура чечим кабыл алууга, өзүнүн профессионалдык квалификациясын жогорулатуу процессинде медианы билгичтик менен колдонууга багыт берүүгө мүмкүнчүлүк алат.

Көпчүлүк педагогдор медианы дидактикалык жана тарбиялоо мүмкүнчүлүктөрүн аңдабастан эле көргөзмө принцибин реализациялоодо гана колдонуп келишет. Учурда педагогдорду максаттуу даярдоо, маалыматтарды кабыл алуунун көндүмдөрүн иштеп чыгуу, визуалдуу образдардын вербалдык копияларын түзүү жөндөмдөрүн, маалыматтардын мазмундуу өзгөчөлүктөрүн түшүнүп жана аны практикалык ишмердүүлүгүндө колдонууну үйрөтүү зарыл. Заманбап шартта педагогдордон маалыматтык маданиятка жана информациялык чөйрөдө негизги билимге ээ болуусу, маалымат ташкынында туура багыт таба билүүсү талап кылынуусу керек.

Журналистиканын педагогикасынын өнүгүү баскычтарынын учурдагы абалдарын аңдап көрүүгө аракет кылып көрсөк. Педагогика (грек сөзүнүн paidos + ago "бөбөк + жетелейм, тарбиялайм") азыркы учурда кең мааниде түшүндүрүлөт – тарбиялоо жана окутуу тууралуу илим, ошондой эле илимге негизделген практика катары да түшүндүрүлөт [3]. Бул фактор адамдын өнүгүүсүндө, конкреттүү айтканда, билим курсун аяктаган журналисттин калыптанышында көптөгөн жана түрдүү процесстерин камтыйт. Методика (грек сөзүнүн methodos "багыт, ыкма") педагогиканын бутагы, окутуунун предмети жана практикалык ишмердүүлүк катары билим берүүнүн каражаттарына: окутуу процесстерин уюштуруу, окутулуп жаткан предметтерди структурага салуу, аудитория менен иштөөдө технологиялык жактарга негизделет.

Журналисттик билим берүү дисциплиналардын структурасы катары, окутуунун мазмуну катары гана белгиленип жүрөт, бирок адистештирилген ишмердүүлүк катары жана теоретикалык билимдин мүнөздүү чөйрөсү, же болбосо *журналистиканын педагогикасы* катары каралган эмес. Албетте, бул түшүнүк журналистика боюнча адабияттарда кезиктирилбейт, бирок журналистика билим берүү чөйрөсүндө өзгөчө орунда турат. Бир жагынан ЖОЖдук адистердин тобунда тең укуктуу туруп, бирдей эле стандарттар жана окутуунун эрежелери каралган. Дагы бир тарабынан ишмердүүлүктүн түрү катары публикалуулугу менен айырмаланып, бардык активдүү жарандарга жеткиликтүүлүгү, плюралисттик мазмуну менен өзгөчөлөнөт.

Учурда медиа менен алектенип жаткан ишкерлердин бир гана басма түрүндө чыгып жаткан басылмасын же телеканалын жолуктуруу кыйын. Бир эле мезгилде басма сөздүн же телеканалдын дүйнөлүк желеде жеке сайты, радиостанциясы, түрдүү социалдык сеттерде баракчасы болушу мүмкүн. Ошондой эле учурда бир гана репортердук ишмердүүлүк менен алектенген журналистти жолуктуруу да кыйын. Заманбап платформалар универсалдуу текст, үн жана видео менен иштөө сапаттары - универсалдуу журналисттин ишинин талабы.

Британиялык Девид Рэндал, ″Универсалдуу журналист″ (1992) китебинин автору, өз эмгегиндеги кириш сөзүндө: ″Бардык россиялык журналисттерге жана репортерлорго универсалдуу журналистика деген түшүнүктү мага бергендиктери үчүн алкыш айтып багыштайм″ - деген пикир жазган. Албетте, медиа дүйнөсүндөгү конвергенция тууралуу гана сөз болбостон, бир эле адам репортажды өз алдынча мыкты даярдаган, аналитикалык макалаларды жаза алган жана маалыматтык сюжеттерди монтаждай алган адистер талапка ылайык болушкан.

Жогорудагы сапаттар кээде Батыш журналисттерине караганда постсоветтик учурундагы журналисттеринде жогорку деңгээлде болгон. Баса, Рэндал өз китебин батыштык, чыгыштык, элитардык же болбосо массалык ж.б.у.с. деген журналистика болбойт деген ырастоо менен баштаган [4]. ″Жакшы жана жаман журналистика гана бар″ - деп Рэндалдын оюн лондондук ″The Observer″ жумалыгынын редакторунун мурунку орун басары бекемдеген.

Заманбап универсалдуу журналисттерди өндүрүшкө даярдоо обол педагогдордон көз каранды болгондуктан, алгач жардамга сынчыл ойлом методдору келери бышык. Сынчыл ойлом – бул өзү эмне? Сынчыл ойлом – ойлоонун ыкмасы, келип жаткан маалыматтардан күмөнсүрөө. Негизинен бул тууралуу көптөгөн академиялык аныктамаларга көз жүгүртсөк болот, бирок биз Дүйнөлүк банктын экспертинин аныктамасына ынанганыбыз абзел: сынчыл ойлом альтернативдүү чечимдердин, жыйынтыктардын жана көйгөйлөргө болгон көз караштардын күчтүү жана алсыз жактарын аныктоо үчүн логиканы жана ой корутундуларын колдонуу болуп саналат [5].

Сынчыл ойлом процесси маалыматтар менен иштеп жүргөн адистерге жаңылык жаратуу процессин элестетет. Эмне? Кандай? Эмне үчүн? Эмне себептен? Тигил же бул окуянын кийинкилиги кандай? деген жаңылык жаратуу процессинин суроолору сынчыл ой жүгүрткөн адам үчүн да башкы суроолор болушу керек [6].

Журналисттик сапаттуу билим берүүгө байланышкан дагы бир нерсе – окутуунун эркин колдонулушу. Кандай гана көйгөйлөр жаралбасын, журналисттик билимге ээ болууга умтулгандардын саны көбөйүүдө. Дүйнөнүн көптөгөн региондорунда, айрыкча, өнүккөн өлкөлөрдө, журналисттик билим берүү менен коммерциялык уюмдар да студенттерди коммерциялык максаттар менен даярдоодогу сапатсыздыкка карабастан алектене башташты. Журналисттик билим берүүнүн негизги максаты болуп студенттердин гана эмес, журналистиканын өзүнүн да мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү болуп эсептелет. Башкача айтканда, журналисттик билим берүүнүн сапаты коомдун жана жарандыктын да сапатуулугуна таасирин тийгизүүсү зарыл. Журналистика чөйрөсүндөгү билим кесипкөйлөрдү гана эмес, коомду да тарбиялайт. Мына ушул максаттар журналистика жаатындагы педагогдордун негизги ролуна журналисттер муунун коомго кызмат кылгандай медиаиндустрияга кызмат кылууну киргизет.

Адабияттар:

1. Эшиева Т. Супер-Инфо / Эмгек жарчысы. - №806. - 13-апрель - 19-апрель, 2018-ж.
2. Жалган кабарлардын доору: фейктер Орусиянын жашоочуларынын 83% тынчсыздандырат / Би-би-синин орус кызматы. - 2017-ж.
3. Корконесенко С.Г. Преподавание журналистики в высшей школе / Учебное пособие. - Санкт-Петербург, 2015. С. 27.
4. Владимирова Т.Н. Дидактическая концепция профессиональной подготовки журналистов в высшей школе России: Дис. ... д-ра пед. наук. - Москва, 2015. С. 5.
5. Иманкулов М., Усупбаева А., Текимбаева А., Данилова Н., Штурхецкий С., Кожобекова Б. Медиа и информационная грамотность / Ресурсная книга для учителя. Центр поддержки СМИ. – Бишкек, 2018. С. 6-8.
6. Штурхецкий С. Медиаграмотность / Практическое учебное пособие для высших учебных заведений. Проект IREX. - Бишкек, 2017 С. 21, 48-49.
7. Модель учебной программы по журналистике / Серия ЮНЕСКО по образованию для журналистов. - Бишкек, 2017.

УДК: 373.1.02

БОЛОЧОК ПЕДАГОГДУН КЕП МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Мамрасулова А.Б., окутуучу
mamrasulova@mail.ru
Ош мамлекеттик университети

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА

Мамрасулова А.Б., преподаватель
mamrasulova@mail.ru
Ошский государственный университет

FORMATION OF SPEECH CULTURE OF FUTURE EDUCATOR

Mamarasulova A.B., lecturer
mamrasulova@mail.ru
Osh State University

Аннотация: *Макалада англис тилин окутуудагы болочок педагогдун кеп маданиятын калыптандыруу жөнүндө сөз болот.*

Аннотация: *В статье рассматривается формирование культуры речи будущего педагога.*

Abstract: *This article is about the formation of speech culture of future teacher.*

Түйүндүү сөздөр: *педагогикалык ишмердик, кеп маданияты, эффективдүүлүк, пикир алышуу, лингвистика, адистик чеберчилик.*

Ключевые слова: *педагогическая деятельность, культура речи, эффективность, общение,лингвистика, профессиональное мастерство.*

Key words: *teaching activities, speech culture, effectivity, communication, linguistics, professional skill.*

Окуу-тарбиялык иштин эффективдүүлүгү уюштурулушуна көз каранды болгон педагогикалык ишмердиктин өзгөчө тармагы болгон педагогикалык коммуникацияга жалпы психологдордун, педагогдордун жана лингвисттердин кызыгуусу акыркы мезгилде күч алды. Себеби, кептик карым-катышты эффективдүүлүккө жеткирүү педагогикалык пикир алышуу чөйрөсүнүн актуалдуу маселеси катары каралат. Бул маселенин натыйжалуу чечилиши, өз кезегинде педагогдун конкреттүү кеп жанрына ээ болушуна, аудиториянын өзгөчөлүгүн эске алуу менен ал жанрлардын ички стратегияларын пайдалана билүү жөндөмүнө көз каранды.

Адистик педагогикалык ишмердиктеги негизги кызыкчылык окутуучунун кеп маданиятын үйрөнүүгө, окутуучу менен студенттин ортосундагы позитивдүү жана негативдүү байланыштарынын түзүлүшүнө, окутуучунун кеби туруктуу тенденция катары гармондошуусун аныктоого жумшалат. Себеби, ар бир педагогдун пикир алышууну эффективдүү жүргүзүү үчүн педагогикалык кеп маданиятынын артыкчылыктарын пайдалана билиши өзгөчө мааниге ээ. Тагыраак айтканда, педагог уюштурган пикир алышуу – анын адистик чеберчилиги болуп саналат.

Ошол эле учурда педагогдун кеп маданиятына жүргүзүлгөн анализ - “кеп”,”кеп ишмердиги”, ”кеп маданияты” түшүнүктөрүнө теориялык-усулдук ой жүгүртүүнү талап кылат.Себеби, айрым учурда “сөз маданияты” түшүнүгү менен “туура кеп” түшүнүгүн чаташтырып каралганына күбө болобуз. Бирок “педагогдун кеп маданияты” түшүнүгү “тилдик нормативдүүлүк”, ”тууралык” түшүнүктөрүнө толук бойдон дал келе бербейт. Тагыраак айтканда, ал окуучулар же студенттер менен жүгүзүлгөн жандуу пикир алышуу процессинде ыңгайлуу сөздөрдү тандап, аларды акыл-эс менен пайдалануу жөндөмүн кучагына алат.

Азыркы күндүн адамы башка адамдын позициясын түшүнүп,мамиле түзүүгө жол таап, талаш-тартыш маселени талкуулоодо макулдашылган чечим кабыл алууга жетишиши зарыл. Эффективдүү пикир алышууга жетишүү же андан алыс калуу жеке инсандын ийгилигине да, бүтүндөй коомдун ийгилигине да көз каранды болот.

Инсандын жалпы маданиятынын негизин, анын жашоосунун аныкталышын камсыз кылып, ички дүйнөсүн, жашоо идеалын, баалуулуктарын, өзүн-өзү көзөмөлдөөсүн, айлана-чөйрөдөгү турмуш чындыгына адекваттуу реакциясынын жөндөлүп турушун камсыз кылган маданияттын базалык компоненти – коммуникативдик маданият болуп саналат.

Болочок педагогдорду даярдоо процессинин маанилүү тапшырмаларынын бири – студенттердин коммуникативдик-кептик маданиятын калыптандыруу болуп саналат. О.В.Бобкованын көз карашына таяна турган болсок: “Коммуникативдик маданият – бул XXI кылымда жашаган адамдын маңызын көрсөтүп турган табигый көрүнүш жана процесс. Инсандын коммуникативдик маданиятынын өнүгүү өзгөчөлүгүн белгилебей туруп, жалпы жана адистик билим берүүнүн эволюциялык өнүгүү жолун аныктоо мүмкүн эмес” [2].

Коммуникативдик маданияттын негизинде турмуш чындыгын ишенимдүү чагылдырып берүүгө ылайык, тексттерди кабыл алуу жана иштеп чыгууга багытталган таанып билүү ишмердигинин адистик формасынын түрлөрүн чагылдырган ой жүгүртүү маданияты жана кеп маданияты жатат.

Адамдын пикир алышуусунун негизги формасы болгон кеп - инсандын жана бүтүндөй коомдун базалык маданиятынын негизги көрсөткүчү болуп саналат. Ошондон улам педагогдун коммуникативдик маданияты кеп маданиятына негизделген. Ушул позициядан алып караганда, “коммуникативдик” терминин “кептик” түшүнүгүнөн ажыратып караганга мүмкүн эмес. Себеби, педагогдун кеби көп учурда бүтүндөй билим берүү системасынын потенциалын, анын окуучунун же студенттин инсан катары калыптанып өнүгүшүнө тийгизген таасирин аныктап турат.

Кеп окутуучу үчүн кесиптик негизги курал катары кызмат кылат. Ал педагогдун кесиптик ишмердигинде жөн гана башкы курал катары пайдаланылбай, өнүгүүнүн мисалы да боло алат. Кепке жоопкерчилиги күчөтүлгөн кесип – педагогикалык кесипти аркалаган инсанга пикир алышуу кебинин маданиятына ээ болууга жетишүү талабы өзүнөн-өзү коюлат. Ошондуктан, орусиялык профессор Т.А.Ладыженская: “Педагогикалык ишмердиктин негизинде коммуникативдик ишмердик жатат. Анын жардамында педагог билим берип, маалымат алмашууну уюштурат. Окуучулардын практикалык таанып билүү ишмердигин башкарат”, – деген көз карашын XX кылымдын соңку жылдарында эле айткан [6].

Ал эми С.Д.Якушеванын көз карашында: “Пикир алышуунун төмөнкү деңгээлиндеги, эмоционалдык маданияты жана рефлексиясы жетишпеген, коммуникативдик жөндөмү алсыз калыптанган, пикир алышуунун бийик деңгээлин көрсөтө албаган педагог – маданий потенциалы өнүккөн чөйрөнү түзө албайт. Окуучулардын толук кандуу өнүгүшүнө негиз болуп бере албайт.” Башкача айтканда, ар бир педагог өзүнүн айланасындагы адамдардын жүрүм-турумдарына көз каранды болбой, өздүк жүрүм-турум моделин тандап алып пайдалана билиши керек. Ал жүрүм-турум модели башкаларга жакшы жагынан мисал болууга тийиш [4].

Азыркы жаш педагогдор айрым учурда кеп жөндөмүнөн алыс калганын турмуш чындыгы көрсөтүүдө. Кеп кырдаалын эске албай, ыңгайсыз стилистикадагы лексиканы пайдаланышы, кептик агрессиясы – азыркы педагогдордун кептик жүрум-турумдан алыс калганынан кабар берет. Ошентип, азыркы билим берүү системасында эмгектенген мугалимдерге коммуникативдик сапатты жогорулатуу талабы күчөтүлгөн. Бирок педагогикалык жогорку окуу жайдын бүтүрүүчүлөрүнүн кеп маданиятына болгон даярдыгынын көрсөткүчү төмөнкү деңгээлде калууда.

Мындай карама-каршы көрсөткүчтүн өнүгүшүнө бир катар себептер бар. Алардын ичинен негизгилери болуп: азыркы жаштардын арасында адабий тилдин сакталышынын зарылдыгы боюнча түшүнүктүн жетишсиздиги, жаргондук лексиканын, күндөлүк жөнөкөй сөздөрдүн көп пайдаланылышы, классикалык адабияттарды окууга болгон кызыкчылыктын төмөндөшү, улуттук кеп этикеттеринин салттык негизинин жоголушу жана коомдун кеп маданиятынын төмөндөшү болуп саналат.

Бул маселени жолго салуу үчүн бакалаврларды даярдоо планындагы “педагогикалык билим берүүгө даярдоо” багытындагы чечендик өнөр боюнча тандоо сабактарын көбөйтүү; экинчиден, филологиялык багыттан тышкары да бардык адистиктерди чечендикке тарбиялоо жолун табышыбыз керек. Себеби, белгиленген кемчиликти жоюу багытын болочок педагогдордун чечендик шыгын калыптандыруудан көрөбүз. Ал үчүн педагогикалык багыттагы жогорку окуу жайларда студенттердин кеп ишмердигине даярдыгы маселесинин

негизин түзүү, кеп ишмердигине даярдыгынын технологиясын моделдештирүү, педагогикалык шартты жана анын эффективдүүлүгү иштелип чыгышы керек.

Биздин көз карашыбызда, болочок педагогдун кесиптик кеп маданияты - анын комуникативдик кептик маданиятын калыптандыруу, жалпы жана жеке чечендиктин интеграциясында калыптандырууга багытталган.

Чечендик өнөрдү окутуу төмөнкүлөргө негиз болот: базалык жанрдык-стилистикалык жөндөмдөргө, чечендик өнөрдү ыктуу пайдалануага жетишкен тилдик артыкчылыктарга ээ болгон (кеп материалдарын же текст түзүүгө же ойлоп табууга жетишкен инсандын калыптанышына, материалдын композициясын түзүүгө, инсандардын ортосундагы, топ ичинде ачык-айкын пикир алышууга жетишүүгө).

Чечендик өнөрдүн калыптанышы төмөнкүдөй этаптардан турат:

а) кептик же жүрүм-турум моделдеринин көсөтүлүшүнөн: б) көркөм имитациядан; в) эске сактоодон; д) жаңы түзүлгөн шартты эркин пайдалануудан. Чечендик өнөрдү калыптандыруудагы конкреттүү бир жөндөмдү иштеп чыгууда төмөндөгү көнүгүүлөр ырааттуу талап кылынат:

а) элестетип көрүү; б) бышыктоо; в) кайталап эске сактоо; г) чыгармачылык менен изденүү.

Жыйынтыктап айтканда, чечендик өнөргө окутууда студенттердин көнүлүнүн окулуп жаткан тилди колдонгон элдин улуттук кебинин этикетине, көркөм сөз каражаттарына, этикалык жана коммуникативдик нормаларына бурууга басым жасалышы керек. Себеби, чечендик өнөргө мисал катары алынган текстке терең анализ жүргүзүп көрүү, болочок педагогдун өздүк кебинде дал ошондой көркөм сөздөрдү пайдалана билишине түрткү болот.

Адабияттар:

1. Крысин Л.П. Язык в современном обществе. - М.: Наука, 1977.
2. Культура речи и эффективность общения Под ред. Л. К. Прудкиной, Е. Н. Ширяева. - М.: Просвещение, - 1996.
3. Общая филология. М., 1996. С.14
4. Ширяев *Е.Н.* Что такое культура речи., Мы сохраним тебя, русская речь. М.: Наука, 1995. С. 9-10).
5. Ширяев Е. Н. Культура речи как лингвистическая дисциплина Русский язык и современность: Проблемы и перспективы развития русистики. – М., 1991. Ч. 1.
6. Я. Котигер, В. Чамлер. Педагогическая этика. Кишинев, - 1984

УДК: 700

Ч. АЙТМАТОВ – XX КЫЛЫМДЫН КӨРКӨМ СӨЗ ӨНӨРҮНҮН КОРИФЕЙИ

Мамырова М. К., улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети

Ч.АЙТМАТОВ - КОРИФЕЙ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СЛОВА XX ВЕКА

Мамырова М. К., старший преподаватель
Ошский государственный университет

CHYNQYZ AIMATOV IS THE ART CORYPHAEU OF THE XX TH CENTURY

Mamyrova M.K., senior lecturer
Osh State University

Аннотация: *Бул макалада, кыргызды дүйнөгө тааныткан айтылуу чебер жазуучубуздун Ч. Айтматвдун 90 жылдыгына карата, жазуучубуздун басып өткөн жолуна бир катар сарасеп салмакчыбыз.*

Аннотация: *В статье изложено об огромном воспитательном значении жизни и творчества Ч.Айтматова с опорой на основные вехи его биографии.*

Abstract: *The article outlines the main aspects of the life and work of C. Aitmatov based on his main biographies.*

Түйүндүү сөздөр: *инсан, жазуучу, кесиптик эмгек, чыгарма, мекенди сүйүү, журналистика.*

Ключевые слова: *личность, писатель, профессиональный труд, произведение, любовь к родине и журналистике.*

Key words: *personality, writer, professional work, work, love to country and journalism.*

Чыңгыз Айтматовдун ысымы бүгүнкү күндө дүйнө элине таанымал. Ал XX кылымдын тарыхында түбөлүк калуучу инсан.

Баарыбызга маалым болгондой, Ч. Айтматовдун чыгармалары дүйнөнүн жүздөн ашуун өлкөлөрүндө эки жүзгө жакын тилге которулуп, миңдеген тираж менен басылып, ал тургай кайра-кайра басылып жатканы анык.

Ч. Айтматовдун мектеби ааламдашып, акыл мектебине айланды десек жаңылышпайбыз. Бүгүн ар түрдүү улуттагы, ар түрдүү диндеги түрдүү, саясий ишенимдеги, ар түрдүү кесиптеги жана ар кыл жаштагы миллиондогон окурмандардын сүйүктүү жазуучусу [1].

Музыкада, сүрөттө, живописте тил жок дегени ырас белем. Анын сыңарындай, сөздүн керемет күчү, дүйнө таанымдын тереңдиги, көз карашы жалпы адамзаттык маани-маңызга ээ болуп калганын карабайсызбы!

Ч. Айтматовдун чыгармаларына терең сүңгүп кирген окурмандын жан-дүйнөсүн козгоп, аны өлүм жана өмүр, кубаныч менен кайгы, адамгерчилик жана кара өзгөйлүк, абийир менен абийирсиздик, бийлик жана ыпластык, бакыт жана бактысыздык, ар-намыстуулук менен арсыздык жана башка толгон-токой маселелер туурасында ой-жүгүртүүгө мажбурлап, адамдардагы нарк-насилди жана адамдын сезимин ойготуп, жан-дүйнөсүнө жакшылыктын үрөнүн сээп, бүгүнкү глобалдуу проблемаларды козгоп, адам баласын «Канткенде адам уулу адам болот?» деген ар кандай татаал суроого жооп издетип, ага руханий жооп табууга өзү негиз болуп берет.

Ч. Айтматовдун ар бир чыгармасы окурманды кайдыгер калтырбайт. Акылга акыл кошуп, турмуштук тажрыйбасын байытып, түшүнүгүн арттырар, касиеттүү чыгармалар. Айтматовдун жазуучулук сырынын улуулугу – көркөм ойлоонун ар тараптуулугунда жана көп түрдүүлүгүндө. Мейли, Ч. Айтматов орус тилинде же башка тилде жазабы канткенде да, баары бир ал кыргыз жазуучусу. Кайсы гана чыгармаларын албайлы, анда элдик салт, мифология менен кызыктырып өзүнө тартып турат. Ошондой эле белгилей кетүүчү жагдай, Батыш менен Чыгыштын маданиятын ширелештире көркөм тилге салганында. Дүйнөлүк глобалдык кыйроо – бул бүткүл адамзаттын жашоосунун кыйроосу [2].

Айтматов көөдөндөгү ачуу чындыкты адамзатка таңуулабай, көркөм чагылдыруу менен бере алган. Айталы, ар бир чыгармасында мифологиялык бир аңгемеби, жомокпу же аңыз дейлиби иши кылса, чыгармага өзүнчө көрк, идея берген бир өзөктүү окуя баян этилет. Жазуучу мифти жөн гана колдонуп калбайт, мурунку заман менен жуурулуштуруп, көп кылымдык адамзат тажрыйбасынын тереңине чөмүлтөт. Өзөктүү окуянын үзүндүлөрү бардык чыгармаларында актуалдуу.

Ошондуктан да Ч. Айтматов фольклордук асыл булактарга өтө аяр мамиле кылганын көрөбүз. Ар бир колдонгон легендалары, уламыштары, жомок же мифи окурманды кайдыгер калтырбай, кайра ички-ой сезимдерин ойготуп, нравалык, моралдык, философиялык терең мазмуну менен өзүнө тартат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларын окуп жатып, адамга күчтүү психологиялык терең анализ берүү жагынан жазуучу эч кимге ат чаптырбагандыгын коом жакшы билет. Алсак, анын Танабайы, Едигей, Орган сыяктуу дүйнө таанымы терең, жан-дүйнө туюму сезгич каармандарынын көз караштары аркылуу психологиялык анализдин көп кырдуу жагын ачты. Мына ушул жагдайларга күбө болуп жатып, чын эле Ч. Айтматов олуябы, же анын жан-дүйнөсү рентген сымалбы деп да ойлоп кетем.

Ч. Айтматовдун каармандары эмгекти сүйгөн, жашоого позитивдүү көз караштагы каармандар. «Бешенеге жазганы, таалайыма бүткөнү ушул тура» деп, бардык азап-тозокко кайыл болуп, башкалардан коргоп жүрүп, качан гана күйөөсү адилеттүүлүктүн аттабас чийимин аттап өткөндө өзү биринчи адамгерчиликтин атынан жазага буюрган Сейденин образын алабызбы, же куру намыс деп, өжөр, курч мүнөзүнүн айынан турмуштук сыноолордун биринде тагдырын чорт сындырып алган Ильястын образын алабызбы, же жер энедей көтөрүмдүү, күчтүү, энергиялуу Толгонай эненин образын алабызбы кыскасы-адам тагдыры, андагы жандуу эмгек терең сүрөттөлүп берилет [3].

Негизинен Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы окуяны алып жүрүүчү, өнүктүрүүчү каармандар – руханий маяк болчу, руху күчтүү, идеяны туу тута турган зор инсандар. Баянымдын ушул жеринен лирикалык чегинүү жасашыма туура келүүдө. Көпчүлүк учурда өзүнүн интерьвюларында О.Кутманалиевдин төмөнкүчө айтканы бар: «Гастролдо жүрүп, бир ашканада кире калсак, үч-төрт эркек чай ичип олтурушкан экен. Бирөө тура калып, жаакка келиштире тартты. Мен мындайды күткөн жок элем. Көрсө «Ак кеме» тасмасынан Ороскулду жек көргөнүнөн ушундай жагдайга туш болупмун».

Ооба, Ч. Айтматов ар бир чыгармасы мезгилинде кинофильм болуп чыкканы бар. Айтматов – күчтүү эколог. Ал жаратылыш менен болгон адамдын байланышынын концепциясы адамдын ички жан-дүйнөсүнүн чектерин кеңейтет. Мейли ал айбанаттар дүйнөсү жөнүндө жазып жатканда да, чыгарманын өзөгүндө гуманисттик нравалык климатын колдоп турган татаал символика жашайт.

Буга мисал Гүлсарынын, Каранардын, Ташчайнардын, Акбаранын, Жаабарстын, образдары адамдардын образдарынан кем калышпай сүрөттөлгөндүгүндө. Бир сөз менен айтканда, Ч. Айтматов адам турмушу менен жаратылыштын ортосундагы гармонияны терең ача алган [4].

Ч. Айтматовдун дагы бир өзгөчөлүгү адабий көркөм пейзаждын чебери. Атагы дүйнөгө тарап кеткен сүрөткердин сыйкырдуу калеми тууралуу сөз учугу али чексиз, түгөнбөйт. Улуу жазуучубуздун сыры терең, ою кенен, көп катмарлуу чыгармалары жөнүндөгү адабий талдоолор, окурмандык ой бөлүшүүлөр жазуучунун өздүк чыгармаларына салыштырганда саны жагынан көп деп айтсак болот.

Жазуучунун чыгармаларына байланыштуу адабий-илимий эмгектер мурдагы союздук республикалардан тышкары Индияда, Кытайда, Японияда, Англия, Германия, Франция жана башка өлкөлөрдө, көптөгөн тилдерде жазылган, дагы да жазылууда. Ч. Айтматов боюнча сөз, изилдөө али алдыда.

XXI кылымда жашап жатып Ч. Айтматов жөнүндө сөз кылат экенбиз, анда замандын улуу жазуучусу, ойчулу жана гуманисти катары аны терең урматтоо менен көрсөтүп, анын адабият менен маданият тарыхында улуттук чектерден чыккан, планеталык масштабдагы жазуучу деп, анын чыгармасын бир жолу окуган адамдардын баарын таланты менен багындырган адам катарында кала тургандыгын баса белгилесек болот [5].

Ч. Айтматов адабияттык жашоону философиялык көркөм аңдоонун жаңы деңгээлине көтөргөнү менен баалуу. Арийне, Ч. Айтматовдун идеялары азыр да актуалдуу, кыргыз үчүн Батышка, бүт дүйнөгө угулду. Кыргыз эли кандай болору жөнүндө маалымат алынды. Үнүбүз, ырыбыз, обонубуз бөтөн сахналарда, бөтөн тилде жаңырды. Адамзаттын назик жүрөгүнөн орун алды. Алп жазуучубуздун үнү бийик шаңшыды. Демек, «Манас» эпосундай түбөлүк сакталат, муундан - муунга өткөрүлөт [3].

Эл жарышка түшкөн тулпар аттай, арышын кере таштап, адабият майданында жер жүзүн дүңгүрөтүп келет. Анын чыгармаларынын негизги өзөгүн адам түзөт. Артка кылчайсак, СССР кезинде жарыша куралдануу акыл ченинен алпы оюн чейине, эки система тирешип турган чак эле.

Улуу ойчул адамга арга жок тура. Кандай гана кырдаал болбосун Ч.Айтматов ийне менен кудук казгандай жол тапты. Тапканда да ал жалпы адамзат коомун акыл-эске, ойлонууга, диалогго чакырып, дүйнөгө белгилүү жазуучуларды, ойчулдарды,

окумуштууларды баш коштуруп, касиеттүү Ысык-Көлгө чогултуп, Ысык-Көл форумунун уюштурду. Бул 1986-жыл болчу.

Ч. Айтматовдун чыгармаларынын өзөгүн түзгөн – адамзат коомунун жалпы баалуулуктары, жаратылыш менен камыр-жумур жашоо, экологиялык кыйроого жол бербөө идеялары, Ысык-Көл форумунун негизги темалары болгон. Мына ушул идеяны Ч. Айтматов мындан туура 30 жыл мурун көтөргөнүнө карабастан, бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой келет. Же «Адам үчүн эң кыйыны – күн сайын адам болуу» деген Ч.Айтматов адамзат коомун түбөлүк ойлоно турган маселелерге буруп кетиптир. Айтматовдун феномени-баарынан мурда анын көркөм дүйнөгө болгон көз карашы элдик салтка, «Элдик фольклорго азыктанып таянганында, ошондой эле Батыш менен Чыгыштын маданиятын ширелиштире» бириктиргендигинде [5].

Чынында Ч. Айтматовдун чыгармаларын ким үңүлүп окуп кирбесин, аны улуттук мифологиялык кыртыш менен болгон карым-катыш кызыктырып келет. Мифологиялык көрүнүштөр Ч. Айтматовдун чыгармаларына терең, кошумча оттенок берип турат. Жазуучунун мифке болгон мамилеси терең, чыгармачыл мүнөздө экенин көрсөтүп турат. Бирок мифология менен чектелип калбайт, мурунку замандар менен жуурулушуп кетет. Мына ушуга байланыштуу анын «мифологемдери» биздин күндөрдө терең актуалдуу.

Жазуучунун чыгармалары – жөнөкөй каармандар, аларда адам баласына тиешелүү жөнөкөй асыл сапаттар, сезимдер, түшүнүктөр орун алган. «Кылым карытар бир күн», «Кассандра тамгасы» - буларды окуган ар бир адамдын түшүнүгү, айтор, жан дүйнөсү тазаланар. Айтматовдун жазуучулук устаттыгынын эң башкы сыры – көркөм ойлоосунун көп тараптуу жана көп тармактуулугунда. Атагы ааламды аралап кеткен алп сүрөткердин сыйкырдуу калеми тууралуу сөз учугу чексиз. Жазуучунун чыгармаларын бирден санап, андагы ар түрдүү проблемаларды бирден талдоого алар иш али алдыда турат [3].

«Бетме-бет» повестин жазуучу чыгармачылык жолунун чыныгы башталышы «адабий дебюту» катары атайт. Демек, жаңы жазуучулук жолунда алгачкы саамалык, же өз чыйырын табуусу болуп саналат. «Бетме-бетте» чыгармаларынын идеялык тематикалык мазмуну каармандардын ички дүйнөсүндөгү диалектикалык карым – катышта өнүктүрүлөт. Повесттеги сюжеттик конфликтти чечүүдө, борбордук идеялык – көркөмдүк максатты ишке ашырууда Сейденин образы биринчи орунда турат.

Турмуштук оор кырдаалга кабылган Сейде эки жээктин – эл менен Ысмайылдын ортосунда чабалактоого аргасыз болот. Сейденин образындагы драматизм, психологиянын тереңдигин көркөм реалисттик планда ачып берүү чындыгында да жазуучунун, аны менен бирге кыргыз прозасынын алгачкы ийгилиги болду [1].

Кийинки «Жамийла» повести жазуучунун атын алыска таныткан чыгарма болду. Повесттин өзөгүн сүйүү темасы түзөт. Мында адамдын турмушка, элге, жерге, жашоого, руханий сулуулукка болгон чексиз сүйүүсү, аялдын инсан катары «мекенин» патриархалдык салт-санаа, түшүнүгү үстөмдүк кылган чөйрөдөгү үй-бүлө түшүнүгүнө байланыштуу мамилелер менен тыгыз байланышта чечмеленет. «Кызыл жоолук жалжалым» повестиндеги Илястын тагдырынын трагедиясы, Аселдин аруу сезиминин тазалыгы, Байтемирдин адамгерчилик сапаттары, Саматтын келечеги кимди болсо да тынчсыздандырбай койбойт. Кайсы гана чыгармасын албайлы Ч. Айтматов публицистикалык очерктердин, адабий сын макалаларын, эки жанрдын чоң чебери. [5].

Көркөм чыгарманын тилинин табиятына эстетикалык мүмкүнчүлүгү бар тилдик бирдиктер жана каражаттар өтө ылайык келет. Автор айрым учурда адабий тилдин бирдиктерин пайдалануда айрым эрежелерден четтейт. Эмоция жана экспрессия кубулуштары–көркөм стилде өтө кеңири колдонулган ыкма болуп, аны чыгармачылык менен пайдалануунун натыйжасында автордун чыгарманы жазуудагы алдыга койгон идеялык максаттуулугу ишке ашат. Тактап айтканда, чыгарманын эстетикалык кабылдоосун курчутат. Ар кандай көркөм чыгарманын идеялык күч-кубаты окурман тарабынан өздөштүрүлөт.

Адамдын сулуулукка, болгондо да көркөм сулуулукка, «кеп сулуулугуна» болгон табити калыптанат. Ар бир илимдин тарыхы бар болгон сыяктуу стилистиканын да илим катары жаралуу жана өнүгүү тарыхы бар. XX кылым тил илиминде стилистиканын кылымы болуп калды. Бул маселеде орус тилчилери илимий гегемондукка ээ болуп, жогоруда белгиленгендей, орус тилинин стилистикасы боюнча изилдөөлөрү айрыкча улуттук филологияда элдердин тилдеринин стилистика илиминин өнүгүшүнө зор түрткү берди. Орус филологиясында стилистиканын проблемаларына В.В.Виноградов Л.Г.Барлас, Б.Н. Головин, И.В. Голуб, А.И. Ефимов, М.Н. Кожина, В.В. Одинцова, Д.Э. Розенталь , Г.Я. Солганик В.П. Москвин, Н.Н. Романова, А.В. Филиппов сыяктуу 72 тилчи стилисттер илимий анализдерди жүргүзүшүп, бир эле мезгилде орус тилин мектепке чейинки, жалпы жана атайын орто билим берүүчү мекемелерде окутулушуна чоң таасир тийгизишкен.

Түрк тилдеринин стилистикасынын изилдениши XX кылымдын экинчи жарымынан башталды. Айрым тилдердин стилистикасы жалпы орто билим берүүчү мектептерде окутула баштады.

Казак тилинин стилистикасы боюнча Р.Г. Сыздыкова, Ф.М. Мусабекова, Н.Х. Демесинова, М.С. Сергалиев жана башкалар изилдөө иштерин жүргүзүшкөн.
Кыргыз тилинин стилистикасынын башаты Б.М. Юнусалиев, С. Давлетов, Х. Карасаев, Б.Ө.Орузбаеванын айрым эмгектери менен тикеден-тике байланыштуу. Албетте, жогорку окумуштуулардын көркөм чыгармалардын тилине арналган алгачкы эмгектери таза стилдик же стилистикалык планда изилденбеген. Негизги басым талдоого алынган чыгармалардын лексикасына коюлгандыгын баса белгилейбиз. Жазуучунун элдик мифтерге, жомок-уламыштарга кайрылып, аларды өзүнүн чыгармаларынын сюжетине органикалык түрдө тутумдаштыра билгендиги-анын дагы бир жазуучулук феномени. Демек, көркөм адабиятта өз стилин тапкан жазуучу-ал мыктылардын мыктысы катары бааланат. Көрүнүктүү адабият теоретиги М.М.Бахтиндин
ою боюнча «большой стиль… есть стиль прежде всего самого видения мира и уже затем обработки материала» [6:175.]

Башкача айтканда, автордун дүйнөгө көз карашы, анын инсандык өзгөчөлүгү, материалды иштеп берүү жагы биринчи жагдайга көз каранды. Алсак, Чыңгыз Айтматов-кара сөз чебери, ал-турмуштук көрүнүштөрдү ар дайым жаркын лирикалык маанайда кабылдаган лирик-романтик. Көркөм чыгарманын стилинде улуттук тилдин морфологиясынын каражаттарын колдонуу өзүнүн бийиктигине жетет. Ошондуктан ар кандай тилдин морфологиялык стилистикасынын негизги изилдөө обьектиси көркөм чыгарма болуп эсептелет. Биз да ушул филологиялык салтты улантып, кыргыз тилинин морфологиялык стилистикасынын изилдөө обьектиси катары Ч. Айтматовдун «Жамийла», «Бетме-бет», «Биринчи мугалим», «Саманчынын жолу» ж.б. кыргызчага которулган чыгармаларын иликтөөгө алдык. Буга чейин Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин стилдик жагын талдоого алган эмгектер, диссертациялар жазылган. Ал эми биз сөз кылмакчы болгон Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы кыргыз филологиясында иликтөөгө алына элек [7. 61:245с].

Тилдик өлкө таанытуучу анализ үчүн көркөм текстттеги персонаждардын адат, көндүм болгон жүрүм-турум нормаларын (этикетин) сактоосун адекваттуу түшүнүү да чоң мааниге ээ. Бул жөнүндө Е.М. Верещагин менен В.Г. Костомаровдор изилдөөлөрүндө төмөнкүдөй ойлорду айтышкан: «В каждой культурно-языковой общности возникают и закрепляются повседневные нормы поведения. Нередко поведенческие нормы новой национальной культуры субьективно расцениваются как странные, «чудные», противоестественные. В крайних случаях развивается душевное состояние дискомфорта и даже протеста, которое называется культурным шоком» [8, 199].

Демек, ар бир маданий-тилдик коомдо күндөлүк жүрүм-турум нормалары бекем сакталат, мисалы: үйдө, коомдук жайларда, кичинелер менен, чоңдор менен, иш учурунда, эс алуу учурунда ж.б. жагдайларда. Жазуучу да өзүнүн чыгармасында мындай кептик

кырдаалдарды кеңири пайдаланат. Бөтөн тилдүү окурмандын көркөм текстти окууда мындай жүрүм-турум нормаларын, кептик кырдаалды жана этикетти билбегендиги жана түшүнбөгөндүгү текстин жалпы мазмунун түшүнбөстүгүнө алып келет. Чыгыш элдеринде сүйлөшөрдөн мурда учурашуу, ал-акыбал сурашуу, улууга урмат, кичүүгө ызат көрсөтүү салты бар.

Т.Маразыков бул туурасында: «Кыргыз элине таандык жалпы улуттук менталитеттик өзгөчөлүктөр ар бир сүйлөшүүдөгү жеке, индивидуалдуу өзгөчөлүктөр менен кошо эриш-аркак бир гармонияга келтирилет. Ушуга байланыштуу биздин ар бир сүйлөшүүбүз жеке, кайталангыс экендигине карабай, анда буга чейин калыптанган, стерео типтүү көрүнүштөр: учурашуу, ал-жай сурашуу, көңүл айтуу, куттук айтуу, көңүл жубатуу, коштошуу сыяктуу жана башка жагдайлар катышат», – деп белгилеген [9, 49].

Ал эми Ө.Козубаев менен А.Мырзакметовдор өздөрүнүн «Элдик этикеттин эмпирикасы» деген эмгегинде: «Күндөлүк мүнөздөгү этикеттик кырдаалдардын катарына таанышуу, жолугушуу, маектешүү, коштошуу, дасторкон үстүндө тамактануу ж.б. кирет. Кырдаалдардын тизмеги анча көп болбогону менен алар көптөгөн мүнөздөмөлөргө жараша (жаш курак, социалдык даража, таныштык, шарт-жагдай ж.б.) түр өзгөртүп тургандыктан ар бири кайталангыс мүнөзгө ээ» –деген ойду айтышкан [10, 53].

Биз жогоруда айтылган пикирлерди негиз кылып, «Саманчынын жолу» повестинин чегинде кыргыз элинин кептик жана жүрүм-турум этикетин билдирген тилдик бирдиктерге анализ берүүгө аракет жасадык. Чыгармадагы аталган мазмунду чагылдыруучу тилдик бирдиктерди
төмөнкүдөй топторго бөлүп талдадык:
-кыргыз элинин кептик этикети;
-жүрүм-турум эрежелери;
-улуттук мүнөздөгү вербалдык эмес каражаттар.
Кыргыз элинде кептик этикетти сактоо чоң маниге ээ. Элибиздин менталитетине мүнөздүү сөз этикети «коммуниканттардын социалдык статусуна, алардынжаш курагы, жынысы, таныштык же туугандык даражасына байланыштуу. Дегинкиси дүйнөлүк социалдык практика
Ош МУ жарчысы №2 2014 ушундай. Бирок кыргыз этикетине жаш курак факторунун үстөмдүк маниге ээ экендиги мүнөздүү. Көпчүлүк кырдаалдарда жаштын улуулугуна коммуниканттардын социалдык статусу да жол бошотот» [8, 62]. Кыргыз элине таандык аталган өзгөчөлүктөрдөн улам чыгармадагы кептик этикетти чагылдырган тилдик бирдиктерге карата берилген комментарийдин зарылдыгы келип чыгат [11. 6:29с].

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнө окурмандарын өзүнүн көркөмдүгү менен катар, философиялык терең мазмундуулугу менен тамшандырып келет.

Адабияттар:

1. Айтматов энциклопедиясы Б «Турар», 2017-ж. I, II, III, томдордон.Шоокум 2017-ж. №12 (13бет).
2. Иманалиев К. «Айтматов өзгөрбөйт, аны окуп биз өзгөрөбүз». Ош шамы №34. 2018-жыл.
3. Исаков К. «Ч. Айтматовдун чыгармаларын орто мектепте окутуу». Ош. 2008-жыл
4. Үкүбаева Л. Ч. Айтматов эстетика жана улуттук негиз. Бишкек. 2004-жыл
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчество.–М: Искусство,1986 ,-С.444.
6. Нармырзаева К. ОшМУнун жарчысы №2 чыгарылыш 2012-ж (61:245с).
7. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Мет. руководство. 3-е изд. – М.: Русс. яз., 1983. – С.269.
8. Мочоев Д. Арабизмы в кыргызском языке: Этимологический словарь. – Б.: Айбек, 1998. –С.256.

9. Маразыков Т.С. Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы: Ж. Баласагын атынд. КУУ. – Б.:Бийиктик, 2005. – С.167.
10. М.А. Исаева, ОшМУнун жарчысы №2 чыгарылыш 2014-ж (6. 29с).

УДК:374(377.4)

БОЛОЧОК ЖУРНАЛИСТТЕРДИ КӨРКӨМ ОКУУГА ҮЙРӨТҮҮНҮН АЙРЫМ ЫКМАЛАЛАРЫ

Молдоканова Салкынай, аспирант
Ош мамлекеттик университети

НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ ОБУЧЕНИЯ БУДУЩИХ ЖУРНАЛИСТОВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОМУ ЧТЕНИЮ

Молдоканова Салкынай, аспирант
Ошский государственный университет

SOME METHODS OF TEACHING EXPRESSIVE READING TO FUTURE JOURNALISTS

Moldokanova Salkynai, graduate student
Osh State University

Аннотация: *Макалада болочок журналисттерди көркөм окууга үйрөтүүнүн айрым ыкмалары жөнүндө сөз болот.*

Аннотация: *В статье речь идет некаторых приёмах обучения будущих журналистов выразительному чтению*

Abstract: *The article deals with the training of future journalists to expressive reading.*

Түйүндүү сөздөр: *көркөм окуу, көркөм чыгарма, текст, окутуу, журналист, кеп техникасы, ыкма*

Ключевые слова: *художественное чтение, литературное произведение, текст, обучение, журналист, техника речи, приемы*

Key words: *reading, worlog literature, text, training, journalist, speech technique, approach.*

Дүйнөлүк аренада журналисттик кесипке даярдоонун интенсивдүү өнүгүүсү XIX кылымдын аягына туура келет. 1893-жылы АКШда Пенсилвания университетинде журналисттер үчүн биринчи жолу курс ачылып, кийин андай курстар Европанын көптөгөн мамлекеттеринде иштей баштады. 1904-жылы нью-йорктук гезиттик ишмер Джозеф Пулитцер эки миллион доллар өлчөмүндө материалдык жактан каржылоосу менен Колумбия университетинде журналисттердин колледжи ачылган. Бул учурда журналистика чөйрөсүндө басылмаларды монополизациялоо процесстери күч алып, бул конкуренциянын, нусканын, прессанын санынын өсүшүнө өбөлгө болот. Мындай шарттар журналистикадагы кесипкөй кадрлардын жетишсиздигине алып келген [1С.116].

Ар кандай сөз менен иштеген адистер үчүн (искусство адамдары, педагогдор, саясатчылар, ошолордун ичинде журналисттер үчүн да) тыбыштарды туура айтуу, уккулуктуу, жагымдуу сүйлөй, окуй билүү өзгөчө маанаге ээ болот. “Көркөм окуу” курсунун эң башкы вазийпасы болочок журналисттерди ар кандай жанрдагы көркөм чыгармаларды жагымдуу, уккулуктуу, көркөм окуй алуусуна өбөлгө түзүүчү билим, ык жана көндүмдөргө ээ кылуу, ошондой эле адамдар менен эркин пикир алышуусуна жардам берүү болуп саналат.

Негизи, көркөм окуу адабий туундуларды окууда колдонулат. Ошондуктан педагогдук жождордо эң негизги дисциплина катары окутулат. Албетте, бул башка окуу жайларда окутулбайт дегенди түшүндүрбөйт.

Ушул жерде проф. С.Момуналиевдин бир пикирине токтоло кетүүнүн өңүтү келип турат. Ал: “Лириканы үйрөнүү методикасында өзгөчө орунду текстти талдоонун органикалык бөлүгү болуп саналган кыраат окуу ээлейт. Ушул жерде тактап алуучу бир

маселе бар. Орус тилинде көркөм текстти окуу «выразительное чтение» жана «художественное чтение» деп эки бөлөк ажыратылып каралат. Ал эми бизде болсо көркөм окуу же көрктүү окуу делинип бирге эле аталып келинет... Тактоо үчүн орус тилиндеги «выразительно» жана «художественно» деген сөздөрдүн түздөн- түз маанилерин аныктап алышыбыз зарыл. «Орусча-кыргызча сөздүктө» «выразительно нар. ачык, ачык-айкын, таасирдүү, маанилүү, даана; выразительно читать ачык-айкын окуу» – делсе, «художественно нар. көркөм, кооз; художественное произведение көркөм адабият», – делинип берилген. Эгер өйдөдөгү сөздөрдүн мына ушул маанилерин эске алсак, анда көркөм окуу – художественное чтение, ал эми выразительное чтение – уккулуктуу окуу деп которулуп колдонулушу туурараак. Бирок уккулуктуу окуу дегенибизде көркөм чыгарманы гана эмес, ар кандай эле адабиятты (илимий) окуу катары кабылдоого болот. Ошондуктан кыраат окуу деп атаганыбыз максатка ылайыктуу (бул жерде кырааттуу окуу деген өзүнөн-өзү суранып турат, бирок –луу сын атоочту жасоочу мүчөсүз деле кыраат – даана, уккулуктуу, ачык дегенди түшүндүрөт)”[I] – деп белгилеп, мектептеги текстти окууну кыраат окуу деп атоону сунуш кылат. Биз да бул ойго кошулабыз, бирок жогорку окуу жайындагы дисциплинаны “Көркөм окуу” деп атоо туура деп ойлойбуз.

Журналистика түздөн-түз мугалимдик адистикке даярдабаганы менен өзүнүн максат-милдети жагынан педагогдорго окшошуп кетет. Болгону педагогдор класста окуучуларга билим менен бирге таалим-тарбия беришсе, журналисттер массалык-маалымат каражаттарынын (гезит, радио-теле, интернет) жардамы менен өз окумандарын, угармандарын макалалары, көркөм, оозеки баяндамалары, репортаждары аркылуу тарбиялайт.

Мугалимдин да, журналисттердин максат-мүдөөсү бирдей. Ал − өз Мекенинин атуулдарын калыптандыруу. Андыктан журналист да адабият мугалими сыяктуу сүйлөй да, жаза да жана ар кандай текстти окуйда билиши абзел. Окуй билүү дегенде, көбүнчө, көркөм чыгарманы көзгө тутарыбыз анык. Ошондуктан көркөм чыгарманын өзгөчөлүгүнө кыска болсо да, экскурс жасап кеткенибиз ашыктык кылбайт. Искусствонун бир түрү болгон көркөм чыгарманын эң башкы өзгөчөлүгү сөздүн жардамы менен жаратылган образдарды талдоо гана эмес, ошондой эле сөз чеберинин (жазуучунун, акындын, драматургдун) көркөм туундуларын жандуу, жагымдуу, уккулуктуу жеткире билүү болуп саналат. Чыгармада сүрөттөлгөн окуяларды, анын катышуучуларын, турмуш көрүнүшүн жандандыруу, сүрөтүн тартуу, автордун өз каармандарына жана өзү сүрөттөгөн турмушка, коомго болгон көз караштарын угармандарга жеткирип, алардын көз алдына келтирип, кыялдануларына өбөлгө түзүп окуй билүү көркөм окуу чеберчилигине ээ болду дегенди билдирет.

Албетте, жагымдуу, уккулуктуу, көркөм окуй билүү бир гана “Көркөм окуу” предмети аркылуу гана жүзөгө ашпашы талашсыз. Журналисттер окуп жатышкан “Кыргыз адабияты” жана “Кыргыз тили” дисциплиналары да мында маанилүү милдетти аткарат Алсак, кыргыз адабиятында көркөм чыгарма, анын тектери жана жанрдык өзгөчөлүктөрү, адабият таанытма, адабият тарыхы, чыгарманын тили сыяктуу адабий-теориялык түшүнүктөр менен таанышышса, кыргыз тили предметинде фонетика менен орфоэпиянын эрежелерин өздөштүрүшөт, аң-сезимдүүлүк менен кеп техникасынын көндүмдөрүнө практикалык жактан ээ болушат. Синтаксисти үйрөнүүдө кептин логикалык көркөмдүүлүгүн өркүндөтүшөт. Стилистика жана көркөм текстке лингвистикалык талдоо жүргүзүү боюнча өтүлгөн сабактарда адабий чыгарманын идеялык-көркөмдүк өзүнчөлүгүн түшүнүүгө өбөлгө түзүүчү көркөм текстти лингвистикалык комментариялоо, лингвистикалык жана адабий талдоо ыкмаларына ээ болушат.

Адабий чыгарманы көркөм окуу бул автордук ойго өзгөчө, спецификалуу ык менен сүңгүүнү талап кылат, мына ушунун жардамы аркылуу окуп жаткан адам көркөм чыгармага кайталангыс түс, боек берип, угармандарга жеткирет. Текстти көркөм окууда окуп жаткан адам чыгарманын каармандарына айланбайт, алардын ролун аткарбайт, ал персонаждар жана ушул персонаждар тушуккан жагдай жөнүндө ошол окуялардын күбөсү катары баяндайт, аларга болгон өз көз карашын, мамилесин билдирет. Көркөм окуучу угармандардын алдына

бейтарап кабарлоочу катары чыкпастан, баарына автордун көзү менен карап, ага чыгармачылык менен ой жүгүрткөн баяндамачы катары, автордук идеяны чындап колдогон күйөрман окурманы катары да чыгат.

Адабий чыгарманын кооздугу менен пафосун угулуучу сөз менен ачып берип жатканда, көркөм окуп жаткан адам көркөм сөздө эмне деген зор күч катылып жаткан сезет да, мына ушул күчтү угармандардын сезими менен оюна жагымдуу таасир тийгизүү үчүн колдонот.

Көркөм окуу жана баяндай билүү – текстти окуунун эң бийик чеги. Мындай чеберчиликке ээ болуу өтө көп эмгекти талап кылат, бирок аракет кылса ар бир адамдын колунан келет. Бул жерде кеп үндүн уккулуктуулугунда, жагымдуулугунда гана эмес, окулуп жаткан чыгарманын идеялык-эмоционалдык мазмунун жеткирүүдөгү чынчылдыгында, аны сездире алгандыгында, ошондой эле көркөм окуунун мыйзамдары менен ыкмаларын билгендигинде.

Көркөм окуу оозеки кептин жалпы мыйзамдарына баш иет. Адам сүйлөп жатканда маалыматты, сезимди гана жеткирбейт, ошондой эле угарманга, анын кыялдануусуна, эмоциясы менен эркине таасир тийгизет. Негизи, турмушта ар кандай адам өзү каалаганга жетишүү үчүн, же өзү каалабаганга жол бербөө үчүн сүйлөйт. Ар бир айтылган кеп сүйлөөчүнүн алдына койгон максат, милдетин, ниетин, оюн камтыйт.

Көркөм окуу кептин угулуш техникасы менен туруктуу түрдө иштөөнү талап кылат. Бул талаптарга окуп жаткандын үнүнүн бийик болушу кирет, ал эми бул болсо үндү атайын тарбиялоону жана ар кандай кырдаалда колдоно билүү ыкмаларын билүүсүн талап кылат. Үндү тарбиялоо үндүк же кептик дем ала билүүсүнө көз каранды болот. Ал эми кептин угулушунун сапаты айтуунун тактыгына, ачыктыгына – дикциясына жана кептин кыргыз адабий тилинин эрежелерине жооп бергендигине байланыштуу болот. Булар көркөм окуп жаткан адамга окулуп жаткан адабий чыгарманын эстетикалык жана эмоционалдык байлыгын угармандарга жеткирүүсүнө, ошондой эле алардын сезимине, оюна, жүрүм-туруму менен кылык-жоруктарына таасир этүүсүнө өбөлгө түзөт.

Кеп техникасына ээ болуу – бул кептик дем алуусун, үнүн башкара билүү, мыкты дикция менен орфоэпиялык эрежелерди терең өздөштүрүү. Көркөм окууда төмөндөгүлөр маанилүү орунду ээлейт: кептик техникага үйрөтүүнүн лигводидактикалык аспектиси; кептик дем алуу; дикция; орфоэпия; кептик үн.

Кептик техникага үйрөтүүнүн лигводидактикалык аспектиси төмөнкүнү көзгө тутат. Сүйлөшүп жаткандардын карым-катышын, алардын жүрүм-туруму менен иш-аракеттерин камсыз кылуучу кептин коммуникативдик функциясы фонетико-фонологиялык каталар кептик баарлашууга өзүнүн терс таасирин тийгизбешин талап кылат. Айтуунун нормаларын сактоо, туура артикуляция менен мыкты дикция кептик коммуникация процессин жеңилдетет, угармандын айтылгандын формасына эмес, кептин мазмундук жагына көңүл буруусуна өбөлгө түзөт. Айтуунун тактыгы кепти жагымдуу жана көркөм кылат да, ойдун ар түрдүү оттенкаларын толук жана эркин жеткирүүгө жардам берет.

Кептик техникага үйрөтүүдө фонетиканы өздөштүрүүнүн мааниси өзгөчө. Анткени ар бир фонема өзүнчө турганда башкача, башка фонемалар менен жанаша келгенде башкача айтылат.

Туура айтууга үйрөтүү угуу органдары тарабынан келип түшкөн маалыматтарга гана таянбастан, кинестетикалык (кыймылдуу), жыт сезүүчүлүк жана көрүү каналдарынан келип түшкөндөргө, ошондой эле кеп жасоочу органдардын алдына коюлган милдеттерди аткарууга даяр болуусуна да таянат. Ошондуктан К.К.Колосов: “Башкача айтканда, көрүү, жыт сезүү, булчуңдук сезимдин жардамы аркылуу сезе билүүгө атайын үйрөтүү керек, андан соң гана артикуляцияны уга билүүгө, тагыраагы ар бир учурда анын эң маанилүү (базистик) белгилерин сезүүгө үйрөтүп, ушул аркылуу аларды актуалдуу аң-сезимдүүлүк деңгээлине көтөрүү керек”, [II]− деп белгилеген.

Адабияттар:

1. Орто мектептердеги лирика Б. 2014. −б.112-113.

2.Теоретические проблемы фонетики и обучение произнешению. М., −1971. С. 31.
3. Вестник Ошского государственного университета. 2018. С.116-120.

УДК: 371.3(82)

ОТУЗ ЖЫЛДАН КИЙИН

Нурмаматова М.Т., улук окутуучу
Email: nurmamatova.meylikan@mail.ru
Ош мамлекеттик университети

ТРИДЦАТЬ ЛЕТ СПУСТЯ

Нурмаматова М.Т., старший преподаватель
Email: nurmamatova.meylikan@mail.ru
Ошский государственный университет

THIRTY YEARS LATER

Nurmamatova M.T., senior lecturer
Email: nurmamatova.meylikan@mail.ru
Osh State University

Аннотация: *Макалада залкар жазуучу Ч.Т.Айтматовдун 1987-жылы бүткүл союздук конференцияда эне тилдин тагдыры жөнүндө сүйлөгөн сөзү менен мамлекеттик тилдин азыркы абалын салыштыруу аркылуу талдоо жүргүзүлдү.*

Аннотация: *В статье, проанализированы путём сравнения выступления Ч.Айтматова на Всесоюзныой конференции 1987 года о судьбе родного языка и современное состояние государственного языка.*

Abstract: *In the article, by comparing the current state of the state language, an analysis was made of the speech of the great writer Ch. Aitmatov about the fate of his native language, at the All-Union Conference, which was held in 1987.*

Түйүндүү сөздөр: *эне тили, улуттар тагдыры, шовинист, консерватор, көп тилдүүлүк, сөз сүйлөгөн.*

Ключевые слова: *родной язык, судьбы нации, шовинист, консерватор, многоязычие, выступление.*

Key words: *native language, the fate of the nation, chauvinist, conservative, multilingualism, performance.*

Улуттук тил – эне тили жөнүндөгү ойлор өткөн доордон бери түйшөлтүп келе жаткан маселелерден. Эне тил тагдыры эчен кылымдан бери келаткан “Манасты” жараткан улуу элдин эң оорулуу проблемасы болуп калат деп ким ойлоптур? Анын жок болуу коркунучу мындай турсун, андай маселе жаралат деп ата-бабаларыбыз түйшөлгөн эместир. Эне тилдин ээси – эл. Азыркы ааламдашуу заманында чоң улуттардын арасына кичи улуттар сиңип кетүү коркунучу турат. Улутту улут кылып сактап калчу, биринчиден, анын тили. Ааламдашуунун оң же терс тарабын жаш муун аңдабай келет. Жаштар оңой-олтоң жашоого, автоматташтырууга, китеп окубай интернеттен табууга, көчүрүп жазып, мээнет кылуунун ордуна сүрөткө тартып алууга маш. Андан окуп аракет кылып түшүнүү**,** көкүрөккө түйүү маселеси жокко эсе. Азыркы учурда көйгөйлүү болуп саналган билим берүү маселеси эне тил билүү менен бирдей деңгээлде каралуу керек. Окумуштуулардын изилдөөсүндө адам өз тилинде гана жеткиликтүү ой жүгүртө алат, сезе билет, түшүндүрөт, дүйнөнү тааныйт. “Канча тил билсе да, өз тилинде алсыз адам түркөй адам”-, деген экен Асади Турсун. [3:102]

Макалада отуз жыл мурунку айтылган маселе менен азыркы учурдагы көйгөйдүн чегин ажыратып, социалисттик түзүлүш кездеги кыргыз тилинин абалына Ч.Айтматовдун берген баасы, ашынган шовинист-журналисттин макаласына жообу, элин душмандан калкалаган баатырдын элесин берген даанышмандыгы менен эне тилибиздин азыркы абалы, колдонулуш чөйрөсү тууралуу ой жорууга аракет кылдык.

Социалисттик доордун акыркы кезиндеги көп улуттуу совет өкмөтүнүн жетекчилигине М.С.Горбачев келип, коомдо олуттуу өзгөрүүлөр боло баштагандагынын натыйжасында, кыргыз элинин да жашоосунда, айрыкча, кыргыз интеллигенциясынын иш-аракетинде 70 жылдык таанып-билүүнүн өзгөчө урунттуу маселелерине карата мамилелер өзгөрүп, эне тил тагдыры, кыргыз тарыхы, адабияты, маданияты тууралуу даректүү макалалар гезит-журналдарга жарыялана баштаган. Мындай көрүнүш мурунку союздун курамындагы дээрлик бардык республикаларда жүрүп, ар бири өз элинин тили, тарыхы ж.б. маселелерине өзгөчө көңүл бурулуп, коммунисттик идеология жетектөөчү күчүнөн тайып бараткан учур эле. 1987-жылдын 5-декабрында СССРдин курамындагы бардык республикалардын өкүлдөрүнүн катышуусунда Кыргызстанда уюштурулган илимий-практикалык конференцияда улуу жазуучу Ч. Айтматов сөз сүйлөгөн. Анда дүйнөгө белгилүү жазуучу, коомдук ишмер, бийик гуманист кыргыз элинин улуттук сыймыгы Ч. Айтматовдун орус тилинин оожалышына жана мамлекеттик деңгээлде иш алып барышына кедергиси тийип жаткан тил катары кыргыз тилинин маселелерин бүткүл союздук масштабдагы “Комсомольская правда” гезитине жарыяланган кыргыз тилинин улутук тил катары жашап кетишине каршы болгон нигилисттик мазмундагы макалага өз пикирин айтып, эне тилибиздин тагдырына түздөн түз кийлигишип, ошол мезгилдин орчундуу көрүнүшүнүн бири - кайра куруунун шарапаты менен каралып жаткан улут аралык карым-катнаштардагы бир жактуулуктан арылуу максатын көздөп, жалындуу сөз сүйлөгөн. Ал макала “Кыргызстан маданияты” гезинин 17-декабрындагы санына жарыяланган. Кыргыз интеллигенциясынын, студенттердин жана бардык патриотмун деп эсептеген атуулдардын намысы ойгонуп, кыргыз тилинин мамлекеттик тил статусуна ээ болуусу үчүн жер-жерлерде кол топтоп, аракет жүрө баштаган. 1988-жылы 15-октябрдагы Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитети тарабынан "Республикада улуттук-орус кош тилин андан ары өнүктүрүү, кыргыз, орус жана СССР элдеринин башка тилдерин үйрөнүүнү жана окутууну жакшыртуу жөнүндө” кабыл алынган токтомдо бир топ айкын чаралар белгиленип, алардын айрым пункттары ишке ашырыла баштаган [2:34]. Бирок анда эң алды менен тилдерди үйрөнүү жана окутуу маселеси каралып, аткарылуучу чаралардын комплекстүү программасы сунуш кылынган болсо да, эне тилдин колдонулуу чөйрөсү жөнүндөгү маселелерди бул токтом камтыган эмес.

Ошол 1987-жыл СССРдин орус эмес улуттарынын баарынын үрөйүн учурган өтө кооптуу жыл болгон. Жазуучу интернационализм жөнүндө сөз козгоп келип, ашынган шовинисттерге каршы бир топ орчундуу маселелерди айткан. Көп улуттуу совет мамлекетинде улуттук тең укуктуулук менен күндөлүк кызматташтыктын чегинде жеке инсандык, мамлекеттик, калктардын ортосундагы достук байланыштардын максаты – улуттар тагдыры – улуттун эне тил тагдыры тууралуу кеп кылат.

Көп тилдүүлүктүн, улуттук аң-сезимдин өсүшүндө алдыңкы маданияттардын жетишкендиктери менен кыргыз эли үчүн дүйнөнүн башка картинасы жана коомдун жаңы абалы жаралган. Муну менен кыргыз элинин совет доорунда жетишкен коомдук-маданий, саясий-экономкалык абалын айтса болот. Ашкере шовинисттерге карата жазуучу негиздүү пикирлерди айтып келип: “Тил – бул ар бир элдин каны-жаны, тил – анын тажрыйбасынын, дүйнө таануусунун маданиятынын, тарыхынын ашташуусу, акырында, тил – улуттун кубанса кубанычы, кайгырса кайгысы жана акыл-эси”-, дейт [1:87]. Бул кооздук үчүн айтылган сөз эмес. Бул - азыркы учурда афоризмге айланган жыйынтык, натыйжа, вердикт. Идеологиялык жагынан алганда бул сүйлөмдүн азыр да актуалдуулугу жогору. Бул ар кандай жол менен тилибизди кемсинтип, түрдүү ыкма менен тебелеп-тепсөөгө аракет кылып аткан ошол журналистке жана анын жактоочуларына өз тилинде берген эң таасирдүү жообу болгон. Жазуучу ар бир тилдин өзүнүн энчилүү тагдыры, бийиктеген, төмөндөгөн учурлары, өзүнүн бышып жетилген, айрым учурда өтө оор маселелери менен сыноолору бар экендигин айтып, аны менен эсептешпей коюуга болбой тургандыгын эскертет. [1:88] Эне тилибиздин азыркы абалында даанышман жазуучубуз айтып жаткан оор мезгилде кетирилген кемчиликтердин ордун толтуруу менен кыйла убара тартып калганыбыз чындык. Айталы, мамлекеттик тил

статусун алгандан кийинки кыргыз терминологиясынын, орфографиясынын ж.б. толуп жаткан маселелеринин иштелип чыкпай, азыркы учурга чейин бир калыпка түшө албай тургандыгы баарыбызга маалым. Ошондой оор сыноолорду баштан кечирген эне тилибиздин баа-баркын көтөрүп, тазалыгын сактап, урпактарга өткөрүп берүүнү ар бир кыргыз парзым деп билиши керек.

Ар кандай улуттун тили – ар бири өзүнчө консервативдүү деп белгилейт жазуучу [1:88]. (Консервативдүү – ар кандай жаңылыктарга каршы чыгуучу, эскини жактоочу, прогресске каршы туруучу [4:9]). Азыркы учурду алып карасак, тилибиз коомдун бардык чөйрөсүн тейлеп келет. Бирок медицина илимине кыргыз тилиндеги терминдердин жетишсиздигин айтып, техникалык илимдерде дээрлик кездешпейт деп чечмелешет. Ушул сыяктуу ойду жактагандар азыркы учурдун консерваторлору деп эсептейбиз. Анткени жарым миллиондон ашык саптан турган дүйнөдө теңдешсиз деп саналган океан сындуу "Манас" эпосунун ээси болгон кыргыздардын медицинага – кишинин дене түзүлүшүнө, ден соолугуна байланыштуу сөздөрү жетишсиз деп айтууга болобу. Ансыз да медицинанын тили интернационал сөздөрдөн куралат эмеспи. Жазуучу а кездеги консервативдүүлүк жөнүндө айтканда, көп улуттуу совет өлкөсүндө кош тилдүү – орус тилдүү жана жергиликтүү тилдеги саясат жөнүндө сөз болуп жатат. Башка советтик өлкөлөрдө консервативдүүлүк орун алып, орус тилин эне тили менен бирге алып баргандыгы үчүн, улуттук тили илимдин бардык тармагын тейлеп келет. Ал эми биздин республиканын чегинде ашкере оруташуунун натыйжасында жогоркудай маселелер азыр да күн тартибине коюлуп келет.

Ч.Т. Айтматов сүйлөп жаткан мезгилди кайрадан эске салсак, кайра куруунун шарданы жүрүп, кээ бир жерлерде баш аламандыкка жол берилип, ашынган шовинисттердин "Орус тили – улуу тил, баары орус тилинде сүйлөшү керек!" деген ураандарды көтөрүп, борбордук көчөлөрдө чуулган чыгарып турган. Ал эми батыш өлкөлөрүндө Латвия, Литва жана Белоруссияда орус тилине каршы чыгып, өз тилин мамлекеттик тил деген конституциялык статус берилишин талап кылып, ага жетишип калган учур эле. Ал кезде бизде райондордогу партиялык чогулуштардан тартып, мамлекеттик маанидеги жыйындарга чейин тейлөө орус тилинде аткарылып турган. Ушундай учурда жазуучу орус-кыргыз маданиятын кыйыштырып бүрдөткөн даракка салыштырып: "Биздин мезгилдин тарыхы орус тилинин жайылышына жакшы өбөлгө түзүүдө. Биз муну ыраазычылык менен кабыл алабыз, анткени биз дүйнөнү таанытып, көзүбүздү ачкан орус тилинин кунун билебиз". Ошону менен бирге ар бир улуттун тилинин баалуулугун баса белгилеп, көп тилдүүлүк менен прогресске барууну сунуштап: "Биз өзүбүздүн эне тилибизди баалайбыз, сактайбыз, өнүктүрөбүз, кызматынан пайдаланабыз, өзүбүздүн маданиятыбызга, өзүбүздүн күндөлүк жашообузга кийиребиз"- деп, республиканын тил саясатын ушул таризде иш алып баруусун белгилейт [1:89]. Ал эми азыркы учурдун маселесине келип карай турган болсок, Кыргызстанда орус тили жана анын маани-маңызы, практикалык колдонуу чөйрөсүнүн кенендиги, үйрөнүү муктаждыгы жагынан англис жана кытай тилине караганда орчундуу орунду ээлейт.

Азербайжан Республикасынын констутуциясынын 21-статьясында, Армян Республикасынын конституциясынын 12-статьясында, Грузин Республикасынын конституциясынын 8-статьясында, Тажикстан Республикасынын конституциясынын 2-статьясында, Украина, Белоруссия Республикасынын конституцияларында бир гана тил өз элинин тили боло тургандыгы ачык, так жазылган [2:55]. Бизде орус тили расмий тил деп берилген. Расмий тил аркылуу дүйнөнү таанып-билүү, эл аралык карым-катыш, экономикалык байланыш өз деңгээлинде жүргүзүлүп келет. Орус тили азыркы учурда интернет маалыматтарына караганда дүйнөлүк тилдердин катарында алтынчы орунда турат. Өз кезегинде он беш союздук республикада жана азыркы учурда орус тили аркылуу адабий, маданий байланыш жүрүп, дүйнөлүк классик акын-жазуучулардын чыгармаларын окуп-үйрөнүүдө зор мүмкүндүк бергендигин жана башка касиеттерин жазуучу "орус тилинин кунун билебиз" деген бир сүйлөмүндө айтып өткөн. Ал эми азыр дүйнөнү башка түстө көрүүгө аракет күчөгөн заман. Мындай шартта эне тил менен башка тилдердин ортосунда

тандоо болбошу керек, алардын өз орду болуп, чет тилде алган илим-билимдерин эне тилге ооштуруп үйрөнүп, мекендин патриоту катары колдонуу зарыл. Көп тилдүү болуп, кара курсакты тойгузуп кетүү - башка иш, ал эми ал аркылуу элге кызмат кылуу - ыйык милдет.

Улуттар аралык мамиле деген - азыр ааламдашуунун алкагындагы улут катары сакталып калуунун мүмкүнчүлүгү – улуттук тил экендиги. Баарыбызга белгилүү болгон советтик түзүлүштүн 70 жылдык өмүрү азыркы мезгилдин жаштары үчүн жомок болуп калды. Тарыхтан окуп билгендей, социалисттик түзүлүштүн акыркы саркындысы менен күрөшүүдө, бөрк ал десе баш алган саясатты бурмалаган адистердин айынан эне тили бир топ кыйынчылыктарга дуушар болду. Ошол кездеги Кыргызстандын борбору болгон Фрунзе шаарында бир гана кыргыз мектептин болуп, бир дагы кыргыз тилиндеги бала-бакчалардын жоктугу жөнүндө сөз болсо, азыркы учурда Бишкек деп аты эле өзгөргөн болбосо**,** заты ошол бойдон. Ал мезгилде партия интернационалдуулукка үндөп, совет өлкөсү деп бирдиктүү бир үй-бүлөнүн балдарындай ынтымакка чакырган саясат болсо, азыр мамлекеттик тилге мамлекеттик деңгээлдеги мамиле каралып жаткандыгына карабастан, аны түркүн түстө бурмалап, кашкайтып туруп кыргыз тилинин маселелесин орус тилинде чечип келатат.

Убагында Ч. Айтматов да кош тилдүүлүктү жактаган жана кош канатым деп эсептеген. Ал эми азыр кош тилдүү эле эмес, көп тилдүү болууну максат кылуу жана анын үстүнөн ийгиликтерге жетишүү мезгилдин талабы болуп турат. Бирок өз эне тилинде эркин сүйлөп, жазып, “Манасты” окуп түшүнө албагандан кийин, көп тилдүү болуунун зарылчылыгы барбы? Анткени көп тилдүү жаштар чет өлкөгө барса, анын ким экендигин билиш үчүн, улуттун көркөм дүйнөсүн, маданиятын, улуттук баалуулуктарын билгиси келет эмеспи. “Манас” тууралуу кызыккан чет өлкөлүк досуна анын улуулугун, баа-баркын, нарк-насилин айтып сыймыктана албаса, көп тил билүү күн көрүү үчүн гана күрөштүн бир элесин берет.

Убагында Ленин тарабынан белгиленген көп тилдүүлүк жана улуттук аң-сезимдин өсүшү тууралуу маселелер кайра куруу мезгилинде чыныгы жүзүн берди. Азыркы учурда сибирь элдеринин ичинде айрым элдердин улуттук тили иш жүзүндө жок болуп, чоң державанын курамында майда элдердин маданияты өзүнөн өзү жоголуп бара жатат деген сыяктуу маселелер БУУнун күн тартибине коюлгандыгы бизге да тиешелүү экендиги өкүндүрөт.

“Жүрөктү өйүгөн бир нече маселелер тил учунда турса да, көптөгөн адамдар улутчулдук деген жалаадан чоочуркашып, аны айтууга батына алышкан эмес деп ойлойм”- деп, 1937-жылдагы каргашалуу окуяны эске салат [1:96]. Ал эми азырчы? Улуттук тилди, маданиятыбызды, адабиятыбызды, тарыхыбызды тактап, сактап, келечек муунга өткөрүп берүүгө милдеттүү түрдө кыргыз тилинин бала-бакчаларда, мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында окутулгандыгына карабастан, өз деңгээлинде өсүп жетиле албай келет. Жалаа жабууну, айыпчыл сынды, басма сөздө улуттук нигилизмге жол коюуну күчөтүү дайыма оң жыйынтык бербейт. Бирок эмнелер бизди бириктирет, эмнелер бөлүп-жарат, эмнелер коомдун сотуна алып чыгууга татыктуу, эмнелер татыксыз - дайыма мына ушуну ойлообуз зарылдыгын эскертет. [1:98]

Азыркы учурдун кашкайган чындыгы катары (жогоруда кеп кылгандай) коңшулаш өлкөлөрдүн тил саясатын эске алганда: “Бизден башка бардык советтик республикаларда улуттук бакчалар менен мектептер биздегидей талаш-тартыштын предмети эмес, көнүмүш эле иш”- деп, ошол учурда аныктап айткан жыйынтыгын мисал келтирели. [1:106] Анын натыйжасында коңшулаш өлкөлөрдө Түркменстанда, Тажикстанда жана Өзбекстанда бала-бакчалар, мектептер жана жождордо эне тилинде сабактар өтүлүп, ал тургай биздин лексикабыз жетпейт деп аткан медицина өз тилинде окутулат. Бул прогресске жетүү үчүн, совет бийлиги орногондон тартып, өлкөнүн бардык коомдук-саясий, маданий, адабий, илимий багыттагы иш-аракеттер эне тилинин эквиваленттерин колдонуу менен сөздүк корун байытып отурушкан, бизге окшоп, өз сөздөрүбүздү танып, башка сөздү өзүндөй колдонгон эмес деп ойлойбуз. “Кыргыз тили илимдин тили боло албайт”- деп жар салып, орус тилинде илим жактап, Өзбекстанга барып өзбек тилинде, Казакстанга барып казак тилинде коргоп

жүргөн окумуштуулар да кездешкен. Ал эми антиплагиат системасы киргизилгенден бери кыргыз тилинде илим “жазып” калган кандидаттардын катары көбөйдү. Консерваторлукту өз пайдабызга керектеп, ушул дараметибизди өз убагында эне тилибиздеги илимий терминдерге көбүрөөк көңүл буруп, илимдин тилин калыптандыруунун үстүнөн иштеп келгенде, азыркы жаштарыбыз үчүн илим өз тилинде жеткиликтүү болмок.

Жазуучу сөзүндө кыргыз элинин тарыхы терең, географиялык чеги аныкталган, маданий баалуулуктары дүйнөнү таң калтырган элдин катарына кирерин, уюткулуу эл экендигин эске алып, сый мамиле кылууну талап кылган. Ал тургай, андай мазмундагы макаланын таасиринин күчөшүнөн келип чыккан чырга караганда, Чернобыль АЭСин кайра курган жеңил деп салыштырат. Кээ бир маселелер боюнча келишпеген жыйынтыктар чыгарылганын эске алып, олуттуу маселе көтөргөндө фактыга негиздөө зарылдыгына токтолот.

Жыйынтыктап айтканда, залкар жазуучубуз, кыргыздын чыныгы уулу Ч.Т. Айтматовдун ошол конференцияда сүйлөгөн сөзү - эне тилибиздин мамлекеттик тил статусуна ээ болушуна, республикабыздагы улуттук маданияттын, адабияттын, тарыхтын өз жолуна коюлушуна тарыхый бурулуш жасагандыгы айныгыс факт. “Эгер булактан эңсеп суу ичкендей эң жөнөкөй мекемелер жок болсо, кантип өз элибиздин, улуттук маданиятыбыздын алдында атуулдук милдетибизди өтөй алабыз. Өтөй албайбыз!”- деген бир сүйлөмү азыркы аткаминерлерден тартып, мектеп окуучусуна чейин ойлоно турган актуалдуу маселе [1:93]. Ал мындан отуз жылдан ашуун убакытта айтылгандыгына карабастан, биздин замандын жана келечектин уул-кыздарына таалим-тарбия, руханий байлык, башка тилдүү элдин алдында өзүнүн эне тилинин кабыр-баркын көтөрүп, сыйлоонун, ак-караны ажырата билүүнүн, ал тургай, кантип башка тилдин беделине тил тийгизбей, улуттар аралык ынтымакка шек келтирбей, толеранттуу чечилишине түздөн-түз салым кошкон кеменгер генийдин айткан сөздөрүн эске салып, карт тарыхтын барактарынан анын бир макаласынын орду, салмагы канчалык болгонун сезе билишибиз абзел. Анын натыйжасында тилибизди сактап, таза кармап, каадалуу салтыбыздын учугун улап жашоо кечирип, дүйнөлөшүү учурунда башка элдерге сиңип кетпей, улуттук нарк-насилибизди туу тутуп, “Манастай” эпосубуздун, Чыңгыздай чыгааныбыздын бар болгону – улутубуздун учугунун уланышы, элибиздин бактысы деп билели. Өзгөчө интонация менен айтылган жалындуу сөздөрдүн кудурет-күчү эне тилдин тагдырына дагы далай кызмат кыларына ишенебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Манас, тарых, эне тили. Түз. А. Темиралиев . Б.: - 2017.
2. Улуттук идея – тилде. 1-том. Түз. Г. Жамашева, Ч. Дыйканова. –Б.: -2017
3. Эне тил – улут тагдыры. Түз. А.Жалилов, А. Абдиманап у. – Ош: - 2009
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. Экинчи бөлүк. –Б.: - 2015

УДК:304.2-756.-057.8

НОВЫЕ ВЕКТОРЫ ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Петрочко Жанна Васильевна, д.п.н., профессор,
E-mail: petrochko@ukr.net Украина

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СОЦИАЛДЫК ИШТЕРДИН КЕСИПТИК КАЛЫПТАНУУСУНДАГЫ ЖАҢЫ ВЕКТОРЛОР

Петрочко Жанна Васильевна, пед.и.д., профессор,
E-mail: petrochko@ukr.net Украина

NEW VECTORS OF SOCIAL WORK PROFESSIONALIZATION IN KYRGYZSTAN

Petrochko Zhanna, d.of p.s, professor,
E-mail: petrochko@ukr.net Ukraine

Аннотация: *Статья посвящена проблеме развития социальной работы путем внедрения компетентностного подхода в профессиональную деятельность специалистов. Раскрыты особенности профессионализации социальной работы в Кыргызстане, дана общая характеристика новых специальностей «социальное обслуживание», «социальный патронаж».*

Аннотация: *Бул макалада социалдык иштердин кесип катары адистерди даярдоодо компетенттүүлүк багытын киргизүү жана социалдык иштердин өнүгүүсүндө да бул багытты пайдалануу. Кыргызстандагы кесиптик социалдык иштердин өзгөчөлүктөрү ачылган, ошондой эле "социалдык тейлөө", "социалдык патронаж" аттуу жаңы адистиктерге жалпы мүнөздөмө берилген.*

Abstract: *The article is devoted to the problem of the development of social work through the introduction of a competence-based approach to the professional activities of specialists. The features of the professionalization of social work in Kyrgyzstan are revealed, the general characteristics of the new specialties "social service" and "social patronage" are given.*

Ключевые слова: *профессионализация, социальная работа, компетентность, социальный ассистент, персональный ассистент.*

Түйүндүү сөздөр: *кесиптештирүү, социалдык иштер, компетенттүүлүк, социалдык ассистент, персоналдык ассистент.*

Key words: *professionalization, social work, competence, social assistant, personal assistant.*

В современных условиях трансформаций особое значение приобретают вопросы усовершенствования социальной работы как профессиональной деятельности, поскольку она предотвращает ряд социальных обострений и конфликтов.

Общая цель социальной работы – оказание социальных услуг населению для преодоления сложных жизненных обстоятельств, решение проблем и повышение благосостояния; создание оптимальных условий социализации личности.

Конкретизация этой цели отражена в основных содержательных направлениях социальной работы (социальная адаптация, профилактика, реабилитация, ресоциализация, социальное обслуживание) и функциях (коммуникативная, организаторская, прогностическая, правозащитная, диагностическая, профилактическая, коррекционно-реабилитационная, социально-терапевтическая и др.).

Как показывет опыт разных стран, социальная работа всегда рождается в плоскости непрофессиональной. Но именно профессиональный уровень позволяет осуществлять её в целостности трех направлений: *индивидуальная работа в коллективе, социальное администрирование, общественная или групповая работа*.

Профессионализация – процесс, который ставит определенные требования к практике и теории. В последствие, эти требования стану фундаментом повышения социального опыта и авторитета той или иной деятельности – в нашем случае, социальной работы. Именно профессиональная деятельность социальных работников способствует качественным общественным изменениям, решению проблем человеческих взаимоотношений, содействует развитию умений продуктивного гармоничного сосуществования.

На пороге третьего тысячелетия вопросы профессиональной готовности специалистов социальной сферы как основы их жизнеспособности и мобильности, приобретают особую актуальность и вес, потому что детерминируют способность человека вовремя реагировать на ситуацию, формируя «умение быть». Такая готовность предполагает наличие у специалиста профессионально-этических убеждений, самообладания, профессионального оптимизма, способностей к преодолению трудностей и решению профессиональных проблем, удовлетворению потребностей в профессиональном самосовершенствовании.

В связи с этим актуализируются вопросы пересмотра сущности и характера подготовки конкурентоспособных социальных работников в соответствии с ориентирами Болонского процесса и с учетом требований времени.

Для внедрения социальной работы как системы, а также обеспечения оптимальности процесса подготовки специалиста в сфере социальной работы, важно извлечь уроки из опыта разных стран, чтобы не повторять возможные ошибки.

1. По содержанию социальная работа – социально-гуманитарная, по характеру – междисциплинарная и интегрированная. Она тесно связана с такими науками и дисциплинами, как социология, социальная политика, право, психология, социальная педагогика, педагогика, деонтология. Вполне объяснимо, что в начале профессионализации подготовкой студентов – будущих социальных работников могут заниматься кафедры социологии, психологии, права, общей педагогики. Однако следует избегать «деформирования» образовательных программ в сторону интересов той или иной кафедры.

2. Развитие социальной работы как профессиональной деятельности должно происходить за условия развития социальных услуг. Именно это определит возможности для практики студентов и дальнейшего трудоустройства специалистов. Нужно уделять внимание, что во многих странах в начале развития профессиональной деятельности научное описание моделей и технологий социальной работы происходило вслед за развитием ее практики. Поэтому общей проблемой стала практическая подготовка студентов. Отсутствие мест для прохождения практик, недостаточное количество часов для практики, ее однообразие не способствуют успешной профессиональной подготовке социальных работников.

3. Нередко подготовку студентов осуществляли преподаватели вузов, не имеющие опыт практической социальной работы. Учитывая это, ассистентами на дисциплины практической направленности целесообразно приглашать практикующих специалистов.

4. Часто развитие социальных услуг на практике, внедрение лучшего международного опыта, инноваций, разработанных общественными организациями, опережают процесс усовершенствования образовательных программ и учебных планов подготовки социальных работников. Поэтому постоянно нужно обновлять содержание занятий, названия тем и модулей, предусматривать в учебном плане дисциплину «Инновации социальной работы» и пр.

5. В поле научного внимания целесообразно удерживать понятие и составляющие компетентности социального работника, изменять компетенции таких профессионалов в контексте социальных вызовов, развития новых специальностей.

Рассмотрим последний вопрос более детально. *Профессиональная компетентность* – способность квалифицированно выполнять профессиональную деятельность, определенные задачи и обязанности. Такая компетентность объединяет знания, убеждения, ценности, умения, навыки, опыт человека, готовность и способность реализовать круг полномочий, определяющих ее ответственность в выполнении поставленных задач.

В разных аспектах проблема профессиональной подготовки студентов – будущих социальных работников и социальных педагогов, формирования их профессиональных компетентностей нашла свое отражение в научных трудах Р. Х. Вайнолы, Н. А. Гришановой, А. Г. Карпенко, Е. Е. Письменной, Т. Н. Поддубной, В. А. Полищук, П. В. Романова, В. А. Фокина, С. Я. Харченко, Л. В. Черемошкиной, О. В. Шишкиной, Е. И. Холостовой и многих других исследователей.

В частности, профессиональную подготовку социальных педагогов и социальных работников как процесс и результат овладения ценностями профессиональной деятельности, профессионально необходимыми знаниями, умениями и навыками, профессионально важными личностными качествами, которые являются основой формирования готовности к профессиональной деятельности, обосновывает В. А. Полищук [5, с. 139]. Полностью разделяем такую позицию, поскольку считаем, что компетентность профессионала социальной работы прежде всего определяется его личностными убеждениями, от которых зависит соответствующее решение или поступок. В частности, в социальной работе с семьями и детьми важно иметь такие убеждения: в центре внимания специалистов должен быть ребенок; ребенок рассматривается в контексте семьи; лучший способ помочь ребенку –

поддержать ее семью; каждая семья нуждается в поддержке и должна получить шанс измениться к лучшему; семья является оптимальной средой для гармоничного развития ребенка; в наилучших интересах ребенка воспитываться в биологической семье; безопасность ребенка – самое главное; никакие обстоятельства не могут стать причиной жестокого обращения с ребенком; семья имеет право на защиту собственных культурных, этнических и религиозных традиций; неадекватное вмешательство может подорвать целостность семьи и нарушить ее функционирование; нужно работать совместно с семьями, чтобы дать им возможность взять на себя ответственность за изменения, а не решать проблемы за них; изымать ребенка из семьи можно только тогда, когда это необходимо для его защиты и в отношении семьи применены все возможные профилактические меры; нельзя формировать негативное отношение ребенка к родителям; большинство семей не хотят причинить вред своему ребенку; необходимо уважать и поддерживать право человека на собственный выбор и решения независимо от его жизненных ценностей и способа жизни[1] (последнее – из Кодекса этики социальных работников Международной федерации социальных работников). Именно такие убеждения-ценности, и только потом соответствующие умения и навыки, обеспечивают эффективность процесса профессионального общения с получателями социальных услуг, результативность работы.

С компетентностным подходом в профессионализации социальной работы тесно связан личностный подход и его производные. При этом личностный подход в профессиональной подготовке, акцентирует профессор Р. Х. Вайнола, рассматривается как система педагогических воздействий, ориентированных на развитие не отдельных качеств личности, а структуры личности в целом; как интеграция внешних педагогических факторов влияния с внутренней структурой личности, приводит к личностному развитию. Поэтому целью личностно-социального подхода (как производного от личностного в профессиональной подготовке будущих социальных работников и социальных педагогов) является включение личности в систему социальных связей, приобретение опыта не только персонифицированных отношений, но и опыта взаимодействия в социуме [2, с. 15-16].

Сейчас особое значение приобретает также операционно-технологический компонент компетентности будущего специалиста социальной сферы, его технологическая культура. Современная технология профессиональной подготовки предусматривает формирование знающего и творческого специалиста, обучение его трансляции научных знаний, принятию решений, анализа и отбора информации (по М.М. Левиной). Руководствуясь логикой научных соображений данного исследователя, считаем, что профессиональная подготовка будущего социального работника выстраивается в соответствии с тремя ориентирами: сохранение, обновление, целесообразность. Так, сохранение обеспечивает соблюдение постоянства содержания информации независимо от формы ее передачи; обновление реализуется через восприятие и трансляцию новой информации, новых подходов в работе с лицами, которые оказались в трудных жизненных ситуациях; целесообразность заключается в оправданности применения в социальной работе с детьми, семьями инновационных технологий и в соблюдении связи нового и традиционного.

Понятие профессиональной компетентности отражает сущность готовности к профессиональной деятельности. Считаем, что критериями готовности студента – будущего социального работника к деятельности в профессиональной сфере, являются:

- когнитивный критерий (показатели: знания студента, усвоение и осознание информации, приобретенной в результате учебной деятельности; самооценка готовности к профессиональной деятельности и т.д.);
- эмоционально-ценностный критерий (показатели: наличие ценностей, идеалов, позиции по отношению наилучших интересов ребенка, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах; эмоционально-чувственное восприятие учебного материала, устойчивость мотивации достижения успеха в профессиональной деятельности и т.д.);

[1] Кодекс етики соціальних працівників Міжнародної федерації соціальних працівників.

- деятельностно-технологический критерий (показатели: овладение способами, формами, методами и приемами эффективного применения полученных профессиональных знаний и умений в практической деятельности; практическая подготовленность решать типичные социально-правовые проблемы лиц, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах, умение оптимизировать деятельность, используя целесообразные инновационные подходы);

- мобилизационно-активизационный критерий (показатели: способность проявить профессиональную компетентность в сложных профессиональных ситуациях; сосредоточение сил и аккумуляция средств для достижения цели; пропаганда и популяризация лучшего опыта и стиля деятельности, условий наилучшего учета и удовлетворения потребностей клиентов, возможность активизировать интеллектуально-творческие процессы, проявление инициативности, профессиональное самосовершенствование и т.д.).

Есть основания утверждать, что теоретико-методические основы профессиональной подготовки студентов – будущих социальных работников в определенной степени разработаны и экспериментально проверены. Однако можно выделить ряд проблем, требующих решения, а именно:

- содержание подготовки будущих социальных работников не воспроизводит полной картины функционирования в предметном поле их компетенции. Как следствие, на старте своей профессиональной карьеры такому специалисту трудно сориентироваться относительно приоритетов своей деятельности и своей роли в социальной или социально-воспитательной среде;

- не всегда в содержании профессиональной подготовки учитываются современные тенденции развития государственной политики относительно уязвимых групп населения, в т. ч. детей, которые оказались в сложных жизненных обстоятельствах;

- недостаточно прослеживаются и сочетаются специфика социально-правовой деятельности и особенности обеспечения прав детей различных категорий; не всегда внимание преподавателей акцентируется на убеждениях студентов, преодолении у молодых людей заблуждений относительно наилучших интересов ребенка;

- мало внимания уделяется работе специалистов социальной сферы в составе мультидисциплинарной команды и т. п.

Чтобы соответствовать международным уровням профессионализации социальной работы, нужно пройти серьезный путь от определения и признания компетенций специалистов, разработки стандартов, образовательных программ – к обеспечению качественного обучения студентов и повышения квалификации специалистов.

Для этого должны соблюдаться следующие принципы: охват всех сфер ответственности специалиста в социальной работе, определенных в законодательстве и НПА; целесообразность выполнения тот или иной функции профессиональной деятельности; ориентация на достижение конечного результата для получателя услуг/клиента.

В связи с этим, безусловно, важным шагом на пути к правильному определению компетенций социального работника является функциональный анализ его трудовой/профессиональной деятельности. Функциональная карта как результат функционального анализа – матрица компетенций будущего специалиста. Карта позволяет определить виды деятельности и конкретные функции, а также знания и умения к каждой функции и личностные компетенции специалиста.

В Кыргызстане, и это очень важно и правильно, к обсуждению функциональной карты, матрицы компетенций, отраслевой рамки квалификаций (ОРК) по направлению «Социология и социальная работа» привлечены преподаватели ВУЗов, работодатели, общественность. На основании ОРК в области социальной работы разрабатывается Государственный образовательный стандарт (ГОС) по конкретной специальности и в дальнейшем Основная образовательная программа (ООП).

Сегодня Кыргызская Республика приступила к процессу профессионализации социальной работы на уровне *среднего профессионального образования*.

Макет государственного образовательного стандарта с новыми положениями о количестве кредитов, их распределении, требованиями к Основной профессиональной образовательной программе (ОПОП) утвержден Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 28 марта 2018 г. № 160.

Согласно Постановлению, направление 04000 «Социология и социальная работа» предусматривает на уровне среднего профессионального образования целый ряд новых специальностей, среди которых:

Код специальности	**Наименование специальности**	**Квалификация специалиста**
040111	Социальное обслуживание	Социальный ассистент
040104	Социальный патронаж	Персональный ассистент

Разработка проектов ГОСов и ОПОП для среднего профессионального образования по новым профессиям «социальный ассистент», «персональный ассистент» осуществляется в процессе реализации проекта ЕС «Техническая поддержка реализации контракта по реформированию сектора социальной защиты, Кыргызстан» в соответствии с Техническим заданием в рамках финансового соглашения No DCI-ASIE/2014/025-021 между Правительством Кыргызской Республики и Европейским Союзом. Автор статьи является экспертом указанного проекта, в частности по вопросам внедрения новых специальностей «социальное обслуживание» и «социальный патронаж».

Из опыта внедрения профессии персонального и социального ассистента в Финляндии, Англии, США, Казахстане, Таджикистане, с одной стороны, указанные квалификации имеют много общего, с другой – целый ряд различий.

Таблица 1

Сравнительная таблица некоторых вопросов профессиональной деятельности «социального ассистента» и «персонального ассистента»

	Социальный ассистент	***Персональный ассистент***
профессиональной деятельности/клиент	Лица, семьи, имеющие детей с инвалидностью/ ограниченными возможностями здоровья, а также пожилые граждане, находящиеся в трудной жизненной ситуации	Лица, семьи, имеющие детей *с тяжелыми формами инвалидности*/ограниченными возможностями здоровья, а также тяжелобольные и пожилые граждане, нуждающиеся *в постоянном социальном уходе* вследствие неспособности к самообслуживанию
	Индивидуальная и групповая работа. Работа одновременно с разными клиентами	Индивидуальная работа (*1 клиент*)
Цель профессиональной деятельности	Преодоление или минимизация трудных жизненных ситуаций, повышение потенциала и качества жизнедеятельности клиентов путем предоставления им разных видов социальных услуг и видов социальной защиты	Минимизация трудных жизненных ситуаций, повышения потенциала и качества жизнедеятельности клиентов, содействие их социальной интеграции и участию в жизни общества путем предоставления разных социальных услуг

Виды деятельности	А. Выявление граждан, нуждающихся в социальных услугах и помощи, участие в оценке их потребностей, планировании *(организационно-диагностическая деятельность).* Б. Содействие в оказании социально-правовых и социально-экономических услуг *(социально-защитная деятельность, деятельность по активизации профессионального потенциала и повышения уровня жизнеобеспечения клиента).* В. Оказание социально-бытовых услуг *(деятельность по удовлетворению базовых потребностей клиента, уходу).* Г. Содействие в оказании социально-медицинских услуг *(деятельность по оказанию социально-медицинской поддержки).* Д. Содействие в оказании психолого-педагогических услуг *(деятельность по активизации личностного потенциала клиента).* Е. Предоставление информационных и просветительских услуг *(информационно- просветительская деятельность).* Ж. Взаимодействие с заинтересованными сторонами *(партнерская деятельность)*	А. Участие в оценке потребностей и планировании *(организационно-диагностическая деятельность).* Б. Установление и поддержание с клиентом и его окружением доверительного контакта и взаимодействия *(этико-коммуникативная деятельность).* В. Содействие в оказании социально-правовых и социально-экономических услуг *(социально-защитная деятельность).* Г. Оказание социально-бытовых услуг *(деятельность по удовлетворению базовых потребностей, уходу и развитию навыков самообслуживания).* Д. Оказание медико-социальных услуг *(социально-медицинская поддержка)*. Е. Оказание социально-реабилитационных услуг *(социально-реабилитационная деятельность).* Ж. Содействие в оказании психолого-педагогических услуг *(деятельность по активизации личностного потенциала клиента и обеспечение его социальной интеграции в общество).* З. Предоставление информационных услуг *(информационно-просветительская деятельность).* И. Взаимодействие с заинтересованными сторонами *(партнерская деятельность)*

Как видно с таблицы 1, виды деятельности этих специалистов похожи, но отличаются некоторые их функции, знания и умения, полномочия в зависимости от категорий и обстоятельств клиентов. В партнерстве с социальными работниками социальные ассистенты будут работать с гражданами (с нетяжелой формой инвалидности и со способностями к самообслуживанию) в сообществе и/или учреждениях социального обслуживания. Персональные ассистенты смогут оказывать необходимую помощь нуждающимся лицам в связи с наличием у них тяжелой формы инвалидности в соответствии с потребностями и ограничениями жизнедеятельности.

Указанные специалисты социальной работы уровня среднего профессионального образования (СПО) призваны содействовать интеграции этих граждан в сообщество. Они смогут помочь клиенту/получателю услуг раскрыть его возможности, поверить в себя, вместе решить проблемы, способствовать изменениям, развитию личности. Клиент (ребенок или взрослый) должен ощутить социальную поддержу в первую очередь через непосредственный контакт и доверительное взаимодействие со специалистом, который руководствуется определенными ценностями-убеждениями и обучен специальным технологиям. Обретенная студентом компетентность может быть использована как в профессиональной деятельности, так и повседневной жизни, в процессе оказания помощи и поддержки своим родным и близким.

В целом, внедрение новых специальностей в КР на уровне среднего профессионального образования позволит:

– трансформировать и адаптировать к национальным особенностям лучшее из международного опыта профессионализации социальной работы;

– предупредить ошибку чрезмерной теоретизации деятельности специалиста социальной работы;

– обеспечить адресность и универсальность услуг согласно потребностям клиента;

– гарантировать защиту наилучших интересов детей, находящихся в сложных жизненных ситуациях;

– укрепить систему социальной защиты, развить ее трудовые ресурсы;

– распределить основные функции социальной работы между разными специалистами и тем самым *избежать перенагрузки или поверхностного исполнения профессиональных обязанностей* (Важно помнить, что на социальное обслуживание в КР имеют право: граждане (взрослые и дети) с ограниченными возможностями здоровья; дети, осиротевшие или оставшиеся без попечения родителей (родителя), и другие дети, находящиеся в трудной жизненной ситуации; безнадзорные и беспризорные дети и подростки; дети и подростки с девиантным поведением; дети, испытывающие (испытавшие) жестокое обращение и насилие в семье; малообеспеченные семьи; семьи, в том числе многодетные, страдающие от неблагоприятного морально-психологического климата в семье; неполные семьи; семьи несовершеннолетних родителей; нуждающиеся студенческие семьи; семьи, в которых имеются дети с ограниченными возможностями здоровья; матери-одиночки, находящиеся в отпуске по уходу за ребенком; граждане, страдающие наркоманией и (или) алкоголизмом; граждане, страдающие неизлечимыми заболеваниями, и больные СПИДом; лица, освободившиеся из исправительных учреждений; лица, находящиеся в специальных учебно-воспитательных учреждениях; лица, подвергшиеся радиационному воздействию вследствие радиационных аварий и техногенных катастроф; лица без определенного места жительства; граждане, подвергшиеся физическому и психическому насилию, и др. *(В редакции Законов КР от 22 июля 2005 года № 111, 28 июля 2008 года № 177, 23 апреля 2013 года № 56, 16 декабря 2016 года № 209, 18 января 2017 года № 5)*);

– помочь территориальным подразделениям Министерства труда и социального развития КР в социальном обслуживании, социальной защите населения на местах.

Таким образом, профессионализация социальной работы – неотъемлемая часть государственной политики Кыргызской Республики в социальной сфере. Она осуществляется на основании компетентностного подхода с учетом международных стандартов социальной работы. Новым вектором профессионализации стало утверждение новых специальностей на уровне среднего профессионального образования. Однако главным условием эффективности обозначенного процесса является его нормативная, ресурсная, научно-методическая и общественно-информационная поддержка на старте развития.

Литература:

1. Базарова, Т. С. Система профессиональной подготовки социального работника в условиях регионального вуза: Дисс... док. Пед наук: 13.00.01 / Базарова Татьяна Содномовна; [Место защиты: Бурят. гос. ун-т]. – Улан-Удэ, 2010. – С.366.

2. Вайнола, Р. Х. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : Автореф. дисс. … док пед. наук: 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти / Р. Х. Вайнола. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – С.44.

3. Карпенко, О. Г. Професійно-орієнтовані технології як умова успішної професійної підготовки майбутніх соціальних працівників в умовах вищого навчального закладу / О. Г. Карпенко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 11 : Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. – 2014. – Вип. 19. – С. 104-110. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_011_2014_19_18

4. Платонова, Н. М., Платонов, М. Ю. Инновации в социальной работе [Текст] : учебное пособие / Н. М. Платонова, М. Ю. Платонов. – 2-е изд. – М. : Академия, 2012. – С.256.
5. Поліщук, В. А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : [моногр.] ; за ред. Н. Г. Ничкало / В. А. Поліщук. – Тернопіль : ТНПУ, 2006. – С.424.
6. Холостова, Е. И., Дашкина, А. Н., Малофеев, И. В. Зарубежный опыт социальной работы [Текст] : учебное пособие / Е. И. Холостова, А. Н. Дашкина, И. В. Малофеев. – М. : Дашков и К, 2012. – С.364.
7. Шишкина, О.В. Развитие специалистов по социальной работе в процессе профессиональной подготовки // Отечественный журнал социальной работы. – 2008. – № 3. – С. 84-90.
8. Соболева, Е.В. Качество подготовки социальных работников в системе непрерывного образования // Теория и методика профессионального образования. – 2013. – Т. 5. – № 2. – С. 129-135.
9. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: пос. у 2-х ч. ; Ч. 1. Сучасні орієнтири та ключові технології / З.П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. – К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. – С.256.

УДК:81 354(575.2)

ОРФОГРАФИЯЛЫК КӨНДҮМДӨРДҮ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Тагаева З., ф.и.к., профессор
Ош мамлекеттик университети

ФОРМИРОВАНИЕ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ НАВЫКОВ

Тагаева З., к.ф.н., профессор
Ошский государственный университет

FORMATION OF SPELLING SKILLS

Tagaeva Z., c.ph.s. professor
Osh State University

Аннотация: *Макалада орфографиялык принциптерди колдонуунун теориялык жана практикалык маселелери каралган.*

Аннотация: *В статье рассмотрены теоретические и практические проблемы применения орфографических принципов.*

Abstract: *The article deals with theoretical and practical problems of application of spelling principles.*

Түйүндүү сөздөр: *орфогамма, көндүмдөр, морфология, адаптация.*
Ключевые слова:*орфограмма, навык, морфология, адаптация.*
Key words: *spelling, skill, morphology, adaptation.*

Мектептерде кыргыз тил предмети ар тараптуу жооптуу милдеттерди ишке ашыруу менен окутулат. Башка предметтерди талаптагыдай өздөштүрүү үчүн кыргыз тилинен алган билимдеринин жана маданияттуулугунун ролу чоң. Мектеп окуучуларынын тилдик жана коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу менен жана руханий маданиятын, адабий тилдик интеллектуалдык жөндөмдүүлүктөрүн арттырууга жана тарбиялоого методикалык аспектиден талап кылынат.

Кыргыз тил сабактарында окуучулардын орфографиялык көндүмдөрүн жана билгичтиктерин өстүрүп, ар бир лексикалык бирдиктердин, аталыштардын, терминдердин жана символдордун орфографиялык негизде туура колдонулушун өздөштүрүүсүнө жетишүү адис мугалимдин негизги милдеттеринен.

Кыргыз тилинин орфграфиясын окутуу методикасы боюнча окумуштуулар К.К. Сартбаевдин, С. Үсөналиевдин жана А. Осмонкуловдун фундаменталдык эмгектери жарык көргөн. Ал эми орфграфиянын кийинки адабий тилдик нормативдеринин жана атайын Жогорку Кеңештин (2002) токтомунун негизинде толуктоолор боюнча окумуштуу С. Рысбаевдин (2008) жана тактоолор боюнча Т. Аширбаевдин (2005) эмгектери бар. Бул эмгектер бир гана билим берүү мекемелеринде эмес, бардык өндүрүштүк жана административдик системаларда колдонулуп, жалпыга бирдей тиешелүү болгон орфографиялык принциптердин колдонулушу сунушталган. Анын үстүнө С. Рысбаевдин, Т. Аширбаевдин колдонмолору адабий тилдик нормативдерди камтыгандыгы менен бир жагынан мамлекеттик документ катары жалпы тил маданиятынын өсүшүнө негиз түзүшсө, экинчи жагынан улуттук тилдин ишкердүүлүк менен стандартталышына салым кошуусу мүмкүн.

Орфографиялык эрежелер кыргыз тилинин орфоэпиясы, грамматикасы, стилистикасы, пунктуациясы менен байланышта каралып, практикалык жактан сөздөрдүн орфограммаларынын так колдонулушу орфографиянын кайсы бир принцибине негизделиши керек. Ошондуктан орфографиялык принциптердин практикада жоопкерчилик жана маданияттуулук менен колдонулушунун мааниси чоң. Бул боюнча адис окумуштуу Т. Аширбаевдин төмөнкү сөзүн келтирүүгө болот.

«… кайсы гана орфограмманы жазбайлы, биз белгилүү бир орфографиялык принциптин негизинде сунушталган эрежени аткарган болобуз. Ошондуктан тилди, же башка дисциплиналарды окутуу процессинде мугалим, же адис орфографиялык принциптерди, аларды туура жазуудагы талаптарын билүүгө тийиш». [1.8.] Албетте, мындай адабий тил боюнча кесиптик талаптар орфографиялык башаламандыкка жана түрдүү вариантта орфограмманы колдонууга жол бербейт.

Бул мезгилге чейин орфографиялык эрежелер төрт принциптин негизинде теориялык жактан аныкталып, практикаланып келгендиги белгилүү. [2.145; 3.11] Алар фонетикалык (фонемалык), морфологиялык, традициялык жана дифференциялык (айырмалоочу) болгон. Ал эми окумуштуу Т. Аширбаевдин колдонмосунда орфографиянын алты принциби сунушталып, ар бирине лингвистикалык түшүндүрмө берген. Алар: *фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик, тарыхый, традициялык, символдук* жана айырмалоо принциптери.

Окумуштуу бул орфогафиялык принциптерди көп жактуу тенденция менен тилдин ички, тышкы жана социалдык функционалдык өзгөчөлүктөрүнө карап жана бүгүнкү күндөгү коомдук цивилизацияга, коммуникативдик байланыштарга карай алты топко бөлүштүрүү критерийлерин белгилеген. Бул принциптердин канчалык колго алынып, практикалык зарылдыктары баалана жана жетекке алына тургандыгы келечектин иши.

Албетте, колдонмодогу практикалык фактылар билим берүү системасында тилди эне тил жана мамлекеттик тил катары окутуу иш-аракеттеринде да негизги таянуучу жана жетекке алынуучу эмгектин ролунда пайдаланылат.

Кыргыз тил сабактарында сөздөрдүн орфограммалары боюнча окуучулардын көндүмдөрүн жана машыгууларын арттырып калыптандырууда окуучулардын класстык, физиологиялык жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен иш-аракеттер жүргүзүлөт. Алардын көңүл буруусуна, эсте сактоосуна таасир этип, түшүнүп кабыл алуусу жана туруктуу машыккандыгынын болушу үчүн мугалимдин лингвистикалык, методикалык психологиялык проблемаларды айкалыштырып окутуу актуалдуу маселелерден. Анткени үйрөтүлгөн орфографиялык теориялык эрежелер боюнча каталардын кайталанып турушу окуучулардын аң-сезимине, көңүл буруусуна жана эсте тутуусуна таасирлүү фактылардын жетиштүү болбой жаткандыгын тастыктайт. Бул боюнча методист окумуштуу М.Т. Баранов мындай ойду айткан. «Орфографияны окутуу процессинде балдардын көңүл буруусун жана эсте тутуусун өстүрүүнүн, аларды эсте сактап калуусунун калыптандырылышы үчүн аң-сезимине басым жасоонун мааниси чоң. Муну менен орфографияны өздөштүрүүдөгү таасирлери атайын психологиялык факторлору эске алынат» [4.154].

Демек, ар бир үйрөтүлүп өздөштүрүлгөн орфограмманын узак убакка чейин эсте сакталышы үчүн машыктыруунун оптималдуу ыкмаларынын кайталанышы менен туруктуу көндүмдөрүн камсыз кылууга мугалим өзгөчө даярдыкты көрөт. Орфографиялык көндүмдөрдү талаптагыдай калыптандыруу үчүн окуучулардын класстык этаптарда тилдин бөлүмдөрүнө байланыштырып окутуу менен системалуу түрдө жазуу ишмердүүлүгүнүн түрлөрүн практикалоо зарыл. Бул процесстерде орфографиялык каталардын типтерин классификациялоого мүмкүнчүлүк түзүлүп, алардын эмнеден ката кетире тургандыгынын себептерин билүү менен аларды жоюу ыкмаларын колдонууга болот. Көпчүлүк учурда тилдин башка бөлүмдөрүнүн (лексика, морфология, синтаксис, пунктуация) негизинде орфографиялык сабаттуулукка үстүртөн мамиле жасалат. Анын ордуна тилдин ар бир бөлүмдү окутууда сөздөрдүн орфограммаларына машыктыруу, талдоо иштерин системалуу жүргүзүү эске алынышы керек.

Методикалык эмгектерде сунушталган принциптердин (К.К. Сартбаевдин, С. Үсөналиевдин, А. Осмонкуловдун, Т. Аширбаевдин ж.б.) негизинде балдардын орфографиялык машыгууларын эффективдүү арттыруу үчүн адис мугалимден төмөнкүдөй методикалык милдеттер талап кылынат:

1. Ар бир класстын окуу программасындагы орфографиялык минимумду так ажыратуу;
2. Орфографиялык принциптерди методикалык, психологиялык жана логикалык негиздерде колдоно билүү;
3. Орфографиялык каталардын үстүндө иштөө ыкмаларынын колдонулушунун оптималдуу түрдө жыйынтыгын чыгаруу;
4. Ар бир класстын этаптык өзгөчөлүгүнө ылайык окутуунун жаңы технологияларын колдоно билүү;
5. Орфографиялык талдоо иштерин адаптациялык мүнөздө 5-класстан тартып системалуу жүргүзүү жана аны тереңдетүү;
6. Орфографиялык сөздүктөрдү дидактикалык каражат катары тааныштырып пайдалануу, андан өз алдынча иштөөсү үчүн тапшырманын түрлөрүн берүү ж.б. Жат жазуунун түрлөрүн программалык жана методикалык негиздерде предмет аралык байланышты түзүү менен жүргүзүү жана текшерүүнүн жыйынтыгын чыгаруу.

Орфографиялык, дидактикалык материалдарды жана схемаларды, таблицаларды пайдалануу менен сөздөрдүн аталышы жана жазылышы боюнча айырмачылыктарды окутууда талдоо аркылуу өзгөрүүлөрүнүн теориялык түшүндүрмөсү талап кылынат.

Орфографиялык сабаттуулукту арттыруу иш-аракети тилдик маданиятты, кептик ишкердүүлүктү өстүрүү менен байланышта аткарылгандыктан, окутуу ишинде бул процесстер мугалим үчүн кыйынчылыкты жаратып жоопкерчиликти талап кылат. Ошондуктан орфографиялык материалдарды окутуу процесстеринде окуучулардын оозеки жана жазуу боюнча кептик ишмердүүлүктөрүн тыгыз байланыштырып билим берилиши керек.

Бул учурларда адабий тилдин нормативдерин өздөштүрүү менен оозеки, жазуу формаларындагы орфоэпиялык жана орфографиялык айырмачылыктарды ажыратып мамиле жасай билүүсүнө шарт түзүлөт.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Орфографиялык эрежелер. Ош, - 2005.
2. Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы. Бишкек, 2002.
3. Карасаев К.К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Бишкек, -2009.
4. Методика преподавания русского языка. Москва, -1990.
5. Рысбаев Р. Кыргыз тилинин жазуу эрежелери жана аны практикада колдонууга карата методикалык көрсөтмөлөр. Бишкек, - 2008.
6. Үсөналиев С. Морфологияны жана орфографияны окутуу. Фрунзе, - 1985.

УДК:331.5 (575.2)

РЫНОКТУК МАМИЛЕЛЕР ШАРТЫНДА ЭМГЕККЕ БОЛГОН СУРОО-ТАЛАП МЕНЕН СУНУШТУ КАЛЫПТАНДЫРУУ

Талайбек уулу Т., э.и.к., доцент,
Мирланова Гульмиза Мирлановна
Ош мамлекеттик университети

ФОРМИРОВАНИЕ СПРОСА И ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА РАБОЧУЮ СИЛУ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Талайбек уулу Т., к.э.н., доцент,
Мирланова Гульмиза Мирлановна
Ошский государственный университет

Аннотация: *Бул макалада азыркы мезгилдеги эмгек рыногундагы суроо-талап менен сунушту калыптанышы жана ага таасир этүүчү факторлор каралат.*

Аннотация: *В этой статье рассматривается формирование спроса и предложения на рынке труда, а также факторы, влияющие на него.*

Түйүндүү сөздөр: *Суроо-талап, сунуш, жумушчу күчү, эмгек рыногу, фактор, эканомика.*

Ключевые слова: *Спрос, предложение, рабочая сила, рынок труда, фактор, эканомика.*

Бүгүнкү күндө менчиктин формасынын өзгөрүүсүнө жараша эмгек болгон суроо-талап менен сунуш дагы өзгөрүүдө. Эмгекке болгон суроо-талапты жумушчу орундардын ээлери көрсөтүшөт. Ал бош орундардын санынан жана жумуш берүүчүлөр издеп жаткан кызмат орундарынын жыйындысынан турат. Бирок бир топ буралган мааниде эмгек рыногу өзүнө суроо-талап менен сунуштун өз ара таасир этүүсүн жана анын негизинде эмгектин баасынын калыптанышын гана камтыбастан, эмгектин сапатын жогорулатуу сыяктуу, адамдын өзүнүн инсан катары өнүктүрүүсү менен байланышкан комплекстүү көрүнүштөрдү дагы камтыйт. Бул жумушчу күчүнүн мүнөзүн өзгөртөт жана анын жаңы сапаттарын калыптандырат. Рыноктук, ошондой эле рыноктук эмес механизмдердин теңдештигин калыбына келтирүү багытындагы оңдоп түзөөлөргө карабастан, өткөөл мезгилдеги эмгек рыногунда төмөнкүдөй көрүнүктүү өзгөчөлүктөр байкалат: теңдештик учурунда деле жумушсуздук жоголбойт, башкача айтканда баанын тең салмактуулугу дайыма эле толук жумуштуулукту камсыз кыла бербейт. Бул төмөнкү себептерде пайда болот:

1. Жумушчу күчүнүн сунушу кескин түрдө кыскарып кетүүсү же суроо-талаптын артынан көбөйүп кетүүсү мүмкүн эмес, ал суроо-талапка салыштырмалуу бир топ аз ийкемдүүлүккө ээ;

2. Эмгектин баасынын өйдө-ылдый боло бериши аныкталган чекте жүрүшү мүмкүн: төмөнкү чектен - жумушчу күчүнүн наркынан жогорку чекке – кайра түзүлгөн наркка чейин. Башкача айтканда, эмгек акы нормалдуу шартта узак убакытка чейин тиричилик минимунан төмөн болбошу же өндүрүүчүнүн жалпы кирешесинен ашып кетпөөсү керек;

3. Өткөөл мезгилде 100% толук жумуштуулук болушу мүмкүн эмес, анткени ар түрдүү себептер боюнча, мисалга өз калоолору боюнча жумушсуз болгон адамдар табылат. Башкача айтканда, дайыма жумушсуздуктун табигый деңгээли жашай берет. Бул рыноктук экономиканын мыйзамы. Толук жумуштуулук тоталитардык же пландуу экономикада болушу мүмкүн;

4. Трансформациялоо шартындагы эмгек рыногунда ири жумуш берүүчүлөр (ишканалар), кошундук союздар, мамлекет сыяктуу атаандаштан тышкары факторлор активдүү таасир этет. Алардын таасир этүүсүнүн жыйынтыгында жеткилең атаандаштык жеткилең эмес атаандаштыкка айланат. Алардын таасир этүүсүнүн объектиси катарында эмгек акы гана кызмат өтөбөстөн эмгек өндүрүмдүүлүгү, социалдык камсыз кылуунун ар

түрдүү формалары, кабыл алуу жана бошотуу тартиптери, жумушчу күндүн жана эмгек эргүүнүн узактыгы жана башкалар дагы кызмат өтөйт.

Эмгек рыногундагы сунуш жана суроо-талап атаандаштык күрөштө жүзөгө ашырылат. Бир тараптан, тигил же бул жумуш орундугуна же ишти аткаруу үчүн жумуштуулукка муктаж болгон кызматкерлердин ортосунда. Ал эми башка тараптан, сандык жана сапаттык курамдагы зарыл болгон жумушчу күчүн тартууда жумуш берүүчүлөрдүн ортосунда атаандаштык күрөш жүрөт. Бул жарышты адилеттүү чечүү бир катар максаттуу шарттарды сактоону талап кылат. Баарынан мурда, жумушчу күчүнүн жеткиликтүүлүгү, өндүрүүчү күчтөрдү рационалдуу жайгаштыруу. Кыргызстан үчүн, калктын көчмөндүгү улуттук өзгөчөлүк болгондуктан, аймактардын эмгек рыногун өнүктүрүү мүнөздүү. Бул өлкөнүн региондорундагы сунуштун жана суроо-талаптын ортосундагы катышына терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Ар түрдүү аймактардагы эмгек рыногунун ортосундагы абалды теңдештирүү, эмгек каражаттары ашыкча болгон аймактарда жашаган эмгектенүүчүлөрдүн социалдык коргоосун камсыз кылуу максатында жергиликтүү деңгээлде жумуштуулуктун мамлекеттик программалары иштелип чыгат. Мындан сырткары, мамлекет жумушчу орундарынын системасын сактоону жана өнүктүрүүнү камсыз кылуучу эмгектин ийкемдүү режимдерин колдонуунун жана кичи ишканаларды түзүүнү кеңейтүүнүн каржы- кредиттик, инвестициялык жана салыктык саясатынын иш-чараларын карайт.

Иш менен камсыз кылуунун классикалык теориясы жеткилең атаандаштык шартында эмгекке болгон сунуштун бүтүндүгүнүн жана эмгекке болгон суроо-талаптын бүтүндүгүнүн функциясын тургузууну сунуштайт. Рынокто суроо-талаптын субъектиси катарында мамлекет жана ишкерлер, ал эми сунуштун субъектиси катарында жумушчулар жана анын жөндөмдүүлүктөрү кызмат өтөйт. Эмгекке болгон суроо-талап эмгек акынын чоңдугунан көз каранды болуп табылат. Эмгек акынын өсүүсү менен ишкерлер тарабынан эмгекке болгон суроо-талап кыскарат, ал эми эмгек акынын төмөндөөсү менен эмгекке болгон суроо-талап көбөйөт.

Бул көз карандылык, 1-сүрөттө көрсөтүлгөндөй, эмгекке болгон суроо-талаптын ийрегин чагылдырат. (Э) чекити – талап кылынып жаткан эмгектин чоңдугу, (ЭА/Б) чекити- реалдуу эмгек акынын чоңдугу, Б-эмгек акынын баасы. (Э,ЭА/Б) координаттарындагы точкалар төмөн эмгек акыга (ЭА/Б) эмгектин суроо-талабынын чоңдугуна ($Э_1$) дал келишинин же тескерисинче ($Э_2$; $ЭА/Б_2$) координаттарынын точкаларына дал келишинин мисалы болуп эсептелинет.

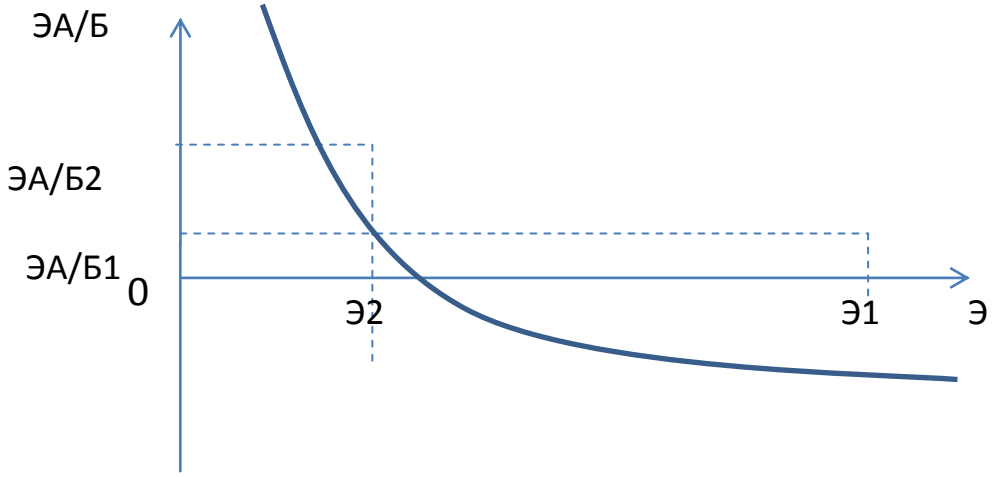

Сүрөт 1. Эмгекке болгон суроо-талаптын ийреги

Эмгекке болгон сунуш ошондой эле эмгек акынын чоңдугунан көз каранды, бирок эми түз пропорцияда. Эмгекке болгон сунуштун ийреги реалдуу эмгек акынын жогорулоосу менен эмгекке болгон сунуштун жогорулоосун, ал эми анын төмөндөөсү менен сунуштун азаюусун көрсөтөт (2-сүрөт).

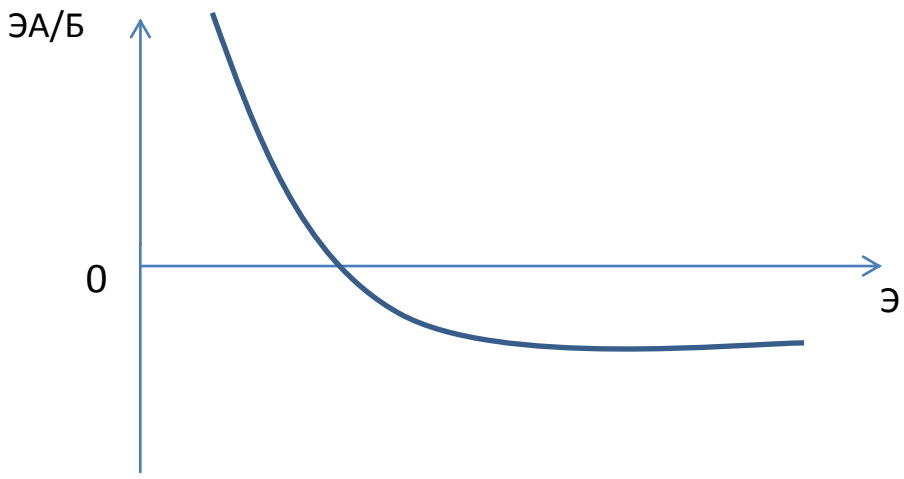

Сүрөт 2. Эмгекке болгон сунуштун ийреги

Эмгек акынын көбөйүшү ар учурда кайтарымдуу мезгилде жакшы төлөнөт. Башкача айтканда, жумушчулар үчүн ар бир эркин убакыттары болуп, кетирилген пайдалуулуктар эсептелинет. Ошондуктан бош убакыттарында кошумча иштер менен алек болууга умтулууга аракет жасашат. Мындан, бош убакыттарда товар өндүрүү же кызмат көрсөтүүдө алек болуу менен жумушчу өзүнө кошумча эмгек акы табышы мүмкүн. Бул жараян алмаштыруунун натыйжалуулугу деп аталат. 4-сүрөттө эмгек акынын өсүүсүндөгү эмгекке болгон сунуштун көбөйүүсүнүн ийреги көрсөтүлгөн. Бул жараян (Э*р;* ЭА/Б1) координаттарынын точкаларына чейин пайда болот, башкача айтканда, эмгекке болгон сунуштун точкасы максималдуу деңгээлге жеткенден кийин кыскара баштайт. Эмгек акынын жогорулоосунан улам эмгекке болгон сунуштун кыскаруусу кирешенин натыйжасынын таасири астында жүрөт (алмашуунун натыйжалуулугуна карама-каршы). Биринчиден, адамдарда суткасына болгону 24 саат бар, анын ичинен беш же алты сааты алардын эс алуусуна жумшалышы керек. Экинчиден, жумушчу аныкталган деңгээлдеги жыргалчылыкка жеткенден кийин, ал өзүнүн кошумча жумуштарын кыскартуу менен көбүрөөк бош убакытты эс алууга арнайт. Жумушчу күчүнүн сунушунун эмгек акыдан болгон көз карандылыгын аныктаган убакытта кирешенин натыйжасы формасында пайда болушу жеке же тайпалык жактардын жекече эмгек сунушун мүнөздөйт. Жумушчу күчүнүн айлануусунан улам экономика үчүн жалпысынан эмгек сунушунун функциясы дайыма өсүүчү болот.

Рыноктук тең салмактуулукка жетүү үчүн суроо-талап менен сунуштун бүтүндүгүнүн өз ара таасир этүүсүн изилдөө өзгөчө маниге ээ (3-сүрөт). Ал Р точкасына жетүү менен ЭА/Б$_{Р}$ эмгек акынын аныкталган деңгээлине жана ошол деңгээлдеги берилген эмгекке болгон сунуштун Э$_{р}$ деңгээлине дал келет. Бул жерден ишкерлер рыноктон керектүү сандагы жумушчуларды табуу менен аларга эмгек акы төлөөгө макул экендиктери көрүнүп турат. Р точкасы толук иш менен камсыз болуу абалын аныктайт.

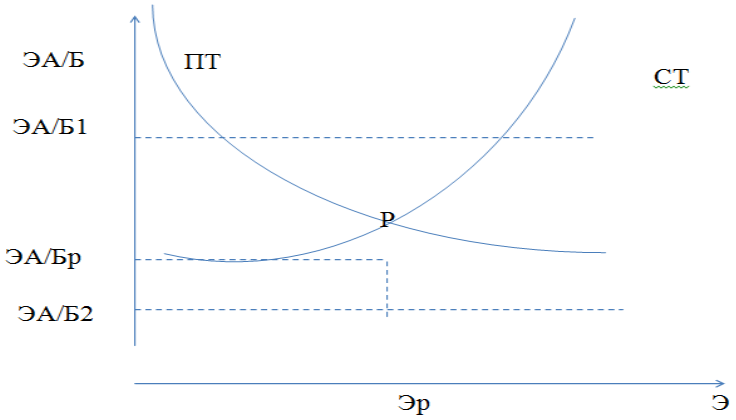

Сүрөт 3. Эмгек рыногундагы тең салмактуулукту калыптандыруу

Эмгек акы тең салмактуу баанын деңгээлинен ашып кеткен учурда (ЭА/Б ординаталары менен), эмгек рыногундагы сунуш рыноктук суроо-талаптан ашып түшөт. Бул учурда толук жумуштуулук абалынан четтөө кырдаалы же эмгекке болгон сунуштун ашыктыгы пайда болот. Эмгек акы тең салмактуу баанын деңгээлинен төмөндөп кеткен учурда (мисалы, ЭА/$Б_2$ деңгээлине чейин) эмгек рыногундагы суроо-талап сунуштан ашып түшөт. Жыйынтыгында эмгек акынын өтө эле төмөндүгүнөн, жумушсуздардын жетишсиздигинен жумуш орундарынын толукталбашы калыптанат.

Карап көрөлү, эмгек рыногундагы эмгекке болгон сунушту жана суроо-талапты кайсы факторлор аныктайт. Эмгекке болгон сунуш төмөнкү факторлор менен аныкталат:

- Калктын санын, баарынан мурда эмгекке жөндөмдүү калктын саны менен;
- Аныкталган убакыттагы (жума, ай, жыл) орточо жумуш сааттын саны менен;
- Калктын сандык курамы жана түзүмү жана анын квалификациялык деңгээли менен.

Жумушчу күчүнө болгон суроо-талап улуттук экономиканын ар бир учурдагы аныкталган сандагы жумушчуларга болгон муктаждыгын чагылдырат. Көбүнчө мындай муктаждык физикалык жактарга чагылдырылат. Жалпы суроо-талаптын саны жумушчулардын саны +бош жумушчу орундардын санына барабар болушу керек. Эмгекке болгон суроо-талап көптөгөн экономикалык көрүнүштөрдү жана жараяндарды бекитүүчү көрсөткүч катарында кызмат өтөйт. Ошондуктан ал накталай жумуш орундардын күчүндө пайда болот. Демек, эмгек рыногундагы сунуштун мыйзамын төмөнкүдөй чагылдырууга болот: эгерде аныкталган жумуштун түрүн аткарууга жумуш берүүчүлөр жогорку акыны төлөп берүүгө даяр болушса, анда көптөгөн сандагы элдер ал жумушту аткарууга даяр.

Адабияттар:

1. Абдымаликов К.А. Экономика Кыргызстана.- Бишкек, 2012.
2. Кыргыз республикасынын статистикалык жылдыгы. -Бишкек,2018
3. Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси. -Бишкек, 2010-жыл.
4. Кыргыз Республикасынын “иш менен камсыз кылуу жөнүндөгү” мыйзамы 14.01.1994-жыл

УДК:331.5 (575.2)

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭМГЕК РЫНОГУНДАГЫ ЭМГЕККЕ БОЛГОН СУРОО-ТАЛАП МЕНЕН СУНУШТУН АБАЛЫ

Талайбек уулу Т., э.и.к., доцент,
Суютбекова Мактым Абдуназаровна
Ош мамлекеттик университети

СОСТОЯНИЕ СПРОСА И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ТРУДА НА РЫНКЕ ТРУДА КЫРГЫЗСТАНА

Талайбек уулу Т., к.э.н., доцент,
Суютбекова Мактым Абдуназаровна
Ошский государтсвенный университет

Аннотация: *Бул макалада бүгүнкү күндөгү Кыргыз Республикасынын эмгек рыногундагы кырдаал, экономиканын ар кандай тармактарындагы эмгектенип жаткан кызматкерлердин саны жана ал тармактардагы сунуш менен суроо-талаптын абалы чагылдырылды.*

Аннотация: *В этой статье отражены: ситуация на рынке труда Кыргызстана, количество сотрудников, работающих в различных отраслях экономики, а также состояние спроса и предложения в этих отраслях.*

Түйүндүү сөздөр: *Суроо-талап, сунуш, жумушчу күчү, эмгек рыногу, фактор, эканомика.*

Ключевые слова: *Спрос, предложение, рабочая сила, рынок труда, фактор, эканомика.*

Кыргызстанда эгемендүү мезгилдин бардык аралыгында минималдуу эмгек акынын жана тиричилик минимумдун катышы жумушчу күчүнүн мыйзамынын талаптарынын негизинде эмес, ал эми мамлекеттин каржылоо мүмкүнчүлүктөрүнүн негизинде коюлду. Жыйынтыгында биздин өлкөдө минималдуу эмгек акы тиричилик минимумдан төмөн болгон парадоксалдуу кырдаал калыптанды.

Мындай абалда рыноктук эмгектик мамилелердин сапаттуу иши жумушчулардын эмгекке болгон ар кандай стимулдарынын жок болуу деңгээлине чейин түшкөндүгүн айкындайт. Болгону жөн гана күнүмдүк жашоо үчүн күрөш жүрүүдө. Биздин көз караш боюнча, учурдагы абалды оңдоо керек. Андыктан эмгек рыногу калыптануу абалында узак жылдарга чейин кала бермекчи. Мезгил-мезгили менен Кыргыз Республикасынын Өкмөтү минималдуу жашоо бюджетин коёт, ал эми Улуттук статистика комитети баанын өсүүсү жана инфляцияны эсепке алуу менен аны эсептейт. Мындай базага ээ болуу менен чыныгы минималдуу эмгек акынын рыноктук чоңдугун коюу татаал эмес. Бирок бул көрсөткүчтү эсептөө боюнча илимий-негизделген мамиле азырынча жок.

Эмгек рыногун негиздөөчү көрсөткүч болуп жумушчу күчүнө болгон суроо-талап эсептелет. Кыргыз Республикасынын шартында жумушчу күчүнө болгон суроо-талап абдан төмөн. Эмгек рыногунда татаал кырдаалдардын жаралуусу дагы кокусунан эмес. Ал мурда жашап турган эл чарбасынын пропорциясынын орой бузулуусунун жыйынтыгында пайда болду, айрыкча жумуштуулук боюнча анын ордуна таң калаарлык эч нерсе пайда болбоду.

Таблица 1. Экономикалык ишмердүүлүктүн түрлөрү боюнча иштеген калкты бөлүштүрүү (миң адам)

Көрсөткүчтөр	**2005**	**2008**	**2010**	**2012**	**2014**	**2016**
Экономикада иштегендердин бардыгы, анын ичинде:	**2077,1**	**2184,3**	**2243,7**	**2286,4**	**2302,7**	**2363,7**
Айыл чарбасы, аңчылык жана токой чарбасы жана балык	799,0	743,0	699,1	688,2	727,3	633,3

улоочулук						
Тоо кен казуу жана иштетүү өнөр жайы	176,3	191,3	192,1	186,4	169,2	190,6
Электр энергиясын, газды жана сууну өндүрүү жана бөлүштүрүү	35,2	37,8	41,4	34,3	30,9	29,4
Курулуш	153,7	221,9	240,1	259,0	270,4	302,0
Соода: автомобилдерди, тиричилик буюмдарды жана жеке колдонулучуу нерселерди оңдоо	301,5	319,4	337,5	346,3	347,8	368,5
Мейманканалар жана ресторандар	49,0	66,2	82,8	84,3	85,4	109,2
Транспорт жана байланыш	115,7	133,8	147,5	164,5	172,5	198,3
Финансы ишмердүүлүгү жана камсыздандыруу	8,2	12,2	18,2	23,1	25,0	25,9
Кыймылсыз мүлк операциялары, ижара жана керектөөчүлөргө тейлөөлөрдү көрсөтүү	34,1	49,7	58,4	60,3	45,5	36,6
Мамлекеттик башкаруу, аскердик коопсуздукту камсыздоо жана милдеттүү социалдык камсыздоо	102,3	101,7	99,9	109,3	94,8	100,5
Саламаттыкты сактоо жана социалдык жактан тейлөө	85,6	86,3	74,4	84,1	80,1	83,9
Билим берүү	161,8	156,1	171,9	180,4	177,2	206,7
Коммуналдык, социалдык жана жеке тейлөөлөрдү көрсөтүү	44,9	49,4	48,7	56,5	42,8	46,2
Үй чарбасынын иштери боюнча тейлөөлөр	8,8	15,4	31,1	8,7	19,0	16,2
Экстерриториялык уюмдардын ишмердиги	0,1	0,3	0,6	1,0	0,2	0,2

Булак. Кыргызстан цифраларда. –Бишкек.: УСК, 2005-2018-ж..

Таблицанын материалдары көрсөткөндөй, калктын иш менен камсыз болуу деңгээли акырындап жогорулоодо. 2005-2016- жылдарда республика боюнча иш менен камсыз болуунун жалпы деңгээли 286,6 миң адамга же 13,8%га өскөн.

Акыркы он жылдыктагы экономиканын бардык сектору боюнча калктын жумуш менен камсыз болуусун бөлүштүрүүдөгү өзгөрүүлөр байкалган, анын ичинде айыл чарбасында эмгектенгендердин санынын кыскаруусу (2005-жылы 38,5%дан 2016-жылы 26,8%га кыскарган) жана ошол эле учурда айыл чарбасынан башка бардык секторлордо жумуштуулуктун өсүүсү менен мүнөздөөгө болот.

Жумуш берүү масштабы боюнча Кыргызстанда айыл чарбасынан кийин экинчи болуп соода-сатык жана оңдоо чөйрөсү эсептелет. Алар бардык жумуштуулуктун 15,6 пайызын камсыз кылат. Үчүнчү орунда курулуш (12,8%), төртүнчү- билим берүү (8,7%), бешинчи - транспорт жана байланыш (8.4%), алтынчы – иштетүү өнөр жайы (8.0%), жетинчи – коомдук тамактануу жана мейманканалар (4,6%), сегизинчи – мамлекеттик башкаруу (4,2%), тогузунчу – саламаттыкты сактоо (3,5%). Калган бардык секторлордун үлүшүнө жалпы эмгектенгендердин 7,4 пайызы туура келет.

Мурдагыдай эле эмгек рыногу бул жерде жумушчулардын адистигине багыт алган. Мындан сырткары, жумуш берүүчүлөр сунуштаган бош орундарга жумушсуз жарандардын квалификациялык мүнөздөмөлөрү дал келбөөдө. Алардын арасынан айдоочулар, курулуш адисиндеги жумушчулар, тигүүчүлөр, балдар бакчаларынын тарбиялоочулары, инженердик-техникалык жумушчулар, сатуучулар, шахтерлор, слесарлар көбүрөөк маанаге ээ болууда. Демек, жарандардын жумушка орношуусу жумушчу күчүнө болгон суроо-талап менен сунуштун дал келбестигинен татаалдашууда. Ишканалар тараптан түшкөн жумушчуларга болгон муктаждыктардын жарымынан көбү өтө эле төмөн төлөнүүчү жумуш орундары түзүүдө. Ал эми жумуш издөөчүлөрдүн арасынан орто жана жогорку кесиптик билимге ээ болгон адистер басымдуу кылууда.

Калктын иш менен камсыз болуусун жогорулатууга жөндөмдүү болгон кичи жана орто бизнестерди өнүктүрүүнүн чоң үмүттөрү азырынча актала элек. Ишкерлердин ортончу классы азырынча калыптана элек жана ал республиканын экономикасын андан ары өнүктүрүү үчүн качан база болуп калаары азырынча белгисиз. Ошондуктан жеке менчик формадагы ишкердикти өнүктүрүүгө багыт алуу керек.

Таблица 2. Кыргыз Республикасында иштеп жаткан чарба жүргүзүүчү субъектилерди менчик формалары боюнча бөлүштүрүү (1-январга карата)

Менчик формалары	**Чарба жүргүзүүчү субъектилердин саны, бирдик**					
	2006	**2009**	**2012**	**2013**	**2017**	**2018**
Баардыгы, анын ичинде:	470587	415795	505116	541263	662269	683815
Мамлекеттик менчик	4308	2984	5484	6065	7161	7153
Муниципалдык менчик	6883	7235	6457	5937	4927	4928
Жеке менчик	459396	405557	493175	529261	650181	671734
Жыйынтыкка карата пайыз менен						
Баардыгы, анын ичинде:	100	100	100	100	100	100
Мамлекеттик менчик	0,9	0,7	1,1	1,1	1,1	1,1
Муниципалдык менчик	1,5	1,7	1,3	1,1	0,7	0,7
Жеке менчик	97,6	97,5	97,6	97,8	98,2	98,2

Булак. Кыргызстан цифраларда. –Бишкек.: УСК, 2005-2018-ж..

2- таблицада көрүнүп тургандай чарбалык субъектилердин түзүмүндө экономиканын мамлекеттик сектору өзүнүн мурдагы маанисин жоготкондугу байкалып турат. Ал болгону 1,1 %ды түзөт. Ошол себептүү мамлекеттик сектор эми калктын иш менен камсыз болуусунун туруктуу өсүүсүн камсыз кыла албайт.

Жеке менчик сектордун үлүшү 98,2 пайызга жеткен. Бул ишкердик ишмердүүлүгүндөгү жумуш менен камсыз болгон калктын санынын өсүүсүнүн жыйынтыгы болуп эсептелет. Ошондой эле калктын жумуштуулугунун өсүүсү үчүн жеке сектор чоң перспективага ээ. Чарбалык субъектилердин санынын 30 пайызына жакын алектенген

фермер жана дыйкан чарбалар дагы жумуш күчүн жалдабастан эмгектенет. Же алар азырынча өтө эле алсыз жана алардын каражаттары жалданма жумушчулардын эмгек акыларына эмес, өздөрүнүн учурдагы күйүүчү май, урук, жер семирткич, курулуш материалдары жана башка ушул сыяктуу чыгымдарына да жетпейт.

Эмгек рыногундагы татаалдашкан кырдаал, калктын иш менен камсыз болуусун жогорулатуу боюнча конкреттүү мамлекеттик программасыз эми эч жакка бара албайт жана ал канчалык тез иштелип чыгып жана күчүнө кирсе, ошончолук калктын жакырчылык деңгээли тезирээк төмөндөйт.

Таблица 3. Кыргызстандын калкынын жакырчылык деңгээли (жалпы калктын санын карата % менен)

Көрсөткүчтөр	2005	2007	2009	2011	2013	2015	2016
Жакырчылыктын жалпы деңгээли	43,1	35,0	31,7	36,8	37,0	32,1	25,4
Жакырчылыктын акыркы деңгээли	11,5	6,6	3,1	4,5	2,8	1,2	0,8
Жакырчылыктын тереңдиги	10,5	6,6	6,1	7,5	7,0	5,9	4,1
Жакырчылыктын курчтугу	3,6	1,9	1,8	2,2	2,0	1,6	1,1
Шаар калкы							
Жакырчылыктын жалпы деңгээли	29,8	23,2	21,9	30,7	28,5	29,3	18,6
Жакырчылыктын акыркы деңгээли	6,5	3,2	2,7	2,6	1,6	1,0	0,3
Жакырчылыктын тереңдиги	7,1	3,8	4,2	6,3	5,1	5,4	2,7
Жакырчылыктын курчтугу	2,4	1,1	1,3	1,8	1,4	1,5	0,6
Айыл калкы							
Жакырчылыктын жалпы деңгээли	50,8	41,7	37,1	40,4	41,4	33,6	29,0
Жакырчылыктын акыркы деңгээли	13,8	8,5	3,3	5,7	3,3	1,4	1,1
Жакырчылыктын тереңдиги	12,4	8,2	7,2	8,1	7,9	6,2	4,9
Жакырчылыктын курчтугу	4,3	2,3	2,1	2,4	2,3	1,6	1,3

Булак. Статистикалык жылдык. –Бишкек.: УСК, 2005-2018-ж..

2016-жылы республика боюнча калктын жакырчылыгынын жалпы деңгээли 25,4%ды түзгөн. Анын ичинде шаар жергесинде – 18,6 % жана айыл жергесинде – 29,0%. Мындай критикалык кырдаалдан чыгуунун жалгыз жолу калктын иш менен камсыз болуусун жогорулатуу болуп эсептелинет.

Жумушчу күчүнө болгон суроо-талап өзүнөн-өзү пайда болуп калбайт. Аны эл чарбасынын пропорцияларына эң жагымдуу шарттарды түзүп берүү жолу менен калыптандыруу керек. Ал үчүн жумушчу күчүнүн наркына дал келүүчү минималдуу эмгек акыны коюу зарыл. Ансыз экономиканы өнүктүрүү мүмкүн эмес. Республиканын калкынын төлөө жөндөмдүүлүгүнүн төмөндүгү калктын товарларга жана тейлөөлөргө болгон суроо-талабынын өсүүсүнө кепил боло албайт. Ошондуктан, эгерде суроо-талаптын өсүү мүмкүнчүлүгү болбосо, анда өндүрүштү өнүктүрүү үчүн эч кандай анык шарттар жок. Ошондой эле калктын жумуштуулугунун өсүүсүнө дагы шарт жок болот.

Адабияттар:
5. Абдымаликов К.А. Экономика Кыргызстана.- Бишкек, 2012.
6. Кыргыз республикасынын статистикалык жылдыгы. -Бишкек,2018
7. Кыргыз цифраларда. -Бишкек, 2018-жыл.
8. Кыргыз Республикасынын “иш менен камсыз кылуу жөнүндөгү” мыйзамы 14.01.1994-жыл

УДК 372. 882

«МАНАС ТААНУУ» КУРСУН ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН ЭТНОМАДАНИЙ КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ

Тахирова Н.И., окутуучу
Ош мамлекттик университети

ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КУРСА «МАНАСОВЕДЕНИЕ»

Тахирова Н.И., преподаватель
Ошский государственный университет

FORMATION OF ETHNO-CULTURAL COMPETENCE OF STUDENTS TEACHING OF THE COURSE “MANASSTUDIES”

Takhirova N.I., lecturer
Osh State University

Аннотация: *Макалада жогорку окуу жайларында «Манас таануу» дисциплинасын окутуу процессинде кыргыз элинин этникалык маданияты менен тааныштыруунун методикалык жолдору, ыкмалары көрсөтүлөт. Бул проблема медициналык багыттагы колледждердин мисалында изилденбеген. Макалада «Манас» эпосун окутуу технологиялары чагылдырылат. Негизги багыт эпостогу мекенчилдик идеясынын калыптаныш процессин көрсөтүү болуп эсептелет. (Эмгек элдик педагогикалык көз караштарды ачып берүүгө багытталат).*

Аннотация: *В учебном процессе “Манасоведение” показаны методические приемы, пути ознакомления с этнической культурой кыргызского народа. Эта проблема в колледжах медицинского направления не исследована. В статье отражаются технологии обучения эпоса “Манас”. Основным направлением эпоса, считается процесс формирования идеи патриотизма.*

Abstract: *The teaching process of "Manasstudies" shows methodical techniques, the ways of acquaintance with the ethnic culture of the Kyrgyz people. This problem has not been studied in medical. The teaching teachnologes of epos Manas are reglectec in article. The main thrust of the epic is the process of forming the idea of patriotism. The formation of ideas of patriotism is a main thrust of epos.*

Түйүндүү сөздөр: *мекенчилдик, этнопедагогика, компетенттүүлүк, окутуу технологиялары, этномаданият, этномаданий булактар.*

Ключевые слова: *патриотизм, компетентность, технологии обучения, этнокультура, источники этнокультуры.*

Key words*: patriotism, competence, teaching technologies, ethnoculture, sources of ethnoculture*

«Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» «мекенчил, гуманист атуул-гражданиндин моделин реалдуулукка айландыруучу тарбия ишмердигине мазмундук кор, фундамент, база болуп бере алары» тууралуу белгиленип, «дүйнөнүн өнүккөн алдыңкы өлкөлөрү өз жарандарын эки чоң багытта – дүйнөлүк илим-билимди, маданиятты өздөштүрүүнүн жана улуттук рух дөөлөттөрдүн духунда тарбиялоо философиясына таянары» айтылат да, алар мындай максатта экендиги аныкталат: «Биринчиден... улуттук ыйык идея-дөөлөттөрдүн бири, бул – Ата Мекендин эркиндиги, көз карандысыздыгы идеясы. Кыргызстандыктын ыйык дөөлөтү – Эгемендүү Ата Мекен, Ала-Тоо. Ата Журт улуттук идеясынын символу бул – улуу «Манас». Ата Журттун азаттыгы, эркиндиги, өз алдынчалыгы, бөлүнбөс бүтүндүгү, бакыбаты үчүн карууну казык, башты токмок кылып кызмат кылуу, кара башты курман

чалуу идеясы, каарман күрөш өрнөгү, мекенге карата толуп-ташкан сүйүү сезими «Манаста» берилген. Манас бабабыздын анты:

Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!
Көкө Теңир өзү урсун!!!

Манас атанын ушул улуу идеясы менен мекенибиздин уул-кыздары Барсбектен тартып Курманжан даткага чейин аба менен дем алгандай дем алып, тарыхта жашап, күрөшүп келишкен. Ата Журт менен камыр-жумур болуп жуурулушкан биримдиктен Ала-Тоо атуулу өз өмүрүнүн маңызын көргөн. «Ала-Тоомсуз, мен киммин? - Ата-энесиз жетиммин!» - деген ал. Ата Журттун эгемендүүлүгү улуттук идеясы жогоруда айтылгандай, ала-тоолуктун канында, социалдык-маданий генетикасында жашайт. Азыр да элдик менталитеттин тереңинде «жүрөк кагып» турат.

Бүгүнкү «Устаранын мизинде оодарылган заманда» (Арстанбек) Ата Журттун эгемендүүлүгүн, көз карандысыз өз алдынчалыгын Манас ата сыяктуу көздүн карегиндей сактоо, бир боор өлкөбүздү өнүктүрүү үчүн тикесинен тик туруп күрөшүү – дал ушул мекенчил менталитет, тагдырды Ата Журт кызыкчылыгына байлаган патриоттук принцип, эл-журттун боштондугун ыйык санаган улут идеясы бүгүнкү таалим-тарбиянын негизинде жатууга тийиш.

Экинчиден, таалим-тарбиянын пайдубалында жата турган дагы бир улуу идея-дөөлөт бар. Бул – бүгүнкү күндө актуалдуулугу күчөп турган биримдик, ынтымак философиясы. Өзүнүн тарыхый тагдырында калкыбыз ички бытырандылыктан, бөлүндүлүктөн, өз ара уруу чабыштарынан далай азап чеккен, бүгүн да трайбализм, жер-жерлерге бөлүнүүчүлүк илдетинен жабыр тартып отурат. Бирок ошондой болсо да, «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет», «өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу» («Манас») деген патриоттук даанышмандык кыргыз социумунун ички өзөгүн тепчип өткөн дайымкы улут идеясы болуп келген. Дал ушундай философиядан улам кыйын-кезең кырдаалдарда калайык-калк бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып, бир туунун алдында биригишип, тарыхтын бороон-чапкындарынан аман-эсен чыккан учурлары көп болгон. IX кылымда Азияда өкүм сүргөн айтылуу кыргыз империясынын ийгилиги биримдик улуттук идеясына негизденгендигинде болгон. Алдыңкы акылман акыл-эс өз ара коюн-колтук алышкан, күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышкан улуттук биримдиктин, калк аралык ынтымактын («Бирдик болбой – тирдик болбойт» – эл макалы. Өз ара ыркыбыз кетсе, «Пил да болсок жыгылдык, миң да болсок кырылдык» – Бакай. «Ырыс алды – ынтымак, ынтымагың жок болсо, алдыңдан таяр алтын так» – Калыгул. «Бакыт – чыгаандардыкы, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаргандардыкы» – Нурмолдо) идеясы улут тагдыры үчүн фундаменталдык маниге ээ экендигин терең туюнган. Улуттук биримдик идеясын бүгүн республиканын ички монолиттүүлүгүн чыңдоонун фактору катары таалим-тарбия ишмердигинин идеологиялык ориентири жана мазмундук философиялык базасы катары таалим-тарбияда активдүү жашатышыбыз зарыл» [1].

«Манас» эпосунун башталышы «бала», «балалуу болуу», «туяк», «туяк калтыруу», «мураскер тандоо» сыяктуу элдик педагогикалык идеялар менен байланышат. Кыргыз элдик педагогикасында уул баланын туулушу – жалпы уруунун кубанычы, анткени жоокерчилик заманда эркек бала элин коргогон, колуна найза, кылыч алып жоого каршы барган, бул же тигил уруунун күчү, кубаты аларда канчалык жоокер болор эркек балдары бар экендиги менен өлчөнүп, ченелген. Эпосто Манас туулуп, ата-энеси, эли сүйүнүп, сүйүнчү берүү, жентек берүү,

ат коюу салттарын элдик таалим-тарбия салттарынын негизинде өткөрөт. Мына ошол салттардын ар бирин студенттер өздөштүрүп чыгышы керек. Окутуудагы ушундай методикалык ыкмалардан кийин студенттер кыргыз элинин этногафиясындагы жана этнопедагогикасындагы байыртадан бери келе жаткан элдик ишенимдер, салттар, жөрөлгөлөр менен таанышып, этномаданий компетенттүүлүгү жогорулайт [2].

Медициналык колледждерде «Манас таануу» курсун окутууда студенттердин этномаданий компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга өзгөчө мүмкүнчүлүктөр бар.

Ал мүмкүнчүлүктөр биздин изилдөө боюнча төмөнкүлөр:

1. Эпосто кыргыздардын байыркы доордон азыркы күнгө чейинки эл турмушунун ар тараптуу чагылдырылышы.
2. Эпостун тексттинде элдик акылмандуулуктун берилиши.
3. Чыгармада элдик салттардын, жөрөлгөлөрдүн кеңири көрсөтүлүшү.
4. «Манас» эпосуна элдик рухтун өтө бекем сиңдирилиши.
5. Чыгарманын аябагандай бай жана көркөм элдик тил менен айтылышы.
6. Манасчылардын элдик педагогдор болгондугу.

Студенттердин этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда «Манас» эпосунун ролун аныктоо үчүн «компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн маанисин тактап алуу зарыл.

Компетенттүүлүк - кайсыл бир компетенцияда адамдын ошол ишти аткара алуу деңгээли, бул же тигил билимдин, илимдин тармагы боюнча билими, тажрыбасы, ык-машыгуулары, бир нерсени аткара алууга ылайыктуулугу, жөндөмдүүлүгү, колунан келе тургандагы, жарактуулугу. Компетенттүүлүк кандайдыр бир тармакта, чөйрөдө белгилүү бир натыйжага жетишүү, адамдын чеберчилигинин, жетишкендигинин деңгээли. «Компетенттүүлүк – бул адистин интеллектуалдык, психологиялык, моралдык жана ишмердик (функционалдык) абалы, ошол аркылуу анын канчалык билим алгандыгы, көндүмдөргө ээ болгондугу, тажрыйба топтогондугу, башкалардын ишмердүүлүгүн өзүнө сиңиргендиги, маалыматтар менен куралдангандыгы жана аларын кандайча колдоно алары аныкталат. Компетенттүүлүк бул - натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүү үчүн ыңгайлуу жүрүш-туруш модели, алгоритм, кыймыл-аракеттерди ишке ашыруунун жолдору.

Компетенттүүлүк: «предметтик тармактардагы конкреттүү аракеттерди эффективдүү аткарууга жөндөмдүү болуунун өзгөчө жолу» (Дж.Равен, англис психологу).

«Адамдын социалдык-профессионалдык турмуштук ишмердүүлүгүндө интеллектуалдык жана инсандык тажрыйбасына алып келүүчү негизги билим» (И.А.Зимняя).

Ал «сапаттын белгиси болуп, ишмердүүлүктүн конкреттүү тармагында таасир этүүнү талап кылат», «окуучунун болгон инсандык сапаттары жана белгилүү бир тармактагы ишмердүүлүк боюнча минималдык тажрыйбасы», т.а., «окуучулардын белгилүү даражада компетенцияга ээ болуусу» (А.В.Хуторской).

«Адистин белгилүү даражадагы билимге жана тажрыйбага ээ болуу деңгээли гана эмес, аларды профессионалдык кызматында керектүү учурда ишке киргизе алуусу» (Э.Ф.Зеера).

«Инсандын өзүн өзү иштетүү (реализациялоо) үчүн, тарбиялануучунун бул дүйнөдөн өзүн табуусу үчүн билимдин, ык-машыгуулардын жашап турушунун жолу» (В.В.Сериков), [3, 60-61].

«Манас таануу» дисциплинасын окутуу процессиндеги студенттер ээ болуучу этномаданий булактар.

«Манас таануу» курсун окутуу процессинде кыргыздардын этникалык маданиятын үйрөтүү башкы орунга чагат, бул болсо илимий тил менен айтканда, этномаданий компетенттүүлүк. Ал компетенттүүлүктү ишке ашыруучу мугалим, окутуучу жана тарбиялоочу. «Мындай татаал, бирок социалдык жана маданий деңгээлдеги маанилүү ишти алып баруучулардын биринчи катарында, албетте, келечектин ээлерин тарбиялоочу мугалимдер турушу керек. Демек, учурда иштеп жаткан жана келечектеги мугалимдердин этномаданий компетенттүүлүгүн калыптандыруунун теориялык жана практикалык жолдорун иштеп чыгуу Кыргызстандагы педагогика илиминин эң маанилүү маселелеринен болуп эсептелет, - деп жазат да Н.Асипова, андан ары оюн мындай улантат. – Мугалимдердин этномаданий

компетенттүүлүгүн калыптандыруу дегенде эң оболу бул маселедеги эки нерсени – «этномаданий» жана «компетенттүүлүк» түшүнүктөрүн ачык тактап кеткенибиз оң. Бул эки түшүнүктөрдүн орчундуусу жана Кыргызстандагы таалим-тарбия процессинин жалпы багытына, мазмунуна, билим берүү жана окутуу технологияларына түздөн-түз таасир этүүчү социалдык жана маданий феномен катары «этномаданият» түшүнүгүнө токтолмокчубуз. «Этномаданият» феномени өзүнүн түпкү маанисинде коомдук өсүп-өнүгүүнүн ажырагыс руханий көрсөткүчтөрү болуп эсептелген эки түшүнүктү – «этнос – улут» жана «маданиятты» өз ичине камтып турат. Бул эки түшүнүктүн ортосунда кайсы гана коом болбосун анын тарыхый өсүп-өнүгүүсүн шарттап турган кылымдардан бери келе жаткан биримдик жатат. Себеби бардык коомдук түзүлүштөрдө алардын тарыхый өсүп-өнүгүүсүнүн көрсөткүчү катары ар дайым маданият эсептелген. Латынча «маданият» «culture» деген сөз менен берилип, түпкү маанисинде табигый натуралдуу нерсени кайрадан иштетүү же маданиятташтыруу дегенди билдирет. Маданиятташтырылгандан кийин пайда болгон нерсе мурдагы табигый абалына караганда алда канча жакшырган, өзгөргөн абалга келип, жаңыча кызмат кыла башташы күтүлөт. Руханий маданияттын (илим, билим, тарбия, адеп-ахлак эрежелери, адабият ж.б.) жетишкендиктерин түздөн түз өлчөп же баалоо кыйындыкка турганы менен андай руханий дөөлөттөрсүз коомдук өсүп-өнүгүүнү, өзгөчө жаштарга туура тарбия берүүнү элестетүү кыйын» [4]. Мындай этникалык маданият биздин өлкөдө кыргыз элинин эне тили, үрп-адаттары, салттары, дини, элдик оозеки чыгармачылыгы, табыпчылыгы, көркөм өнөрү (комузчулук, узчулук, жыгаччылык, ырчылык, манасчылык ж.б.), элдик эмпирикалык билимдери жана тажрыйбалары, майрамдары жана оюн-зооктору ж.б. этнопедагогикалык түшүнүктөрү. Бул – кыргыз этносунун байыртадан калыптанган психологиясына, философиясына, педагогикасына, менталитетине, климаттык жана географиялык шарттарына байланыштуу жаралган руханий казынасы, башка улуттардан айырмалап турган менчик өзгөчөлүгү.

Төмөндө биз «Манас» эпосуна байланыштуу студенттер ээ боло турган этномаданий булактардын моделин сунуш кылабыз.

Таблица 2.1.1. – Манас таануу курсунда студенттерге сунушталуучу этномаданий булактардын модели

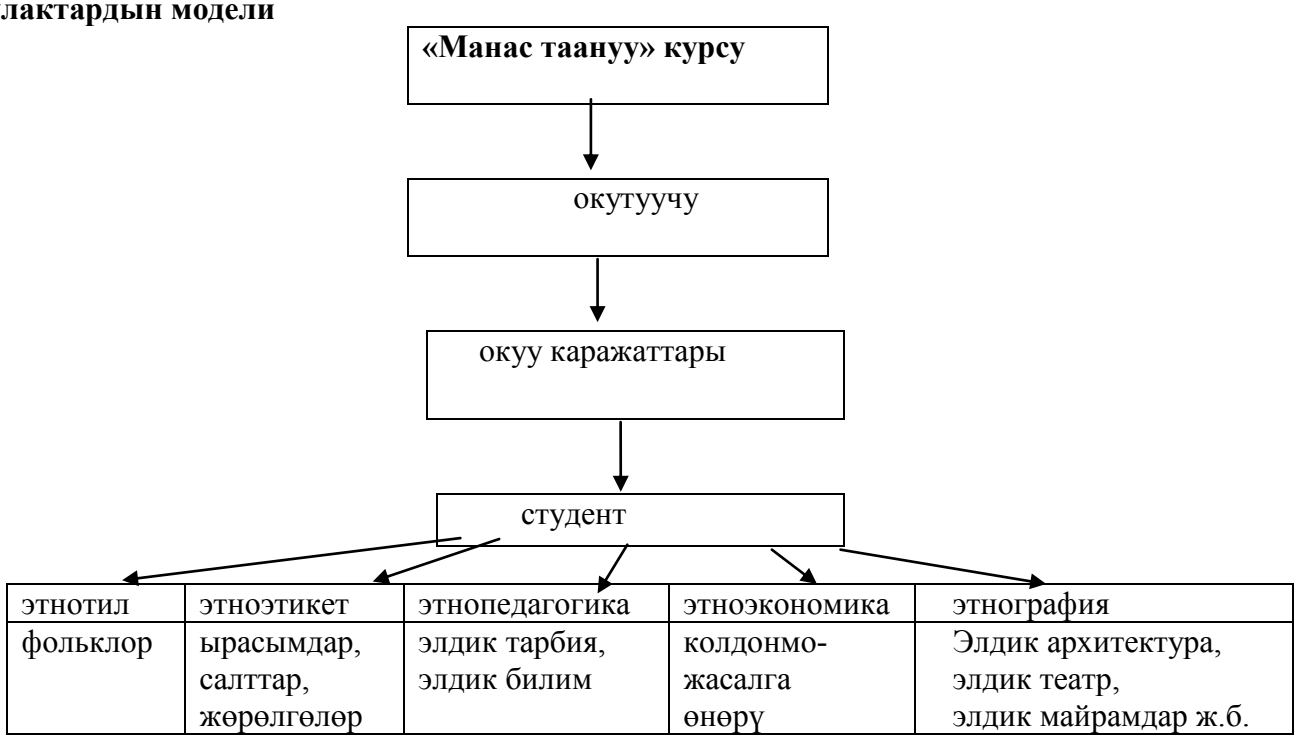

Жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай, студенттер «Манас таануу» курсун окуп-үйрөнүү процессинде этнотилдик, этноэтикеттик, этнопедагогикалык, этноэкономикалык, этнографиялык маданий баалуулуктарга ээ болот, аларга ээ болуу үчүн окутуучу менен окуу

каражаттарынын (көркөм текст, окуу программасы, окуу китеби, аудио жана видео каражаттары, кошумча илимий жана методикалык эмгектер ж.б.) биримдиктеги таасирин алууга тийиш.

Студенттерге этномаданий билим берүүнүн башкы максаты – алардын этномаданий компетенттүүлүгүн калыптандыруу, ал болсо мындай деңгээлден турат:

- этнофилологиялык (элдик тил, элдик оозеки чыгармачылык, оозеки сөз өнөрү);
- этнокөркөм чыгармачылык (элдик айтыш, элдик ыр-күү, элдик бий, чечендик өнөр, кол өнөрчүлүк ж.б.);
- этно жүрүш-туруш (бул элдик чарбалык-экономикалык жана тиричиликтик ишмердүүлүктө, салттарда, ырасымдарда, үрп-адаттарда, элдик оюн-зооктордо көрүнүүчү этноэтикеттин, этнопсихологиянын жана этнопедагогиканын стереотиптери);
- этно көз караштык (динде, мифологияда из калтырган адамдардын жаратылыш жана дүйнө тууралуу илимий эмес, эмпирикалык ой жүгүртүүлөрү).

Адабияттар:

1. Байгазиев С., Жээнбеков Б. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы // Кутбилим, 2010, 20-авг.
2. Тахирова Н. Студенттердин этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда “Манас” эпосунун ролу// Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. - №2, 2018. – б.176-177.
3. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар». – б.554.
4. Асипова Н.А. Келечектеги мугалимдердин этномаданий компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери жөнүндө. Китепте: Кыргызстан менен Түркиянын билим берүү жана экономикалык байланыш жолдору. Түзгөн Г.Таджиева. – Б.: 2008. – б.222-223.

УДК:378.14:881.111.1

АЗЫРКЫ БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНЫН КОНТЕКСТИНДЕГИ СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИНИН МАҢЫЗЫ ЖАНА МАЗМУНУ

Тыныбекова Ч.А., улук окутуучу
ctynybekova@inbox.ru
Ош мамлекеттик университети

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Тыныбекова Ч.А., ст.преподаватель
Ошский государственный университет

THE ESSENCE AND CONTENT OF STUDENTS’ INDIVIDUAL WORK IN THE CONTEXT OF MODERN SYSTEM OF EDUCATION

Tynybekova Ch.A., senior lecturer
Osh State University

Аннотация: *Макалада азыркы билим берүү системасынын контекстиндеги студенттердин өз алдынча иштеринин маңызы жана мазмуну каралат.*

Аннотация: *В статье рассматриваются сущность и содержание самостоятельной работы студентов в контексте современной системы образования.*

Abstract: *This article is about the essence and content of students’ independent work in the context of modern education system.*

Түйүндүү сөздөр*: өз алдынча иштер, окуу процесси, маңыз, окуу каражаттары, уюштуруу формасы, окуу ишмердиги*

Ключевые слова: *самостоятельная работа студентов, учебный процесс, сущность, средства обучения, форма организации, учебная деятельность.*

Key words: *students' independent work, learning process, essence, teaching dials, forms of organization, teaching activities.*

Сырттан алып караган адамга жөнөкөй эле маселе болуп көрүнгөн "өз алдынча иштер" түшүнүгүнүн маани-маңызына жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасына анализ жүргүзүп карап чыккан болсок, келип чыккан теориялык тажрыйбалардын жыйынтыгында - бул маселе боюнча талаш-тартыштар абдан көп экендигине күбө болобуз. Маселен, Ю. К. Бабанский, Л.В.Жарова, А.В.Усова сыяктуу окумуштуулар "өз алдынча иштер" түшүнүгүн окуу процессине катышып жаткан окуучулардын билим алуу ыкмалары катары карашат. Ал эми Б.Н.Есипов, Т.И.Шамова, Л.Г.Гендлер, ж.б.у.с. изилдөөчүлөрдүн дагы бир тобу – билим берүү ишмердигин уюштуруу, же билим берүүнүн бир формасы катары мамиле кылышат. Кийинки багытты карманган А.Н.Леонтьев, П.И.Пидкасистый сыяктуу окумуштуулардын тобу – окутуунун каражаты катары карашат.

Биздин түшүнүгүбүздө, жогоруда белгиленген аныктамалардын бардыгын окутуунун дидактикалык –усулдук түрүнө кошууга болот. Тагыраак айтканда, бул аныктамалар өз алдынча иштердин инструменталдык, прикладдык маңызын белгилейт.

"Өз алдынча иштердин" маңызына жогоруда берилген аныктамаларды кабыл алуу менен эле чектелип, бул маселенин башка тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн типологиялык негиздеги натыйжаларын көз жаздымда калтырууга болбойт. Себеби алар "өз алдынча иштердин" маңызынын жалпы контекстиндеги түшүнүктөргө анализ жүргүзүү багытындагы биз көздөгөн кызыкчылыктарга дал келет.

Э.Ф.Зеердин, Э.Э.Сыманюктун изилдөөлөрү жана жогоруда биз карап чыккан илимий эмгектердин жыйынтыгы - бүгүнкү доордогу социалдык-экономикалык прогресстин учкул ылдамдыгына ылайык, өз ишмердигин ийгиликтүү түзүүгө, коомдук технологиянын жана коомдук өнүгүүнүн өзгөргөн шартына ыкчам адаптацияланууга адамзат гана жөндөмдүү экендигин айгинелейт. Мына ушундай адаптациялардын негизинде илим-билимдин үзгүлтүксүз өсүп турушу жана ага карата жаңы жана актуалдуу шык-жөндөмдөрдүн трансформацияланышы орун алган [1].

Бул жерден кандай гана шык-жөндөмдүн түрү болбосун, ал ар кандай ишмердиктеги тажырыйбаларды өздөштүрүүнүн жыйынтыгынан түптөлө тургандыгын белгилей кетишибиз керек. Ал эми тажырыйбанын өзүн – адамзат тарыхынын жыйындысына эмес, жеке адамга байланыштуу карай турган болсок, анда ал жеке адам алдына коюлган тапшырманы өз алдынча чечүүдө ээ болгон индивидуалдык-өздүк категория болуп каларын эскерте кетишибиз керек. Себеби мына ушул категориядан өсүп келе жаткан муунду окутуудагы өз алдынча иштерди уюштуруунун ролун жогорулатуу маселесинин бизди кызыктырган артыкчылыктары аныкталат. Дал ушул категория аркылуу окуу ишмердигинин шартында, өз алдынча иштердин максатка ылайык уюштурулушунда - алдыга коюлган тапшырмаларды өз алдынча чечүүдөгү тажырыйбалар үзгүлтүксүз байып турганы белгиленет. Мындан тышкары, таксономия эрежелерине ылайык, негизги максаттын жүзөгө ашырылышын камсыз кылып, ал максатка ылайык анын багытын өнүктүрүүгө жана алардын иерархиясын түзүүгө болот. Бул идеяны ар бир окумуштуу ар башка жол менен иш жүзүнө ашырышат. Мисалы, П.И.Пидкасистый окуучулардын өз алдынча иштеринин эволюциялык этаптарын каттап, аларды төмөндөгүдөй максаттуу курулуштар менен коштоп караган:

1) түптөлгөн билим, аракет жана предметтер аралык байланыштардын жүзөгө ашырылышынын деңгээлиндеги кеңейтилген тажырыйбанын пайдаланылышы;

2) окуу тапшырмаларын өз алдынча аткаруу үчүн белгилүү бир билимди түрдүү аракеттерди пайдаланып, окутуучунун көрсөтмөсүнөн ар кандай билимди өз алдынча өздөштүрүүгө өтүшү;

3) айрым-айрым операцияларды аткаруу аракетинин түптөлүшүнөн тапшырмаларды аткаруунун жалпы аракетине өтүшү;

4) даяр түрдө ээ болгон аракеттердин өз алдынча жаңы аракеттердин ачылышына жана алардын системасына өтүшү;

5) таанып билүүдөн ээ болгон конкреттүү шык-жөндөмдүн - окуу ишмердигинин бүтүндөй структурасында ээ болгон өзгөчө маанидеги таанып билүүгө өтүшү;

6) өздөштүргөн билимди пайдалануда предметтер аралык мүнөздөгү аракетти талап кылган тапшырмалардын чечилишиндеги репродуктивдүү мүнөздүн - тапшырмаларды чыгармачылык менен аткаруу мүнөзүнө өтүшү [2].

Окуучулардын өз алдынча иштери боюнча П.И.Пидкасистыйдын интерпретациясындагы баалуулук – репродуктивдүү билим берүү ишмердигинин креативдүү окуу ишмердигине көтөрүлүү процедурасынын ачык-айкындуулугунда экендиги талашсыз. Андагы идеянын убактылуу чагылдырышы менен шартталышы (2003-ж.), өз алдынча иштердин аткарылышында жеке ой жүгүртүү аспектилерине басым коюлбагандыгы анын негизги кемчилиги катары белгиленип келет.

Биздин көз карашыбызда, мындай баалуу түшүнүктөрдү студенттер эффективдүү өздөштүрүшү үчүн, алардын өз алдынча иштеринин уюштурулушун төмөнкүдөй даражада бөлүштүрүлүшү зарыл болот:

1) сабактардан тышкары кабыл алынган илимий маалыматтарды ийгиликтүү өздөштүрүү жөндөмүнүн калыптанышы;

2) окуудагы (окуу-практикалык) тапшырмаларды аткарууда берилген маалыматтарды пайдалануу жөндөмүнүн калыптанышы;

3) окуудан башка коомдук турмуш ишмердигинде келип чыккан (эвристикалык, изилдөө) маселелерин чечүү багытындагы жетишпеген маалыматтардын үстүнөн изденүү жөндөмүнүн калыптанышы;

4) актуалдуу маалыматтардын үстүнөн үзгүлтүксүз изденүү багытындагы позитивдүү мамиленин калыптанышы, таанып билүү кызыкчылыгында өзүн-өзү өстүрүүнүн үстүнөн тынымсыз иштөө жөндөмүнүн өнүгүшү;

5) программага киргизилбеген (өз алдынча изденүүдөн кабыл алынган) маалыматтар менен иштөө, аларды баалоо жана ал маалыматтардын керектүүлөрүн иргеп алуу жөндөмүнүн, практикалык таанып билүү ишмердигиндеги адаттан тыш кырдаалдарда аларды пайдалана билүү жөндөмүнүн калыптанышы;

6) өз алдынча кабыл алган маалыматтардын негизинде келип чыккан жаңы ыкмаларды пайдалануну - практикалык ишмердикте, коомдук суроо-талаптын эволюциясынын адекваттык өзгөчөлүгүндө кеңейтүү жөндөмүнүн калыптанышы.

Жогоруда мисал катары каралган окумуштуулардын көп кырдуу изилдөөлөрүнүн натыйжаларына таянып, алар билгилеген аныктамалардын, биздин жүргүзгөн көп кырдуу анализдин жыйынтыгынын негизинде – өлкөбүздүн азыркы билим берүү системасында кеңири пайдаланылып келе жаткан “студенттердин өз алдынча иштери” түшүнүгүнүн маңызы да, мазмуну да студенттердин өздүк бийиктигинен көз каранды болот деген жыйынтыкка келүүгө болот. Ошону менен катар эле өз алдынча иштердин максаты да студенттердин өздүк таанып билүү жөндөмүнө ылайык аныкталып, тапшырмаларды аткарууда колдонула турган ыкмаларды пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө жараша уюштурулушу керек экендигин белгилей кеткибиз келет. Ошондон улам студенттердин өз алдынча иштеринин маңыздык структурасын төмөнкүдөй элестетүүгө болот:

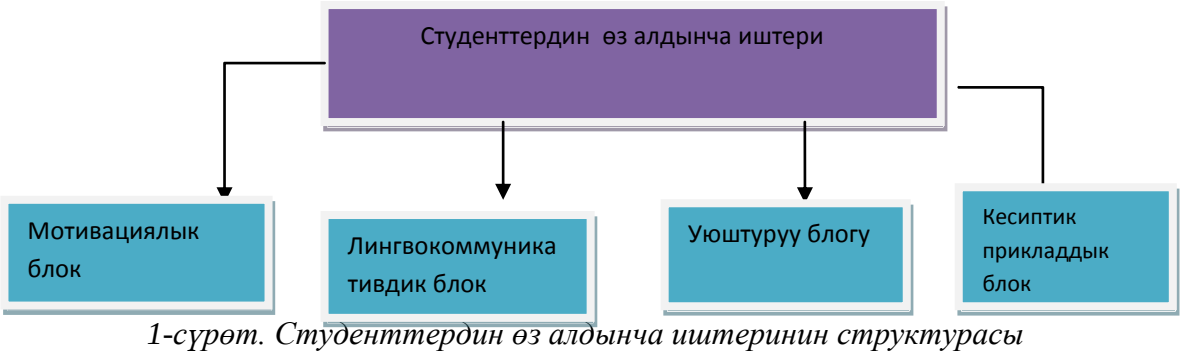

1-сүрөт. Студенттердин өз алдынча иштеринин структурасы

Биздин изилдөөбүзгө чейин бул багытта иштелген илимий эмгектерге анализ жүргүзүп көргөндөн кийин, белгиленген маселе боюнча төмөнкүдөй багыттарда негизги илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн деген жыйынтыкка келдик:

- өз алдынча иштерди активдештирүүнүн ыкмаларын жана формаларын окуп үйрөнүү;
- студенттердин аудиториядан тышкаркы өз алдынча иштеринин структурасына жана көлөмүнө анализ жүргүзүү;
- студенттердин бюджеттик убактысындагы аудиториядан тышкаркы өз алдынча иштерин уюштуруу жана пландаштыруу, башкаруу ыкмаларын иштеп чыгуу, анализ жүргүзүү;
- өз алдынча иштердин классификацияланышы, мындай иштердин уюштурулушунда илимий негиздеги физиологиялык жана гигиеналык жактан каралышы;
- студенттердин өз алдынча иштеринин маңызы.

Биздин түшүнүгүбүздө, “студенттердин өз алдынча иштери” - окуу процессине, илимий жана кесиптик маселелердин чечилишине зарыл болгон маалыматтарды өз алдынча издеп, билимин өз алдынча тереңдете турган ишмердик катары чечмеленет. Ишмердиктин бул түрү - чыгармачылык менен кабыл алуу, окуу процессинин жүрүшүндө берилген окуу материалынын тегерегинде ой жүгүртүү, сынак, зачетторго өз алдынча даярдануу, курстук жана дипломдук иштерди аткаруу; сабак учурунда же аудиториядан сырткары, түздөн-түз жетекчиликке алынбай, бирок окутуучунун көзөмөлүнүн алдындагы студенттердин жеке жана тайпалык таанып билүү түрлөрү сыяктуу көптөгөн элементтердин жыйындысынан куралат.

Адабияттар:

1. Гарунов М.Г. Самостоятельная работа студентов. М., 1998.
2. Жарова Л. В. Учить самостоятельности: кн. для учителя. М., 1993.
3. Нильсон О.А. Теория и практика самостоятельной работы учащихся. Тал-лин, 1976.
4. Пидкасистый П.И. Сущность самостоятельной работы студентов и пси-холого-дидактические основы ее классификации // Проблемы активизации самостоятельной работы студентов. Пермь, - 2000.
5. Платохина Н.А. Самостоятельная работа — условие стимулирования активной учебно-познавательной деятельности студентов // Известия Волго- градского государственного технического университета. 2006. №8. С. 51—53.
6. Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. М., 1990.

УДК:378.14:881.111.1

ОКУТУУ ПРОЦЕСИНДЕ МААЛЫМАТТЫК-КОММУНИКАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ПАЙДАЛАНЫЛЫШЫ

Тыныбекова Ч.А., улук окутуучу
Ош мамлекеттик университети

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Тыныбеков Ч.А., старший преподаватель
Ошский государственный университет

USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE LEARNING PROCESS

Tynybekova Ch.A., senior lecturer
Osh State University

Аннотация: *Макалада окутуу процессинде маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануунун артыкчылыктары көрсөтүлдү.*

Аннотация: *В статье рассматриваются преимущества использования информационно-коммуникационных технологий в процессе обучения.*

Abstract: *This article is about the benefits of information and communication technologies in the learning process.*

Түйүндүү сөздөр: *компьютер, өз алдынча иштер, маалыматташтыруу, маалымат булактары, маалыматтык-коммуникациялык технология*

Ключевые слова: *компьютер, самостоятельная работа студентов, информирование, информационные источники, информационно-коммуникационная технология.*

Key words: *computer, students' independent work, resources, information and communication technology.*

Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет катары таанылган күндөн баштап "маалыматтык технологиялар түшүнүгү" кеңири тарап, бардык тармактарда электрондук коммуникациялык каражаттардын жардамында ыкчам иштөөгө мүмкүнчүлүк түзгөн эсептөө техникаларынын ордун алмаштырган өнүгүүнүн сапаттуу жаңы этабы башталды.

Себеби, азыркы коомдун бардык аспектилеринде жүргүзүлгөн иш-аракеттерди маалыматтык технологиясыз элестетүү мүмкүн эмес.

Айрыкча, жогорку окуу жайлардын шартында пайдаланылган бул технологиялар студенттердин билим алууга болгон мотивациясын күчөттү.

Бул жерде биз – билим берүү мазмунунун өзгөргөндүгү, анын маалыматтык маданиятка ээ болушу, анын ичинде адамдын инсандык артыкчылыктары жана кесиптик компетенциясы жөнүндө кеп кылууну ылайык көрдүк. Себеби, азыркы маалыматтык технология билим берүүдөгү бийиктиктин негизине жол ачат. Ал эми билим берүүнүн бул багыттагы маселелеринин чечилиши – педагогдордун кесиптик даярдыгы менен тыгыз байланышта жүрөт. Тагыраак айтканда, азыркы маалыматтык технологияларды пайдалануу негизделген педагогдордун даярдыгы талап кылынат.

Биздин көз карашыбызда, маалыматтык технологияларды пайдалануу мүмкүнчүлүгүнүн билим берүү системасында күчөтүлүшү – бүгүнкү күндүн негизги талаптарынын бири. Себеби, студенттердин бир тараптан маалыматтык технологияларды керектөөчү, пайдалануучу, экинчи тарабынан, келечекте ар кандай чөйрөлөрдө колдонуу үчүн маалыматтык технологияларды түзүүчү катары эсептелиши билим берүү системасынын ушул багыттагы артыкчылыгы болуп эсептелет. Бирок бул жерден компьютердин мүмкүнчүлүгүн артыкча баалап жиберүүгө жол берилбеши керек. Себеби, компьютердин маалымат берүү мүмкүнчүлүгү канчалык көп болсо да, аны билимдин түрүн да, таалим-тарбияны да кошо сиңирип берүү мүмкүнчүлүгү жок. Ошондуктан, маалыматтык технологиялар ар тараптуу билим, таалим-тарбия берүүдөгү педагогдун эффективдүү көмөкчү каражаты катары пайдаланылат.

Бардык педагогикалык технологиялар кандайдыр бир деңгээлде маалыматтык болуп эсептелет. Анткени, окуу-тарбиялык ишти педагог менен студенттердин ортосунда маалымат алмашуу процесси коштоп жүрөт. Бирок биздин түшүнүгүбүздө, окутуудагы маалыматтык технологиялар (ОМТ) – ыкмалары, маалыматтар менен иштөө үчүн атайын ыкмалар, программалык жана техникалык каражаттары (кино, аудио жана видео каражаттары, компьютер, телекоммуникациялык желе) пайдаланылган педагогикалык технология болуп саналат [1, 35-б.]. Ошентип, ОМТ түшүнүгү – окутуудагы жаңы мүмкүнчүлүктүн түзүлүшү (педагогдун ишмердиги), жаңы билимди кабыл алуудагы жаңы артыкчылык (студенттин ишмердиги), окуу сапатын баалоо жана окуу-тарбиялык иштин жүрүшүндөгү студенттердин инсандык ар тараптан өнүгүшү катары кабыл алынышы шартталат. Ал эми билим берүү системасын маалыматташтыруунун негизги максаты - "студенттердин күндөлүк, коомдук турмушка жана маалыматтык коомдун шартындагы ишмердүүлүктөрдүн бардык адистик чөйрөлөрүнө толук кандуу жана эффективдүү катышууга даярдоо" болуп саналат [2,29-б.].

Маалыматтык билим берүү чөйрөсү окуу процессинде колдонулган азыркы технологиялар төмөнкүдөй артыкчылыктагы мүмкүнчүлүктөрдү жүзөгө ашырууга жол ачат:

-берилип жаткан жаңы материалдар көзгө көрүнүп тургандыктан, өзүнө тартып, кызыктырып маалыматтык көлөмүн кеңейтип, үйрөнүлүп жаткан нерсени ар тараптуу караганга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Анын эсебинен окуу материалдарын түшүндүрүп берүү ыкмаларынын арсеналы кеңеет да ага бөлүнгөн убакыт үнөмдөлөт. Мындан улам программадагы материалдарды өздөштүрүү жакшырат;

- тапшырмалардын татаалдык деңгээлине жараша бөлүштүрүүгө негиз болот;
- окуу мотивацияларынын жогорулашына жол ачат;

Билим берүү чөйрөсү канчалык көп кырдуу болсо, ар бир студенттин индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү ошончолук жеңил болот.

[6, 296-б.].

Азыркы коом үзгүлтүксүз өнүгүү жолундагы маалыматтык технологиялар менен мүнөздөлөт.

Бүгүнкү күндөгү ЖОЖдордогу билим берүү процессинде студенттерди ар тараптан өнүктүрүү, аларды инсан катары калыптандыруу – окутуучулардын учурдагы негизги милдеттеринин бири болуп саналат. Ал эми жогорку окуу жайлардын билим берүү ишмердигин маалыматташтыруу – окуу процессинин эффективдүүлүгүн күчөтүү максатында МТ каражаттарын пайдалануунун жемиштүү жолун издөөгө, студенттердин келечектеги кесиптик ишмердигинде МТ каражаттарын колдонуу ыкмаларынын өнүшүнө негиз болот [5,608С.].

Биздин көз карашыбызда, азыркы маалыматтык технологиялардын пайдаланылышы, билим берүү системасынын модернизацияланышы мындан кийин да бир топ жылдарга чейин актуалдуу маселе бойдон калат. Демек, ар бир окутуучу үчүн негизги максат – маалыматтык технологияларды жогорку деңгээлде пайдалануу жолу менен сапаттуу билим берүүнү камсыз кылуу болушу керек.

Окуу процессинде компьютердик слайддардын көрсөтүлүшү аркылуу интерактивдүү практикалык сабак маалыматтык таанып-билүү мазмунунда бир топ эмоционалдуу боёкторго ээ болот. Мындай артыкчылыктарга жетишүү үчүн окутуучу компьютердеги «Office» программасынан «Power Point» колдонмосун пайдаланып, алдын ала керектүү сандагы слайддарды иштеп чыгып, аларды үн коштогон видео маалыматтар жана анимациялык элементтер менен толукташы керек. Албетте, мындай ийгиликке жетишүү үчүн квалификациясын белгилүү деңгээлде жогорулатуу талабы коюлат.

Сабак өтүп жаткан учурда окутуучу маалыматтарды слайдда эпизодгө бөлүп, иллюстрация түрүндө көрсөтөт. Мындай артыкчылык студенттердин окуу материалдарын өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүн кеңейтет. Ал эми гуманитардык сабактардагы анимация элементтерине үн эффектисинин дал келиши, ага ылайык окутуучу тарабынан берилген комментарийлер студенттердин кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн кыйла жакшыртат. Ошону менен катар эле окуу процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатып, окуу материалдарына болгон түшүнүктү тереңдетет [4,463с].

Маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын пайдаланылышындагы негизги каражат – зарыл болгон бардык программалар жана керектүү жабдыктар: проектор, мультмедиялык доска, колонкалар ж.б.у.с. менен камсыздалып толукталган компьютер болуп саналат.

Электрондук билим берүү каражаттарынын даярдалышы - билим алуунун мыкты булагы болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу, жогоруда айтылган артыкчылыктарды эске алып, билим берүүдө пайдаланылган маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын усулдук чөйрөдөгү белгилерин төмөнкүдөй классификациялоого болот:

Окуу каражаты	билим алуу, шык-жөндөм жана материалдардын өздөштүрүү деңгээлинин жеткиликтүү камсыздалышы
Машыгуу каражаты	өзүнүн билимин текшерүү, ыкмаларды иштеп чыгуу
Маалыматтык изилдөө жана	зарыл болгон маалыматтардын изделиши

маалымат алуу каражаты	
Демонстрациялык каражат	зарыл болгон каражаттардын визуалдык кабыл алынышы
Имитациялык каражат	реалдуу объектинин моделинин алмашышы, реалдуу системанын жогорку деңгээлде так сүрөттөлүшү
Лабораториялык каражат	эксперименттерди жана тажырыйбаларды жүргүзүү мүмкүнчүлүгү
Моделдештирүү каражаты	объектинин моделинин түзүлүшү
Эсеп-кысап каражаты	эсеп-кысап, формулалардын ж.б.у.с. автоматташтырылышы
Оюн-сабак каражаты	окуу процесси оюн түрүндө көрсөтүлүшү

Жыйынтыгында билим берүү системасында маалыматтык-коммуникациялык технологияларды пайдалануунун бир топ артыкчылыктары менен эле аларды коштоп жүргөн айрым кемчиликтер да бар экенин айта кеткибиз келди. Ал кемчиликтердин ичинен негизгилери болуп – бөтөн бирөөнүн материалдарын өздүк кылып пайдалануу мүмкүнчүлүгү, тагыраак айтканда, плагиат болуп эсептелет. Даяр рефераттарга, докладдарга жана аткарылган тапшырмаларга болгон көз карандылык окуунун эффективдүүлүгүн төмөндөтөт. Ошондуктан, МКТ (маалыматтык-коммуникациялык технологияларды) ойлонуп туруп, эс-акыл менен пайдалануу керек.

Адабияттар:

1. Гарунов М.Г. Самостоятельная работа студентов. М.,Знание,1978.-35с
2. Дайри Н.Г. О сущности самостоятельной работы. Народное образование.
3. -1963.№5. – С.29-34.
4. Жарова Л.В. Учить самостоятельности: книга для учителя. М., Просвещение,1993.-С.203.
5. 4. Э. Ф. Зеер, А. Е.А. Гнатышина Сущность,цели и содержание самостоятельной работы. Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. 2013. № 4 С.63
6. Пидкасистый, П. И. Педагогика : учеб. пособие для студентов пед. вузов и пед. колледжей / П. И. Пидкасистый. – М. : Пед. Из. России, 2003. – С.608
7. Чекалева, Н. В. Педагогическая подготовка будущего учителя профессиональной деятельности в современной школе : науч. - метод.материалы / Н. В. Чекалева. – СПб. : Кн. дом, 2008.– С.296 .

УДК 398.22

КАЮМ МИФТАКОВ –«МАНАС» ЭПОСУН ИЗИЛДӨӨЧҮ

Ураимова Г.Ш., окутуучу
Апшыр Ата толук эмес орто мектеби

КАЮМ МИФТАКОВ – ИСЛЛЕДОВАТЕЛЬ ЭПОСА “МАНАС”

Ураимова Г.Ш., преподаватель
Неполная средняя школа Апшыр Ата

KAIUM MIFTAKOV - THE INVESTIGATOR OF THE EPIC “MANAS”

Uraimova G.Sh., lecturer
Junior Secondary School Apshyr Ata

Аннотация: *Макалада “Манас” эпосун алгачкы изилдөөчүлөрүнүн бири фольклорист К.Мифтаковдун эпосту жыйноо, изилдөө боюнча эмгеги каралды.*

Аннотация: *В статье рассматривается вклад фольклориста К.Мифтакова в сбор и исследование материалов эпоса “Манас”.*

Abstract: *The article discusses the contribution of folklorist K. Miftakov in the collection of materials and the study of the epos “Manas”.*

Түйүндүү сөздөр: *К.Мифтаков, фольклор,“Манас”эпосу, эпосту жыйноодогу салым, аны изилдөө.*

Ключевые слова: *К.Мифтаков, фольклор, эпос “Манас”, вклад в сбор, исследование эпоса.*

Key words: *K.Miftakov, folklore, the epos “Manas”, contribution to the collection and study of the epos.*

Улуу эпос “Манасты” алгачкы жыйноочу жана изилдөөчүлөрдүн бири К.Мифтаков 1882-жылы Уфа губерниясындагы Злата уездинде туулган. Бул жер азыр Россия Федерациясындагы Башкортстанга караштуу болуп, Салават районунун Нисибаш айылы деп аталат. Ал адегенде ошол жердеги “Расулия” диний мектебинен окуган. Адепки кесиби боюнча К.Мифтаков педагог болгон, кийинчерээк улам барган сайын фольклорго кызыгуусу артып, элдик оозеки чыгармаларды жыйноого киришет. 1911-1919-жылдарда Кустанай, Семипалатинский, Торгай, Жети-Суу өрөөндөрүндө мугалим болуп иштеген. Ал оозеки мурастын маанисин терең түшүнүп, башкырт, татар, казак элдеринин оозеки чыгармачылыгын жыйноодо бир топ тажрыйба топтогон.

Кыргыз фольклорун жыйноо, изилдөө, алардын мазмуну, тематикасы жана жанрдык бөтөнчөлүктөрү боюнча белгилүү бир тартипке келтирүү жумуштары жагынан да К.Мифтаков өтө көп эмгектенген. 1920-жылдардан баштап өмүрүнүн аягына чейин Мифтаков Кыргызстандын бардык айыл-кыштактарын кыдырып чыгуу менен жүздөгөн басма табак көлөмүндөгү оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн жыйнаган [4.108].

Окумуштуу 1920-жылы Таластын Грозный районунда мектеп инспектору болуп иштеп жүрүп, ал аймактагы акын, жомокчулардан ар түрдүү ыр-санжыраларды, Манастын күмбөзү жөнүндөгү маалыматтарды кагаз бетине түшүргөн. 1921-жылы Каюм Мифтаков өз демилгеси менен кыргыз элинин оозеки чыгармаларын жыйноо боюнча ийримдерди уюштурган. Андан Сапарбай Сооронбай уулу, Чаки Каптагай уулу, Смат Кемпир уулу, Насирдин Бото уулу сыяктуу инсандар менен үлгү алып, фольклор жыйноо ишине жардам беришкен.

К.Мифтаков биринчи иретте элдик оозеки чыгармаларды жыйноочу болуп саналат. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында анын колу тийбеген, идеялык-көркөмдүк жагынан жеткилең үлгүлөрү жазып алынбаган бир да жанр жок. “Манас” эпосунун варианттарынан тартып макал-лакап, ар түрдүү ырлар, элдик поэмалар, эл башынан кечирген тарыхый окуяларды баян эткен санжыра сөздөргө чейин калк арасынан кагазга кастарлап түшүргөн.

Дагы бир белгилеп кетүүчү нерсе, учурда КРУИАдагы кол жазма фондунун негизин түзгөн материалдардын эл оозунан жазылып алынышы К.Мифтаковдун, анын

шакирттеринин ысымы менен тыгыз байланышта каралат. Кыргыз оозеки сөз өнөрүн ырааттуу түрдө, белгилүү бир илимий инструкциянын негизинде жыйноо, иреттөө жана жарыялоо ишинин башталышы да К.Мифтаковдун ысымы менен байланыштуу. Ал кыргыз фольклорун жанрдык жактан классификациялоону да биринчилерден болуп колго алган.

К.Мифтаковдун өмүрү менен иш-аракетинин кыргыз фольклористикасынын өтө маанилүү учурунун бири Нарын аймагына оозеки чыгармаларды жыйноо экспедициясын уюштуруп, “Манас” эпосун Сагымбай манасчыдан жазып алуу ишин башташы болуп эсептелет. Ыбырайым Абдыракман уулун “Манас” эпосун жыйноого тарткан да ушул инсан болгон. Кийин Ы.Абдырахманов кыргыз улуттук илимдер академиясында көп жылдар үзгүлтүксүз эмгектенип, бараандуу окумуштуу болгону белгилүү.

К.Мифтаков кыргыз жерин кыдырып, Ат-Башы, Орто-Сырт, Ак-Сай, Арпа жайлоолорунда, Тогуз-Торо, Кочкор өрөөнүндөгү айыл-кыштактарда болуп, Сагымбай Орозбак уулу, Тоголок Молдо, Молдобасан Мусулманкул уулу сыяктуу кыргыз элине кеңири белгилүү манасчылардын, төкмө акындардын чыгармаларын жыйнаган, Тоголок Молдодон “Семетей” эпосунан “Семетейдин Айчүрөккө барганы” деген окуясын, Молдобасан Мусулманкул уулунан “Жаныш-Байыш”, “Эр Курманбек” эпосторун биринчилерден болуп жазып алган.

1920-жылдардан Каюм Мифтаковдун элдик адабиятты жыйноо иши активдешет. Совет мезгилинде сабатсыздыгы жоюла баштаган калайыкка элдик адабиятты жыйнап, китеп чыгарып, тартуулоо ошол мезгилдин орчундуу маселеси болгонун тарых тастыктайт. Окумуштуунун Кыргызстанга келиши менен элдик адабият да, «Манасты» жазуу иши да башталат. Ушул эле жылы партиянын Нарын шаардык комитетинин катчысы Касымбай Телтаевдин түздөн-түз тапшыруусу боюнча жогоруда белгиленгендей, К.Мифтаковдун үзөңгүлөшү Ыбырайым Абдракманов «Манас» эпосун жазууга киришет. Нарындын Солтонсары жайлоосуна Сагымбайды алып барып, Манасты туулгандан баштап окуясын жаза баштайт.

1922-жылы оозеки адабияттын көркөм үлгүлөрүн жыйноочу фольклорист Каюм Мифтаков Молдобасан Мусулманкуловго Ак-Талаадан жолугуп, андан “Жаныш-Байыш”, “Курманбек”, “Жаңыл Мырза” дастандарын жана көптөгөн элдик чыгармачылыктын кооз үлгүлөрүн жазып алат.

Каюм Мифтаков Молдобасандын аткаруучулук чеберчилигине: “Молдобасандын үнү жакшы, мукамдуу, комуз менен кыякка (баянга) ойноо жагынан кыргыздардын ичинде биринчи киши саналышы мүмкүн. Кыргызда ар түрдүү акындар көп болсо да добушу (үнү) жакшы акындар аз. Мен көргөндөн Молдобасанга теңдеше алчу бир гана киши бар. Ал - Таласта Жайылган деген жерде жашаган Алымкул Үсөнбай уулу”, - деген баасын берген [3.97].

Тилекке каршы, Молдобасан Мусулманкуловдун айтуусунда бир дагы дастандан үзүндү тасмага жазылбай калган. Ошондой болсо да кагаз бетине жазылып калган дастандардын үзүндүлөрүн ак таңдай акындар айтышкан. Маселен “Сарынжи-Бөкөй” дастанына келсек, анын А. Үсөнбаев менен С. Конокбаев айткан эки башка вариантын 1920-жылдары фольклорист Каюм Мифтаков жазып алган.

Талас жергесинен Каюм Мифтаков жеке өзүнүн демилгеси менен 1923-жылы төрт ай бою оозеки чыгармачылыктын ар кыл темалары менен жанрларын жазып алууга үлгүргөн. Бердибай уулу Эркебайдан “Алмамбеттин Сарала”, “Алмамбеттин көрүнүшү”, “Сыргактын көрүнүшү”, “Каныкей Манастын зайыбы”, “Манастын Аккуласы”, Конокбаев Сулаймандан “Манастын кийимдери”, Рыскулбеков Сулаймандан “Манастын күмбөзү”, “Таласты мактоо” ж.б. эпизоддорду жазып алган [4.108].

Ал 1936-41-жылдары Жаңыбай Кожек уулунан “Семетей” эпосун кагаз бетине түшүргөн. Андан 50 миңге жакын сап ыр жазып алган. Каюм Мифтаковдун Кыргызстандын түштүк жергесинен эпосту жыйнап алуусу өзүнчө сөз кылууга татыктуу. 1947-жылы Ош областынын Ноокат, Алай, Гүлчө райондорунан санат, макал, ар түрдүү ыр жана поэмалар менен катар Т.Бекмуратов, М.Кабыловдон “Эр Кошой”, Акун Ташев, Чад Садыковдон

“Манас”, Калбек Жумагулов менен Төрө Мамытовдон “Семетей” эпосунан айрым эпизоддорду жазып алган.

Окумуштуунун эмгеги көзү тирүү кезинде толук баасын албай, атүгүл көркөм өнөр ээлерине, элдик адабий көркөм чыгармаларга чейин саясатташкан көз караш менен карап, “Манас” эпосуна саясий айып тагылып, татаал тагдырга туш болуп турган учурда, тактап айтканда, сталиндик репрессияны камтыган каардуу 1930-40-жылдарда кайра анын эпкини менен илимпоз да ыдык көрүп, татаал тагдырга тушукканы азыр бизди өкүндүрбөй койбойт, бул тууралуу адабий сынчы К.Асаналиев өз эмгегинде белгилеп кеткен [1. 237].

К. Мифтаковдун уулу Нисей Мифтахов атасынын кол жазма мурасын толук жарыялоо демилгесин көтөргөн. Көрүнүктүү илимпоз, фольклор жыйноочу Каюм Мифтаков 67 жаш курагында 1949-жылы дүйнөдөн кайткан.

Жыйынтыктап айтканда, белгилүү фольклор жыйноочу жана “Манас” эпосун изилдөөчү К.Мифтаков башка жерде туулуп-өссө да кыргыз жерине келип отурукташып, жашап, иштеп калган инсан, ал кыргыз эл-жерин жан-дили менен сүйүп ага кызмат кылууну көздөгөн асыл максаттары менен К.Мифтаков ата мекендик фольклористиканын тарыхында калды. Азыркы мезгилде окумуштуунун демилгеси, чыдамкайлыгы, чыныгы илимпоздук эрудициясы менен жазылган фольклордук чыгармалар көптөгөн илимий изилдөөлөргө объект болууда.

Адабияттар:

1. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме баян. – Б., 2013.
2. Манасчылар жана изилдөөчүлөр/ Түзгөн С.Алиев/. – Б., 1996.
3. Кыдырбаева Р.З. Сказительское мастерство манасчи. – Ф., 1984.
4. “Манас” энциклопедиясы. Т.2. – Б.,1995.

УДК:347.983(575.2)

КЕСИПКӨЙЛҮК ЖАНА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮК

Б.К.Үкүева – п.и.д., профессор,
Т.А. Акматова – п.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети

ПРОФЕССИОНАЛИЗМ И КОМПЕТЕНТНОСТЬ

Б.К.Үкүева - д.п.н.,профессор,
Т.А. Акматова – к.п.н., доцент
Ошский государственный университет

PROFESSIONALISM AND COMPETENCE

B.K.Ukueva – d.p.s., professor,
T.A. Akmatova – c.p.s., associate professor,
Osh State University

Аннотация: *Бул макалада кесипкөй адис жана анын компетенттүүлүгү жөнүндөгү окумуштуулардын ой-пикир, аныктамаларына илимий көз караштан баяндама берилет.*

Аннотация: *В этой статье прослеживаются с научной точки зрения взгляды, определения ученых о профессионализме специалиста, о его компетентности.*

Abstract: *The article reveals the current opinions and definitions of scholars about the professionalism and competence of a specialist from a scientific point of view.*

Түйүндүү сөздөр: *Стратегия, концепция, мыйзам, билим берүү, кесип, кесипкөйлүк, адис, компетенттүүлүк, психология, педагогика.*

Ключевые слова: *Стратегия, концепция, закон, образование, профессия, специалист, компетентность, психология, педагогика, профессионализм.*

Key words: *Strategy, concept, law, education, profession, specialist, competence, Psychology, Pedagogy.*

Азыркы аалам масштабында болуп жаткан тынымсыз өзгөрүүлөрдүн, илимий-технологиянын өнүгүшүнүн, биздин жашоонун коомдук-экономикалык өнүгүүсүнө тийгизген таасири – жалпы эл массасына, анын ичинде билим берүү системасынын өнүгүүсүнүн орчундуу маселелерине жаңыча өңүттө, жаңыча көз карашта кароого, мурдагы көндүм көз караштардан кескин түрдө баш тартып, жаңыча өзгөрүүлөрдү киргизүү менен ***аларды*** жаңы реалдуу кубулуш, тенденциялар менен шайкеш келтирүү зарылдыгы пайда болууда. Андан улам, Кыргыз Республикасынын билим берүү системасы эл аралык принциптерге ылайык адам укугунун Декларациясын, Кыргыз Республикасынын 2010-2020-жылга чейинки өнүктүрүүнүн комплекстүү стратегиялык негизин иштеп чыгып, анда элдик жана дүйнөлүк руханий дөөлөттөргө таянуу менен ***1992-жылы 16-декабрда*** Кыргыз Республикасынын "Билим берүү жөнүндөгү" мыйзамы кабыл алынып, анда билим берүүнү өнүктүрүүнүн негизги принциптери катары төмөнкүлөр белгиленген:

Окутуучулардын компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун өбөлгөлөрү катары Республикада бир нече негиздүү документтер кабыл алынды. Аталган документтерде билим берүү системасында мурдатан кабыл алынган түшүнүктөрдүн маани-маңызын өзгөртүү менен анын түпкү мазмунун кайрадан жаңылоого туура келгендиги белгиленди. Башкача айтканда, коом талабына ылайык окутуу процессине жаңы максат, милдеттер коюлуп, ал окутуучу менен студенттин биргелешкен иш-аракеттери аркылуу иш жүзүнө аша тургандыгы, тактап айтканда, жогоруда белгиленгендей "Кыргыз Республикасында билим берүүнү 2010-жылга чейин өнүктүрүү концепциясында" жана "Кыргыз Республикасында билим берүүнү 2012-2020-жылдары өнүктүрүү стратегиясында билим берүү системасы натыйжага багытталышы керектигин билим берип окутууда адис компетенттүү болуу менен компетенттүү мамиле кылуунун тарыхый зарылдыгы" белгиленди.

Жогоруда белгиленген концепция жана стратегиялык талаптарды жүзөгө ашыруу керектигинен улам азыркы мезгилде окутуучу менен студенттин, мугалим менен окуучунун билим берүү жана билим алуу процесстери жаңыча маңыз мазмунга ээ болуу зарылдыгы туулду. Бүгүнкү билимди трансляциялоого караганда студент менен окуучунун өз билимин өзү өздөштүрүүсүнө жана алардын инсандык потенциялын өнүктүрүүгө зарыл шарттарды түзүүгө өзгөчө көңүл бурулду. Өзгөчө окуу процессинде мамлекеттик стандартта көрсөтүлгөндөй үч түйүндүү компетенттүүлүктү жогорулатуу зарылдыгы туулду.

1-маалыматтык;

2-социалдык-коммуникативдүүлүк;

3-өзүн өзү башкаруу жана маселелерди чечүү компетенттүүлүгү (Кыргыз Республикасынын билим берүү закону)

Аталган компетенттүүлүктөрдүн ичинен изилдөөнүн максатына ылайык үчүнчү компетенттүүлүккө басым жасоого туура келет. Анткени бул компетенттүүлүк адегенде окутуучунун окутуу процессинен, окутуунун закон ченемдүүлүктөрүн колдоно билишинен, берген билиминин мазмунунан; окутуунун максаттарынан, окутуу методдорунан көрүнөт. Себеби окутуучунун компетенттүүлүгүнүн дээрлик ар тараптуулугунун негизи окутуу процессине көз каранды болгондугу. Анткени окутуу процесси – бардык ЖОЖдордун, атайын орто окуу жайларындагы студенттерди билим, билгичтик, көнүмдөргө ээ кылуу менен аларды чыгармачыл активдүү көз караштагы инсан кылып тарбиялоодогу окутуучу менен студенттин биргелешкен бир багыттагы иш-аракети болуп саналат. "Бул эки жактуу процессте эки түрдүү ишмердүүлүк орун алат: алардын биринчиси – окутуучунун ишмердүүлүгү, анда окутуучу окуучулардын же студенттердин окуп эмгектенүүлөрүнө керектүү шарттарды түзүү менен алардын ишмердүүлүктөрүн бирге уюштурат; стимулдаштырат; эмгектенүүгө кызыктырат; окуп билим алуу ишмердүүлүктөрүн башкарат;

ишмердүүлүктөрүнө контролдук кылат, натыйжасын баалайт; экинчиси – окуучунун – студенттин ишмердүүлүгү (билим, билгичтик, көндүмдөрдү өздөштүрөт, тарбияланат; логикалык жактан өсүп-өнүгөт, өзүн өзү контролдойт”) [1;9].

Демек, мындан окутуу процессиндеги окутуучу менен студенттин ишмердүүлүгүнүн жогорку даражасы окутуучунун бийик компетенттүүлүгүнө барып такала тургандыгы дайын болот. Андай болсо профессионал окутуучунун компетенттүүлүгү деген эмне? Ал өз ичине эмнелерди камтыйт?

Аталган проблема акыркы он жылдыктар аралыгында психология илиминин негизги предметине айланып окумуштуулар Е.А.Климов, А.К.Маркова, Л.М.Митина, Ю.П.Поваренков, Н.С.Пряжников ж.б. көңүлүн бурду. Бирок көпчүлүк изилдөөчүлөр чындыгында кесипкөйлүктүн –профессионалдуулуктун башкы сапатына, анын калыптануу жолдоруна, ага берилген бааларга гана токтолушкан да, окутуучу педагогдун кесипкөйлүк компетенттүүлүгү, кесипкөйлүк ишмердиги, өз ишинин мыктысы экендиги, психологиялык жактан башка адамдардан айырмаланышы тууралуу аныктамалар толук кандуу түрдө ачылбай калган. Ошондуктан бул маселеге ар тараптан аныктамаларды берүү үчүн, адегенде, “Кесипкөйлүк” терминине токтолуп, ал ар кандай кырдаалдарда эффективдүү жана системалуу түрдө эң татаал ишмердикти ишеничтүү аткара билген, эң жогорку дүйнөгө болгон өзгөчө көз карашы менен айырмалана турган адам атала тургандыгын белгилесек болот.

Турмуш тиричиликтин аң-сезиминен алып карасак жогорку окуу жайынын бүтүрүүчүсү катары колуна диплом алдыбы, демек, аны чыгармачыл кесипкөй болду деп түшүнбөшүбүз керек. Анткени анын чыныгы өз адистигинин кесипкөйү деген статуска жетиши үчүн ага канчалаган эмгек, убакыт, талапка ылайык кесипкөй чөйрө, мүмкүнчүлүктөр талап кылынары белгилүү.

Демек, бир кесиптин бүтүрүүчүсү экендигин тастыктаган дипломдун ээси болуу – ал бир кесиптин кесипкөй чыгармачыл адиси-окутуучусу болду дегендик эмес экен. Көрсө, ал деңгээлди багындыруу үчүн шарттын, убакыттын болушу зарыл. Ар бир адис мындай касиетке көп жылдык иштеги тажрыйбасы, атайын даярдыгы менен гана “Чыгармачыл кесипкөй адис” деген атка коно алат. Ал адамдын кесипкөйлүгүнүн негизин анын компетенттүүлүгү түзөт. Кесипкөйлүк компетенттүүлүк көптөгөн чет элдик бир топ окумуштуулардын көңүлүн буруу менен алар компетенттүүлүктүн ар кандай өзгөчөлүктөрүн көрсөтүшкөн, башкача айтканда, “тереңдетилген билим”, “маселени аткаруунун адекваттуу абалы”, “актуалдуу ишмердүүлүктү аткарууга жөндөмдүүлүк” [7;32]. Ошондой эле В.П.Пугачев кесипкөйдүн компетенттүүлүгүн “Эмгек ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгү” десе, А.Розев, Е.В.Бондаревская окутуучунун “Жалпы маданий ишмердүүлүгү” катары карайт. Б.С.Гершунский, А.Д. Щекатунева “Кесипкөйдүн жалпы билим деңгээлинин деңгээли”, “Иш билгилүүлүгүн турмушка ашыра билүүдөн” турат деген да аныктамаларды беришет [9;160]. Ал эми А.К. Маркова компетенттүү адистин 4 түрүн белгилеп көрсөтөт:

1. ***Атайын жана ишмердүүлүк компетенттүүлүгү*** – өз билимин турмушта колдоно билүүгө жөндөмдүүлүгү.
2. ***Социалдык компетенттүүлүгү*** – өздүк кесипкөй ишмердүүлүгүнүн профессионал адис катары коомдук баарлашууда колдоно алуусу.
3. ***Өздүк компетенттүүлүгү*** – өзүн өзү өркүндөтүүдө алдын ала ар кандай кырдаалды көрө билүүсү жана андан чыгуунун пландарын түзө билип, андан чыгуунун жолдорун издеп, чыгуусу.
4. ***Жеке компетенттүүлүгү*** – өзүн өзү жөнгө салуусу, ага даяр болуусу, профессионалдуулукка өсүү үчүн туруктуу мотивацияларды такай жасай билүүсү – деп белгилөө менен өз алдынча жаңыча билимдерди алуу, аны турмушта практика жүзүндө колдоно билүү ишмердиги деп белгилейт [8, 312].

Жогорудагы аныктамаларды эске алуу менен профессионалдык компетенттүүлүктү педагогикалык кесипке байланыштыра карап көргөзгөнүбүздө өзүнө инсан адис катары эң

жакшы мүнөздөмөнү камтуу менен илимий теориялык, педагогика жана психологиялык илимдердин системасын өз предметинин айланасына камтый билген адис десек болот.

Ошондуктан педагогдун профессионалдык компетенттүүлүгү көп факторлуу көрүнүш катары өз ичине окутуучунун теориялык билим - билгичтиктерин, аны конкреттүү педагогикалык жагдайларда колдоно билүүчү баа жеткис багытынан, жогорку маданиятынан интегративдүү көрсөткүчтөрүнөн көрүшөт. Тактап айтканда, мамилесинен, башкалар менен байланышынан, ар кандай илимдин тармактарындагы жөндөмдүү ишмердигинен байкалат.

Аталган факторлорго таянуу менен окутуучунун профессионалдык компетенттүүлүгүн:

- Эрктик-мотивациялык
- Функционалдык
- Коммуникативдүүлүк
- Рефлекстик

деп бөлүшөт [3,44-45].

1. Эрктик-мотивациялык компетенттүүлүк өзүнө мотивди, максатты, талантты, баа жеткис көрсөткүчтү, багытты, инсандын өз кесибине болгон чыгармачыл стимулун камтыйт. Тактап айтканда, түзүлгөн жагдайларга тез, так багытталат, сүйлөгөн сөзүнүн кооздугу, бийиктиги, уккулуктуулугу менен бирге жандуу, эмоционалдуу болуп, тулку бойдун кыймылдары пантомимика, мимика, көз караш менен коштолсо, окутуучунун берген билиминин эффективдүүлүгү андан да артат. Ал үчүн кесипкөй компетенттүү окутуучуга бекем эрк керек. Анткени эрк – адамдын мүнөзү менен тыгыз байланышта болгондуктан, психологдор эрк менен мүнөздү эрктин сырткы көрүнүшү деп эсептешип, ал адамдын алдыга койгон максатына жетүү үчүн жасаган иштиктүү аракеттери дешет. Анткени эрк ар бир инсандын эмгек процессиндеги ишмердүүлүгүнүн туруктуу жыйындысы – өзүн кармай билүүсү, сабырдуулугу, боорукердиги, чыдамкайлуулугу, окутуучунун компетенттүүлүгүн түзүүчү бир элементи болуп саналат. Компетенттүү окутуучунун эрктик, мотивациялык касиетинде, бир тема тууралуу билим берүүгө себеп, далил болушу шарт. Анткени белгиленген күнү бир теманы түшүндүрүшү үчүн негизги себеп, окуу-календарлык жумушчу план боюнча, белгиленген күнү, календардагы теманы өтүүгө себеп, болгондуктан, окутуучу ошол теманы өтөт, ал теманы өткөндүгү тууралуу далил тайпалык журналда далилденет. Албетте, ар бир сабакты өткөргөндүн алдында мотивация – пландалган теманы студенттерге билдирүү үчүн илимий тастыкталган теориялык билимдер системалуу түрдө далилдер аркылуу мисалдар менен түшүндүрүлүп, бышыкталат. Ал үчүн темага максат – ишке ашырууга ниеттенген маселе менен аныкталат. Студенттин билим, билгичтик, көндүмдөрүн чыгармачылык менен жогорулаарын, баа жеткис-компетенттүү адистик даража натыйжага жетишет. Анткени окутуучу берген билим боюнча түшүнүктүн ички мазмунунда окутуучунун ички мүмкүнчүлүгү – аткара турган иш-аракеттери жатат. Бул өзгөчөлүктү И.Н.Зотова “Коммуникативдүү билимдер, коммуникативдүү билгичтиктер, коммуникативдүү жөндөмдүүлүктөр” деп белгилеп, бул психологиялык касиеттер окутуучунун жөндөмдүүлүгүнүн тез ишке ашышын аныктоо менен, окутуучунун компетенттүүлүгүн жогорулатууда бир максатты багыт алууда белгилүү методдорду жана каражаттарды өз алдынча иргеп алуусу жана аны колдонуусу.

2. Функционалдык компетенттүүлүк – өз билимин педагогикалык ишмердүүлүгүндө педагогикалык технологияларды колдонуу менен өз долбоорун турмушта чеберчилик менен колдоно билүүсүнөн көрүнөт. Мунун өзүнөн функционалдык компетенттүүлүк - окутуучунун милдети, кызматы, ишмердиги келип чыгат. Башкача айтканда окуучунун теманы түшүндүрүүдө сөзсүз аткарууга тийиш болгон жоопкерчилиги, далалаты, алдына койгон максаты, студенттин билим алышы үчүн аткарган иши, аракети болуп саналат. Бул маселеден алганда кайра жаралуу доорунун философтору ишмердүүлүк же анын натыйжалары деп адамдын маңыздуу күчү менен жөндөмдүүлүктөрүн аташкан. Ишмердүүлүктүн:

1. Материалдык, практикалык ишмердүүлүк (жаратылыш менен коомду өзгөртүп түзүү);

2. Идеалдуу руханий ишмердүүлүк сыяктуу (таанымды, анын ичинде илимди, көркөм чыгармачылыкты, адеп-ахлак эрежелерин өнүктүрүү) түрү бар.

Бардыгыбызга белгилүү болгондой, ишмердүүлүк субъектилери боюнча социалдык (толук), индивидуалдык болуп экиге бөлүнөт. Ал эми өзгөртүп түзүү мүнөзү боюнча ишмердүүлүктүн репродуктивдүү (кайрадан түзүү) жана продуктивдүү (жаңыны жаратуучу) эки тиби бар.

Ал эми ишмердик боюнча сөз болгондо бул касиет жалгыз адамга тиешелүү болуп, анын ички мүнөзүндөгү бир максат үчүн аракеттенген активдүүлүгү болуп саналат. Ага баарлашуу, эмгек, окуп үйрөнүү сыяктуу анын инсан катары ишмердигин көргөзгөн касиеттери кирет. Бул ишмердик 3 компоненттен турат:

1. Ыкластуулук менен багыт алуу (мотивациялык-багытталуучу)
2. Иш-аракеттерди түздөн-түз аткаруу (кыймыл-аракет), (операциялык)
3. Өзүн-өзү текшерүү жана баалоо белгиленет (педагогика боюнча энциклопедиялык окуу куралында - Б.: 2004).

3. Коммуникативдүү компетенттүүлүгү – өзүнүн сөзүн так, даана, ынанымдуу, аргументтүү түзүү менен аны далилдей, анализдей, синтездей алуу менен бирге, ошол эле мезгилде берген маалыматын эмоционалдуу, инсандар аралык байланышты түзүү менен өз оюн, көз карашын кесиптештеринин көз карашы менен дал келтирип, ар кандай жагдайларда оптималдуу стилдик баарлашууну тандап алып, ишмердик жагдайларды уюштуруу менен бирин-бири колдоочу диалогго бара алуусу.

4. Рефлекстик компетенттүүлүк – латын сөзүнөн алганда кайра кайрылуу. Инсандын өзүн-өзү өнүктүрүүсүндөгү өздүк ишмердүүлүктүн жана анын натыйжасын сезимталдык менен текшерип жана аны башкарып туруу деңгээлинин жетишкендиктери: башкача айтканда, креативдүүлүгү, демилгелүүлүгү, биримдүүлүккө багытталгандыгы, чыгармачылык биримдиктеги өздүк анализге жөндөмдүүлүгү аталат.

Ошону менен бирге рефлекстик компетенттүүлүгү инсандын жетишкендигинин регулятору, инсандар менен баарлашуудагы инсандык изденүүлөрү, өзүн-өзү башкаруусу, өздүк таануусун ойготуусу, профессионалдык өсүүсү, чеберчилигин өнүктүрүүсү, ойлонуу ишмердиги жана жекече иш стилинин калыптанышы болуп саналат [3,44-45-б.].

Психологиялык жактан алганда “компетенттүүлүк” жана “квалификация” түшүнүгүн ажырата билүү зарылдыгы туулат. Анткени “квалификация” белгилүү бир профессияга ээ болуп иш орду, даражасы бар, жалпы билим берүү стандартын билген – белгилүү бир тармак боюнча окуп билимге ээ болгон өз адистиги боюнча жумуш аткара алган инсан аталат. Ал инсан тажрыйбага ээ болгонго чейин квалификацияга ээ болот. “Компетенттүү профессионалга” караганда “Профессионализм” түшүнүгү кенен түшүнүк болуу менен профессионал болуу үчүн бир гана билимдүү болбостон, билимин турмушта колдоно билген, анын натыйжасына жетүү үчүн умтулуп эмгектенген чыгармачыл ишмер болуусу керек.

Бул маселеден алганда көптөгөн эмгектерде профессионал инсандардын касиеттери тууралуу (В.А.Бодров, Е.А.Климов., Ю.П., Поваренковдор) өз ой-пикир аныктамаларын билдиришкен. Э.Ф.Зеер профессионал инсандын төрт ички түзүлүшүн төмөндөгүчө: “***1 подструктуру*** профессионально-значимых психофизиологических свойств (нейротизм, экстравертированность, реактивность и др.);

2 подструктуру профессионально-важных качеств (ПВК); ***3 подструктуру*** профессиональной компетентности; ***4 подструктуру*** профессиональной направленности” [4,336-б.] белгилейт. Белгилөөчү нерсе, аталган структуралардын бардыгы ар бири өзүнчө профессионал инсандын ички психологиясын ачууда эң чоң салымдары бар десек болот.

Бул көз караштан алганда Е.А. Климов профессионалдуулук – адистин бир гана билим деңгээли эмес, ал – өзүнүн тармагы боюнча жасаган ишмердигинин ички психологиясында белгилүү системада уюштура билүүчүлүк касиети, тактап айтканда, инсандын айрым системалык ички касиети десе, С.А.Дружилов менен В.А.Бодров профессионалдуулук менен профессиянын ички түшүнүктүн байланышын карап келип, профессионалдуулукту эң бийик пирамида деп элестетсек, анын негизги ички маңызында

профессионалдуу билим жатат, профессионалдуу тажрыйбадан профессионалдуу компетенттүүлүк жана профессионалдуу жарамдуулук жаралат деп белгилейт.

Адабияттар:

1. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. / И.Б.Бекбоев. – Бишкек. - 2004, – б.342.
2. Дмитренко Т.А. Новые Образовательные технологии в высшей педагогической школе / Т.А. Дмитриенко// Высшее образование сегодня. –М., 2003 – 08 б.-26-30.
3. Дружилов С.А. Критерий эффективности профессионалов в услових совместный деятельности // Объединенный научный журнал. – М.: ТЕЗАРУС. 2001. - №22. с. 44-45
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учеб. пособие для студентов вузов.-М.: Академический-Проект. Екатеринбург: Деловая книга. - 2003.-С.336.
5. Климов Е. А., Пути в профессионализм (Психологический анализ): Учебное пособие. – М.: Московский психолого-социальный институт; Длинта. - 2003. – С.320.
6. Концепция развития образования в Кыргызской Республики до 2020 года. Стратегия развития образования в Кыргызской Республики на 2012-2020 годы. – Бишкек. - 2012, - С.144.
7. D. K. Britell., R.M. Jueger., W.E.Blank., Ландшеер В. Концепция минимальной компетентности // Перспективы: вопросы образования. – 1988. – М.: - №1, 32с.
8. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд, “Знание”, 1996. – С.312.)
9. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. – М.: Народное образование. 1996.-С.160.

УДК:347.983(575.2)

ОКУТУУЧУНУН КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУДАГЫ ТАРЫХЫЙ ШАРТТАР, ЗАРЫЛДЫКТАР, КАРАМА-КАРШЫЛЫКТАР

Б.К.Үкүева – п.и.д., профессор,
Т.А. Акматова – п.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ, НЕОБХОДИМОСТИ И ПРОТИВОРЕЧИЯ В ПОВЫШЕНИИ КОМПОТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Б.К.Үкүева - д.п.н., профессор,
Т.А. Акматова – к.п.н., доцент
Ошский государственный университет

THE NEED FOR IMPROVING THE COMPETENCE OF THE TEACHER OF HISTORICAL OBLIGATIONS, CONTRADICTIONS

B.K.Ukueva – d.p.s., professor,
T.A. Akmatova – c.p.s., associate professor,
Osh State University

Аннотация: *Ааламдашуу процессинде окутуучулардын компетенттүүлүгүн жогорулатууга себеп болгон тарыхый шарттардын, зарылдыктардын, карама-каршылыктардын пайда болушу жана бул проблемаларды жолго коюуда мамлекеттик башкаруунун аткарган милдеттери, документтери тууралуу аталган макалада сөз болот.*

Аннотация: *В данной статье речь идёт о возникновении исторических условий, необходимостей и противоположеностей, являющихся причиной повышения компетентности преподавателей в процессе глобализации и о фукциях и документах государственного управления по регулированию данных проблем.*

Abstract*: This article deals with the emergence of historical conditions, necessary and opposite sides, which provides an increase in the level of teachers' competence in the process of globalization, as well as in the documents of the public administration to regulate these problems.*

Түйүндүү сөздөр:*Тарыхый шарттар, зарылдыктар, карама каршылыктар, документтер, стратегия, компетенттүүлүк, проблема, жагдай, милдет, мамлекет.*

Ключевые слова: *Исторические условия, необходимость, противоречия, документы, стратегия, компетентность, проблема, ситуация, задача, государство.*

Key words: *Historical, conditions, necessities, contradictions, documents, strategy, competence, problem, circumstance, obligation, State.*

Окутуучунун компетенттүүлүгүн жогорулатуу талабы кечээ же бүгүн пайда боло калган жок. Ал көптөгөн окумуштуулардын көз караштарына таянган талкуу, пикирлердин жыйынтыктарында, мамлекеттик документтерде орун алган орчундуу маселе болуп саналат. Мындай зарыл тарыхый шарттардын талабы ар кандай себептерге байланыштуу келип чыгат. Ошондуктан бүгүнкү күндө окутуучулардын компетенттүүлүгүн жогорулатуунун өбөлгөлөрүн изилдөө теориялык жана практикалык жактан актуалдуу мааниге ээ болуп олтурат. Аталган маселени изилдөөдө алгач илимий ишибизди ишке ашырууга негиз болгон тарыхый шартты тактоого туура келет. Анткени “шарт-талап, бир нерсеге таасир кылуучу, жалпы ал-абалга таасирин тийгизүүчү жагдай, кырдаал, мүмкүндүк” (3;784) болуу менен ал талап белгилүү бир изилдөөлөрдүн аныктама, ырастоолордун натыйжасы аркылуу ишке ашат. Бирок кээде алдын ала айтылган теориялык божомолдор менен изилдөөдөн алынган натыйжанын ортосунда карама-каршылыктар пайда болуп калуусу максатталган илимий негизден андан ары улантып жасоого зарылдык жаратууда. Мындай жагдайда адегенде эмпирикалык факторлорго, андан кийин илимий-теориялык булактарга таянууга туура келет.

Демек, ишибизди ушул эки маселени эске алуу менен атайын орто окуу жайларында окутуучулардын компетенттүүлүгүн жогорулатуунун шарт-талап, зарылдыктарын иликтөөгө туура келет. Бул маселеден алганда Кыргыз Республикасы бүгүнкү күндө демократияга жана базар экономикасына негизделген эгемендүү мамлекетти жана ачык коомду куруу үчүн көп сандаган социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн жолунда бара жатат. Мындай процесстер коомдун эң маанилүү бөлүгү болгон билим берүү системасына да өз таасирин тийгизүүдө. Анткени, адамдардын жашоосундагы азыркы учурда болуп жаткан глобалдуу өзгөрүүлөр бардык өлкөлөрдү өз ичине камтууда. Ошолордун ичинде Кыргыз Республикасы да бар. Башкасын айтпаганда да жылдан жылга тез темп менен өсүп келе жаткан интеграция, Республиканын коомчулуктун катарынан орун алышы, эл аралык кызматташтык мамилелердин ыкчамдашы аркылуу пайда болгон өзгөрүү процесстери ар тараптан кылдат талдоону талап кылууда. Анткени алардан алынган тажрыйбаларда бизден кийинки жаш муундар биздин кетирген каталарыбызды кайталабай өлкөбүздүн өркүндөп өсүшүнө таалим-таасир бергендиги менен көңүлдү буруусу абзел. Себеби, байыртадан эле адам баласы өзүнүн эртеңки келечегин, жаркын үмүт-тилектерин ар дайым билим алуу менен байланыштырып келгендиги белгилүү. Ошондуктан Кыргызстандын азыркы шартына карабай жашоо тиричилигинин оңолушун билим алуу зарылдыгы менен шарттайт. Анткени азыркы тарыхый баскыч дүйнөдөгү көп өлкөлөр үчүн өткөөл мезгил болуп жаткандыгына байланыштуу бүгүнкү проблемалардын көбү ушул абалдан улам келип чыккандыгы белгилүү. Ошого карабастан Кыргызстанда ушундай кырдаалда билим берүү системасы өз өнүгүүсүн андан ары улантууда.

Тарыхтан баарыбызга белгилүү болгондой, Кыргызстандын билим берүү системасы 70 жыл бою СССРдин курамындагы сыймыктуу мамлекеттин бири болуп келген. Өткөөл мезгилдин алдында Кыргызстанда жана көп сандаган башка мамлекеттерде өтө курч

маанайдагы маселелер учурдун талабына ылайык өз убагында чечилүүчү. Маселен: калктын басымдуу бөлүгү сабаттуу болуп, башталгыч класстагы билим алгандардын саны көбөйүп, мамлекет жалпы орто билим алуу маселесин өз алдынча чечкенге жарап калган. Жыл өткөн сайын жогорку окуу жайда окуган студенттердин саны көбөйүп, аларга билим берген окутуучу-профессорлордун чеберчилиги жогорку деңгээлге жетишкендиги студенттердин туруктуу жогорку жетишкендиктерге жетишине шарт түзгөн. Бул өзгөчөлүк табигый жана математикалык илимдерде басымдуулук кылган. Ошондой эле жылына ондогон окутуу мекемелери пайдаланууга берилип турган. Окуу мекемелери керектүү окуу көрсөтмө куралдары жана методикалык адабияттар менен бекер камсыз кылынып турган.

Ал эми эгемендүү өлкөбүздүн базар шарттарына өтүшү менен абал түп тамырынан өзгөрдү. Көптөгөн эмгектерде белгиленгендей, СССРдин билим берүү системасы авторитардуу мамлекеттин бийлигине ылайыкташкандыктан, бул система базар экономикасына жана саясий системага ылайыктуулугу таанылды. Анткени базар экономикасы ачык коом адамдын билимин чыгармачылык менен колдонууга жана ар кандай оор жагдайларда туура чечимдерди кабыл алууга жана өз алдынча билим алууга мажбурлагандыгы менен айырмаланды.

Мурда СССР убагында жана анын курамындагы Кыргызстанда колдонулуп келген окуу пландары, программалар, окуу китептери, окуу-усулдук колдонмолор эң керектүү билим, билгичтик, жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө багытталбагандыктан, билим берүү системасында өзгөрүүлөрдүн болушун шарттады. Ошондон улам өткөөл мезгилде тышкы социалдык, экономикалык проблемалар билим берүү системасынын ички проблемаларынын күчөшүнө алып келди да, мамлекеттик каражаты жетпей, калктын күндөн күнгө өсүп келе жаткан суроо-талабын канааттандырууга чарк чамасы жетпей калды. Бул тарыхый кырдаал билим берүү системасында жеке менчик мекемелердин пайда болушуна өзүнөн өзү зарылдык туудурду. Билим берүү базар принциптерине өтө баштады. Мындай шарттардан улам билим берүү мекемелеринин өзгөчө жогорку окуу жайларынын, мекемелердин арасында атаандаштык пайда болду. Мындай ички карама-каршылыктар билим берүүнү башкаруунун ички түзүлүшүндө, башкаруунун ички маңызында жана билим берүү процессинде орун алды. Анткени мамлекетти билим берүүнү башкаруудан бөлүп кароого болбой тургандыгы жана билим бул мамлекеттин өнүгүү стратегиясын башкаруудагы жол көрсөткүчү болуп санала тургандыгы белгилүү. Ошол себептен болочок адистерди даярдоодо алардын ички дүйнөсүндөгү мүнөздүк сапаттарын, жаңы коомду куруп башкара алган, ар тараптуу жагдайларда ыңгайлуу жолдорду табууга жөндөмдүү, активдүү көз караштагы компетенттүү адистерди тарбиялап чыгуу милдети мамлекеттин көңүлүнүн чордонунда болуу керек болучу. Бирок, тилекке каршы, мамлекет бул милдетти толук кандуу аткара албай калды. Бул орчундуу жагдайдан улам төмөндөгүдөй карама-каршылыктар пайда болду:

1. Билим берүү тармагындагы эскиче ой жүгүртүүлөрдүн, кайдыгерлик мамилелердин карама-каршылыгы;
2. Тарбия-таалим процессинде тарыхый окуя, фактылар, социалдык-экономикалык абалдардын өзгөрүү процесстеринин талдап-тастыкталбай жаткандыгы;
3. Билим берүү процесси окутуунун заманбап технологиялары менен айкаштырылып иштелбегендиги;
4. Таалим-тарбия процессинде теория, закондорду калыптандыруу жана өнүктүрүү боюнча мугалимдин илимий-методикалык даядыгынын ортосундагы дал келбөөчүлүк;
5. Жаңы коомду окутуу боюнча билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү, маани-маңызы жана илимий негиздери боюнча жаңы идеядагы илимий-усулдук багыт берүүчү адабияттардын жоктугу;
6. Жаштардын дүйнөгө болгон илимий көз караштарынын, диалектикалык ой жүгүртүүлөрүнүн туура жолго салынбагандыгы [5].

Ошондуктан ички, тышкы күчтөрдүн карама-каршы таасири мамлекеттеги билим берүү системасын реформалоого түрткү болду. Бирок өкүнүчтүүсү, аталган өзгөрүүлөрдүн масштабында ички кыйынчылыктар, чечилүүгө кыйын болгон маселелер сыртынан караганда анча байкалбаганы менен, алардын кийинки таасири совет доорундагы билим берүү системасындагы көп жетишкендиктерди, ийгиликтерди жокко чыгаргандыгы болду.

Өзгөчө билим алууга болгон чектөөлөр, билим берүү сапатынын төмөндүгү, билимсиз адистердин көптүгү, материалдык жана каржылык абалдын жетишсиздиги, мамлекеттеги билим берүү системасындагы башкаруучулуктун каталары сыяктуу кыйынчылыктардын пайда болушу билим берүү системасындагы кадрлар үчүн күтүүсүз жагдайларды туудурду. Айрым көз караштагылар бүгүнкү күнгө чейин билим берүү системасынын жогорку сапаттарына ишенишкендиктен, бардык бүгүнкү кыйынчылыктар үчүн реформаларды күнөөлөшөт.

Бирок, белгилөөчү жагдай реформалардын болуш зарылдыктарын көрө албагандыктары үчүн күнөөнүн бир жагдайы илим-билим тармагын изилдөөчүлөргө барып такалат. Анткени башка ушундай абалга туш болгон мамлекеттердин башкаруучулары, илимпоз-изилдөөчүлөрү адегенде эле ал мамлекеттин социалдык, экономикалык, саясий шарттарын изилдеп, биздин мамлекеттегидей пайда болгон кыйынчылыктарды жеңүүнүн таасирдүү жолдорун табышууда. Андан чыгуунун туура багыттарын сунуштоодо. Чындыгында, бул кыйынчылыктардан чыгуунун бирден бир себеби - окуу процессинин, түрүн, формасын, жолдорун өзгөртүү маселелерин изилдөө багытында алдыңкы планда окутуучулар болгондуктан, аларды адегенде окуу процессинин жаңыча формалары, нугу, окутуунун жаңы технологиялары менен сабаттуулугун арттырып, бул ийгиликке жетүү үчүн окутуучулардын компетенттүүлүгүн жогорулатуунун багыттарын жолго коюунун негизги шарттары, талаптары, зарылдыктары иштелип чыгуулары тийиш болду.

Мына ушундай адамзат алдындагы келип чыккан глобалдуу көйгөйлөрдү чечүү максатында Бириккен Улуттук Уюм 2000-жылы “Миң жылдыктын өнүгүү максаттары” деген аталыштагы бардык өлкөлөр үчүн актуалдуу болгон программа кабыл алынган. Программа 189 өлкөнүн өкүлчүлүктөрү (147 өлкөнүн жетекчилери) катышкан Саммитте кабыл алынган. Андан тышкары кошумча мамлекеттер, 23 эл аралык уюм аталган программаны колдоого алышкан. Кыргыз Республикасы да “Миң жылдык” боюнча деклорация кабыл алынып, анын өнүгүүсү 8 максаттан, 21 милдеттен турган жана 2012-2020-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясы” иштелип чыгып, 1-билим берүү системасынын милдеттеринде:

1. Коммуникативдик чоң тажрыйбасы бар;
2. Көз каранды болбой өзүнчө аракеттенген;
3. Өз оюн ачык айта алган, чыгармачыл жана инновациялык иш жөндөмү бар;
4. Турмушта жана эмгек рыногунда ийгиликтүү иштеп жашоого жардам берген жалпы адистештирилген билимге жана ыкмаларга, жогорудагыдай мүнөздүк сапат-касиеттерге ээ болгон компетенттүү адистердин билим берүү системасында орду болушу керектиги белгиленген.

Адабияттар:

1. Барабанов О.Н. Глобализация и образование в современном мире. – М.: - РОССПЭН. 2002. – С.54 - 77
2. “Бардык адамдар үчүн билим берүү” – дүйнөлүк деклорация. 1990. – Тайланд-Джомтьен.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. –Б.: “AVRASYA PRESS” – 2011ж. б.784.
4. Критическое мышление в Кыргызстане: от знания к оценке: - Б:ОЦИР, 2003-2004, - С.123,127,145, 206.
5. 2012-2010-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясы. - Б.: 2002. –б.114.
6. Т.И.Шамова. Управление образовании системами – М.: 2002.

УДК: 81’27

ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ ФУНКЦИОНАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ТАЛАА (ФСТ) ТҮШҮНҮГҮ

Хабибуллаева Назгүл Зулумбековна,
старший преподаватель, магистр,
Ошский технологический университет

ПОНЯТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ (ФСП) В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Хабибуллаева Назгүл Зулумбековна, улук окутуучу, магистр,
Ош технологиялык университети

THE CONCEPT OF FUNCTIONAL SEMANTIC FIELD (FSF) IN LINGUISTICS

Habibullaeva Nasgul Zulumbekovna, senior lecturer, master
Osh Technological University

Аннотация: *Бул илимий макалада тил илиминдеги функционалдык-семантикалык талаага кеңири анализ жүргүзүлдү жана ага аныктама берилди. Ошондой эле бул проблеманы изилдеген жана изилдеп жаткан чет элдик жана ата мекендик илимпоздордун ой-пикирлерин карап чыгып, ушул проблеманын нугунда Кыргызстанда аткарылган изилдөөлөр боюнча адабияттарга да кыскача талдоо жүргүзүлдү.*

Аннотация: *В данной научной статье было рассмотрено, проанализировано и дано определение понятию функционально-семантическое поле в лингвистике. Автором охарактеризованы исследования зарубежных и отечественных ученых, которые работали над этой проблемой. Произведен обзор литературы по данному исследованию выполненные в данном русле в Кыргызстане.*

Abstract: *The article dealt with the notion of field in philosophy and linguistics, analysed some peculiarities and the definitions given by different authors. Also the author’s attempt to give a complete explanation to the category of space in linguistics and philosophy is shown.*

Түйүндүү сөздөр: *мейкиндик, функционалдык-семантикалык талаа, семантикалык талаа, микроталаа, тилдик каражаттар, категория, локативдүүлүк, ядро, периферия, автосемантика, синсемантика.*

Ключевые слова: *пространство, функционально-семантическое поле, семантическое поле, микрополе, языковые средства, категория, локативность, ядро, периферия, автосемантика, синсемантика.*

Key words: *space, functional semantic field, semantic field, micro field, language means, category, locality, nucleous, periphery, autosemantics, sinsemantics.*

Бул илимий макаланын максаты функционалдык-семантикалык талаа маселесин терең карап чыгуу жана бул маселеге кайрылган, изилдөөгө алган окумуштуулардын ой-пикирлерине кыскача байкоо жүргүзүү болуп саналат. Мында чет элдик авторлордун гана эмгектерине сарасеп салынбастан, кыргыз окумуштууларынын эмгектерине да байкоо жүргүзүлдү.

Функционалдык-семантикалык талаа” жөнүндөгү түшүнүк тил илимине салыштырмалуу өткөн жүз жылдыктын 60-жылдарында кирген. Бул функционалдык грамматиканын объектилеринин бири болуп саналат, ал тилдин лексика-грамматикалык түзүмүнүн бирдиктеринин аракет кылуу мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана милдеттерин үйрөтөт. Функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) азыркы лингвистикада “… конкреттүү тилдин ар түрдүү деңгээлдеги системасынын каражаттары (морфологиялык, синтаксистик, сөз жасоочулук, лексикалык, ошондой эле аралашкан – лексика-синтаксистик ж.б.у.с.), алардын функциясынын жалпылык негизинде өз ара аракетке келүүчү, белгилүү

семантикалык категорияда негизделүүчү маселе катары аныкталат [8, с.566-567]. Лексикалык, сөз түзүүчүлүк, морфологиялык жана синтаксистик деңгээлдердеги ар түрдүү каражаттар, жалпы маанилерди белгилейт жана атайт (жалпы семантикалык категорияларды), бири-бири менен негиздүү мамилелер аркылуу эмес, алар аргасыздан байланышат, б.а., бул мыйзам ченемдүүлүк. Дал ушул бири-бирине туура келген жана бири-бирине таасир берүүчү тилдик каражаттар ушундай системаны аныктайт, ал функционалдык-семантикалык талаа (ФСТ) деп аталышы мүмкүн.

"Функционалдык-семантикалык талаа" төмөндөгү белгилери менен мүнөздөлөт: *биринчиден,* системалык катыштагы өз ара байланышкан ар түрдүү деңгээлдеги каражаттардын болушу; ФСТнын курамына кирүү менен бул каражаттар талаанын конституенттери болуп калышат; *экинчиден*, ал бул же тигил даражада анын белгилерине гана таандык жалпы маани болот (жалпы семантикалык категория); *үчүнчүдөн*, ФСТнын жалпы мааниси гомогендик эмес, б.а., бир маанини билдирбейт; ал өз ара байланышта болгон минимум карама-каршы же полярдуу болуп эки мааниге бөлүнөт; бул маанилердин ар бири өздөрүнүн микроталаасын түзөт; *төртүнчүдөн*, талаа бир түрдүү эмес, эреже боюнча, татаалдашкан структурага ээ болот, ал координаттардын вертикалдык жана горизонталдык огу катары белгилениши мүмкүн [кара.: 11, с. 19-20; 9, с.48-49; 6, с.165-166].

Координаттын горизонталдык огунда микроталаа деп аталуучу, бир кыйла кеңири семантикалык тармакка кирүүгө даяр чектелген семантикалык бирдик жайгашкан. Мисалы, темпоралдуулуктун ФСТсы үч логикалык багытка тиешелүү үч ушундай чектелген семантикалык бирдиктен (микроталаа) түзүлөт: *өткөн, азыркы* жана *келечек* багытындагы микроталаалар.

Кээ бир ФСТ татаалдашкан семантикалык структурасы менен айырмаланат. Ушундай структурага семантикалык модалдык талаа ээ; ал өзү менен ФСТны орточо көлөмдөгү эки талааны көрсөтөт: чындыктын семантикалык талаасы жана негизсиздиктин (реалдуу эместиктин) семантикалык талаасы, акыркы талаадан бир катар микроталаалар бөлүнүп чыгат: потенциалдык-ирреалдуу модалдуулук микроталаасы, божомолдуу жана ниет микроталаалары. ФСТнын чегинде синонимдик байланыштар аракет кылат, бирок семантикалык талаа бул синонимдик катар болуп эсептелбейт, ал бир кыйла кененирээк, ал өз ичине синонимдик маанини гана эмес, ошондой эле башка бардык синонимдик эмес ассоциативдик мамилелердин өз ара байланышын камтыйт. Координаттын вертикалдык огунда (талаа) бири-бири менен эң алыскы семантикалык мамилелер менен байланышкан конституенттер орун алышы мүмкүн.

ФСТнын эң чоң бөлүгү өзүнүн структурасында үч маанилүү белгини мүнөздөгөн талаанын доминанттарын бөлүп көргөзөт: 1) негизги маани айтайылаштырылган жана максатка ылайыктуу берилет, 2) анын негизги мааниси дайыма бир маанилүүлүктө болот, 3) тилде жана кепте үзгүлтүксүз жана системалуу түрдө колдонулат [сал.: 2, с.10; 13, с. 7-8; 8, с.567].

Вариативдүүлүк ушул доминанттардын таандыктык факторлору аркылуу белгиленген тилдик деңгээлдер менен аныкталат: морфологиялык, сөз жасоочулук, синтаксистик, лексикалык жана семантикалык. Доминанттардын болушу анын тегерегиндеги аны менен тыгыз түрдө байланышкан жана өз ара катыштагы элементтердин (конституенттер) топтору менен көрсөтүлөт, алар ушул доминанттар менен бирге талаанын борбордук бөлүгүн (центр, ядро) түзөт. Белгилүү конституенттер (элементтер) борбордон бир кыйла семантикалык аралыкта болушу мүмкүн, алар талаанын перифериялларына таандык болот.

ФСТ доминанттарсыз да жашай алышы (болушу) мүмкүн. Талаа тегиз, так эмес борбордошкон, туруктуу эмес семантикалык өзөктөр аркылуу белгиленет, бирок ошондой болсо да мындай талаалар кандайдыр бир алсыз (туруксуз) семантикалык категориянын талаа структурасына биригет. Кээ бир конституенттер ар түрдүү талааларга (микроталааларга) таандык болушу мүмкүн, бирок мындай учурда алар талаанын борбордук бөлүгүнө ФСТнын бардык жактарына таандык боло албашы мүмкүн, бул конституент талаанын периферияcына бир жолу таандык болушу керек, б.а., бул көп маанилүү

конституенттин функционалдык формуласы төмөндөгүдөй берилиши мүмкүн: бир талаанын борборуна таандыктык – башка талаанын периферияcына да таандык, же: бир талаанын периферияcына болгон тиешелүүлүк – башка талаанын периферияcына тиешелүү болуп калат.

Мисалы, талаанын (микроталаанын) азыркы учур багытында алганда презенстин семантикалык категориясы талаанын (микроталаанын) доминантынын учур чак багытын көрсөтүүчү жана дагы келер чак багытындагы микроталаанын периферияcынын элементтеринин бирөө болуусу мүмкүн, мисалы англис тилинде. Мындай эки микроталаанын ортосундагы семантикалык байланыштар: учур жана келер чак багыттарында ушул семантикалык элементтеринин көп маанилүүлүк факторлору жаралат.

Ар бир тилдик системада болуучу башка маанилүү семантикалык талаа ФСТ мейкиндиги болуп саналат. Демек, ал убакыт ФСТсы катары локативдүүлүктүн тилдик семантикалык категориясы гана болуп аныкталбастан, реалдуу дүйнөнүн объекттеринин жайгашкан ордунун тилден сырткаркы чындыгы катары да белгиленет. Мейкиндик философиянын категорияларынын бири болуп саналат. Философиялык мааниде ал материянын касиети, анын жашоо жолу катары каралат. Тилде мейкиндикти интерпретациялоо бир катар өзгөчөлүктөргө ээ, мейкиндик аң-сезимде боштук, предметтин жайгашкан орду катары чагылышат. Ошондуктан, эгерде тилде мейкиндик мамилени сүрөттөп көргөзгөндө, анда биринчи иретте предметтердин, кубулуштардын мейкиндиктеги жайгашкандыгын билдирген ушундай семантикалык мамилелерди жана алардын тилдик каражаттар менен берилгендигин эске алуу болуп саналат. Ушул мейкиндик мамилелерди кепте эки жана андан көп локалдаштырылган предмет аракет кылган бардык семантика-грамматикалык катыштардын негизи катары кароого мүмкүн болот.

Мейкиндиктин категориясы жана анын тилде чагылдырышы жөнүндө сөз кылууда аны орундун (жайдын) түшүнүгүн мейкиндиктин касиети катары байланыштырууга болот. Объекттин белгилүү жайгашкан орду кардинаттын тандалган системасында эки маанинин ортосундагы мейкиндик мамилени аныктоо үчүн каралат, алардын бири башкасы үчүн бөлүп берүү түйүнү катары кызмат кылат. Мында дүйнөнү курчап турган предметтер жана кубулуштардын тилдик экспликациясын көрсөтүүчү мейкиндиктин семантикалык категориясы (мейкиндиктин багыт алуусу) пайда болот.

Тилди ФСТнын көз карашында изилдөө, дал ушул мейкиндиктин семантикалык талаасы, бардык ФСТны горизонталдык кесилишүүгө багыттайт; мейкиндиктин семантикалык талаасын ушундай горизанталдуу изилдөө (үйрөнүү) кептик пикир алышуунун табигый шарттарына ылайык келет, качан грамматикалык, лексикалык жана фонетикалык каражаттар синтезде, алардын ажырагыс байланыштарында колдонулганда башкалар күчөйт же акырындайт. Мейкиндиктин ФСТсы башка бардык семантикалык талаа катары белгилүү семантикалык категорияда негизделүүчү, т.а., дал ушул локативдик категорияда функциялардын бардык чөйрөсүн кучагына алат, ал тигил же бул тилде аларды белгилөөчү каражаттардын системасы менен биргеликте ушул түшүнүккө алып келет [кара.: 2, с.152; 8, с.567; 6, с.226-227].

Лингвисттер ФСТнын ядро жана перифериянын бөлүп көрсөтүүнүн кыйынчылыгын белгилешет; бул семантикалык доминантын белгилөөнүн кыйынчылыгы менен байланышкан, ал тилде бир кыйла иреттүү, конкреттүү жана так-даана чагылдыруучу, предметтердин жана кубулуштардын сапатына жана касиетине негиз болуучу түшүнүк: ал башкалардан айырмаланып так аныкталган илимий, тилде ачык-айкын көрсөтүлүүчү жана адатта элдик тилдин түшүнүгүндө иштелип чыккан, рельефтик ядрого жана ачык эмес (так эмес, күңүрт) чек арага ээ болгон түшүнүк; б.а., түшүнүктүк ядронун тегерегине жайгашкандар лексемаларга семантикалык талаанын конституенттери катары иштөө мүмкүнчүлүгүн камсыздайт. Дал ушул лексемалар түшүнүктүк ядрону курчап турган бардык семантикалык талаага релеванттык конституенттер болуп калат.

Ошентип, “ар бир ФСТнын негизинде белгилүү семантикалык категория жатат – ошол семантикалык инвариант ар түрдүү тилдик каражаттарды бириктирет жана алардын өз ара

аракетин шарттайт. Демек, убакыт боюнча (ж.б. предикаттардын түрдүүлүгү) кыймылды бөлүштүрүү жана билинбей өтүү мүнөзүн берүүнү камтыган аспектуалдуулуктун семантикалык инварианты мазмундуулук варианттарынын системасында ачылып берилет, ал ушундай белгилерди, чек, фаза, перфектүүлүккө болгон аракеттин мамилесин ичине камтыйт" [7, с.567].

ФСТнын эки түзүмдүк структурасынын айырмасына карабастан: ядро жана периферия – ошондой болсо да семантикалык талаа системалаштырылган жана элементтешкен негиз болуп белгиленбейт. Талаанын ядросунун (борбору, негизи) тилдик каражаттарынын бирдиктүүлүк даражасына жана периферияныи тилдик каражаттарынын иреттүүлүгүнө жараша ФСТ начар борбордошкон, орто борбордошкон жана күчтүү борбордошкон болуп айырмаланат. Ошентип, бардык тилдик система жана көпчүлүк сөз түркүмдүк сөздөр семантико-грамматикалык род категориясына өтүп кеткендиктен, ФСТнын жандуулук формасы орус тилинин системасында күчтүү борбордошкон талаа болуп саналат. Ошол эле мезгилде жандуулуктун семантикалык категориясы грамматикалык род категориясы тарабынан тирөөч болбогондуктан, англис тилиндеги ФСТ жандуулугу орто борбордошкон талаа болуп белгиленет, анткени дал ушул грамматикалык род категориясы (биологиялык талаага ылайык) жандуулук категориясынын бир кыйла кенен логико-семантикалык негизи болуп эсептелет.

"Моноцентрикалык (күчтүү борбордошкон) талаалардан башка, грамматикалык категорияларга негизделген (салыш.: орус тилинде аспектуалдуулук, темпоралдуулук, объективдүү модалдуулук, жекелик, залогдук, компаративдүүлүк), кээ бир ар түрдүү тилдик каражаттардын жыйындысында негизделүүчү күчтүү полицентрикалык (начар борбордошкон) талаалар да бар, алар формалардын бирдей түрдөш системасын түзө албайт. Демек, орус тилинде ар түрдүү варианттагы мындай типтерге талаалардын таксистери, турмушта болуучулук, абал, субъекттик, объекттик, белгилүүлүк/белгисиздик, сапаттуулук, сандык …" [8, с.567; кара: 12, с.8-9; 10, с.54-55].

Функционалдык-семантикалык талаа түшүнүгү (жана да генетикалык жактан эки тектеш эмес жана грамматикалык ар түрдүү типтеги тилдердин материалында тектештирме аспектинде: кыргыз жана орус, кыргыз жана немец, кыргыз жана англис) салыштырма кыргыз тил таануу илиминде изилдөөгө алынууда. Бизге мындай беш эмгек белгилүү, алардын биринде орус жана кыргыз тилдеринин кептик актынын грамматикалык түзүлүшү функционалдык-семантикалык аспектинде салыштырылууда, анын автору Дербишева З.К. болуп саналат, ал ФСТны кыргыз тил илиминде изилдөөчүлөрдүн башатында турат десек жаңылышпайбыз [3]; үч эмгек кыргыз жана немец тилдеринин системасында салыштырылып изилденүүдө [11; 7; 9] жана алардын акыркысы кыргыз жана англис тилдеринде салыштырылып изилденүүдө.

Дербишева З.К. кыргыз жана орус тилдеринде 5 комплекске бириккен 24 ФСТны тектештирме-типологиялык планда талдоо жүргүзүүдө: 1) талааны темпоралдык белгилөө, 2) талааны модалдык белгилөө, 3) талааны релятивдик белгилөө, 4) талааны предикативдик белгилөө, 5) талааны атрибутивдик белгилөө. Талдоонун жыйынтыгында автор талааны "жакынкы периферияныи – алыскы периферияныи – ядросу принциби боюнча түзөт. ФСТнын бардык компоненттери талаанын алкагында алардын грамматикалык даражасы боюнча бөлүштүрүлөт. Ядронун негизинде бардык талаалардын грамматикалык формаларынын түрүндө инварианттык семантикага топтолуучу, лексиканын бул же тигил бөлүгүн камтыган жана иреттүү стандартталган айтылыштарга ээ болгон бардык ФСТнын доминанттары катары грамматикалык категориялар жайгашышкан. Жакынкы периферияда бул категориялар – лексикалык-грамматикалык разряддар, аналитикалык түзүлүштөр бар, алар өзүнүн талаа семантикасынын ачык айтылыштарынын туруксуздугуна карай ядролук зонанын сырткы жактарында калган. Берилген талаа семантикасы сүйлөмдү, сөз айкашын, лексикалык пластты бирдиктүү жана чектүү мүнөздөө үчүн тилдик системанын ушул элементтери алыскы перифериялларында көрсөтүлгөн". Автор ошондой эле ФСТнын негизги үч структуралык тибин бөлүп көрсөтөт: 1) грамматикалык категорияларга негизделген

моноцентрикалык талаа, 2) бир же андан көп грамматикалык категорияларга негизделген бицентрикалык талаа жана 3) синтаксистик конструкцияга, лексика-грамматикалык разрядга ж.б таянуучу ядросуз талаа [3 с.19].

Ууева М.Х. мейкиндик багытындагы ФСТны немец жана кыргыз тилдеринде номинация аспектинде изилдейт. Ал ФСТны автор ар кыл даражадагы каражаттар менен белгиленген традициялык семантикалык талаа катары түшүнөт; ал ФСТдан цент жана периферияны бөлүп көргөзөт. Анын эмгегинин жаңылыгы төмөндөгү факторлор менен шартталат: мейкиндик багытынын семантикалык талаасы немец жана кыргыз тилдеринин материалында ФСТнын айрым фрагменттери салыштырма аспектинде алда качан эле каралган болсо да, тектештирме багытында али изилдене электиги менен түшүндүрүлөт. Семантикалык-грамматикалык комплекстүү талдоонун жыйынтыгында азыркы немец тилинде мейкиндик багытынын ФСТсы төмөндөгү лексика-грамматикалык каражаттар менен белгиленет: зат атоочтун кыйыр жөндөмөлөрүнүн формалары (барыш жана табыш жөндөмөлөрүнүн), мейкиндикти билдирген сын атоочтор, орун тактооч жана кыйыр жөндөмөлөрдүн формалары менен айкашкан мейкиндик маанисиндеги предлогдор.

Азыркы кыргыз тилинде ФСТнын мейкиндик багыты зат атоочтун үч мейкиндик маанисиндеги жөндөмө мүчөлөрү менен белгиленет, кызматчы аттар жана локалдуулук маанисиндеги жандоочтор. Мейкиндик багытындагы ФСТ кыргыз тилинде борборго жана периферияга бөлүнөт, биринчи мейкиндик маанисиндеги жөндөмө мүчөлөрү менен, экинчиси – локалдык маниге гана тиешелүү кызматчы аттар жана мейкиндик маанисиндеги жандоочтор менен түзүлөт.

“Мейкиндик багытындагы ФСТ азыркы немец тилинде так борбордошкон талаа болот жана гомогендүү кубулуш (бир өңчөй, бир катардуу) болуп саналат; ал, негизинен, предлогдор категориясына негизделет. Азыркы кыргыз тилинде ФСТнын мейкиндик багыты начар борбордошкон талаа болуу менен гетерогендик (ар түрдүү, түрдүү катардагы) кубулуш катары көрсөтүлөт, андыктан аны түзүүдө кызматчы сөз түркүмдөр катышат жана мейкиндик маанисиндеги жөндөмө мүчөлөрү менен жасалат” [11, с.21].

Кадыркулова Ф.Д. немец жана кыргыз тилдериндеги жандуулуктун функционалдык-семантикалык талаасын изилдейт, алардын изоморфтук жана алломорфтук белгилерин мазмундук планда жана ошондой эле айтымдык планда карайт. Изилденип жаткан тилдердин фактыларга негизделген материалдарына жүргүзүлгөн анализи автордун гипотезасын тастыктайт, немец тилинде ФСТ түзүүнүн негизинде жандуу нерселердин белгилери жатат, тирүү жандар жана өзүнүн негизинде түптөлгөн, функционалдык-семантикалык категориялар болгон мужской, женский жана средний роддор, ошол эле учурда кыргыз тилинде ФСТнын жандуулугу имплициттүү, анткени адамдардын жана жаныбарлардын биологиялык айырмачылыктары түрдүү лексикалык-семантикалык каражаттар менен белгиленет, алар сөздүн так өзүнүн семантикалык структурасында түптөлгөн деп тастыктайт окумуштуу.

Автор изилдеп жаткан тилдерде зат атоочтордун семантикалык ядросу анык аттарды түзөт (нерселик, жандуу, жансыз жана материалдык). Абстракттуу зат атоочтор (кыймылдардын аттары, сапаттары, абалдары) каралып жаткан тилдерде зат атоочтун перифериялык топторуна тиешелүү.

“Талданып жаткан тилдердин ортосундагы айырмачылык грамматикалык категориялардын курамынын түрдүүлүгү болуп саналат. Немец тилинде зат атоочко род, сан, жөндөмө жана белгилүүлүк-белгисиздик категориялары таандык; ал эми кыргыз тилине – сан, жөндөмө, таандыктык жана баяндоочтук категориялары таандык, эки тилде тең зат атоочтун морфологиялык белгилери бар” [7, с.17]. Так ушул зат атооч эки тилде тең, кыргыз жана немец тилдеринде ФСТнын жандуулук ядросу белгиленет, ал эми жогорудагы аталган грамматикалык категориялар бул кубулушка бир кыйла бирдей түрткү берет: немец тилинде род грамматикалык категория, ал эми кыргыз тилинде болсо – таандык- баяндоочтук грамматикалык категориясы [кара: 7, с.15-16].

Сарымсакова А.Ж. немец жана кыргыз тилдериндеги синсемантикалык номинативдик лексикалык бирдиктердин функционалдык-семантикалык аспектин изилдейт. Изилдөөчү “автосемантика” жана “синсемантика” лингвистикалык түшүнүгүн ачык-так аныктайт, ал жалпы көз карашка кошулуу менен “автосемантика өз ичине бардык маани берүүчү, толук маанилүү сөздөрдү, негизги сөз түркүмдөрдү, ал эми синсемантика – маани берүүчү эмес, жарым-жартылай, кызматчы сөз түркүмдөрдү камтыйт жана алардын ортосундагы чек семантикада да, морфологияда жана синтаксисте да болуп өтөт”. Бирок “сөздөрдүн номинативдүүлүк, сөз түркүмдөр” түшүнүгүнө киришүү тилдин синсемантикалык бирдиктерин такыр жаңы көз карашта кароого мүмкүндүк берет деген пикирин айтат. Автор ФСТнын синсемантикасы салыштырылып жаткан эки тилде тең бир кыл эмес кубулуш болуп саналат, ошондуктан үч микроталаа менен белгиленет: мейкиндик багытындыгы микроталаа, убакыт багытындагы микроталаа жана логикалык багытталган микроталаа. Мейкиндик багытындыгы микроталаа немец тилинде синсемантикалык сөз түркүмдөрүнөн, байламта, предлог жана артикль, кыргыз тилинде – жандоочтор, кызматчы аттар, байламта, мейкиндик жөндөмөсүнүн аффикстери жана “бир” жана “ал (ошол)” лексемалары аркылуу белгиленет. Дал ушул сөз түркүмдүк сөздөр менен убакыт багытындагы жана логикалык багытталган микроталаалар эки тилде тең берилет деп тастыктайт [9, с.16-17].

Тилдик материалдарга талдоо жүргүзүү дал ушул тилдин мазмундук, тилдик бирдиктердин маанилик жактары, семантика же тилдик структуранын мааниси ошол талаанын семантикалык ядросунда же периферияcында ФСТны тигил же башка тилдик каражаттар менен белгилөөнү киргизүү үчүн методологиялык критерийлери экендигин көргөзөт. Изилдөөчү ФСТнын локативдүүлүгүн түзүү үчүн үч тилдик каражатты бөлүп көргөзөт: 1) лексикалык каражаттар, 2) лексикалык-грамматикалык жана 3) синтаксистик каражаттар, алар ФСТнын локативдүүлүгүнүн борборунун жана периферияларынын ортосундагы өзүнүн семантикасына жараша бөлүнүшөт. Демек, англис тилиндеги ФСТнын борборуна таандык лексикалык каражаттар болуп зат атоочтор жана тактоочтор саналат; перифериягa болсо англис тилиндеги этиштер жана сын атоочтор кирет. Кыргыз тилинде ФСТнын локативдүүлүгүнүн борборуна зат атоочтор, тактоочтор жана этиштер, ал эми перифериягa – сын атоочтор таандык. Англис тилинде ФСТ локативдүүлүгүнүн лексикалык-грамматикалык каражаттарын көрсөтүүгө болгону предлогдук-атоочтук группа таандык, ал эми кыргыз тилинде мейкиндикти билдирүүчү жөндөмөнүн формалары, жандоочтор жана кызматчы аттар колдонулат; бирок кыргыз жана англис тилдериндеги берилген бардык каражаттар ФСТ локативдүүлүгүнүн борборуна тиешелүү болот, ФСТ локативдүүлүгүнүн синтаксистик каражаттарына кыргыз жана англис тилдеринде орун багыныңкы жана кыймылдын багытын билдирген сүйлөмдөр кирет, ал эми англис, кыргыз тилдеринде синтаксистик каражаттар семантикалык талаанын перифериясына таандык.

Окумуштуу Борчиева Б.Т. мейкиндик лексиканы системалуу сүрөттөөнүн куралы катары семантикалык талаа деген түшүнүктү колдонот, мында семантикалык бирдиктер ЛСВ (лексико-семантикалык вариант) жалпылыгынын негизине киргизилет. Мейкиндик түшүнүгүнө эки аспекти бөлүүгө болот: а) мейкиндик жердин, талаанын, чөлдүн объективдүү чындыгындагы предмети катары айтылат: *талаа, тоо, асман, чөл* ж.б.; б) мейкиндик предметтер ортосундагы мамиленин объективдүү чындыгы катары *тигил жакта, бул жерде, солдо, шаардын артында, тоодо, мектепте*. Мейкиндик маанисиндеги лексикага лексикалык бирдиктер тиешелүү, алар семантикалык структурасына мейкиндик маанисиндеги лексика-семантикалык вариантты (ЛСВ) өз ичине камтыйт деп белгилейт. “Тилдин морфологиялык тиби төмөндөгүдөй белгиленет: англис тилинде флективдүү-аналитикалык жана кыргыз тилинде агглютинативдүү-синтетикалык – ФСТнын локативдүүлүгүн эки тилде тең түзүүгө таасир кылат, анын натыйжасында англис тилинде ФСТ орто-борбордошкон, кыргыз тилинде – күчтүү борбордошкон талаа” болуп калат деген пикирди айтат автор [1, с.18].

Джумалиева Г. К. англис жана кыргыз тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөрдү ФСТ интеррогативдүүлүгүн белгилөөчү тилдик каражаттар катары карайт. Автор ФСТнын

релеванттык мүнөздөмөсүн жана белгилерин ачып көрсөтөт; аны белгилөөчү тилдик каражаттарды аныктайт; анын курамдык борборун жана перифериясын көргөзөт, ошондой эле ФСТ интеррогативдүүлүгүнө таандык кээ бир башка маселелерин да изилдейт [5].

Биз функционалдык-семантикалык талаа түшүнүгүнө берген окумуштуулардын ой-пикирлерин карап чыктык, ошондой эле ушул проблеманын нугунда Кыргызстанда аткарылган изилдөөлөр боюнча адабияттарга да кыскача талдоо жүргүзүлдү.

Адабияттар:

1. Борчиева Б.Т. Концепты «верх — низ» в языковой картине мира носителей русского и киргизского языков // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. /Тест//л – 2008. — №2. — С.8-84.
2. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. / [Текст] // – М., 1969. – С.184.
3. Дербишева З.К. Теоретические основы сопоставительной грамматика русского и кыргызского языков. / [Текст] // Автореф. дисс. … док.филол.наук. Бишкек, 2001. – С.38.
4. Дербишева З.К. Этноязыковое своеобразие концепта «движение» в русском, английском и киргизском языках // Русский язык за рубежом. – 2009. – №4. – С.81-86.
5. Джумалиева Г.К. Функционально – семантическое поле интеррогативности в английском и кыргызском языках: / [Текст] // Автореф. дис. … д. филол. наук. — Бишкек, 2013. – С.46.
6. Ильина Н.Е., Воронцова В.Л., Борунова С.Н. и др. Грамматические исследования: Функционально-стилистический аспект. Морфология. Словообразование. Синтаксис. / [Текст] // – М.: Наука, 1991. – С.247.
7. Кадыркулова Ф.Д. Функционально-семантическое поле одушевленности в немецком и кыргызском языках.: / [Текст] // Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Бишкек, 2002. – С.21.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. / [Текст] // гл.ред.В.Н. Ярцева. – М., Сов.энциклопедия, 1990. – С.685.
9. Сарымсакова А.Ж. Функционально-семантический аспект синсемантических номинативных лексических единиц немецкого и кыргызского языков:/[Текст]// Автореф.дис. … канд.филол.наук, 2007. – С.22.
10. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. / [Текст] // – М.: Наука, 1981, - С.204.
11. Ууева М.Х. Функционально-семантическое поле прос-транственной ориентации в немецком и кыргызском языках (в аспекте номинации). / [Текст] // Автореф. дис. на соиск. учён. степ. канд. филол. наук. – Бишкек, 1999. – С.24. – В надзаг. Кырг.гос. педаг. ун-т им. И.Арабаева.
12. Филичева Н.И. Синтаксические поля. / [Текст] // – М.: Высшая школа, 1977. – С.213.
13. Шмелев Д.Н., Иванова-Лукьянова Г.Н., Гловинская М.Я. и др. Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект: Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика. / [Текст] // – М.: Наука, 1989.- С.287.

УДК:616-089,617.5

ИММУННОБИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПРИ ГЛУБОКОЙ ФЛЕГМОНЕ ШЕИ

Бейшеналиев А.С., д.м.н., профессор,
Нышанов Бегмамат Мусаевич, аспирант
E-mail:beka-med.kg@mail.ru
Кафедра пропедевтической хирургии КГМА имени И.К.Ахунбаева
Ошская межобластная клиническая больница
Ош, Кыргызская Республика

IMMUNOBIOLOGICAL INDICATORS DURING DEEP PHLEGMAN OF THE NECK

Beishenaliev A.S., d.m.s., professor,
Nyshanov Begmamat Musaevich, postgraduate
E-mail:beka-med.kg@mail.ru
State Medical Academy named after I.K. Akhunbaev department
Osh interregional hospital, Osh, Kyrgyz Republic

Аннотация: *Изучены в сравнительном аспекте иммунобиологические показатели при флегмоне шеи и остром медиастените у 214 больных. Установлено, что при флегмоне шеи и дна полости рта наблюдается угнетение иммунобиологической реактивности организма. При сравнении изменений иммунобиологической реактивности организма при остром одонтогенном медиастините с глубокой флегмоной шеи и дна полости рта показали, что при остром одонтогенном медиастините наблюдается более глубокое угнетение иммуонобиологической реактивности организма*

Abstract: *The study in comparative aspect of immunobiological indicators at the neck and acute cellulitis mediastenitein amoing 214 patients way conducted. It was found that the phleman in the neck and floor of the mouth observed inhibition of immunobiological reactivity of the organism. When comparing the changes of immunobiological organism reactivity in acute odontogenic mediastinitis with deep phlegmon of the neck and floor of the mouth showed that in acute odontogenic mediastinitis observed deeper depression immuonobiological reactivity of the organism*

Ключевые слова: *флегмона, медиастенит, шея, полость рта, хирургия*

Key words: *the phlegmone, the mediastenit, neck, mouth, surgery.*

Введение.

Следует отметить, что одной из актуальных проблем современной хирургии считается лечение больных с глубокими флегмонами шеи и дна полости рта, осложненными острым медиастинитом [1,3].

Также, как отмечают многие авторы, одним из наиболее опасных осложнений острой одонтогенной инфекции является острый медиастинит [2,4].

В литературе описано развитие гнойных медиастинитов, как осложнений гнойно-воспалительных процессов, развивавшихся после переломов нижней челюсти [5].

По литературным данным развитие одонтогенных гнойных медиастинитов наблюдалось в сроки от 3- 4 часов до 14 суток с момента экстракции зуба [1].

Одной из самых трудноразрешимых проблем современной хирургии во всех странах мира вот уже на протяжении многих десятилетий является лечение медиастинитов различной этиологии [4,6].

Несмотря на очевидные успехи в лечении гнойно-воспалительных заболеваний шеи и Лор органов, достижения гнойной и челюстно-лицевой хирургии, отмечаются увеличение удельного веса одонтогенных осложнений, прогрессирующих до развития абсцедирующих шейных лимфаденитов, шейных флегмон и шейных медиастинитов [7,8].

По данным разных авторов, частота развития острого медиастинита, осложняющего флегмоны глубоких клетчаточных пространств шеи одонтогенного происхождения, составляет 0,3-1,78%. Характерной особенностью заболевания является трудность ранней диагностики, исключительная тяжесть течения и высокая летальность [1,2,9].

Целью данного исследования является изучение иммунобиологической реактивности организма при флегмоне шеи и остром одонтогенном медиастените.

Материал и методы исследования.

Под нашим наблюдением находилось 214 больных с глубокими флегмонами шеи и дна полости рта, находившиеся в стационарном лечении в отделении челюстно-лицевой хирургии НГ МЗ КР, среди которых мужчин было – 129 (60,3%), а женщин -85 (39,7%).

В возрасте до 20 лет наблюдали больных -7 (3,3%), а более многочисленную группу составили лица в возрасте от 30 до 60 лет - 154 (71,9%), однако лиц старше 60 лет было -18 больных (8,4%), они и составляли наиболее тяжелую группу пациентов.

Результаты и обсуждение.

Клиническая картина заболевания глубокой флегмоны шеи и дна полости рта много раз описывалась во многих специальных литературах и учебниках, однако, на догоспитальном этапе у 17 (7,9%) из 214 больных был выставлен ошибочный диагноз. Диагностические ошибки заключались в неправильном топическом определении абсцесса. До поступления в стационар никому из больных не проводилось рентгенологическое обследование.

В первые двое суток с момента начала заболевания госпитализировано из 214 больных всего 41 (19,2%) больных, в сроки от 3 до 5 суток 151 (70,6%) пациент, а 22 (10,2%) поступили позже 5 суток с начала заболевания с довольно обширными очагами поражения клетчаточных пространств шеи и осложнениями.

При осмотре больных с глубокими флегмонами шеи и челюстно-лицевой области внешние проявления воспалительного процесса отличались в зависимости от локализации флегмоны и первоисточника инфекции.

В группе больных с глубокой флегмоной шеи по сравнению с контрольной группой здоровых людей отмечается достоверное повышение уровня лейкоцитов (на 56,9%, при $p<0,001$), нейтрофилов (на 3,6 %, при $p<0,05$) и лимфоцитов (на 6,7%, при $p<0,05$). Также в группе пациентов с флегмоной дна полости рта отмечались статистически значимые изменения лейкоцитов (на 54,1%, при $p<0,001$), нейтрофилов (на 8%, при $p<0,001$) и лимфоцитов (на 14%, при $p<0,001$) по сравнению с контрольной здоровой группой (табл.1)

Таблица 1

Показатели лейкоцитарной формулы у больных с глубокой флегмоной шеи и дна полости рта и практически здоровых лиц (M±m)

Показатели/ больные	Практически здоровые лица (n=24)	Глубокая флегмона шеи (n=31)	Флегмона дна полости рта (n=30)
Лейк. 10^9/л	5,09±0,34	11,83±0,30	11,1±0,25
Нейтрофилы	45,87±2,70	47,60±1,40	49,9±0,20
Лимфоциты	41,89±1,20	44,92±0,90*	48,6±0,80
Эозинофилы	4,97±0,09	4,67±0,30	4,84±0,01
Базофилы	2,18±0,30	2,0±0,01	1,71±0,01

В группе пациентов с глубокой флегмоной шеи и дна полости рта по сравнению с контрольной здоровой группой было статистически значимое увеличение количества лейкоцитов (11,4±0,35 против 5,09±0,34, при $p<0,001$), нейтрофилов (56,9±1,70 против 45,87±2,70, при $p<0,001$) и лимфоцитов (60,7±2,30 против 41,89±1,20, при $p<0,001$). В группе больных с острым одонтогенным медиастенитом по сравнению с группой здоровых лиц также отмечались статистически значимое увеличение количества лейкоцитов (13,2±0,65

против 5,09±0,34, при p<0,001), нейтрофилов (54,1±2,30 против 45,87±2,70, при p<0,001) и лимфоцитов (56,3±2,70 против 41,89±1,20, при p<0,001).

При позднем обращении больных к стоматологу с флегмоной шеи и дна полости рта и запоздалой квалифицированной помощи указанная патология осложнилась развитием острого гнойного медиастинита, который приводит к угнетению иммунологической реактивности организма, что отражается на лейкоцитарной формуле.

У пациентов с острым гнойным медиастенитом и флегмоной шеи и дна полости рта изучаемые показатели как уровень лейкоцитов (на 61,4% и 55,3% соответственно), нейтрофилов (на 15,2% и 19,4% соответственно) и лимфоцитов (на 26% и 31% соответственно) были статистически значимо увеличены (при p<0,001).

Очевидно, возможность развития острого одонтогенного медиастенита на фоне флегмоны шеи и дна полости рта обуславливает более глубокие поражения в структуре лейкоцитов, о чем свидетельствуют увеличение показателей лейкоцитарной формулы со сдвигом влево.

Таким образом, результаты проведенных нами исследований подтвердили наличие глубоких изменений со стороны общего анализа крови при флегмоне шеи и дна полости рта. При переходе флегмоны шеи и дна полости рта в острый одонтогенный медиастинит дальше происходит изменение со стороны общего анализа крови.

Учитывая, что лейкоцитарная формула - это лишь первая ступень исследования, отражающая общие изменения в организме, нами проведен иммунологический анализ. Как известно, Т-лимфоциты играют ведущую роль в иммунологическом надзоре и при ослаблении их функций повышается склонность к разным инфекциям.

При исследовании показателей клеточного иммунитета у больных в зависимости от патологии нами установлено, что у пациентов с флегмоной шеи и дна полости рта наблюдалось достоверное увеличение как абсолютного, так и относительного содержания Т-лимфоцитов (до 112,6%) в сравнении со здоровыми лицами .

У больных с глубокой флегмоной шеи и дна полости рта отмечаются статистически значимые снижения абсолютного числа лимфоцитов (на 9,3% и 9,4% соответственно, при p<0,05), процентного содержания В-лимфоцитов (на 31% и 19,1% соответственно, при p<0,05), абсолютного числа В-лимфоцитов (на 35% и 35% соответственно, при p<0,05) и теофиллинчувствительных лимфоцитов (на 23,4% и 16% соответственно, при p<0,05) по сравнению с группой практически здоровых людей. Также видно, что в группе пациентов с флегмонами шеи и дна полости рта статистически значимое увеличение процентного содержания Т-лимфоцитов (на 19% и 18,2% соответственно, при p<0,05) и абсолютного содержания Т-лимфоцитов (на 5,3% и 9% соответственно, при p<0,05).

Число супрессорных клеток больных с глубокой флегмоной шеи и дна полости рта достоверно снижено на 23,46% (p<0,05). Процентное содержание В-лимфоцитов также снижено на 30,9% м абсолютное –на 34,5% при флегмоне шеи, а при флегмоне дна полости рта на 22,9% и 28,6% соответственно. Эти различия достоверны (p<0,05).

У больных, страдающих острым одонтогенным медиастинитом, наблюдается нарушение иммунорегуляторной функции организма, связанное со снижением розеткообразующих клеток .

Отмечено небольшое снижение абсолютных значений Т-лимфоцитов у больных с флегмоной шеи и дна полости рта (до 98,73%) и более значительное снижение показателей В-лимфоцитов (до 69,5%). У больных с острым гнойным медиастинитом отмечается достоверное снижение процентного содержания Т-лимфоцитов до 93,9% (P<0,05) и абсолютного числа В-лимфоцитов до 69,2% (P<0,05). При сравнении данных больных с острым одонтогенным медиастинитом, а также с флегмоной шеи и дна полости рта имело место достоверное повышение Ттч до 104,8% (P<0,05).

У больных с глубокими флегмонами шеи и дна полости рта в ходе лечения наблюдается тенденция к снижению процентного содержания Т-лимфоцитов по мере улучшения общего состояния больных .

Уровень Ттр (теофиллинрезистентные клетки), обладающих хелперными свойствами у больных с глубокими флегмонами шеи и дна полости рта, увеличен по сравнению с контрольной группой, а супрессоров снижен. Аналогичное изменение имеет место и в группе больных с вторичным медиастинитом.

Изучение динамики показателей В-лимфоцитов крови у больных с глубокими флегмонами шеи и дна полости рта показало, что в 1-е сутки активность гуморального иммунитета снижается, и в большей степени у лиц, с острым одонтогенным медиастенитом .

Резюмируя результаты полученных данных, можно сделать вывод о том, что гнойно-воспалительные процессы при флегмоне шеи и дна полости рта являются фактором, усугубляющим течение острого одонтогенного медиастинита, провоцируя дальнейшее ухудшение иммунологических показателей.

По данным наших исследований у больных с флегмоной шеи и дна полости рта, отмечено снижение фагоцитарного показателя на 10,3%, а содержание IgG увеличилось на 8,7%. Наряду с этим, наблюдается тенденция к снижению Ig A. Такие же изменения характерны и для больных с острым одонтогенным медиастинитом: отмечается достоверное снижение фагоцитарного показателя на 20,5% ($P<0,01$) и фагоцитарного числа на 9,8% ($P<0,05$), а содержание Ig A достоверно увеличилось до 128,4% ($P<0,05$). Как известно, Ig A формирует местный иммунитет, препятствующий адгезии микроорганизмов к эпителию слизистых оболочек, опсонирует микробные клетки.

Результаты наших исследований свидетельствуют о том, что у больных с острым гнойным медиастинитом развиваются глубокие нарушения иммунной системы организма. Иммунные изменения и снижение иммунной реактивности организма наблюдаются с первых суток острого гнойного медиастинита. Как известно определенное воздействие на интенсивность иммунных реакций может быть достигнута с помощью иммунодепрессивной и иммуномодулирующей терапии.

Иммунодепрессивным, т.е. угнетающим функцию иммунной системы действием, обладают цитостатики, алкилирующие вещества, антиметаболиты, антагонисты фолиевой кислоты, некоторые ферменты, антибиотики, растительные алкалоиды, гормональные препараты, вирусы и др. Эти лекарственные средства, число которых постоянно растет, оказывают иммунодепрессивное, противовоспалительное, стабилизирующее клеточную мембрану и нормализующие белковый синтез.

Таким образом, на основании результатов наших исследований, учитывая значительное угнетение показателей гуморального и клеточного иммунитета, особенно выраженное у больных анаэробным медиастинитом, с первых дней заболевания необходимо проводить иммуностимулирующую терапию, отдавая предпочтение заместительной иммунокоррекции.

Выводы.

1. При флегмоне шеи и дна полости рта наблюдается угнетение иммунобиологической реактивности организма.
2. При сравнении изменений иммунобиологической реактивности организма при остром одонтогенном медиастините с глубокой флегмоной шеи и дна полости рта показали, что при остром одонтогенном медиастините наблюдается более глубокое угнетение иммуонобиологической реактивности организма.

Литература:

1. Абакумов М.М. Гнойный медиастинит // Хирургия.- 2004.- № 5.- С. 82-85.
2. Антонов А.Р., Благитко Е.М., Чикинев Ю.В., Маданбеков Н.К. Состояние антиоксидантной системы и микроэлементного статуса больных острым медиастинитом // Сибирский консилиум.- 2006.- № 5.- С. 30-32.

3. Высоцкий А.Г., Тахтаулов В.В. Клиника, диагностика и лечение «нисходящего» медиастинита // Хірургія України.- 2006.- № 3.- С. 3-5.
4. Ермолов А.С., Абакумов М.М., Погодиа А.Н. и др. Проблемы диагностики и лечения острого гнойного медиастинита / // Материалы 3 конгресса ассоциации хирургов им. Н.И.Пирогова.- М., 2007.- С. 56-57.
5. Коровин А.Я., Маскин С.С., Марченко Н.В. Тактика лечения генерализованной инфекции при гнойном медиастините // Материалы 3 конгресса ассоциации хирургов им. Н.И.Пирогова.- М., 2007.- С. 123-124.
6. Насыров В.А., Азимова Д.Ж. Флегмоны шеи // Новости оториноларингологии и логопатологии.- 2000.- № 1.- С. 93-95.
7. Слесаренко С.С., Агапов В.В. Прелатов В.А. Медиастинит. - М., 2005.- 211 с.
8. Alsoub H., Chacko K.S. Descending necrotizing mediastinitis // Postgrad.med. J. – 1995. - Vol. 71, № 2. – P. 98-101.
9. Brauning G., Mohr C., Schonfelder B., Weischer T. Suppurative abscess-forming mediastinitis after tooth extraction. Consequences for therapeutic approach // Mund. Keifer. Gesichtshir. – 1998. – Vol. 1, № 5. – P.300-304.

УДК: 612.824.55

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ХИРУРГИЧЕСКОГО ЛЕЧЕНИЯ ТЯЖЕЛОЙ СОЧЕТАННОЙ ТРАВМЫ ЧЕРЕПА И ГОЛОВНОГО МОЗГА

Жеенбаев Жолборс, д.м.н., профессор,
E-mail: zholbors47@mail.ru
Калыков Талантбек Суеркулович
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

БАШ СӨӨК ЖАНА БАШ МЭЭНИН БИРИККЕН ООР ЖАРАКАТТАРЫН ЗАМАНБАП ХИРУРГИЯЛЫК ДАРЫЛОО ЫКМАЛАРЫ

Жеенбаев Жолборс, д.м.н., профессор,
E-mail: zholbors47@mail.ru
Калыков Талантбек Суеркулович
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы

MODERN METHODS OF SURGICAL TREATMENT OF HEAVY COMBINED TRAUMA OF THE SKULL AND BRAIN

Zheenbaev Zholbors, d.m.s., professor,
E-mail: zholbors47@mail.ru
Kalykov Talanbek Suerkulovich
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Аннотация: *Наш метод отличается от прежних методов лечения тем, что при данном методе оказывается помощь с дренированием гематомы и одновременным восстановлением целостности кости по методу разработанной самим автором первичной краниопластикой аутокостью.*

Аннотация: *Биздин ыкманын мурдагы дарылоо ыкмаларынан , биздин дарылоо ыкмасы менен бир эле учурда гематоманы дренаждык жолу менен жана автордун краниопластика аутокость ыкмасы менен з калыбына келтир болуп саналат.*

Abstract: *Our method differs from previous methods of treatment it is assisted with the hematoma drainage and the bone intesrity restoration at once in accordance with the method of primary cranioplasty developed by the author himself.*

Ключевые слова: *Сочетанные тяжелые черепно-мозговые травмы.*
: *Баш сөөк жана баш мээнин оор жаракаттары.*

Key words: *Combined severe traumatic brain injury.*

Цель исследования: Разработать наиболее оптимальные методы лечения с применением современных методов исследования и хирургических методов лечения с восстановлением целостности свода черепа с применением аутокостью.

Методы исследования: Больной М 31.12.1987 года рождения поступил в Ошскую Городскую Клиническую больницу в отделение нейрохирургии по линии санитарной авиации с клиническим диагнозом: Сочетанная травма. Тяжелая закрытая черепно-мозговая травма. Ушиб головного мозга тяжелой степени со сдавлением вещества головного мозга субдуральной гематомой лобно-теменно-височной области левого полушария головного мозга. Постравматические контузионные очаги в базальных височных долях головного мозга. Травматический частичный разрыв дистального отдела малоберцовой синдесмозой правой голени. Сознание умеренно оглушенное. Жалобы при поступлении на постоянные головные боли, головокружение, тошноту, рвоту, нарушение сна и аппетита, тяжесть в голове, наличие множественных ссадин лица, боли на левой ноге, хромает левой ногой, выраженная общая слабость.

Анамнез: Со слов больного и сопровождающего отца 31.03.18 по месту жительства случайно упал с повозки. В момент получения травмы потерял сознание. По месту жительства получал стационарное лечение, от которого желаемого эффекта не добился. Из-за прогрессирования вышеизложенных жалоб по настаивании родственников выписан и доставлен в ОГКБ, где после осмотра госпитализирован на стационарное лечение в экстренном порядке.

Объективно: Кожные покровы и видимые слизистые оболочки обычной окраски. Над легкими везикулярное дыхание, хрипов нет. Сердечные тоны ясные, ритмичные, АД-80/50 мм.рт.ст., пульс около 45 уд/в мин. Живот мягкий, безболезненный, стул и диурез решулярные.

Nevrostatus: Сознание умеренно оглушенное. Ориентация во времени и пространстве сохранены. На вопросы отвечает по существу адекватно. Но с опозданием. ЧМН: лицо ассиметричное за счет п/к гематомы лица. Язык по средней линии. Зрачки Д=S. Фотореакция живая. Нистагм горизонтальный. Сглаженность носогубного треугольника справа. (+) симптом МаринескуРодовича с обеих сторон. Сила и тонус мышц Д=S ослаблено в конечностях. Сухожильные рефлексы D=S оживлены. В позе Ромберга не устойчив из-за головокружения. Умеренная ригидность шейно-затылочных мышц.

Локально: Отечность и резкая болезненность правой голени. Множество ссадин на лице и в конечностях. Пк гематома век и ОД. На рентгенограмме правого голеностопного сустава в 2-х проекциях отмечается частичный разрыв малоберцового синдесмоза.
На рентгенограмме шейного отдела позвоночника костной патологии не выявлено.

Окулист: Пк гематома век ОД. Подконьюктивальное кровеизлияние.

Ангиопатия сосудов глазного дна ОИ.

Невропатолог: ТЗЧМТ. Ушиб головного мозга тяжелой степени тяжести со сдавлением острой субдуральной гематомой лобно-теменно-височной области левого полушария головного мозга. Постравматические очаги ушиба в базальных отделах левой височной доли.

Травматолог: Травматический частичный разрыв дистального м/б синдесмоза правой голени.

МРТ: данные за очаг ушиба в базальных отделах левой височной доли, плоскостной субдуральной гематомы в проекции лобно-височно-теменных долей справа.

09.04.2018г проведена операция: ДФ, ДРТЧ слева с удалением субдуральной гематомы и дренированием эпи-субдурального пространства. Первичная аутокраниопластика.

Лечение: анальгин 50%-2,0, димедрол 1%-1,0, папаверин 2%-2,0, актовегин, глюкоза 5%-400,0, Вит-С 4,0, MgSO4,NaCl 09%-200,0, панангин, эуфиллин,кортексин, платифиллин,

вит.грВ, цефтриаксон 1,0, гентамицин, дексаметазон, баралгин, инфезол, пенициллин, манит, метрид 100,0, соллюкс, перевязка раны.

Результаты исследования: После тщательных анализов общего состояния и методов исследования МРТ головного мозга, рентгенография костей свода основания черепа, исследования глазного дна, консультации невропатолога, кардиолога, нами решено произвести типичную декомпрессивную трепанацию черепа с дрениерование мобщирной субдуральной гематомы и контузионных очагов вещества головного мозга. Нами применен собственный метод гипотермии головного мозга с целью борьбы отеков головного мозга и в отличие от других методов лечения при такой травмы мы произвели одномоментно аутокраниопластику с применением собственных тканей самого больного, т.е костную стружку смешивали со сгустком крови: после восстановления целостности твердой мозговой оболочки на этот участок положили костно-кровяную подужку на твердую мозговую оболочку с последующим восстановлением подкожно-жировой клетчатки. Послеоперационная рана зажила первичным натяжением.

Больной выписан домой на 17 сутки в удовлетворительном состоянии.

Литература:

1. Крылов В.В., Лебедев В.В.// Врач. - 2000 №11. -С.3-18.
2. Семакова Е. В. Психовегетативный синдром при легкой закрытой ЧМТ и его коррекция: Автореф. канд.мед.наук. СПб., - 2002.
3. Стародубцев А. А. Травматическая энцефалопатия у людей молодого возраста, перенесших сотрясение головного мозга, ее клиника, диагностика и лечение: Автореф.дис… докт.мед.наук. Пятигорск, 2010. Alexander M. P|| J.Neurology. -1995. Vol. 45- P.1253-1260.
4. Evans R. W.// Semin. Neurol.-1994. Vol.14.- P.32-39.
5. Feinstein A., Rapoport M. // Can. J. Public Health. - 2000. Vol. 91, N 5- P.325-332.

УДК:616.214.7

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭНДОЭКОЛОГИИ СЛИЗИСТЫХ ОБОЛОЧЕК ВЕРХНИХ ДЫХАТЕЛЬНЫХ ПУТЕЙ У ЛИЦ, ПОДВЕРГАЮЩИХСЯ ВОЗДЕЙСТВИЮ ПАТОЛОГИЧЕСКИХ ТОКСИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ ВО ВРЕМЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Иметова Жазгуль Букарбаевна, ассистент кафедры
общей клинической биохимии и патофизиологии
E-mail: jazgul80@mail.ru
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

КЕСИПТИК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНДӨ ПАТАЛОГИЯЛЫК УУЛУУ ЗАТТАРДЫН ТААСИРИ ТИЙГЕН АДАМДАРДЫН ДЕМ АЛУУ ЖОЛДОРУНУН ЖОГОРКУ БӨЛҮКТӨРҮНҮН БЫЛЖЫРЛУУ КАБЫКЧАЛАРЫНЫН ЭНДОЭКОЛОГИЯСЫН ИЗИЛДӨӨ

Иметова Жазгуль Букарбаевна, Жалпы клиникалык биохимия жана
патофизиология кафедрысынын ассистенти
E-mail: jazgul80@mail.ru
Ош мамлекеттик университети Ош, Кыргыз Республикасы

EXAMINATION OF ENDOECOLOGY OF THE UPPER RESPIRATORY TRACTS MUCOUS MEMBRANES AMONG INDIVIDUALS THAT ARE EXPOSED TO THE IMPACT OF PATHOLOGIC TOXIC SUBSTANCES DURING THE COURSE OF PROFESSIONAL ACTIVITIES

Imetova Zhazgul Bukarbaevna, assistant of

"General clinical biochemistry and department physiopathology"
E-mail: jazgul80@mail.ru
Osh State University Osh, Kyrgys Republic

.

***Аннотация**: Данная статья содержит в себе анализ литературных данных заболеваемости болезнями дыхательных путей у лиц, подвергающихся влиянию неблагоприятных факторов профессиональной деятельности. Сотрудники некоторых профессий подвергаются воздействию широкого спектра веществ, потенциально оказывающих негативное влияние на состояние здоровья. Большинство исследователей отмечают необходимость уделить внимание дальнейшему улучшению условий работы специалистам, контактирующих с токсическими веществами, способными влиять на состояние ВДП. Выявление ранних изменений на молекулярном, клеточном и тканевом уровнях позволит получить информацию о направленности действия изучаемых факторов, позволит наметить пути их патогенетически обоснованной коррекции и даст возможность научно обосновать прогностические критерии риска развития профессиональных и производственно-обусловленных заболеваний органов дыхания у данной категории лиц.*

***Аннотация:** Бул макалада кесиптик иштеринде жагымсыз факторлордун терс таасирлерине кабылган адамдардын дем алуу жолдорунун ооруулларына илимий булактардагы маалыматтар аркылуу талдоо жүргүзүлөт. Кээ бир кесиптин кызматкерлери ден соолуккка кеңири зыяндуу заттардын таасирине кабылышат. Көпчүлүк изилдөөчүлөр уулуу заттар менен иштеген адистрдин дем алуу жолдорунун абалына терс таасирлери чоң болгондуктан, аларга өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын белгилешет.*

Молекулярдык клетканын жана ткандардын жабыркашынын кагчалык деңгээлде эрте аныкталуусу изилденип жаткан факторлордун иш-аракетинин багыты жөнүндө маалымат берет, о.э. алардын патогенетикалык негиздүү туура жолдорун белгилейт жана кесиптик, өндүрүштүк жактан дем алуу оорулуу болгондуктан тобокелчилик критерийлери боюнча илимий негиздөө мүнкүнчүлдүк берет.

***Abstract:** This article contains an analysis of the literature data on the incidence of the respiratory tract diseases among individuals exposed to adverse factors of professional activity. Employees of some professions are exposed to a wide range of substances that have a potentially negative effect on the state of health. Most researchers note the need to pay attention to the further improvement of working conditions for professionals in contact with toxic substances that can affect the state of the Upper Respiratory Tracts. Identification of early changes at the molecular, cellular and tissue levels will provide information on the scope of the studied factors, will outline ways for their pathogenetically justified correction and provide an opportunity to scientifically substantiate the prognostic risk criteria for the development of professional and occupation-dependent respiratory diseases among this category of individuals.*

***Ключевые слова:** верхние дыхательные пути, бронхиальная астма, респираторные инфекции, токсические вещества.*

***Түйүндүү сөздөр:** дем алуу жолдорунун жогорку бөлүгү, бронхиалдык астма, респиратордук инфекция , уулуу заттар.*

Key words:** upper respiratory tracts**,** bronchial asthma, respiratory infections, toxic substances**.

Введение. В настоящее время общепризнанным является неблагоприятное влияние токсических факторов окружающей среды на иммунную систему человека. Установлено также и влияние такого рода факторов на биологические свойства бактерий микробиоты, являющейся основополагающим компонентом системы защиты макроорганизма [1, 2]. Развивающиеся при этом негативные изменения состояния эубиоза и нарушения иммунного статуса приводят к сдвигам в эндоэкологии макроорганизма, являясь базисом для формирования целого ряда донозологических изменений, которые со временем могут трансформироваться в клинически выраженную патологию [5, 15].

Одним из важнейших показателей состояния механизмов локальной защиты верхних дыхательных путей (ВДП) является их колонизационная резистентность, которая зависит от характеристик нормофлоры биотопа и состояния ряда факторов неспецифической резистентности организма, например, активности лизоцима, концентрации секреторного иммуноглобулина А [7].

Известно, что работники ряда профессий подвергаются воздействию широкого спектра веществ, потенциально оказывающих негативное влияние на состояние здоровья. Однако данные об особенностях состояния слизистых оболочек ВДП и связи с иммунным статусом организма у представителей этих контингентов в доступной литературе практически отсутствуют.

Цель исследования - анализ литературных данных о состоянии эндоэкологии слизистых оболочек ВДП и выявление его связи с состоянием здоровья лиц, подвергающихся воздействию токсических веществ в процессе профессиональной деятельности.

Одной из наиболее распространенных групп веществ, воздействию которых подвергаются работники ряда профессий - технические жидкости (metal working fluids, ТЖ), которые используются в процессе металлообработки для охлаждения, в качестве смазки, а также для предотвращения коррозии и для удаления из рабочей области металлических опилок и стружки, образующихся при производстве деталей. Большинство ТЖ, за исключением масла и воды, чаще всего содержат различные присадки: биоциды, антиокислители, антикоррозионные и поверхностно-активные вещества [15]. При этом каждая присадка сама по себе может оказывать негативное воздействие на состояние здоровья. В процессе металлообработки рабочие контактируют со взвесью этих веществ в воздухе, что может приводить к формированию ряда нарушений со стороны дыхательной системы, проявляющихся в частности кашлем и ринитом. У лиц, имеющих контакт с ТЖ, также чаще выявляются бронхиальная астма, аллергический пневмонит и хронический бронхит [29; 36]. Помимо патологии ВДП сравнительно часто у работников металлообрабатывающей промышленности наблюдаются кожные заболевания, поскольку ТЖ способны вызывать профессиональный аллергический контактный дерматит [27].

Качественный и количественный состав воздушной взвеси, которая формируется при работе станков, где используются ТЖ, обусловлен наличием в ней целого ряда факторов. Несмотря на то, что большинство обладающих раздражающим действием веществ, которые так или иначе связаны с работой с ТЖ известны, достоверно установить причину патологических состояний работников металлообрабатывающей промышленности чаще всего не представляется возможным [15].

Воздушная взвесь может состоять из частиц малого для вдыхания размера, и, в зависимости от состава ТЖ, включать различные химические соединения, в частности формальдегид, алканоламины, триазолы и летучие органические вещества [7, 25; 31; 37].

Наряду с оценкой распространенности в металлообрабатывающей промышленности ТЖ на основе воды все больше внимания специалисты стали уделять микроорганизмам и микробным провоспалительным факторам, одним из которых является микробный эндотоксин [23]. Показано, что несмотря на добавления в ТЖ биоцидных веществ, через определенный промежуток времени эти жидкости обсеменены микроорганизмами [34; 38]. В развитии такого заболевания, как аллергический пневмонит была доказана роль Pseudomonas rods, а также некоторых микобактерий, обнаруживаемых в ТЖ [38].

В одном из исследований было изучено состояние здоровья работников ряда предприятий Швеции. В общей сложности было опрошено более полутора тысяч рабочих двадцати девяти производств. В воздухе цехов металлообработки обследованных предприятий были обнаружены формальдегид, этаноламин, морфолин, масляная взвесь и другие связанные с ТЖ факторы, способные оказывать раздражающее действие на верхние дыхательные пути. Тем не менее, все эти вещества регистрировались в низких концентрациях, соответственно каждое из них само по себе не могло бы вызвать наблюдаемые симптомы со стороны дыхательных путей. Тем не менее, по мнению авторов, действуя совокупно, эти вещества потенцируют эффект воздействия [16].

Установлено, что 70% персонала, работающего на заводах, страдают заболеваниями кожи и верхних дыхательных путей, которые, предположительно связаны с влиянием ТЖ, как на водной, так и на масляной основе. После внедрения фильтров-маслоуловителей в

цехах и перехода на ТЖ на водной основе, было зарегистрировано учащение жалоб со стороны персонала, связанных с патологическими состояниями со стороны дыхательной системы. При этом патология была выявлена даже у тех сотрудников, которые не были связаны по характеру деятельности с работой на станках с использованием ТЖ. В то же время снизилась частота жалоб, связанных с кожными заболеваниями [15, 16].

Отмечена широкая распространенность симптомов поражения слизистой оболочки ВДП среди работников металлообрабатывающей промышленности, контактирующих с ТЖ. У этой категории обследуемых часто выявляются симптомы, характерные для острого риносинусита и аллергического ринита [14]. Признаки раздражения слизистой, вызванные присутствием на рабочем месте, были отмечены у 37% рабочих, непосредственно контактирующих с ТЖ, а также у 21% лиц, работающих в том же помещении, но не взаимодействующих с оборудованием, в котором используется ТЖ, и у 8% работающих в другом здании и не контактирующих с ТЖ. Сходные результаты были получены Greaves I.A. et al. (1997), которые обнаружили двукратное увеличение риска развития патологических состояний ВДП у лиц, работающих с синтетическими ТЖ по сравнению с работниками монтажного цеха [16]. Согласно результатам опроса, заболевания ВДП у лиц, контактирующих с ТЖ, не были связаны с неблагоприятными психологическими условиями на рабочем месте.

В настоящее время известно, что промывная жидкость носа (ПЖН) содержит значительное количество белков, анализируя совокупность которых можно получить ценный инструмент для диагностики биохимических изменений, вызванных патологией ВДП.

В частности, проведенный Fornander L. et al. (2013) протеомный анализ обнаружил ряд значимых изменений в структуре распределения белков ПЖН у обследуемых работников с признаками патологических явлений со стороны дыхательной системы, к которым относятся: увеличение содержания белка S100-A9 (калгранулин B), снижение содержания SPLUNC1, Ig J и β2-микроглобулина, каждый из которых участвует в механизмах реализации иммунного ответа [15].

Известно, что белок S100-A9 в больших количествах экспрессируется в цитоплазме нейтрофиллов и обнаруживается в высоких концентрациях во внеклеточной жидкости при воспалительных заболеваниях различной природы (хронические воспалительные заболевания кишечника, ревматоидный артрит и проч.), чаще всего в комплексе с родственным белком S100-A8 (кальпротектин) [13, 17]. S100-A8 и S100-A9 входят в группу эндогенных риск-ассоциированных молекулярных паттернов (danger associated molecular pattern — DAMP), усиливающих врожденный иммунный ответ, и играют важную роль в защите слизистой от микроорганизмов [6; 17]. Предположительно эти белки регулируют сложный комплекс про- и противовоспалительных эффектов [10; 24].

S100-A8 и S100-A9 в определенных случаях имеют различные функции, например, в организме мыши S100-A8 активирует Toll-like рецептор 4, стимулируя эндотоксин-индуцированный воспалительный процесс, в то время как S100-A9, согласно имеющимся данным, выполняет в большей степени регуляторную роль [12; 40]. Необходимо отметить, что уровень S100-A8 у пациентов с поражением ВДП практически не изменялся, хотя недавно было обнаружено незначительное снижение уровня S100-A8 при неизмененном уровне S100-A9 у сотрудников плавательного бассейна с симптомами патологии ВДП, сходными с таковыми у работников металлообрабатывающей промышленности, имеющих контакт с ТЖ [15]. Этот факт, возможно, указывает на то, что нарушение баланса между двумя S100-белками является частым признаком воспалительного процесса верхних дыхательных путей [12].

SPLUNC1 представляет собой эндотоксин-связывающий белок (также известный как первый член семейства A белков, BPI fold-containing family A member 1 — BPIFA1) — в большом количестве экспрессируется в ВДП. Изначально он рассматривался как потенциальный биомаркер экзогенного раздражения дыхательных путей [32]. Снижение уровня SPLUNC1 было выявлено у работников эпоксидных производств, контактирующих с

химическими реактивами, и курильщиков [21; 22]. Дальнейшие исследования в этом направлении показали, что SPLUNC1 является важнейшим компонентом врожденного иммунного ответа, который препятствует бактериальному росту и образованию биопленок в ВДП, выступая в том числе в качестве сурфактанта [19; 33]. SPLUNC1 присутствует в ВДП в значительных количествах.

Роль этого белка подчеркивает и продемонстрированная в недавнем исследовании необходимость присутствия SPLUNC1 для снижения активности и разрешения длительного воспаления дыхательных путей у лабораторных мышей, контактировавших с углеродными нанотрубками [9].

Цистатин SN относится к надсемейству цистатинов, которые обильно присутствуют в составе слюны и ингибируют цистеиновые пептидазы [28]. Соответственно, данный белок выступает как противовирулентный фактор дыхательных путей и препятствует чрезмерному повреждению тканей при развитии воспалительного процесса [11; 39]. Было показано, что уровень цистатина S, другого белка из семейства цистатинов, экспрессируемого в ВДП, изменяется у курильщиков [21]. Наконец, и IgJ и β2-микроглобулин являются компонентами приобретенной иммунной системы, так как они необходимы для синтеза IgM и IgA соответственно, которые, в свою очередь, задействованы в процессе представления антигена [18; 35].

Учитывая все вышеперечисленное, можно предположить, какие именно изменения иммунной системы могут возникать у работников, контактирующих с ТЖ, в связи с развитием воспалительного процесса в ВДП. В то же время необходимо отметить, что такие результаты были получены в эксперименте со сравнительно небольшой выборкой и для подтверждения достоверности полученных данных необходимы повторные, более масштабные эксперименты. Кроме того, механизмы, лежащие в основе наблюдаемых явлений пока до конца не изучены. Как цистатины, так и SPLUNC1 оказались мишенями для нейтрофил-эластазы [30]. Таким образом, существует вероятность того, что снижение уровня вышеупомянутых белков вызвано более интенсивным их разрушением, обусловленным активацией нейтрофилов, подтверждается повышенным выбросом S100-A9.

Уровень миелопероксидазы (МПО), фермента, преимущественно обнаруживаемого в азурофильных гранулах и принятого в качестве маркера нейтрофилов, на фоне наличия симптомов патологии ВДП, был несколько повышен, хотя значимых отличий его уровня у работников в зависимости от наличия признаков ВДП обнаружено не было. Кроме того, не было выявлено корреляции между уровнем МРО и уровнями SPLUNC1, цистатина SN, S100-A9, IgJ и β2-микроглобулина. Соответственно, вопрос о том, может ли контакт с ТЖ, содержащим смесь химически активных и провоспалительных агентов, вызывать токсический ответ в эпителии ВДП, приводящий к угнетению синтеза различных защитных белков, в норме участвующих в иммунном ответе, остается открытым.

Некоторые авторы в качестве причины воспалительного ответа, возникающего в дыхательных путях, рассматривают эндотоксины, присутствующие в ТЖ [DeLorme M.P. et al., 2003]. Сравнительно недавно было показано, что рекомбинантный SPLUNC1 снижает высвобождение фактора некроза опухоли -α активированными макрофагами [8] и может играть важную роль в предотвращении обезвоживания слизистой оболочки дыхательных путей [20]. Таким образом, логично предположить, что низкий уровень SPLUNC1, обнаруженный у работников с симптомами со стороны дыхательных путей, может быть одним из элементов механизма воспалительной реакции при контакте с ТЖ.

Российскими исследователями были описаны особенности микробиоценозов слизистых оболочек респираторного тракта у лиц, контактирующих с токсическими факторами производственной деятельности, в том числе у пожарных [4]. На слизистых оболочках ВДП авторами было отмечено большое количество вегетирующей аутофлоры, причем в большей степени – у пожарных. У всех обследованных лиц микробный пейзаж слизистых оболочек зева был идентичный. Вместе с тем условно-патогенные бактерии: пневмококки, энтерококки, бранхамеллы, гемофилы, α-гемолитический стрептококк,

коагулазоположительные и гемолизирующие стафилококки – у пожарных выделялись с биотопов слизистых оболочек зева статистически значимо чаще в сравнении с контрольной группой, чем у лиц, не имеющих контакта с неблагоприятными факторами профессиональной деятельности. Исследователи считают, что вышеперечисленные микроорганизмы при воздействии токсикантов могут стать причиной развития воспалительных процессов респираторного тракта [4].

Известно, что при выполнении боевых задач пожарные подвергаются воздействию комплекса неблагоприятных факторов: высоких концентраций токсических веществ (превышение максимально-разовых предельно допустимых концентраций углерода оксида, азота оксида, серы диоксида, формальдегида, винилхлорида и других от 1,4 до 117,6 раза), интенсивной физической и нервно-эмоциональной нагрузке. По показателям заболеваемости с временной утратой трудоспособности чаще всего временная нетрудоспособность у пожарных связана с болезнями органов дыхания [3]. Подтверждено, что наиболее распространенными заболеваниями у пожарных наряду с болезнями кровообращения являются заболевания органов дыхания (хронический ринит, фарингит, хронический бронхит, при этом с увеличением стажа работы пожарных возрастает и уровень трудопотерь [3].

Заключение. Полученные к настоящему времени данные свидетельствуют, чтообнаружен повышенный уровень заболеваемости болезнями дыхательных путей у лиц, подвергающихся влиянию неблагоприятных факторов профессиональной деятельности, в частности, у работающих в непосредственном контакте с ТЖ, а также у пожарных. Показана повышенная частота симптомов со стороны дыхательной системы у работников металлообрабатывающей промышленности, что, по мнению авторов, в значительной мере обусловлено изменениями профиля ряда факторов защиты, «иммунных белков» [3-5, 15, 16, 26].

Многие авторы сходятся в том, что профилактические меры могут эффективно улучшить условия на рабочем месте и, соответственно, состояние здоровья работников. Так, для снижения вероятности развития производственно-обусловленной патологии органов дыхания при воздействии комплекса токсических веществ на медицинских осмотрах рекомендуется оценивать вероятность риска развития донозологических нарушений состояния эндоэкологии верхних дыхательных путей. Лицам с донозологическими нарушениями могут быть рекомендованы различные ингаляции, санирующие полоскания и промывания ВДП отварами противовоспалительных трав.

Одним из определяющих аспектов снижения риска неблагоприятных последствий влияния профессиональных факторов на организм лиц, подвергающихся воздействию токсических веществ, является раннее выявление донозологических нарушений. В связи с особенностями применения и отсутствием нарушений психологического комфорта для обследуемых все больше специалистов отдают предпочтение использованию неинвазивных методов исследования. Многие авторы согласны с тем, что в будущих исследованиях необходимо уделить внимание дальнейшему улучшению условий профессиональной деятельности лиц, контактирующих с токсическими веществами, способными влиять на состояние ВДП. При этом необходимо уточнить механизмы развития воспаления для конкретных компонентов этих веществ, оценить физиологические и патологические сдвиги, развивающиеся в организме при воздействии токсикантов, и сопутствующие им биомаркеры. Выявление ранних изменений на молекулярном, клеточном и тканевом уровнях позволит получить информацию о направленности действия изучаемых факторов, позволит наметить пути их патогенетически обоснованной коррекции и даст возможность научно обосновать прогностическое критерии риска развития профессиональных и производственно-обусловленных заболеваний органов дыхания у данной категории лиц.

Литература:

1. Бондаренко В.М., Мацулевич Т.В. Дисбактериоз кишечника как клинико-лабораторный синдром: современное состояние проблемы. М. : Гэотар-Медиа, 2007 - С.300.
2. Карташова О.Л., Киргизова С.Б., Бухарин О.В. Резидентное стафилококковое бактерионосительство как критерий экологической нагрузки населения. Гигиена и санитария. 2002; 5 –С.42–44.
3. Колычева И.В., Рукавишников В.С. Оценка риска профессиональных и производственно-обусловленных заболеваний у пожарных. Медицина труда и промышленная экология. 2005; 12: С.11–17.
4. Несмеянова Н.Н. Микрофлора и цитологический статус слизистых оболочек полости рта и носа у пожарных. Медицина труда и промышленная экология. 2005; 12 : - С.37–41.
5. Несмеянова Н.Н., Соседова Л.М., Колычева И.В. Состояние эндоэкологии слизистых оболочек верхних дыхательных путей у лиц, подвергающихся воздействию токсических веществ.Экология человека. 2009; 2: 3-7.
6. Champaiboon C, Sappington KJ, Guenther BD, Ross KF, Herzberg MC. Calprotectin S100A9 calcium-binding loops I and II are essential for keratinocyte resistance to bacterial invasion. J Biol Chem.2009; 284:7078–7090.
7. Chen MR, Tsai PJ, Chang CC, Shihc TS, Lee WJ, et al. Particle size distributions of oil mists in workplace atmospheres and their exposure concentrations to workers in a fastener manufacturing industry. J Hazard Mater. 2007; 146:393–398.
8. DeLorme MP, Gao X, Doyon-Reale N, Barraclough-Mitchell H, Bassett DJ. Inflammatory effects of inhaled endotoxin-contaminated metal working fluid aerosols in rats. J Toxicol Environ Health. 2003; 66: 7–24.
9. Di YP, Tkach AV, Yanamala N, Stanley S, Gao S, et al. Dual Acute Pro- Inflammatory and Anti-Fibrotic Pulmonary Effects of SPLUNC1 After Exposure to Carbon Nanotubes. Am J Respir Cell Mol Biol. 2013; 59: 242-248.
10. Halayko AJ, Ghavami S. S100A8/A9: a mediator of severe asthma pathogenesis and morbidity? Can J Physiol Pharmacol. 2009; 87:743–755.
11. Fietta A, Bardoni A, Salvini R, Passadore I, Morosini M, et al. Analysis of bronchoalveolar lavage fluid proteome from systemic sclerosis patients with or without functional, clinical and radiological signs of lung fibrosis. Arthritis Res Ther. 2006; 8: 160.
12. Foell D, Wittkowski H, Vogl T, Roth J. S100 proteins expressed in phagocytes: a novel group of damage-associated molecular pattern molecules. J Leukoc Biol. 2007; 81:28–37.
13. Foell D, Frosch M, Sorg C, Roth J. Phagocyte-specific calcium-binding S100 proteins as clinical laboratory markers of inflammation. Clin Chim Acta. 2004; 344:37–51
14. Fokkens WJ, Lund VJ, Mullol J, Bachert C, Alobid I, et al. European Position Paper on Rhinosinusitis and Nasal Polyps. Rhinol Suppl. 3. 2012; 1–298.
15. Fornander L, Ghafouri B, Lindahl M, Graff P. Airway irritation among indoor swimming pool personnel: trichloramine exposure, exhaled NO and protein profiling of nasal lavage fluids. Int Arch Occup Environ Health. 2013; 86:571–580.
16. Fornander L, Graff P, Wahlen K, Ydreborg K, Flodin U, Leanderson P, Lindahl M, Ghafouri B. Airway symptoms and biological markers in nasal lavage fluid in subjects exposed to metalworking fluids // PLoS One. 2013 Dec 31;8(12): 83089.
17. Frosch M, Metze D, Foell D, Vogl T, Sorg C, et al. Early activation of cutaneous vessels and epithelial cells is characteristic of acute systemic onset juvenile idiopathic arthritis. Exp Dermatol . 2005; 14: 259–265.
18. Frutiger S, Hughes GJ, Paquet N, Luethy R, Jaton JC. Disulfide bond assignment in human J chain and its covalent pairing with immunoglobulin M. Biochemistry. . 1992; 31:12643–12647.
19. Gakhar L, Bartlett JA, Penterman J, Mizrachi D, Singh PK, et al. PLUNC is a novel airway surfactant protein with anti-biofilm activity. PLoS One. 2010; 5: 9098.

20. Garland AL, Walton WG, Coakley RD, Tan CD, Gilmore RC, et al. Molecular basis for pH-dependent mucosal dehydration in cystic fibrosis airways. Proc Natl Acad Sci U S A. 2013; 110: 15973–15978.
21. Ghafouri B, Stahlbom B, Tagesson C, Lindahl M. Newly identified proteins in human nasal lavage fluid from non-smokers and smokers using twodimensional gel electrophoresis and peptide mass fingerprinting. Proteomics. 2002; 2:112–120.
22. Ghafouri B, Kihlstrom E, Tagesson C, Lindahl M. PLUNC in human nasal lavage fluid: multiple isoforms that bind to lipopolysaccharide. Biochim Biophys Acta. 2004; 1699:57–63.
23. Gordon T. Metalworking fluid–the toxicity of a complex mixture. J Toxicol Environ Health A. 2004; 67: 209–219.
24. Goyette J, Geczy CL. Inflammation-associated S100 proteins: new mechanisms that regulate function. Amino Acids.2010; 75: 127-130.
25. Graff P, Elmsjo L, Bjorkander J, Flodin U. Occupational rhinitis caused by tolyltriazole in metalworking fluids. Scand J Work Environ Health. 2008; 34:403–404.
26. Greaves IA, Eisen EA, Smith TJ, Pothier LJ, Kriebel D, et al. Respiratory health of automobile workers exposed to metal-working fluid aerosols: respiratory symptoms. Am J Ind Med. 1997; 32:450–459.
27. Gruvberger B, Isaksson M, Frick M, Ponte´n A, Bruze M. Occupational dermatoses in a metalworking plant. Contact Dermatitis. 2003; 48:80–86.
28. Isemura S, Saitoh E, Sanada K. Characterization of a new cysteine proteinase inhibitor of human saliva, cystatin SN, which is immunologically related to cystatin S. FEBS Lett. 1986; 198:145–149.
29. Jaakkola MS, Suuronen K, Luukkonen R, Ja¨ rvela¨ M, Tuomi T, et al. Respiratory symptoms and conditions related to occupational exposures in machine shops. Scand J Work Environ Health. 2009; 35:64–73.
30. Jiang D, Wenzel SE, Wu Q, Bowler RP, Schnell C, et al. Human neutrophil elastase degrades SPLUNC1 and impairs airway epithelial defense against bacteria. 2013; PLoS One 8: 64689.
31. Lillienberg L, Burdorf A, Mathiasson L, et al. Exposure to metalworking fluid aerosols and determinants of exposure. Ann Occup Hyg. 2008; 52:597–605.
32. Lindahl M, Stahlbom B, Tagesson C. Identification of a new potential airway irritation marker, palate lung nasal epithelial clone protein, in human nasal lavage fluid with two-dimensional electrophoresis and matrix-assisted laser desorption/ionization-time of flight. Electrophoresis. 2001; 22:1795–1800.
33. Lukinskiene L, Liu Y, Reynolds SD, Steele C, Stripp BR, et al. Antimicrobial activity of PLUNC protects against Pseudomonas aeruginosa infection. J Immunol. 2011; 187:382–390.
34. Marchand G, Lavoie J, Racine L, Lacombe N, Cloutier Y, et al. Evaluation of bacterial contamination and control methods in soluble metalworking fluids. J Occup Environ Hyg. 2010; 7:358–366.
35. Rosano C, Zuccotti S, Bolognesi M. The three-dimensional structure of beta2 microglobulin: results from X-ray crystallography. Biochim Biophys Acta. 2005; 1753:85–91.
36. Rosenman KD Asthma, hypersensitivity pneumonitis and other respiratory diseases caused by metalworking fluids. Curr Opin Allergy ClinImmunol. 2009; 9:97–102.
37. Suuronen K, Henriks-Eckerman ML, Riala R, Tuomi T. Respiratory exposure to components of water-miscible metalworking fluids. Ann Occup Hyg. 2008; 52:607–614.
38. Trafny EA. Microorganisms in metalworking fluids: Current issues in research and management. Int J Occup Med Environ Health. 2013; 26:4–15.
39. Turk V, Stoka V, Turk D. Cystatins: biochemical and structural properties, and medical relevance. Front Biosci. 2008; 13:5406–5420.
40. Vogl T, Tenbrock K, Ludwig S, Leukert N, Ehrhardt C, et al. Mrp8 and Mrp14 are endogenous activators of Toll-like receptor 4, promoting lethal, endotoxin-induced shock. Nat Med. 2007; 13:1042–1049.

УДК: 616.31-073.759

ОСТЕОРЕГЕНЕРАТОРНЫЕ И ОСТЕОЗАМЕЩАЮЩИЕ ПРЕПАРАТЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПОСЛЕ УДАЛЕНИЯ РЕТИНИРОВАННЫХ ЗУБОВ

(обзор литературы)

Курманбеков Нурсултан Осмонкулович, преподаватель
Ошский государственный университет

OSTEOREGENERATIVE AND OSTEO-REPLACEMENT DRUGS USED AFTER REMOVAL OF IMPACTED TEETH (literature review)

Kurmanbekov Nursultan Osmonkulovich, lecturer
Osh State University

Аннотация: *В данном обзоре литературы отражены остеорегенераторные и остеозамещающие препараты для заполнения костного дефекта альвеолярного отростка челюстей, после удаления ретинированных зубов, радикулярных кист и доброкачественных опухолей.*

Abstract: *In this review of the literature, osteoregenerative and osteo-substituting drugs for filling the bone defect of the alveolar process of the jaws are reflected, after the removal of impacted teeth, radicular cysts and benign tumors.*

Ключевые слова: *остеопрепараты, костный дефект челюстей.*

Key words: *osteopreparations, bone defect of the jaws.*

В целях профилактики и лечения осложнений после удаления ретинированных зубов применяются различные медикаментозные средства, направленные на купирование воспаления в ране и регенерацию костной ткани [8, 2]. Устранение дефектов костных структур в организме человека составляет одну из сложных проблем в медицине. Такие дефекты могут образоваться в результате травматических повреждений, после удаления ретинированных зубов, опухолевых или опухолеподобных образований, воспалительных поражений различного генеза и др. Вопросы профилактики осложнений и стимуляции регенеративных процессов в послеоперационной костной полости продолжают привлекать внимание исследователей [22,32, 28].Их наличие ведет к инвалидизации, снижению систоло-функциональных возможностей органов, косметическим неудобствам [3].

На сегодняшний день довольно актуальным остается вопрос о необходимости использования остеопластических материалов после удаления ретинированных зубов. Многие из применяемых препаратов неэффективны в инфицированных тканях, другие, к сожалению, экономически малодоступны, что диктует необходимость поиска новых, более совершенных материалов**.** Одним из достижений в медицине, и в стоматологии в частности, стало использование факторов роста для ускорения регенеративных процессов в ране. Направленная костная регенерация – это техника, используемая в челюстно-лицевой хирургии, в пародонтологии и в дентальной имплантации с целью устранить костный дефицит, восстановить или даже увеличить объем кости [13, 14, 15].

Заживление лунок после удаления зубов происходит в результате сложных физиологических механизмов, которые приводят в конечном итоге к полному закрытию лунок. Первый этап заживления – образование в лунке кровяного сгустка с содержанием фибрина происходит в течение первого часа после удаления зуба. В течение 4-5 дней после удаления кровяной сгусток заменяется грануляционной тканью [30]. Резорбция альвеолярной кости – сложный, универсальный, медленный, постепенный и многофакторный биофизический процесс, первопричиной и пусковым моментом которого является удаление зуба [5, 24]. Этот физиологический механизм подвержен также большим индивидуальным изменениям во времени. В течение первых 2-3 лет после удаления зуба описана потеря альвеолярной кости от 40% до 60% исходного уровня [19] а затем - от 0,5 %до -1 % ежегодно [24].

Сегодня в современной хирургической стоматологии и челюстно-лице-вой хирургии достаточно широко используются различные остеорепаративные средства [26, 27, 4]. По

мнению ряда авторов, заполнение костного дефекта челюстных костей биокомпозиционными материалами после удаления ретинированных зубов направлено на предотвращение возможных осложнений, связанных с сокращением и распадом кровяного сгустка, а также вторичным инфицированием раны. В результате чего ускоряется регенерация костной ткани в области дефекта, и восстанавливаются формы и функции челюстных костей [17, 18, 21, 22]. Согласно мнению ряда авторов [36, 37, 38] установлено, что процесс костной регенерации в послеоперационной костной полости, идущей в основном от ее стенок, может замедляться или даже приостанавливаться. При этом центральная часть дефекта остается заполненной рубцовой тканью. По мнению [29, 16] неполную регенерацию костной полости связывают с наличием внутреннего компактного слоя, который при челюстных кистах выявляется на рентгенограммах в виде уплотнения кости по периферии, так называемого «склеротического ободка». Они подчеркивают очевидность того, что течение регенеративных процессов при костной пластике зависит от ряда факторов, в том числе, разумеется, и от вида трансплантанта (ауто или аллотрансплантанта, спонгиозного или компактного и т.д.), но в неменьшей степени и от структуры иваскуляризации ложа реципиента. Об этом сообщают [7, 25]. Стимуляции регенеративных процессов в остаточной костной полости с помощью небиологических материалов посвящены многочисленные исследования разных авторов: [1] применил биорезорбируемые мембраны «Пародонкол»; остеопластические материалы на основе гидроксиаппатита рекомендовали [6], Автор [4] применил биокомпозиционный остеопластический препарат «Остеоматрикс».

В настоящее время, для замещения костных изъянов с целью предупреждения деформаций и атрофий альвеолярных гребней, и для восстановления объема костной ткани в области челюстей существует большой выбор остеозамещающих материалов биологического происхождения и искусственно синтезированных [4, 35,39]. По мнению авторов большой теоретический и практический интерес представляют разработки российских ученых, создавших стеклокристаллический остеопластический материал биоситалл «М-31» (коммерческое название - «Биосит Ср - «Элкор»), который активно внедряется в клиническую практику. Особого внимания заслуживают данные о применении в хирургической стоматологии для стимуляции репаративногоостеогенеза препаратов нового поколения, выпускаемых фирмой ООО "Конектбиофарм". [17, 18, 23] показали, что материалы этой фирмы - "Биоматрикс" и "Алломатрикс-имплант" дают хороший положительный эффект при замещении дефектов при лечении радикулярных кист челюстей, после удаления ретинированных зубов и синуслифтинге.

В последние годы появился ряд работ, свидетельствующих об успешном использовании аллогеных аутологичных мультипептидных стромальных клеток для запечатывания костных полостей у этой категории больных [11, 12].

Так, ряд исследователей для восстановления костных структур в области образовавшего дефекта предпочтение отдают коллагеносодержащим материалам, как к материалам, обладающим остеокондуктивными свойствами в большей степени, остеоиндуктивными в меньшей степени. К таким материалам относятся «Cerasorb», «Биоматрикс», «Epi-Guide», «Коллапан» [34, 31], «Пефооста» [33], «Гапкол» [12] в чистом и в комбинации мезенхимальными клетками [13, 14], «Лиопласт» [10] и т.д., а также композитным материалам, таким, как гелевые композиты на основе гиалуроновой кислоты [31], новый биокомпозитный материал БКМ, остеопластический гель, на основе гидроксиаппатита с неколлагеновыми белками [20], «Биосит СР-Элкор», Эластомед [9]. Кроме этого используют также комбинацию всех перечисленных материалов, пористой корундовой керамики,пористого никелида титана, аутокость+аллофибробласты+ гидроксиаппатит [13, 14, 41]. В ежедневной практике многих врачей используются для замещения костного дефекта различные смеси биоматериалов (коллагеновая губка, гранулы «Гидроксиапола», блоки «Коллапола», «Остеопласт-К») и антибактериальных средств, другие придерживаются тактики ведения раны под кровяным сгустком или йодоформной

турундой. Остается спорным вопрос о методах профилактики инфицирования раны, а также о необходимости применения биорезорбируемых мембран, как факторов оптимизирующих процессы заживления слизистой оболочки при ушивании костного дефекта [7, 15, 40, 42].

Все вышеперечисленные материалы, применяемые с целью оптимизации регенераторных процессов для восстановления костных структур в области дефекта, зарекомендовали себя весьма с положительной стороны.

Другим направлением, ускоряющим процессы остеопороза в области образования костного дефекта у пациентов после операции удаления зуба, является использование ауто - алло - и ксенотрансплантатов, что позволяет получить лучшие клинические результаты [43, 44].

Использование аутогенных материалов для этих целей связано с изъятием донорской кости в традиционных местах, что связано с нанесением дополнительной травмы пациенту, а также трудностью их моделирования и адаптации в область образовавшегося дефекта костной ткани.

На сегодняшний день все дефекты альвеолярного отростка челюстей, возникающие после удаления ретинированных зубов, после хирургического вмешательства, как удаление радикулярной кисты и доброкачественных опухолей челюстно-лицевой области, в зависимости от материалов, используемых для заполнения костных дефектов, условно подразделяются на следующие группы [4, 7]:

- применение ксено-аллогенных материалов в различных его вариантах;
- синтетических и минерало-коллагено содержащих компонентов;
- мезенхимальных и стромальных субстратов и т. д.

Таким образом, следует подчеркнуть, что на сегодняшний день проблемы лечения больных с дефектами костной ткани челюстей различного генеза изучены в достаточной степени. Однако с позиции регенеративных возможностей, каждый из используемых материалов имеет различные позитивные и негативные стороны. У некоторых из материалов выражены остеокондуктивные свойства, у других - остеоиндуктивные. При использовании алло-ксеногенных материалов на первый план выступает проблема антигенности и токсичности, что нередко приводит к резорбции или элиминации пересаженного материала.

Исходя из результатов проведенного, на сегодняшний день, обзора литературы по клиническим и экспериментальным исследованиям, проблема эффективного использования остеопластических материалов в стоматологии остаётся довольно актуальной. Об этом свидетельствует большое разнообразие предлагаемых материалов, их комбинаций и методик применения.

Литература:

1. Абу Бакер Кефах Фатхи. Применение биорезорбируемой мембраны "Пародонкол" для оптимизации заживления дефекта челюсти после цистэктомии: автореф. дис…. канд. мед.наук: 14.00.21 / Абу Бакер Кефах Фатхи.- Москва,- 2000. –С. 20
2. Авдеева, Е. А. Болезни прорезывания зубов: классификация, клиника, диагностика, лечение [Текст]: учеб.- метод. пособие / Е. А. Авдеева, В. Л. Евтухов. – Минск: БГМУ, 2013. – С.24
3. Агеев, А. С. Репаративная регенерация травматического костного дефекта нижней челюсти при использовании антиоксиданта тиофана [Текст]: автореф. дис. … канд. мед.наук: 14.00.15, 14.00.21 / А. С. Агеев. – Новосибирск, 2006. – С.25.
4. Асина С.А. Применение биокомпозиционного препарата «Остеоматрикс» в практике хирургической стоматологии / [С.А. Асина, В.С.Агапов, Н.В. Шишкова и др.] //Мат. II Всеросс. симп. с междунар. участием «Клинические и фундаментальные аспекты тканевой терапии» и конф. «Теория и практика клеточных и биотехнологий». – Самара, 2004. – С.63-65.

5. Ашман, А. Обработка атрофированной челюстной кости с использованием новой хирургической восстанавливающей технологии для наращивания альвеолярного отростка [Текст] / А. Ашман // Клиническая стоматология. - 2001. - № 4. - С. 56-59.
6. Бадалян В.А. Хирургическое лечение периапекальных деструктивных изменений с использованием остеопластического материала на основе гидроксиапатита: автореф. дисс…. канд. мед.наук: 14.00.21 / В.А. Бадалян.- Москва, 2003. –С.21
7. Белозеров М.Н. Оценка остеопластических свойств различных биокомпозиционных материалов для заполнения дефектов челюстей: автрореф. дис…. канд. мед наук: 14.00.21/ М.Н. Белезеров. –Москва, 2004. - 19 с.
8. Болонкин, О. Н. Лечение больных с нарушением прорезывания нижних третьих моляров [Текст] / О. Н. Болонкин // Уральский медицинский журнал. - 2012. - Т. 93, № 1. - С. 72-74.
9. Васильев А.В. Применение остеозамещающего материала «Биосит Ср-«Элкор» в хирургической стоматологии: учебное пособие / А.В. Васильев, Н.В.Котова-Лапоминская. - СПб.: 2004.- С.33
10. Волова, Л. Т. Фундаментальные и клинические аспекты эффективного применения аллогенных лиофилизированных биоимплантатов «Лиопласт» в стоматологии [Текст] / Л. Т. Волова // Российский вестник дентальной имплантологии. - 2005. - № 3/4. - С. 10-15.
11. Воложин, А. И. Использование мезенхимальных стволовых клеток активации репаративных процессов костной ткани челюсти в эксперименте [Текст] / [А. И. Воложин, Л. Ю. Васильев, Н. Н. Мальчиков и др.] // Стоматология. - 2010. - Т. 89, № 1. - С. 10-14.
12. Воложин, А. И. Применение неколлагеновых белков кости в составе остеопластического материала «Гапкол», модифицированного вакуумной обработкой, для оптимизации регенерации челюсти в эксперименте [Текст] / А. И. Воложин, А. С. Григорьян, К. С. Десятниченко // Стоматология. - 2008. - Т. 87. - № 3. - С.4–8.
13. Григорьян, А. С. Использование нерезорбируемых мембран для направленной регенерации тканей. Экспериментальное исследование [Текст] / А. С. Григорьян, А. И. Грудянов, П. В. Чупахин // Материалы конференции, посвященной памяти проф. В. В. Паникаровского: сб. науч. тр. - М., 2002. - С. 16-18.
14. Григорьян, А. С. Эффективность культуры фибробластов человека М-22 как фактора тканевой инженерии при пластике костных дефектов нижней челюсти [Текст] / А. С. Григорьян, А. И. Груденов, А. И. Ерохин // Стоматология. – 2002. – Т. 81, № 5. – С. 19-24.
15. Десятниченко, К. С. Пути повышения активности, стимулирующей репаративныйостеогенез, у материалов, имплантируемых в костный дефект [Текст] / К. С. Десятниченко, С. Г. Курдюмов, В. К. Леонтьев // Стоматолог. - 2006. - № 11. - С. 56-58.
16. Дробышев А.Ю. Экспериментальное обоснование и практическое применение отечественных биокомпозиционных материалов при костно-восстановительных операциях на челюстях: автореф. дис…. докт. мед.наук: 14.00.21 / А.Ю. Дробышев. – Москва, 2001. – С.38
17. Иванов С.Ю. Изучение свойств остеопластических материалов "Биоматрикс" и "Алломатрикс-имплант" в эксперименте / С.В. Иванов, А.М. Панин, Г.В. Кузнецов //Матер. V Междунар. конф. челюстно-лицевых хирургов и стоматологов. – СПб.: 2002. - С. 66-69.
18. Иванов С.Ю. Перспективы применения в стоматологии материалов "Биоматрикс" и "Алломатрикс-имплант" в сочетании с остеогенными клетками предшественниками костного мозга / [С.В. Иванов, Г.В. Кузнецов, Р. К. Чайлахян и др.] // Клиническая имплантология и стоматология. – 2000. - № 3-4 (17-18). - С. 37-40.

19. Комплексная профилактика деформаций альвеолярного отростка после удаления зубов [Текст] / [Н. Г. Коротких, Н. Н. Лесных, Н. И. Лесных и др.] // Стоматология. - 2004. - № 1. - С. 23-26.
20. Коротеев, А. А. Экспериментальное обоснование применения нового остеопластического геля на основе коллагена и гидроксиапатита с неколагеновыми белками кости для заполнения костных дефектов челюстей [Текст]: автореф. дис. … канд. мед.наук: 14.00.21, 14.00.16 / А. А. Коротеев. - М., 2007. - 26 с.
21. Котова-Лапоминская Н.В. Применение остеозамещающего материала «Биосит» в комлексном лечении заболеваний пародонта / Н.В. Котова-Лапоминская // мат. I-й Междунар. Конг. «Функциональная и эстетическая реабилитация в стоматологии». - СПб.: 2002. - С. 89-92.
22. Кузнецов Г.В. Применение биокомпозиционного остеопластического материала "Алломатрикс - имплант" в сочетании со стромальными остеогенными клетками, предшественниками при реконструктивных операциях на альвеолярных отростках челюстей: автореф. дис. ... канд. мед.наук: 14.00.21. - М.: 2004. – С.21
23. Кузьминых И.А. Хирургическое лечение радикулярных кист с использованием биокомпозиционного материала «Алломатрикс-имплант» и фибрина, обогащенного тромбоцитами: автореф. дис…кан. мед.наук: 14.00.21 / И.А. Кузьминых. - Пермь, 2008. – С.22
24. Лосев, В. Ф. Костная пластика альвеолярного отростка верхней челюсти с использованием направленной тканевой регенерации и операции поднятия дна гайморовой пазухи [Текст] / В. Ф. Лосев // Стоматология. – 2009. - Т. 88, № 1. - С. 54-57.
25. Морозова Е.А. Сочетанное применение Er:YAG и Nd :YAG лазеров для хиругического лечения радикулярных кист челюстей: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.01.14 / Е.А. Морозова.-Москва, 2011.-24с.
26. Панасюк А.Ф. Биоматериалы для восстановления костных дефектов на основе костного аллоколлагена, гидроксиапатита и сульфатированных гликозаминогликанов / А.Ф. Панасюк, М.В. Лекишвили // В кн.: Клинические и фундаментальные аспекты тканевой терапии / Мат. II Всеросс. симп. – Самара, 2007. – С. 43-44.
27. Панасюк А.Ф. Новые биокомпозиционные материалы "Биоматрикс" и "Алломатрикс-Имплант" для замещения костных дефектов / [А.Ф. Панасюк, С.Ю. Иванов, М.В. Лекишвили и др.] // В кн.: Биоимплантология на пороге XXI века / Мат. Симпозиума по проблемам тканевых банков с международным участием. - 2001. - С. 96-97.
28. Панин А.М. Новое поколение биокомпозиционных остеопластических материалов - разработка, лабораторно-клиническое обоснование, клиническое внедрение: автореф. дис. …. докт. мед.наук: 14.00.21 / А.М. Панин. – М.: 2005. –С.37
29. Рабухина Н.А. Периапикальные деструктивные процессы челюстных костей и динамика восстановления костной ткани после современных видов оперативного лечения / [Н.А. Рабухина, Л.А. Григорьянц, В.А. Бадалян и др.] // Вестник рентгенологии и радиологии. – 2000. - № 1. - С. 17-20.
30. Робустова, Т. Г. Хирургическая стоматология [Текст] / Т. Г. Робустова. - М.: 2000. – С.689
31. Сарычев, В. В. Экспериментальное изучение остеопластических свойств гелевых композиций на основе гиалуроновой кислоты для замещения дефектов челюстной кости [Текст]: автореф. дис. … канд. мед.наук: 14.00.21 / В. В. Сарычев. - М., 2005. – С.25
32. Сумлинский И.В. Использование биокомпозитных материалов «Био-плант» и «Остеоматрикс» при хирургическом лечении деструктивных форм периодонтита / И.В. Сумлинский // Институт Стоматологии. - 2004.- №4(25) - С. 24-26.
33. Тер-Асатуров, Г. П. Экспериментальное изучение эффективности и клиническое применение Пефооста при замещении дефектов и коррекции деформаций опорных тканей лица [Текст] / Г. П. Тер-Асатуров, М. В. Лекишвили // Стоматология. - 2009. - Т. 88, № 4. - С. 17-23.

34. Труханов, Е. Ф. Закрытие перфорационных отверстий и свищей верхнечелюстной пазухи с использованием биокомпозитного материала «Коллапан» [Текст] / Е. Ф. Труханов, В. Ю. Замураев, С. В. Терещук // Стоматология сегодня. - 2003. - № 8. - С. 47.
35. Цховребов А.Ч. Использование композиционных биорезорбируемых материалов в амбулаторной хирургической стоматологии / А.Ч. Цховребов // Мат. XI науч.-практ. конф. «Актуальные проблемы стоматологии». «Прогресс».- Ставрополь, 2007. - С. 53-55.
36. Шишкова Н.В. Хирургическое лечение радикулярных кист челюстных костей с использованием биокомпозиционных остеопластических материалов нового поколения: автореф. дисс…. канд. мед.наук: 14.00.21 / Н.В. Шишкова. – М.: 2006. - С.23
37. Шишкова Н.В. Современные методы диагностики регенерации костной ткани / Н. В. Шишкова //Сб. XXIV. науч. конф. мол.уч., посвященной 80-летию МГМСУ. – М.: 2002. – С.77-79.
38. Щепкина Е.А. Трансплантация аутологичных мезенхимальных стволовых клеток на деминерализованном костном матриксе при пластике ложных суставов и костных дефектов / Е.А. Щепкин, П.В. Кругляков, Л.Н. Соломин // Мат. III Всеросс. симп. с межд. уч.: "Актуальные вопросы тканевой и клеточной трансплантологии". - М.: 2007. – С. 113-118.
39. Marxer M. Направленная костная регенерация: сочетание медленно резорбируемой мембраны и остеокондуктивного остеозамещающего материала / M. Marxer, M. Kessler // Новое в стоматологии. 2001. - №8. - С. 86-94.
40. Salai M. The effects of prolonged cryopreservation on the biomechanical properties of bone allografts: A microbiological, histological and mechanical study. / M. Salai, T. Brosh, N. Keller //Cell and Tissue Banking. 2000.- 1.-P. 69-73.
41. Shah, A. P. An evaluation of genesis and impaction of 3 rd molar in Adolescents [Text] / A. P. Shah, P. A. Parekh // IJMDS. – 2014. – Vol. 3, № 1. – P.329-334.
42. Nguyen, E. Risk factors for permanent injury of inferior alveolar and lingual nerves during third molar surgery [Text] / E. Nguyen, D. Grubor, A. Chandu // J. Oral Maxillofac. Surg. – 2014. – Vol. 72, № 12. – P. 2394-2401.
43. Электровибромассаж при лечении костных дефектов и переломов нижней челюсти [Текст] / Д. А. Ешиев, Н. М. Мырзашева, Т. А. Эгемкулов, А. М. Ешиев // Вестник ОшГУ.-№3.-2015.-С.123-127.
44. Использование препарата «Коллапан-гель Л» при лечении хронического гранулематозного периодонтита и кист с диаметром костной полости до 0,5см. [Текст] /Д. А. Ешиев, Н. М. Мырзашева, С. К. Алимжанов //Вестник Ошского Государственного университета.- 2014.-№1.-С.59-61.

УДК:616.65-002-008.6-021

ВЕДЕНИЕ БОЛЬНЫХ ПОСЛЕ ТРАНСУРЕТРАЛЬНОЙ РЕЗЕКЦИИ АДЕНОМЫ ПРОСТАТЫ

Мамбетов Жаныбек Султанбаевич, д.м.н.,профессор
E-mail:janibek.andros@mail.ru
Токторалиев Замирбек Биймырзаевич, ассистент кафедры ФПМО
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика
E-mail:zamirbek.toktoraliev.81@mail.ru

ПРОСТАТА БЕЗИНИН ЗАЛАЛСЫЗ ШИШИГИ МЕНЕН ЖАБЫРКАГАН БЕЙТАПТАРДЫ ТРАНСУРЕТРАЛДЫК КЕСҮҮДӨН КИЙИН КАРОО

Мамбетов Жаныбек Султанбаевич , м.и.д., профессор
E-mail:janibek.andros@mail.ru

Токторалиев Замирбек Биймырзаевич, кафедра ассистенти ДКМББ
Ош мамлекеттик университети
E-mail:zamirbek.toktoraliev.81@mail.ru
Ош,К ыргыз Республикасы

POSTOPERATIVE CARE AFTER A TRANSCURETRAL RESECTION OF A PROSTATE ADENOMA

Mambetov Zhanibek Sultanbaevich, doctor of medical sciences.,professor,
E-mail:janibek.andros@mail.ru
Toktoraliev Zamirbek Biimyrzaevich assistant of the department
Faculty of Postgraduate Medical Education
E-mail:zamirbek.toktoraliev.81@mail.ru
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Аннотация. *В работе проанализирован процесс ведения больных после трансуретральной резекции аденомы предстательной железы. Изучена стандартизация этапа ведения больных после операции трансуретральной резекции простаты по поводу доброкачественной гиперплазии предстательной железы. Отмечены результаты ведения после операции 56 больных II стадии ДГПЖ после ТУР аденомы простаты.*

Аннотация. *Макалада простата безинин залалсыз шишиги боюнча трансуретралдык кесуудон кийин ооруларды кароо каралган. Простата безинин залалсыз шишиги менен жабыркаган бейтаптардын трансуретралдык кесүүдөн кийин, кароону стандартташтыруу этабы изилденген. Простата безинин залалсыз шишигинин 2-стадиясы менен жабыркаган 56 бейтапты ТУР дан кийинки кароонун жыйынтыгы берилди.*

Abstract*: The study analyzed the postoperative care after transurethral resection of prostate adenoma. The standardization after the operation of transurethral resection of the prostate, regarding benign prostatic hyperplasia, was studied. The results of care after surgery of 56 patients with stage II BPH after TURP of prostate adenoma are noted.*

Ключевые слова: *Доброкачественная гиперплазия предстательной железы, ведение больных, трансуретральная резекция.*

Түйүндүү сөздөр: *Простата безинин залалсыз шишиги, бейтаптарды кароо, трансуретралдык кесүү.*

Key words: *Benign prostatic hyperplasia, the introduction of patients, transurethral resection.*

Введение. Доброкачественная гиперплазия предстательной железы считается одним из распространенных патологий у мужчин пожилого возраста и не имеет тенденции к снижению, а также отмечается регистрация этой болезни в возрасте от 40 до 50 лет с яркими симптомами нижних мочевых путей и прогрессивным ростом аденоматозных узлов в простате (1,3,4). По статистике, половина мужчин старше 40-50 лет обращаются к врачу по поводу ДГПЖ. В редких случаях доброкачественная гиперплазия предстательной железы развивается у мужчин более молодого возраста. С увеличением возраста мужчины риск заболевания значительно увеличивается. Считается, что со временем она развивается у 85 % мужчин. У 15-20 % мужчин пожилого и старческого возраста вместо развития ДГПЖ наблюдается увеличение железы в разной степени или её атрофия.

ДГПЖ является самым распространённым урологическим заболеванием мужчин пожилого возраста.

Причины развития ДГПЖ на сегодняшний день до конца не выяснены. Считается, что развитие ДГПЖ является одним из проявлений мужского климакса. К факторам риска относятся только возраст и уровень андрогенов в крови. С возрастом в организме мужчины нарушается физиологический баланс между андрогенами и эстрогенами, что ведет к нарушению контроля за ростом и функцией клеток предстательной железы. Не выявлено достоверной связи между возникновением ДГПЖ и половой активностью, сексуальной

ориентацией, употреблением табака и алкоголя, перенесенными воспалительными и венерическими заболеваниями половых органов.

Чаще всего доброкачественная гиперплазия развивается в центральной части железы, захватывая и её боковые доли. Её рост связан с аденоматозным разрастанием парауретральных желез. Это ведёт к смещению собственной ткани железы кнаружи и образованию как бы капсулы на растущей аденоме. Гиперплазированная ткань предстательной железы разрастается как в сторону мочевого пузыря, так и в сторону прямой кишки, при этом происходит смещение внутреннего отверстия мочевого пузыря кверху и удлинение задней части мочеиспускательного канала.
По типу роста различают:

- **подпузырную форму** (опухоль растёт в сторону прямой кишки),
- **внутрипузырную форму** (опухоль растёт в сторону мочевого пузыря),
- **ретротригональную** форму, при которой опухоль расположена под треугольником мочевого пузыря (треугольник Льето, образованный устьями мочеточников и внутренним отверстием уретры). Возникает так называемый двойной блок: опухоль затрудняет не только отток мочи из мочевого пузыря, но и прохождение последней через устья мочеточников.

Нередко наблюдается многоочаговый рост опухоли.

Данная ситуация, естественно, создаёт ряд трудностей и это связано со следующими обстоятельствами: во-первых, при раннем клиническом проявлении ДГПЖ в трудоспособном и репродуктивном возрасте у больных создаются нервно-психологический дискомфорт; во-вторых, к сожалению, многие больные вскрывают или отказываются от раннего оперативного лечения ввиду боязни потери потенции и в течение длительного времени безуспешно принимают консервативные лечения (2,5). Обстоятельство требует детального клинического анализа каждого пациента, поэтому следует предложить конкретные действия начиная с догоспитального периода ведения, по проведению целенаправленной терапии для устранения осложнений. Это являетсяперспективой нашего научного исследования.

Цель исследования. Стандартизация этапа ведения больных после операции трансуретральной резекции простаты по поводу доброкачественной гиперплазии предстательной железы.

Материал и методы исследования. В данной работе представлены результаты ведения после операции 56 больных II стадии ДГПЖ после ТУР аденомы простаты. Возраст больных колебался от 50 до 75 лет и при этом средний возраст - 61,6±2,4 лет.

Результаты и обсуждения. Клинические показатели у 56 больных до операции ДГПЖ были следующими: шкала симптома IPSS составила – 26,7±1,8; качество жизни - 4,7±1,3. Объем ПЖ (см^3) 57,2 ± 3,6; остаточное количество мочи в мочевом пузыре (см^3) 59,4±7,5; содержание специфического простатического антигена (ПСА), нг/мл - 3,5 ± 0,7.

По результатам проведенных УЗИ почек, мочевого пузыря и простаты получены следующие данные: без эхо-структурного нарушения в почках были установлены 8 (14,3%) случаев. В почках были обнаружены эхо-признаки хронического пиелонефрита – 54 (96,4%), пиелоэктазии - 7 (12,5%), гидронефроза – 3 (5,3%), МКБ – 4 (7,1%), аномалии почек - 6 (10,7%), кистозные изменения почек – 27 (48,2%) случаев.

При УЗИ мочевого пузыря у всех больных диагностирован хронический цистит и при этом эхо-картина имела следующий характер: отмечено утолщение стенки мочевого пузыря, эхо-плотность усилена и местами имело место неоднородного характера:

Малые (объем аденоматозной ткани до 40 см3) – 12 (21,4%)

Средние (объем аденоматозной ткани от 40 до 60 см3) – 29 (51,8%)

Большие (объем аденоматозной ткани более 60 см3) – 15 (26,8%)

Как показала клиническая практика, частота инфицированности мочи у больных ДГПЖ после ТУР операции возрастает до 90,0% и это в основном составляют грамотрицательные микрофлоры (Pseudomonas aeruginosa, E. Coli, Proteus spp, Enterobacter

spp и т.др.), т.е. причиной развития гнойно-воспалительного осложнения в мочевом пузыре является госпитальная инфекция, которая была резистентным многим антибиотикам широкого спектра действия. Обстоятельство вынудило нас на поиск эффективного антисептического раствора и в последние годы в первые дни операции мы стали широко использовать для орошения и инстилляции мочевого пузыря перекисно-фурацилиновый раствор.

Для выяснения эффективности перекисно-фурацилинового раствора в разведении 3% раствора перекиси водорода 100 мл на 1 литр раствора фурацилина, мы провели лабораторные сравнительные исследования. В первом случае показана высеянная на питательной среде Pseudomonas aeruginosa и использован простой раствор фурацилина 1:5000.

Как показало лабораторное исследование, через 6 часов отмечена краевая чувствительность микрофлоры на фурацилин, а через 12 и 24 часа отмечена почти одинаковая недостаточная чувствительность.

При использовании перекисно-фурацилинового раствора отмечена полная стерилизация бактериального материала на 12 и 24 часах, что свидетельствует о высокой эффективности по сравнению с первой. Этот раствор использован на этапах лечения больных во время и после операции.

Этапы послеоперационного ведения больных после ТУР аденомы простаты: во время операции начинаются технические аккуратные резецирования аденоматозно измененной простаты и коагуляция кровоточащих сосудов.

1 период: ранний непосредственный (от первых суток операции и до отключения орошающей системы мочевого пузыря через 3-х канальный уретральный дренаж Фолея) – инстиляция-орошение перекисно-фурацилиновым раствором 2 раза в сутки в количестве 1 литра в течение 3- 4 суток; 2 период: непосредственный-до удаления уретрального дренажа – инстиляция-промывание мочевого пузыря 1 раз в день в момент перевязки (средний срок 3-5 сутки); 3 период: поздний непосредственный - включает восстановление самостоятельного мочеиспускания (антибиотики, уроантисептики, альфа-адреноблокаторы – кардура по 4мг в день, если имеет место недержание мочи назначение м-холиноблокатора препарат дриптан 5мг 2 раза в день); 4 период: ранний ближайший (от одного до 6 мес.) - включает в себе комплекс лечебных мероприятий с момента выписки больного до стабилизации акта мочеиспускания (альфа-адреноблокаторы – Омник по 2 мг 1 раз в день курсом 1 – 2 месяца, ЛФК, диспансерное наблюдение); 5 период: ближайший (от 6 мес. до одного года) - до восстановления работоспособности (продолжение диспансерного наблюдения, контрольные анализы 2 раза в год); 6 период – отдаленный (от одного года и более) диспансеризация, включает медицинские мероприятия, направленные на восстановление функции мочевыделительных систем, профилактику и лечение осложнений.

Оценка эффективности лечения: хорошие результаты в ближайшем периоде получены у 87,2% больных, в отдаленном периоде отмечены у 96,4%, что свидетельствует о клинической эффективности предложенной терапии.

Заключение. Предложенная стандартизация методики послеоперационного введения больных с ДГПЖ считается клинически и экономически эффективным методом, направленным на профилактику и лечение гнойно-воспалительного процесса в мочевых путях, что требует широкого внедрения в клинической урологии.

Литература

1. Аль-Шукри С.Х., Амдай Р.Э. Диагностика инфравезикальной обструкции у больных аденомой предстательной железы /С.Х. Аль-Шухри, Р.Э. Амдий //Урология, №2.-2006.- С. 41- 45.
2. Журавлев В.Н., Баженов И.В., Истокский К.Н. Трансуретральная резекция ДГПЖ у лиц молодого возраста /В.Н. Журавлев, И.В. Баженов и др. // Матер. 3-й Всероссийской конференции.- М., 2006.- С. 105-106.

3. Мамбетов Ж.С., Жумагазиев Т.С., Идрисов А.А. К вопросу диагностики и лечения доброкачественной гиперплазии предстательной железы при его сочетании с хроническим простатитом /Ж.С. Мамбетов, Т.С. Жумагазиев и др. //Хирургия Кыргызстана.- №1.- 2007.- С. 16-17.
4. Пушкарь Д.Ю., Раснер П.И. Современный алгоритм обследования и лечения больных аденомой предстательной железы /Д.Ю. Пушкарь, П.И. Раснер // Урология. – 2007. - №3. - С. 87-94.
5. Ткачук В.Н., Аль-Шукри С.Х. Лечение доброкачественной гиперплазии предстательной железы при увеличении средней доли /В.Н. Ткачук, С.Х. Аль-Шухри // Матер. 3-й Всероссийской конференции.- М., 2006.- С. 130.

УДК: 616.65-002008.6

ЭРЕКТИЛЬНАЯ ДИСФУНКЦИЯ У БОЛЬНЫХ С АДЕНОМОЙ ПРОСТАТЫ

Мамбетов Жаныбек Султанбаевич, д.м.н., профессор
E-mail:janibek.andros@mail.ru
Токторалиев Замирбек Биймырзаевич, ассистент кафедры ФПМО
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика
E-mail:zamirbek.toktoraliev.81@mail.ru

ПРОСТАТА БЕЗИНИН ЗАЛАЛСЫЗ ШИШИГИ МЕНЕН ЖАБЫРКАГАН БЕЙТАПТАРДЫН ЖЫНЫСТЫК АЛСЫЗДЫГЫ

Мамбетов Жаныбек Султанбаевич, м.и.д., профессор,
E-mail:janibek.andros@mail.ru
Токторалиев Замирбек Биймырзаевич, кафедра ассистенти ДКМББ
Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргыз Республикасы
E-mail:zamirbek.toktoraliev.81@mail.ru

ERECTILE DYSFUNCTION IN PATIENTS WITH PROSTATITIS

Mambetov Zhanibek Sultanbaevich, doctor of medical sciences., professor,
E-mail:janibek.andros@mail.ru
Toktoraliev Zamirbek Biimyrzaevich assistant of the department
at the Faculty of Postgraduate Medical Education
E-mail:zamirbek.toktoraliev.81@mail.ru
Osh State University Osh, Kyrgyz Republic

Аннотация: *В работе проанализированы эректильные дисфункции у больных с доброкачественной гиперплазией предстательной железы. Изучены инструментально-лабораторные исследования пожилых мужчин, страдающих доброкачественной гиперплазией предстательной железы. Учетены возраст больных, а также опрос по международной шкале IPSS (International Prostate Symptom Score-Международная система суммарной оценки симптомов при заболеваниях простаты).*

Анноатция: *Макалада простата безининин залалсыз шишиги менен жабыркаган бейтаптардын жыныстык алсыздыгы каралган. Улгайган эркектердин простата безинин залалсыз шишиги инструменттик-лабораториялык түрдө иликтенди. Бейтаптардын жаш курагы, ошондой эле эл аралык IPSS шкаласы эске алынды.*

Abstract: *This article analyzed erectile dysfunctions of patients with benign prostatic hyperplasia.Instrumental and laboratory studies of elderly men suffering from benign prostatic hyperplasia were studied.The age of the patients was noted,as well as a survey on the international scale IPSS(International Prostate Symptom Score).*

Ключевые слова: *доброкачесвенная гиперплазия предстательной железы, эректильная дисфункция, тестостерон, гормональное нарушение.*

Түйүндүү сөздөр: *простата безинин залалсыз шишиги, жыныстык алсыздыкы, тестостерон, горманалдык бузулуу.*

Key words*: benign prostatic hyperplasia, erectile dysfunction, testosterone, hormonal disorders.*

Введение. В последние годы существенно возрос интерес к гормональным изменениям, возникающих у мужчин в процессе старения, поскольку с возрастом все физиологические функции начинают постепенно снижаться [1,2].

Одним из наиболее авторитетных учреждений, изучающих этот вопрос, является Международное Общество по изучению пожилых мужчин (The Internathional Society for The Study of the Aging Male - ISSAM). По их рекомендации впервые был предложен термин – *недостаточность андрогенов* у мужчин зрелого возраста. Этот термин более широко известен среди ученых мира как синдром ADAM – Androgen Deficiency in the Aging Male. Согласно Рекомендации ISSAM, синдром ADAM – это биохимический синдром, возникающий в зрелом возрасте и характеризуется недостаточностью андрогенов в сыворотке крови, сопровождающийся или не сопровождающийся снижением чувствительности организма к андрогенам, что может привести к значительному ухудшению качества жизни и неблагоприятно сказываться на функции многих систем организма.

Период возрастного андрогенного дефицита является закономерным этапом индивидуальной жизни человека и одним из основных его признаков следует признать угасание половой функции организма у мужчин [5,6].

У здоровых мужчин в возрасте 40-60 лет отмечается снижение уровня тестостерона от 8%, до 20% - 61-80 лет, а после 80 лет только у 15% мужчин сохраняется уровень тестостерона в нормальных пределах. Другими словами, как у женщин в менапаузе у большинства мужчин с возрастом развивается гипогонадизм.

Соматическая патология также вносит значительный вклад, как в снижение секреции тестостерона, так и в его метаболизм. Любое из сопутствующих заболеваний (ИБС, бронхолегочные патологии, артериальная гипертензия, сахарный диабет, ожирение, патология печени, алкоголизм) приводит к развитию гипогонадизма.

Мужчины в пожилом возрасте часто страдают синдромом нижних мочевых путей (нарушения нормального акта мочеиспускания) и главной причиной этому является доброкачественная гиперплазия предстательной железы [3].

По данным Н.А.Лопаткина (4), отмечается нарастание случаев доброкачественной гиперплазии предстательной железы (ДГПЖ) в возрасте до 50 лет она составляет 11,3%, 50-59 лет - 45%, 60-69 лет - 75%, 70-79 лет - 81,4%. Есть мнение, что после 80 лет болеют все мужчины, но некоторые не доживают до этого возраста. Следует отметить, что у больных с доброкачественной гиперплазией предстательной железы уже при начальном стадии имеет место различной степени выраженности сексуальных нарушений, и по литературным данным составляет от 70 до 95%.

В лечении ДГПЖ большинство урологов акцентируют внимание на улучшение или восстановление акта мочеиспускания, не учитывая, что сексуальные нарушения до и после операции могут прогрессировать, тем самым причиняя больным серьезное психоэмоциональное напряжение.

Анализ литературных данных показал, что во многих работах лишь констатируется только сам факт наличия копулятивной дисфункции при ДГПЖ, но структурный анализ копулятивной дисфункции и его коррелятивная связь с возрастным дефицитом андрогенов недостаточно освещены, что делает невозможным дифференцированный подход в лечении различных форм этого осложнения.

Цель исследования: изучить эректильную дисфункцию у мужчин с доброкачественной гиперплазией предстательной железы на основе изучения сексуальной функции.

Материал и методы. Материалом клинического исследования явились инструментально-лабораторные исследования 23 мужчин, страдающих доброкачественной гиперплазией предстательной железы, с различными выраженностями сексуальных расстройств.

В основные методы исследования вошли: опрос больных с использованием шкалы симптомов нижних мочевых путей IPSS и международного индекса эректильной функции (МИЭФ), опросник для оценки андрогенного статуса у мужчин; гормональные исследования (тестостерон, эстрадиол); ультразвуковая доплерография сосудов полового члена, в том числе с фармакологическими тестами.

Возраст больных в среднем составил 58,5±2,4 лет; давность болезни составил от 5 до 7 лет. Среди обратившихся больных ДГПЖ 1 стадии составило – 10 чел., 2 стадии – 13. Эректильная дисфункция у всех больных протекало в среднем 8,5 года

Результаты и обсуждение. Средний суммарный балл симптомов по шкале IPSS составило 17,3±2,6; средний показатель качества жизни (QL) - 4,2±0,3; объём предстательной железы по данным УЗИ - 55,6±3,8см3; объёмная скорость мочеиспускания - 8,43±2,2 мл/сек.; количество остаточной мочи в мочевом пузыре - 42,6±6,5 см3.

На основе комплексного обследования удалось изучить характер сосудистых, психологических и гормональных нарушений у обследуемых пациентов.

Показатели МИЭФ у обследованных пациентов показали: эректильная функция составила - 25,7±0,46; удовлетворенность половым актом - 18,12±1,7; показатели оргазма - 10,44±1,23; либидо - 9,21±1,4 и общая удовлетворенность - 9,68±0,32 баллов по опроснику.

Оценка шкалы твердости полового члена показала – 14,33±1,62%. Таким образом, анализ результатов по МИЭФ показал легкую степень выраженности ЭД у - 5, среднюю тепень – у 11 и тяжелую степень – у 7 больных. По данным анализа все пациенты имели гормональные и артериогенные нарушения, которые у каждого третьего пациента сочетались с поражениями вегетативной иннервации полового члена. У 24,5% больных на основе исследования фармакодоплерографии были обнаружены признаки венооклюзионной дисфункции.

У всех больных получены данные признаки гипогонадизма на основе анализа уровня содержания в сыворотке крови тестостерона, которые были сопоставляемы с опросником ADAM.

Выводы: У больных с ДГПЖ имеют место различной степени выраженности сексуальные расстройства, которые усугубляются на фоне возрастного андрогенного дефицита, что естественно приводит к порочному кругу, требующему учёта этого процесса при лечении.

Литература:

1. Вартапетов Б. А., Демченко А. Н. Предстательная железа и возрастные нарушения половой деятельности /Б.А. Вартапетов, А.Н Демченко // Киев.: Здоровье, 1975. – С.218.
2. Калинченко С.Ю., Верткин А.С. Возрастной дефицит андрогенов у мужчин /С.Ю. Калинченко, А.С. Верткин //Врач.- 2003.- №6.- С.21-24.
3. Лоран О.Б., Велиев Е.И., Богданов А.Б. Сексуальная дисфункция у больных ДГПЖ /О.Б. Лоран, Е.И. Велиев и др. //Матер. 3-й Всероссийской конференции «Мужское здоровье».- Москва, 2006.-С. 112-113.
4. Лопаткин Н.А. Заболевания предстательной железы /Н.А. Лопаткин //Междун. мед. журнал. - 1998. - № 1. - С.96-101.
5. Мазо Е.Б., Гамидов С.И., Иремашвили В.В. Роль препарата тестстерона в комбинированной терапии эректильной дисфункции у больных с метаболическим синдромом /Е.Б. Мазо, С.И. Гамидов и др. //Урология.- 2007.- №4.
6. Михайличенко В.В. Патогенез, диагностика и лечение возрастного андрогенного дефицита у мужчин /В.В. Михайличенко //Андрология и генитальная хирургия.- 2005.- №2.- С.60-62.

УДК:57.083.23

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ПРОЦЕССА ПРОФЕССИОНАЛИЗАЦИИ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ СИСТЕМЫ ИНФЕКЦИОННОГО КОНТРОЛЯ

Нурунбетов Э.Б., ассистент кафедры общей хирургии,
главный специалист инфекционного контроля,
врач-хирург Ошской городской клинической больницы
Ошский государственный университет
Ош, Кыргызская Республика

МЕДИЦИНАЛЫК КЫЗМАТКЕРЛЕРДИН КЕСИПКӨЙЛҮГҮН ЖОГОРЛАТУУ ПРОЦЕССИН ИНФЕКЦИЯЛЫК КӨЗӨМӨЛДӨӨ СИСТЕМАСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИН ИЛИКТӨӨ

Нурунбетов Э.Б. ОшМУнун жалпы хирургия
кафедрасынын ассистенти,
Ош шаардык клиникалык оорукананын
инфекциялык көзөмөлдөө боюнча башкы адис, дарыгер-хирург
Ош мамлекеттик университет
Ош, Кыргыз Республикасы

IMPACT STUDY OF THE MEDICAL WOORKERS PROFESSIONALIZATION PROCESS ON THE INFECTION CONTROL SYSTEM EFFECTIVENESS

Nurunbetov E.B. Assistant, Department of General Surgery
Chief Specialist, Infection Control
Surgeon, Osh City Hospital
Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic

Аннотация: *В статье рассматривается процесс планирования исследования по изучению влияния процесса профессионализации медицинских работников на эффективность системы инфекционного контроля в многопрофильных стационарах. Подробно описана логическая структура и методология проведения исследования.*

Аннотация: *Макалада медициналык кызматкерлердин кесипкөйлүгүн жогорулатуу процессин инфекциялык көзөмөлдөө системасы көп-профилдүү ооруканаларга тийгизген таасирин терең пландуу иликтөө каралган. Изилдөөнүн логикалык түзүлүшүнүн жана метадологиясынын жол жобосу жеткиликтүү чакылдырылган.*

Abstract: *The article considers the planning process of a reseach to study the impact of the professionalization process the of medical workers on effectiveness of the infection control system in multifunctional clinics. A detailed description of logical framework and research methodology is given.*

Ключевые слова: *инфекционный контроль, профессионализация, синдром выгорания.*

Түйүндүү сөздөр: *инфекциялык көзөмөл, кесипкөйлүк, иштен тажагандык синдрому.*

Key terms: *infection control, professionalization, burnout syndrome.*

Введение

Дефицит квалифицированных медицинских работников ощущается повсеместно во всех странах мира. Так, по данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), общий недостаток медицинских работников исчисляется четырьмя миллионами специалистов. Вопросы кадровых ресурсов являются самыми приоритетными в укреплении национальных систем здравоохранения. Между тем, отмечается тенденция текучести кадров и ухода опытных специалистов из сферы здравоохранения [1, 2].

Проблема дефицита медицинских работников из года в год становится проблемой государственной. При этом профессиональной подготовке медработников не уделяется должного внимания со стороны администрации больниц [3, 4, 5, 6].

При этом психологической составляющей деятельности специалистов инфекционного контроля и медицинских работников, задействованных в системе инфекционного контроля, никто не занимался. Декларативные высказывания о важности их работы для больных, не подтверждаемые ни социально-экономическими, ни этико-психологическими факторами, вызывают высокое напряжение и личностно-профессиональные деформации, что негативно сказывается как на качестве их жизни, так и на эффективности работы [7].

Любые попытки реформирования и модернизации системы здравоохранения, представленные в концепциях национальных проектов, оказываются малоэффективными, если не будут приняты меры к решению основных проблем субъектов этих преобразований – медицинского персонала, в особенности задействованного в системе инфекционного контроля.

Таким образом, проведение комплексной научно-исследовательской работы, направленной на оценку эффективности кадровой политики многопрофильного стационара как основной причины оттока медицинских кадров стационара на основе комплексного анализа социально-психологических факторов профессионализации медицинских работников, вовлеченных в систему инфекционного контроля, представляет актуальную задачу.

Этапы проведения исследования

Для получения достоверных и статистически значимых данных в планируемом исследовании, методология его проведения была построена на основных принципах проведения медицинских и социологических исследований. Так, планируемое исследование состоит из пяти последовательных этапов (рис.1).

На первом этапе исследования разработан протокол исследования и описаны такие инструменты исследования, как опросники для:

- полу-структурированого опроса административных работников и заведующих отделениями;
- полу-структурированого опроса врачей, медицинских сестер и студентов ВУЗов и медицинских колледжей;
- проведения опроса по профессионализации молодых врачей и медицинских сестер;
- карты экспертной оценки бухгалтерской документации ОЗ и кадровой политики .

Также на данном этапе будет рассчитан объем репрезентативной выборки респондентов, которых необходимо включить в исследование.

На втором этапе исследования, будет проведен ретроспективный поэтапный систематический анализ кадровой политики многопрофильного стационара за последние 10 лет. Информационной базой для анализа кадровой политики послужат кадровые документы и отчетность многопрофильного стационара, такие, как штатное расписание, тарификационные списки, материалы табельного учета и движения кадров, регистры бухгалтерского учета по начислению заработной платы, материалы результатов аттестаций и обследований условий работы персонала и др.

Будет проведено полу-структурированное интервью медицинских работников и студентов медицинских ВУЗов и колледжей с целью выявления основных факторов профессионализации молодых специалистов многопрофильного стационара.

Анкетирование молодых врачей и медицинских сестер, задействованных в системе инфекционного контроля для изучения проблемы адаптации молодых специалистов как возможной причины текучести кадров и разработки принципов проведения профессионального психологического отбора молодых специалистов.

Будет проведена структурированная форма наблюдения за рабочим местом 200-300 молодых врачей и медицинских сестер, задействованных в системе инфекционного контроля для выявления профессионально-личностных факторов на неудовлетворенность работой и определение выраженности симптомов эмоционального выгорания.

Также будет проведен анализ социальных факторов, влияющих на неудовлетворенность работой среди молодых специалистов многопрофильного стационара,

(интернов, ординаторов, медицинских сестер) вовлеченных в систему инфекционного контроля.

На третьем, заключительном этапе будет сформирована компьютерная база данных. Далее будет проведен анализ результатов экспертной оценки и опроса медицинских работников и составлен научный отчет.

Рис. 1. Этапы проведения исследования

Протокол исследования

Для проведения данного исследования был разработан протокол проведения исследования, который был одобрен Этическим комитетом.

Разработанный протокол исследования соответствует современным требованиям, предъявляемым к подобным документам [8], и имеет следующее содержание основных разделов.

Введение

В данном разделе обозначена актуальность проведения исследования по изучению влияния процесса профессионализации медицинских работников на эффективность системы инфекционного контроля многопрофильного стационара.

Цель исследования

Разработать систему эффективной кадровой политики многопрофильного стационара на основе комплексного анализа социально-психологических факторов профессионализации медицинских работников, вовлеченных в систему инфекционного контроля.

Задачи исследования:

1. Изучить основные подходы в организации кадровой политики многопрофильных стационаров и выявить имеющиеся проблемы.
2. Выявить основные факторы профессионализации молодых специалистов многопрофильного стационара (интернов, ординаторов, медицинских сестер) и студентов медицинских ВУЗов и колледжей.
3. Изучить проблемы адаптации молодых специалистов как возможной причины текучести кадров и разработать принципы проведения профессионального психологического отбора.
4. Выявить влияние социальных и профессионально-личностных факторов на неудовлетворенность работой среди специалистов многопрофильного стационара (интернов, ординаторов, медицинских сестер), вовлеченных в систему инфекционного контроля.
5. На основе полученных данных разработать рекомендации по повышению эффективности кадровой политики и инструментарий исследования профессионально значимых качеств медицинских работников многопрофильного стационара (интернов, ординаторов, медицинских сестер), вовлеченных в систему инфекционного контроля.

Критерии включения в исследование

В исследование войдут лица обоего пола не младше 18 лет, учащиеся медицинских вузов и колледжей и молодые врачи и медицинские сестры, рабочий стаж которых составляет не более 5 лет.

Критерием исключения является рабочий стаж у врачей и медицинских сестер более 5 лет.

Дизайн исследования

Исследование будет проведено в дизайне ретроспективного описательного исследования кадровой политики, проспективного экспертного и социологического исследования.

Объем выборки

Для определения репрезентативного объема выборки использовалась формула 1.

Формула 1.

$$n = \frac{z^2 pqN}{\Delta^2 N + z^2 pq}$$

где: z – коэффициент доверия (z =1,96 для 95% надежности); n – объем выборки; N – объем генеральной совокупности (кол-во всех медицинских работников); p – доля признака в выборочной совокупности (кол-во медицинских работников рабочий стаж которых составляет не более 5 лет); Δ – ошибка репрезентативности.

Для определения объема выборки использовались данные статистической отчетности по численности медицинских работников в Ошской области и г. Ош за 2016-2017 гг.

Рандомизация респондентов

В планируемом исследовании будет осуществлен случайный отбор респондентов. Процедуру рандомизации планируется проводить при помощи функции RAND в программе Excel.

Описание инструментов исследования

Для изучения кадровой политики многопрофильного стационара будет использована разработанная «Индивидуальная регистрационная карта» (ИРК), которая состоит из 3 разделов. Первый раздел ИРК содержит данные об организации здравоохранения, его штатном расписании, тарификационных списках, табельного учета и движения кадров. Во втором разделе содержатся данные бухгалтерского учета по начислению заработной платы. В третьем разделе указываются данные результатов внутренних аттестаций и обследований условий работы медицинского персонала.

Для изучения основных факторов профессионализации молодых специалистов многопрофильного стационара (интернов, ординаторов, медицинских сестер) и студентов медицинских ВУЗов и колледжей будет использоваться разработанный опросник «Полуструктурированное интервью медицинских работников и студентов медицинских ВУЗов и колледжей».

Изучение проблем адаптации молодых специалистов как возможной причины текучести кадров будет проведено с использованием разработанного опросника «Адаптация молодых врачей и медицинских сестер, задействованных в системе инфекционного контроля».

Для изучения влияния социальных и профессионально-личностных факторов на неудовлетворенность работой среди специалистов многопрофильного стационара (интернов, ординаторов, медицинских сестер), вовлеченных в систему инфекционного контроля, будет использована разработанный оценочный чек-лист для проведения структурированной формы наблюдения за рабочим местом, содержащий 123 оценочных критерия ИК. Для выявления и определения выраженности симптомов эмоционального выгорания у молодых врачей и медицинских сестер, задействованных в системе инфекционного контроля, будут использоваться стандартные опросники «Изучение эмоционального выгорания Бойко» и «Изучение эмоционального выгорания Маслача», содержащие соответственно 84 и 23 оценочных критерия, группируемые в оценочные шкалы.

Демографические данные

В исследовании планируется использование демографических данных, включающих: возраст, пол, национальность, образование, семейный статус, материальное положение и наличие постоянной работы.

Информированное согласие

Информационное согласие респондента представлено в протоколе в виде приложения и является письменным согласием врачей и медицинских сестер в проведении исследования.

Методы статистического анализа

Полученные данные будут подвергнуты стандартным статистическим методам обработки с использованием программ для статистической обработки данных SPSS, EpiInfo и частично при помощи табличного редактора Excel′ 2002. Для определения достоверности различий будет рассчитываться t - критерий Стьюдента и/или хи – квадрат. Полученные результаты будут иметь достоверные различия при $p < 0,05$.

Заключение

Таким образом, планируемое исследование по изучению влияния процесса профессионализации медицинских работников на эффективность системы инфекционного контроля является четко спланированным актуальным исследованием. Данные, полученные в ходе исследования, будут репрезентативны и достоверны, что позволит использовать их для разработки системы эффективной кадровой политики многопрофильного стационара и повышения уровня профессионализации медицинских работников, вовлеченных в систему инфекционного контроля.

Литература:

1. Голикова Т.А. Социальная политика России усовершенствуется / Т.А. Голикова // Вестник ассоциации заслуженных врачей РФ. - 2008. - № 2. -С. 6-11.

2. Грекова, И.И., Кондратенко, Г.Н., Атрепьева, Т.М. Исследование медико-социальных аспектов деятельности медицинских сестер Курской области // Главная медицинская сестра. - 2012 - №7. - С. 92-105.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учебное пособие для вузов / Э.Ф. Зеер. -М., 2006. - 330 с.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования / Э.Ф. Зеер. - М.- Воронеж, 2004. - 49 с.
5. Суходольский Г.В. Основы психологической теории деятельности/Г.В. Суходольский. -М., 2008. –С.168.
6. Екимова, Н.А. Новые технологии в организации работы и управления сестринским персоналом. // Сестринское дело. - 2011. - № 5. С.. 12-13.
7. Бойко В.В. Энергия эмоций / В.В. Бойко. — М. и др.: Питер, 2004. -2-е изд. – С.473.
8. Новик А.А., Ионова Т.И. Исследование качества жизни в медицине: Учеб. пос./ Под ред. Ю.Л. Шевченко. – М.: ГЭОТАР-МЕД, 2004.- С.304.

УДК:617.511-001.48

АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ РАЗЛИЧНЫХ МЕТОДОВ ДИАГНОСТИКИ ПРИ ТРАВМАТИЧЕСКОМ СДАВЛЕНИИ ГОЛОВНОГО МОЗГА

Сейитбеков Т.Т., Мамражапов М.Т., Кудайбердиева Ж.И.
Кыргызская государственная медицинская академия
им. И.К. Ахунбаева. г. Бишкек, Кыргызстан

БАШ МЭЭНИН ЖАРАКАТТАП КЫСЫЛУУСУНДА КОЛДОНУЛУУЧУ АР КАНДАЙ АНЫКТОО ЫКМАЛАРЫНЫН НАТЫЙЖАЛАРЫНА ТАЛДОО

Сейитбеков Т.Т., Мамражапов М.Т., Кудайбердиева Ж.И.
И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы
Бишкек ш., Кыргызстан

ANALYSIS OF DIFFERENT METHODS OF DIAGNOSTICS IN TRAUMATIC BRAIN COMPRESSION

Seiitbekov T.T., Mamarazhapov M.T., Kudaiberdieva Zh.I.
Kyrgyz State Medical Academy n.a. I.K. Akhunbaev Bishkek city, Kyrgyzstan

Аннотация: *В статье дается анализ данных 127 пациентов с тяжелой черепно-мозговой травмой. Среди них было 109 (85,8%) мужчин и 18 (14,2%) женщин (p<0,05). Средний возраст больных колебался от 17 до 82 лет и составлял 42,4±5,6 лет.*

Аннотация: *Макалада баш-мээсинен оор жаракат алган 127 бейтап тууралуу маалыматтар талдоого алынган. Жабыркагандардын жаш курагы 17 ден 82 жашка чейин. Изилденгендердин ичинде эркектер – 109 (85,8%), аялдар – 18 (14,2%).*

Abstract: *Article provides data analysis of 127 patients with severe head insury. Age of injured patients ranged from 17 to 82 years. There were 109 males (85.8%) and 18 females (14.2%) among examined.*

Ключевые слова: *Черепно-мозговая травма, травматическое сдавление головного мозга, внутричерепная гематома, трепанация черепа.*

Түйүндүү сөздөр: *Баш-мээ жаракаты, баш мээнин жаракаттуу кысылуусу, баш сөөктүн ичиндеги гематома, баш сөөктүн трепанациясы.*

Key words*: Traumatic brain injury, traumatic brain compression, intracranial hematoma, craniotomy.*

Введение. Существенной задачей нейровизуализации при ЧМТ является содействие в предотвращении вторичного повреждения и получить прогностическую информацию о долгосрочных результатах. Методы нейровизуализации, такие, как компьютерная томография и магнитно-резонансная томография, которые определены традиционными методами нейровизуализации и обычно используются для начальной клинической оценки при ЧМТ. КТ обычно является визуализация методом выбора для первичного скрининга с

целью исключения серьезного травматического сдавления головного мозга и позволяет обеспечить раннюю оценку степени повреждения мозга. МРТ показана в острой ЧМТ, когда неврологическое обследование не согласуется с данным КТ, она обеспечивает высокую чувствительность в обнаружении патологии белого вещества мозга [1-3].

КТ и МРТ семиотика травматического сдавления головного мозга характеризуется сочетанием признаков имеющегося объемного кровоизлияния. Большие полушарные гематомы, в какой-то мере могут ускорять боковое смещение срединных структур головного мозга. Вместе с тем, суммарный объем кровоизлияния усугубляет ущемление ствола и отек мозга. КТ и МРТ способствуют адекватному во времени распознаванию и контролю жизненно опасных ситуаций при травматических внутричерепных гематомах [4-7].

Целью исследования было улучшение результатов лечения больных с травматическим сдавлением головного мозга путем определения оптимального способа трепанации черепа.

Материал и методы. Анализированы данные 127 больных с изолированной черепно-мозговой травмой за период с 2013 по 2017гг. и оперированных в отделениях нейрохирургии Ошской межобластной объединенной клинической больницы и Ошской городской клинической больницы. Главным критерием при диагностике травматического сдавления головного мозга и показаниями к операции являлись соответствующие нейрорадиологические данные и клинические характеристики, определяемые нейрохирургами при неврологическом осмотре. Наиболее часто травматические внутричерепные гематомы отмечались у лиц молодого и среднего возраста и чаще у мужчин (41 - 32,3% и 44 - 34,6% из 127 наблюдений соответственно). Значительно реже, травматические внутричерепные гематомы отмечены в возрасте до 20 лет (17 - 13,4% больных) и старше 61 года (25 - 19,7% наблюдений). В нашем исследовании было 109 (85,8%) мужчин и 18 (14,2%) женщин ($p<0,05$). Средний возраст больных колебался от 17 до 82 лет и составлял 42,4±5,6 лет.

Больные с открытыми проникающими ранениями и изолированными ушибами головного мозга тяжелой степени были исключены из наблюдения.

Результаты и обсуждение.

Результаты рентгенографии черепа. Данные больных с переломами черепа послужили для нас косвенным подспорьем для ургентной диагностики травматических внутричерепных гематом при положительной информации о наличии переломов костей черепа.

Рентгенография черепа (краниография) произведена у 117 (92,1%) из 127 больных, у остальных больных краниография не производилась. У обследованных нами пациентов переломы костей черепа чаще отмечались у больных старше 60 лет. Сочетание ушиба головного мозга с травматическими внутричерепными гематомами, как правило, было свидетельством тяжести ЧМТ. Это подтверждало и тяжелое состояние больных. Локализация переломов костей черепа дана в таблице 1.

Таблица 1 - Распределение больных по наличию и виду переломов черепа ($p<0,05$)

Характер рентгенологических находок	**Количество**	
	абс.	P±m%
Перелом свода черепа	30	23,6 ±1,6
Перелом свода и основания черепа	12	9,4 ±0,7
Импрессионный перелом черепа	18	14,2 ±1,2
Костной патологии черепа не выявлено	79	62,2 ±4,3

Наиболее часто выявлялись линейные (30 – 23,6%) переломы, в 18 (14,2%) случаях импрессионные. В 12 наблюдениях перелом свода черепа сочетался с переломом основания, а у 79 больного (86,1%) травматические внутричерепные гематомы были без переломов костей черепа ($p<0,05$).

Импрессионные переломы обнаружены во всех возрастных группах, однако, несколько чаще у лиц молодого возраста. В отличие от других возрастных групп, для пожилых и стариков не характерны вдавленные переломы, что очевидно связано с морфологическими особенностями костей черепа у таких больных. Из наших наблюдений только у одного пострадавшего пожилого возраста были выявлены оскольчато-вдавленные переломы.

При обнаружении вдавленных переломов костей черепа обычно не возникала необходимость применения других диагностических исследований, т.к. наличие вдавленного перелома диктовало необходимость срочного оперативного вмешательства, во время которого выявлялись, как правило, травматические внутричерепные гематомы, которые удалялись.

Однако выявление травматических внутричерепных гематом при этом было затруднительным и требовало применения магнитно-резонансной томографии или наложения диагностических фрезевых отверстий. Отсутствие переломов отмечено у 79 (62,2%) больного.

Приводим пример.

Больной М-ов, 1985 года рождения (история болезни №19900), 21.09.2011г. машиной скорой помощи доставлен в отделение нейрохирургии Ошской городской клинической больницы в тяжелом состоянии. За 4 часа до поступления упал на улице из-за сильного алкогольного опьянения и ударился головой. Сразу потерял сознание. В бессознательном состоянии находился более 3 часов. Вял, адинамичен. Не доступен словесному контакту. В сопорозном сознании.

Объективно: Больной правильного телосложения, удовлетворительного питания. Кожные покровы бледны. Губы цианотичны. Дыхание поверхностное, частое. В легких аускультативно выслушивается везикулярное дыхание. Тоны сердца ясны. Пульс слабого наполнения, ритмичный, 90 ударов в мин. Артериальное давление 100/60 мм рт. ст. В надбровной области имеются ушибленные раны с неровными краями, кровоточащие.

Зрачки округлой формы, равномерно расширены, реакция зрачков на свет сохранена. Сглаженность левой носогубной складки. Движения в конечностях сохранены. Тонус мышц конечностей повышен, больше слева. Сухожильные рефлексы вызываются, равномерные, значительно повышены с некоторым преобладанием слева. Симптом Бабинского слева. Болевая чувствительность нарушена по гемитипу слева. Резко выраженные менингеальные симптомы.

На эхоэнцефалоскопии: Смещение срединных структур головного мозга справа налево на 17 мм. На краниограммах: Вдавлено-оскольчатый перелом височно-теменно-затылочной кости справа.

Принимая во внимание нарастание локальной очаговой симптоматики и ухудшение состояния больного, больному произведена операция - Резекционная трепанация черепа затылочно-теменно-височной области справа с удалением импрессионно-оскольчатых отломков, острой эпидуральной и субдуральной гематомы. Твердая мозговая оболочка резко напряжена, синюшного цвета, не пульсирует. Оболочка вскрыта, и удалена субдурально расположенная гематома в объеме до 120 см^3. Подлежащий мозг отечен, борозды и извилины сглажены, вены стазированы. Появилась вялая пульсация мозга. Твердая мозговая оболочка зашита наглухо. Послойные швы на мягкие ткани и кожу с подведением резиновых выпускников. Послеоперационное течение гладкое. Больной выписан в удовлетворительном состоянии на 15-день после получения травмы.

Таким образом, наши данные подтверждают важную диагностическую роль краниографии для выявления переломов костей черепа, позволяющей судить о локализации и тяжести ЧМТ. Повреждение мягких тканей и покровов черепа (раны, ссадины, гематомы, кровоподтеки) уточняют локализацию приложения травмирующей силы. Перелом костей черепа часто наблюдается у больных с травматическими внутричерепными гематомами. При обнаружении оскольчато-импрессионных переломов нередко отпадает необходимость в других дополнительных методах исследования. Мы убедились в том, что переломы костей

черепа в зоне проекции магистральных сосудов требуют более тщательного обследования больных для исключения или подтверждения наличия травматических внутричерепных гематом.

Результаты эхоэнцефалографии. Степень смещения М-эхо при травматическом сдавлении головного мозга колебалась от 5 до 15 мм, причем у лиц молодого возраста смещение было более значительным, чем у пожилого и старческого возраста. У лиц пожилого возраста определялось обычно незначительное смещение срединного эхо, в пределах 4 мм, реже до 6 мм, а у лиц молодого возраста смещение М-эхо было значительное, до 12-15мм. Наряду с этим, часто выявлялись дополнительные эхо-сигналы, со значительным смещением срединного эхо. Это было при локализации гематом в височных областях и при выраженном отеке-набухании головного мозга. В единичных наблюдениях травматических внутричерепных гематом смещение срединного эхо или вовсе не выявлялось или определялось незначительное его смещение в сторону гематомы.

Кроме этого, отмечалось большое количество дополнительных эхосигналов различной остроты, амплитуды и ширины, что давало возможность предположить объемный процесс (гематома, ушиб, размозжение). Такая картина ЭхоЭГ требовала более тщательного наблюдения за больными и применения других методов, уточняющих характер и локализацию травматического поражения мозга. При анализе величины смещения М-эхо и содержимого гематом отмечено, что при наличии преимущественно сгустков в гематомах наблюдаются более четкие отражения сигналов, чем при жидком содержимом гематомы. Наличие четких сигналов у лиц пожилого и старческого возраста почти во всех наблюдениях имело место при преимущественном содержании в гематоме кровяных сгустков, что связано, очевидно, с возрастным изменением свертывающей системы крови.

ЭхоЭГ была проведена у 12 (9,4%) наших больных с травматическими внутричерепными гематомами. В течение первых двух часов после травмы метод был проведен у 8 (66,7%) больных, в первые сутки - у всех остальных.

Таким образом, метод ЭхоЭГ позволил во всех наших наблюдениях выявить или предположить наличие внутричерепных гематом. Анализируя картины ультразвуковой эхолокации по данным ЭхоЭГ можно диагностировать не только наличие гематомы и локализовать ее, но и предположить возможность травматических внутричерепных гематом.

Результаты поисковых фрезеотомий. Метод наложения поисковых фрезеотомий отверстий для диагностики травматических внутричерепных гематом был предложен в 1886г. Kronlein и стал одним из наиболее доступных диагностических методов. В последующем метод нашел широкое применение в нейрохирургической клинике. Задачами метода являются ревизия эпи- и субдурального пространства, дифференциальная диагностика тяжелого ушиба мозга от внутричерепных гематом и выявление гематом. Даже при применении ряда дополнительных методов исследования не всегда возможно установить наличие гематомы и ее локализацию, особенно при тяжелом состоянии больных. Метод диагностических фрезевых отверстий является первым этапом в проведении оперативного вмешательства. По нашим данным, как и в исследованиях многих клиницистов, больные удовлетворительно переносили операцию наложения диагностических фрезеотомий с последующим удалением травматических внутричерепных гематом.

Наложение диагностических фрезеотомий нами применялось у 12 (9,4%) из 127 больных с травматическими внутричерепными гематомами. Основным показанием к применению поисковых фрезеотомий явилось тяжелое состояние поступившего, необходимость срочного оперативного вмешательства. Метод был использован у 9 больных с односторонними субдуральными гематомами и у 3 пациентов с двусторонними.

Нами на опыте собственных наблюдений установлено, что в связи с большой частотой двусторонних гематом (до 15-20%), особенно при значительном повышении внутричерепного давления, лучше накладывать диагностические фрезеотомии. У пострадавших старших возрастных групп ревизию эпи- и субдурального пространства

производили обязательно у всех больных, т.к. напряжение твердой мозговой оболочки отсутствовало, цвет ее не был изменен, что отмечено у 4 (33,3%) из 12 больных.

Результаты магнитно-резонансной томографии головного мозга. С помощью магнитно-резонансной томографии головного мозга нам удалось выяснить, что в течение первых дней и недель (до 1-1,5 недель) ЧМТ, плотность травматических внутричерепных гематом обычно выше плотности мозгового вещества (гиперденсивные гематомы). С течением времени они становятся изоденсивными и гиподенсивными, что создает некоторые трудности в диагностике. Травматические внутричерепные гематомы, в частности субдуральные гематомы на МРТ снимках имеют форму серпа, иногда распространяющиеся от места формирования гематомы на 2-3 доли мозга. С помощью МРТ во всех случаях диагноз травматических внутричерепных гематом верифицирован точно с последующим подтверждением на операции.

Наиболее часто травматические внутричерепные гематомы располагались в типичном месте ($p<0,05$): в височной доле (80 – 63,0%), лобной доле (54 – 42,5%), теменной долях (48 – 37,8%), в затылочной доле головного мозга (17 – 13,4%) и задней черепной ямке (9 – 7,1%).

Таким образом, метод МРТ имеет большую диагностическую ценность особенно в остром периоде травмы при травматических внутричерепных гематомах. По нашим данным, метод МРТ весьма перспективен при обследовании больных с ЧМТ, особенно у тяжелых пациентов с грубыми повреждениями мозга.

Анализируя результаты МРТ у больных с ЧМТ, нами была отмечена определенная зависимость формирования травматических внутричерепных гематом от места приложения травмирующей силы. Наши наблюдения свидетельствует о том, что гематома формировалась, как на месте приложения травмирующей силы (99 больных - 78,0%), так и на противоположной стороне (28 - 22,0%).

Смещение срединных структур головного мозга подразделялись на три категории (<5мм, 5-15мм, >15мм). По степени смещения срединных структур головного мозга у 55 (43,3%) больных выявлено смещение в пределах 5-15 мм, более 15 мм смещение обнаружено у 42 (33,1%) пациентов, а у 30 (23,6%) пострадавших смещение было до 5 мм ($p<0,05$).

Распределение больных по величине размеров гематом показало следующие результаты: гематомы в объеме более 100 см^3 отмечались у 63 (49,6%) пострадавших, в объеме 50-100 см^3 гематомы выявлены у 55 (43,3%) больных, а гематомы величиной до 50 см^3 были обнаружены у 9 (7,1%) больных ($p<0,05$). Показатели МРТ позволили своевременно уточнить диагноз и выполнить адекватный метод лечения. МРТ исследование головного мозга было проведено у 80 (63,0%) больных.

Приводим пример.

Больной У-в, 1953 года рождения (история болезни №16553), 06.08.2011г. был доставлен в отделение нейрохирургии Ошской городской клинической больницы в тяжелом состоянии. За день до поступления находясь дома, упал и ударился головой. Кратковременно терял сознание. После того как пришел в себя, через 2 часа после полученной травмы развились судороги в конечностях. Вял, лежал с открытыми глазами, отвечал на вопросы неохотно, односложно. Жаловался на постоянные головные боли, головокружение, тошноту, рвоту, слабость в правых конечностях, больше в ноге, недомогание. Истощался быстро, сонлива.

Объективно: Больной правильного телосложения, повышенного питания. Кожные покровы бледны. Лицо покрыто холодным потом. Губы больного цианотичны. Дыхание поверхностное, частое. Аускультативно: в легких выслушивается везикулярное дыхание. Тоны сердца приглушены. Пульс слабого наполнения, ритмичный, 68 ударов в мин. Артериальное давление 90/60 мм рт. ст. В теменной области слева отмечается отек мягких тканей и резкая болезненность при пальпации.

Зрачки округлой формы, анизокория слева, реакция зрачков на свет сохранена. Парез взора вверх. Горизонтальный нистагм в обе стороны. Сглаженность правой носогубной складки. Движения в конечностях сохранены, отмечается легкий гемипарез справа со

снижением мышечной силы до 2-3 баллов. Тонус мышц конечностей повышен, больше в правых конечностях. Сухожильные рефлексы вызываются, равномерные, значительно повышены справа. Симптом Бабинского, Оппенгейма справа. Болевая чувствительность нарушена по гемитипу справа. Выраженные менингеальные симптомы.

На магнитно-резонансной томограмме: В левой лобно-теменно-височной области определяется больших размеров линзообразной формы обширный участок толщиной до 20,0 мм, длиной до 80,0 мм со сдавлением головного мозга и выраженной латеральной дислокацией.

Учитывая нарастание локальной очаговой симптоматики и прогрессивное ухудшение состояния больного, сразу после поступления больному произведена операция - Резекционная трепанация черепа теменной области слева с удалением острой субдуральной гематомы. Твердая мозговая оболочка резко напряжена, синюшного цвета, не пульсирует. Оболочка вскрыта, и удалена субдурально расположенная гематома в объеме до 130 см^3. Медленно мозг начал расправляться и появилась вялая пульсация мозга. Твердая мозговая оболочка зашита наглухо с подведением дренажной трубки. Послойные швы на мягкие ткани и кожу. Послеоперационное течение гладкое. Больная выписана домой в удовлетворительном состоянии на 12-день после травмы.

При динамическом МРТ-исследовании травматических внутричерепных гематом в сроки от 3 до 5 сут на фоне постепенного снижения плотности очажков геморрагии (вначале исчезают более глубинные кровоизлияния, затем субпиальные и кортикальные) выявлялось нарастание перифокального отека, который в отдельных наблюдениях трансформировался в долевой. Усиление отека мозга сопровождалось увеличением деформации близлежащих отделов желудочковой системы и подоболочечных пространств, а также в некоторых случаях смещением срединных структур до 5 мм.

В первые часы после ЧМТ вокруг обширных очагов размозжения появлялся перифокальный отек. Он мог быстро превращаться в долевой и затем, нередко имея четкую тенденцию к генерализации, распространяллся на соседние доли гомолатерального, а затем и противоположного полушария. В таких случаях отмечалось резкое сдавление желудочковой системы. Нередко наблюдалась значительная асимметрия и распространение отека, что приводило к увеличению смещения срединных структур. В конечном итоге, это могло привести к развитию дислокационной гидроцефалии.

При травматических внутричерепных гематомах обеих лобных долей наблюдалось заполнение хиазмальных цистерн, в результате чего эти цистерны первыми переставали визуализироваться. Диффузный отек мозга, распространяющийся на оба полушария, вызывало сдавление обоих желудочков и, при полном истощении резервных подоболочечных пространств, приводило к аксиальному вклинению ствола мозга на уровне тенториального или большого затылочного отверстий. Сочетание полушарного и генерализированного отека приводило к различным комбинациям бокового и аксиального вклинения с нарастанием деформации и сужения цистерн основания вплоть до полного их исчезновения.

Заключение. Наиболее прогностически значимыми шкалами для оценки тяжести ЧМТ и ее исходов в данное время являются шкала ком и исходов Глазго. В нашем исследовании обнаружена достоверная корреляция КТ и МРТ данных, полученных в области мозолистого тела, подкорковых образований, таламуса и стволовых структур (данные по шкале комы Глазго: R_1= -0,67, $p<0,05$; шкала исходов Глазго: R_2=-0,73, $p<0,05$) с исходами травматических внутричерепных гематом.

В диагностике травматических внутричерепных гематом наряду с клинико-неврологическим обследованием большое значение имеют дополнительные диагностические методы исследования, позволяющие уточнить локализацию патологического процесса. Данные КТ и МРТ исследования головного мозга, характеризуя состояние внутричерепного давления, выявляя объемное сдавление мозга травматическими внутричерепными

гематомами дополняли диагностику и способствовали целенаправленному лечению больных.

Литература:

1. Коновалов, А.Н. Патогенез, диагностика и лечение черепно-мозговой травмы и ее последствий [Текст] / А.Н. Коновалов, А.А. Потапов, Л.Б. Лихтерман // Вопр. нейрохирургии. - 2004. - №4 -С. 18-25.
2. Мамытов, М.М. Нейрохирургические проблемы очаговых поражений головного мозга [Текст] / М.М. Мамытов, К.Б. Ырысов, Э.М. Мамытова. – Бишкек: Алтын тамга, 2010. – 190с.
3. Ырысов, К.Б. Результаты лечения больных с травматическим сдавлением головного мозга [Текст] / К.Б. Ырысов, А.Ы. Муратов, Ж.Б. Бошкоев // Вестник КГМА им. И.К. Ахунбаева, 2018. – №2. – С.81-89.
4. Ырысов, К.Б. Результаты клинико-инструментального исследования больных с травматическим сдавлением головного мозга[Текст] / К.Б. Ырысов, А.Ы. Муратов, И.Т. Ыдырысов // Вестник КГМА им. И.К. Ахунбаева, 2018. – №2. – С.75-81.
5. Duhem R. Main temporal aspects of the MRI signal of intracranial hematomas and practical contribution to dating head injury [Text] / R. Duhem, M. Vinchon, V. Tonnelle // Neurochirurgie, 2006. - Vol. 52. – P. 93-104.
6. Laalo J.P. Reliability of diagnosis of traumatic brain injury by computed tomography in the acute phase [Text] / J.P. Laalo // J Neurotrauma, 2014. – Vol. 26(12). – P.2169–2178.
7. Pandor A. Diagnostic Accuracy of Clinical Characteristics for Identifying CT Abnormality after Severe Brain Injury: A Systematic Review and Meta-Analysis [Text] / A. Pandor, S. Harnan, S. Goodacre // J Neurotrauma., 2011 - Vol. 72, N4. – P. 17-23.

УДК: 617.511-001.48

ИСХОДЫ НЕЙРОХИРУРГИЧЕСКОГО ЛЕЧЕНИЯ ПРИ ТРАВМАТИЧЕСКОМ СДАВЛЕНИИ ГОЛОВНОГО МОЗГА

Сейитбеков Т.Т., Мамражапов М.Т., Кудайбердиева Ж.И.
Кыргызская государственная медицинская академия
им. И.К. Ахунбаева г. Бишкек, Кыргызстан

БАШ МЭЭНИН ЖАРАКАТТАП КЫСЫЛУУСУНДАГЫ НЕЙРОХИРУРГИЯЛЫК ДАРЫЛООНУН НАТЫЙЖАЛАРЫ

Сейитбеков Т.Т., Мамражапов М.Т., Кудайбердиева Ж.И.
И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы
Бишкек ш., Кыргызстан

OUTCOMES OF NEUROSURGICAL TREATMENT FOR TRAUMATIC BRAIN COMPRESSION

Seiitbekov T.T., Mamarazhapov M.T., Kudaiberdieva Zh.I.
Kyrgyz State Medical Academy n.a. I.K. Akhunbaev Bishkek city, Kyrgyzstan

Аннотация: *В исследовании было 109 (85,8%) мужчин и 18 (14,2%) женщин (p<0,05). Средний возраст больных колебался от 17 до 82 лет и составлял 42,4±5,6 лет. Из 127 больных 8 умерли после госпитализации в стационар, общая летальность в нашем исследовании составила 6,3%.*

Аннотация: *Изилденгендердин ичинде 109 (85,8%) эркек 18 (14,2%) аял болгон. Жабыркагандардын жаш курагы 17 ден 82 жашка чейин. Бейтаптардын орточо жаш курагы 42,4±5,6 болду. Баш-мээсинен оор жаракат алган 127 оорулуулардын арасында 8 бейтап каза тапты. Бул изилдөөдө өлүмдүн жалпы пайызы 6,3% түздү.*

Abstract: *There were 109 males (85.8%) and 18 females (14.2%) among examined. Age of injured patients ranged from 17 to 82 years. Median age was 42.4±5.6 years. Eight patients out of 127 died after admission. General mortality was 6.3%. Average aga of patients was.*

Ключевые слова: *Черепно-мозговая травма, травматическое сдавление головного мозга, внутричерепная гематома, трепанация черепа.*

Түйүндүү сөздөр: *Баш-мээ жаракаты, баш мээнин жаракаттуу кысылуусу, баш сөөктүн ичиндеги гематома, баш сөөктүн трепанациясы.*

Key words*: Traumatic brain injury, traumatic brain compression, intracranial hematoma, craniotomy.*

Актуальность. Выбор тактики лечения травматических внутричерепных гематом определяется такими факторами, как: 1) объемы и суммарное количество излившейся во внутричерепное пространство крови; 2) особенность расположения в полушариях головного мозга, супра- и субтенториально др.; 3) наличие и удельный вес сопутствующих повреждений мозга – очаги размозжения, вдавленные переломы и др.; 4) тяжесть состояния пострадавшего по церебральным и внецеребральным показателям; 5) дислокация ствола мозга по неврологическим, КТ и МРТ данным [1-3].

Многие авторы предпочитают резекционную трепанацию черепа, некоторые - метод наложения фрезевых отверстий с последующим удалением гематом физиологическим раствором. Авторы считают, что резекционную трепанацию с целью декомпрессии, следует производить только тем больным, у которых ушиб головного мозга сочетается с глубокой комой и выраженным отеком-набуханием головного мозга [4-8].

Вопрос выбора метода трепанации черепа при травматическом сдавлении головного мозга представляется актуальным.

Материал и методы. Анализированы данные 127 больных с изолированной черепно-мозговой травмой за период с 2013 по 2017гг. и оперированных в отделениях нейрохирургии Ошской межобластной объединенной клинической больницы и Ошской городской клинической больницы. Острые и подострые травматические внутричерепные гематомы более часто встречались при бытовом (38 больных – 29,9%) и транспортном (34 больной – 26,8%) травматизме ($p<0,05$).

Всем поступившим больным при поступлении было проведено клинико-неврологическое исследование, КТ и/или МРТ исследование головного мозга, и после установки диагноза больные подвергались операции в течение первых 24 часов с момента получения травмы.

Результаты. Послеоперационный период у больных с травматическим сдавлением головного мозга часто протекал с различными осложнениями, что требовало постоянного наблюдения реаниматолога и нейрохирурга. Наиболее часто у наших больных наблюдались легочные осложнения в виде гипостатических пневмоний (6 наблюдений). Особенно это отмечено у лиц старшего возраста. Практически у каждого третьего больного этой группы обнаружены застойные явления в легких. Следует отметить, что у пациентов с травматическими внутричерепными гематомами нередко уже в первые и вторые сутки появлялись признаки нарастающей легочной недостаточности (4 больных). Особо тяжело протекали легочные осложнения у лиц, получавших травму в состоянии алкогольного опьянения, что связано с предрасположенностью злоупотребляющих алкоголем к легочным заболеваниям. Профилактикой послеоперационных пневмоний являлось отсасывание слизи из верхних дыхательных путей, антибиотикотерапия, систематическое переворачивание больного, защита от охлаждения.

Анализ мультивариационной регрессии показал, что возраст, предоперационная оценка по ШКГ, вклинение мозга и время с момента травмы до операции являлись независимыми предикторами летальности. В то время как не было зависимой ассоциации между внутригоспитальной летальностью и объемом гематомы, смещением срединных структур головного мозга, отеком мозга и длительностью вклинения мозга (табл. 1).

Таблица 1 - Связь между факторами риска и летальностью

Факторы риска	OR	ДИ 95%	p
Возраст	1,709	1,118-2,867	0,022
Предоперационное значение по ШКГ	0,321	0,159-0,565	0,012
Вклинение мозга	2,179	1,014-4,798	0,025
Время между получением травмы и операцией	1,808	1,102-3,103	0,026

Ликворная гипотензия являлась одним из тяжелых осложнений послеоперационного периода. Чаще она отмечалась у лиц средней и старшей возрастных групп (8 пациентов). Ее регистрировали у больных с массивными травматическими гематомами. Клиника ликворной гипотензии проявлялась вялостью и адинамичностью больных, головной болью, которая уменьшалась в положении больного с низко опущенной головой. Косвенным признаком ликворной гипотензии, обычно проявляющейся на 2-5 день после операции, может быть слабая пульсация и нерасправление мозга во время операции, а также низкое ликворное давление при спинномозговой пункции. Ликворная гипотензия и релапс мозга опасны не только сами по себе, но и способствуют повторному образованию гематом. Причинами снижения внутричерепного давления могут быть гипопродукция ликвора, ликворея, проводимое интенсивное дегидратационное лечение. Хороший лечебный эффект при ликворной гипотензии оказывало внутривенное введение физиологического раствора, эндолюмбальное введение кислорода (15-20 см^3).

Продолжительность времени между получением травмы и операцией значительно влияла на окончательный результат. У больных, оперированных менее чем за 6 часов с момента травмы, отмечена относительно низкая летальность (14,3%), чем у других больных ($p<0,023$). Однако продолжительность самой операции не влияла на внутригоспитальную летальность. Нами проведен анализ результатов лечения в зависимости от срока выполнения операции (табл. 2).

Таблица 2 - Распределение по срокам выполнения операции ($p<0,025$)

Исходы	Сроки операции			Итого	
	до 3х часов	до 24 часов	более суток	абс.	P±m%
Улучшение	63	33	23	119	93,7 ±6,8
Умерло	1	3	4	8	6,3 ±0,9
Всего: абс. (P±m%)	64 (50,4±6,1%)	36 (28,3±3,4%)	27 (21,3±2,5%)	127	100,0

Одним из активных средств, улучшающих мозговое кровообращение и уменьшающих гипоксию, являлось переливание крови и кровезаменителей. Этот вид лечения мы применили у более, чем половины наших больных. Если в послеоперационном периоде на фоне выраженных витальных расстройств резко падало артериальное давление, то у пострадавших, кроме пожилых и старых, применяли глюкокортикоиды, (гидрокортизон или кортизон), которые дают хороший терапевтический эффект. Нами также использован метод краниоцеребральной гипотермии, уменьшающий вазомоторные реакции, снижающий метаболические процессы, уменьшая тем самым потребности мозга в кислороде.

Самыми грозными осложнениями тяжелой ЧМТ в послеоперационном периоде являлись нарушения дыхания и сердечно-сосудистой деятельности. Кроме того, у молодых пострадавших зачастую происходило быстрое повышение внутричерепного давления. Расстройства дыхания вызываются в результате повреждения мезенцефало-бульбарных структур. Восстановление адекватного дыхания достигалось путем искусственной вентиляции легких и применения средств, воздействующих на дыхательный центр. Для

поддержания нормального мозгового кровотока использованы сердечные, противошоковые, сосудорасширяющие средства.

Результаты лечения наших больных и процент летальности в зависимости от возраста приведены в таблице 3.

Таблица 3 - Зависимость результатов лечения больных от возраста (p<0,017)

Исход	**Возраст (в годах)**				**Итого**	
	< 20	21-40	41-60	61 <	абс.	P±m%
Умерло	0	1	3	4	8	6,3 ±0,9
Улучшение	17	40	41	21	119	93,7 ±6,8
Всего	17	41	44	25	127	100,0

Таким образом, летальность при травматических внутричерепных гематомах у лиц до 40 летнего возраста составила 1 случай из 58, а среди больных 41-60 лет умерли 3 из 44, в группе больных старше 61 лет из 25 умерло 4 больных. Отмечена несомненная возрастная зависимость характера нейрохирургического вмешательства с одной стороны, и с другой стороны, послеоперационного исхода (p<0,017).

Грозным осложнением послеоперационного периода являлось образование повторных внутричерепных гематом, что было отмечено у 5 наших больных. Повторные кровоизлияния с образованием гематом проявлялись синдромом нарастающей компрессии головного мозга, состояние больного вновь ухудшалось. Нарастала степень нарушения сознания, углублялась очаговая неврологическая симптоматика. Появление симптомов компрессии головного мозга в послеоперационном периоде являлось показанием к срочному проведению ревизии операционной раны. У наших больных ревизия операционной раны была проведена в 7 случаях. Для профилактики повторных послеоперационных геморрагий нами использована приточно-отточная система. Сущность метода заключается в промывании ложа удаленной гематомы или зоны ушиба ликворозамещающим раствором или раствором Рингера в течение 1-2 суток через полихлорвиниловые трубки, введенные субдурально. Дренирование в послеоперационном периоде подоболочечных пространств значительно уменьшало частоту образования повторных внутричерепных гематом в послеоперационном периоде. Применение адекватного дренирования, при пониженном давлении до 75 мм вод. ст., улучшало течение послеоперационного периода и предотвращало развитие осложнений.

Приводим пример.

Больной Н-ев, 1989 года рождения (история болезни №18893), доставлен 07.09.2012г. в отделение нейрохирургии Ошской городской клинической больницы в среднетяжелом состоянии. Травма получена в результате удара головой при ДТП. Сразу потерял сознание. В бессознательном состоянии находился в течение 40 мин., после чего была рвота и беспокоила тошнота. Жаловался на головные боли, головокружение, тошноту, рвоту, шаткую походку. При беседе с больным отмечается быстрая истощаемость и сонливость.

Объективно: Больной правильного телосложения, удовлетворительного питания. Кожные покровы бледной окраски. Губы синюшны. Дыхание поверхностное, 20 в мин. В легких выслушивается везикулярное дыхание. Тоны сердца ясны, ритмичны. Пульс хорошего наполнения, ритмичный, 96 ударов в мин. Артериальное давление 100/65 мм рт. ст. В лобной области отмечается отек мягких тканей, ссадина кожи и болезненность при пальпации размерами 4,0 х 3,0 см.

Зрачки округлой формы, равновелики, реакция зрачков на свет сохранена. Горизонтальный нистагм. Лицо симметричное. Движения в конечностях сохранены. Тонус мышц конечностей равномерно повышен. Сухожильные рефлексы равномерно оживлены. Симптом Бабинского с обеих сторон. Болевая чувствительность не нарушена. Менингеальные симптомы не определяются. На эхоэнцефалоскопии: Смещения срединных структур головного мозга не выявлено. Эхо-признаки внутричерепной гипертензии. На магнитно-резонансной томограмме: В проекции обоих лобных долей определяется

серповидной формы с неровными внутренними контурами гиперинтенсивные МР-сигналы – острая субдуральная гематома лобной доли с обеих сторон.

Принимая во внимание нарастание локальной очаговой симптоматики и ухудшение состояния больного, больному произведена операция - резекционная трепанация черепа в лобной области с удалением острой субдуральной гематомы с обеих сторон. Твердая мозговая оболочка резко напряжена, синюшного цвета, не пульсирует. Оболочка вскрыта, и удалена субдурально расположенная гематома лобных долей с обеих сторон в объеме до 70 см^3. Появилась вялая пульсация мозга и мозг начал расправляться. Для профилактики повторных послеоперационных геморрагий нами использована приточно-отточная система. Сущность метода заключается в промывании ложа удаленной гематомы или зоны ушиба ликворозамещающим раствором или раствором Рингера в течение первых 3-х суток через полихлорвиниловые трубки, введенные субдурально. Дренирование в послеоперационном периоде подоболочечных пространств значительно уменьшало частоту образования повторных внутричерепных гематом в послеоперационном периоде. Применение адекватного дренирования, при пониженном давлении до 70 мм вод. ст., улучшало течение послеоперационного периода и предотвращало развитие осложнений. После установки дренажа, твердая мозговая оболочка зашита наглухо. Костный лоскут уложен на место и фиксирован швами за надкостницу. Послойные швы на мягкие ткани и кожу. Послеоперационное течение гладкое. Больной выписан в удовлетворительном состоянии на 14-день после полученной травмы.

Одним из важных моментов лечения в послеоперационном периоде являлась дегидратационная терапия, направленная на уменьшение отека мозга, снижение внутричерепного давления, улучшение циркуляции крови в мозговой ткани, что ведет к уменьшению гипоксии. К ее проведению следует относиться с особой осторожностью у людей старших возрастных групп. Наиболее мощным препаратом в этой группе является маннитол (внутривенно 15% раствора из расчета 1-1,5г/кг). Использовали с успехом и другие дегидратационные средства – лазикс, глицерин. В послеоперационном периоде после удаления травматических внутричерепных гематом и очагов ушиба-размозжения головного мозга для уменьшения зоны травматического некроза и отека использовали ингибиторы протеолитических ферментов (трасилол, контрикал, гордокс), которые значительно улучшали послеоперационное течение при больших контузионных очагах головного мозга. Нередко наряду с вышеперечисленным, производили коррекцию ионного состава плазмы и кислотно-щелочного равновесия.

К особенностям послеоперационного периода при острых травматических внутричерепных гематомах следует отнести медленно регрессирующую общемозговую и очаговую неврологическую симптоматику, что, несомненно, связано с сопутствующими тяжелыми ушибами головного мозга.

Таким образом, систематический контроль анестезиолога-реаниматолога, нейрохирурга и терапевта в послеоперационном периоде, своевременность и обоснованность применения комплексных и патогенетических лечебных мероприятий значительно улучшало исход послеоперационного течения. В послеоперацонном периоде у лиц молодого и среднего возраста основное внимание уделялось борьбе с отеком-набуханием мозга, а у больных пожилого и старческого возраста (особенно страдающих артериальной гипертензией), - мероприятиям по нормализации гемодинамики и профилактике вторичных геморрагических и ишемических инсультов.

Следовательно, мы можем отметить, что по мере увеличения возраста наблюдаемых нами больных, увеличивается частота вторичных стволовых кровоизлияний, патологические сосудистые реакции головного мозга, гипостатическая пневмония на фоне уже имеющихся сердечно-сосудистых и легочных патологий.

Из 8 умерших больных у 3 развились первичные травматические кровоизлияния в ствол, явившиеся основной причиной гибели пострадавших. Тяжесть травмы у этих больных не дала реальных оснований к тому, чтобы считать, что кого-либо из этих пострадавших

удалось бы спасти. Иное отношение было к остальным 5 погибшим. Здесь смерть была обусловлена уже вторичными реакциями на травму. Причинами столь бурных реакций, приведших к смерти, явились очаги обширных травматических поражений мозга.

Заключение. На исход ЧМТ влияли следующие факторы: тяжесть перенесенной травмы, сочетание травматического сдавления головного мозга с контузионными очагами, тяжесть состояния больного перед операцией, время проведения операции, методика и техника оперативного вмешательства, течение послеоперационного периода. При этом важным составным моментом, определяющим некоторые особенности нейрохирургического лечения травматического сдавления головного мозга и исходы поражения мозга, являлся не только возрастной фактор, но и периоды течения тяжелой ЧМТ.

Литература:

1. Мамытов, М.М. Факторы дифференцированного подхода в лечении тяжелых очаговых повреждений головного мозга [Текст] / М.М. Мамытов, К.Б. Ырысов, Э.М. Мамытова // Лікарська справа, 2012. - № 6. - С. 68-73.
2. Потапов, А.А. Современные подходы к изучению и лечению черепно-мозговой травмы [Текст] / А.А. Потапов, В.Н. Корниенко, Л.Б. Лихтерман, А.Д. Кравчук // Анналы клинической и экспериментальной неврологии. -2010. - том 4. - №1- с.4-12.
3. Черепно-мозговая травма: лечение (Методические рекомендации) [Текст] / под. ред. К.Б. Ырысова. – Бишкек: Алтын Тамга, 2009. – 24с.
4. Ыдырысов, И.Т. Осложнения в послеоперационном периоде при сочетанной черепно-мозговой травме [Текст] / И.Т. Ыдырысов, К.Б. Ырысов // Синергия, 2017. - № 5. - С. 80-87.
5. Ырысов К.Б., Бошкоев Ж.Б., Муратов А.Ы. Интенсивная терапия в остром периоде травматического сдавления головного мозга [Текст] / К.Б. Ырысов, Ж.Б. Бошкоев, А.Ы. Муратов // Медицина Кыргызстана, 2018. – №1. – С.29-35.
6. Ырысов, К.Б. Влияние возрастного фактора на исход острых субдуральных гематом [Текст] / К.Б. Ырысов // Вестник КГМА им. И. К. Ахунбаева. - 2013. – Т.- 1. – С.37-41.
7. Ырысов, К.Б. Результаты клинико-инструментального исследования больных с травматическим сдавлением головного мозга [Текст] / К.Б. Ырысов, А.Ы. Муратов, И.Т. Ыдырысов // Вестник КГМА им. И.К. Ахунбаева, 2018. – №2. – С.75-81.
8. Ырысов, К.Б. Результаты лечения больных с травматическим сдавлением головного мозга [Текст] / К.Б. Ырысов, А.Ы. Муратов, Ж.Б. Бошкоев // Вестник КГМА им. И.К. Ахунбаева, 2018. – №2. – С.81-89.

«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Журналды чыгарууга
жооптуу редактор: тех.и.д., профессор Кенжаев И.Г.

Кыргыз тили боюнча корректор: Нурмаматова М.Т.
Орус тили боюнча корректор: Абдиев К.Р.
Англис тили боюнча корректор:

Техникалык редактор: Суютбекова М.А.

ОшМУнун "Билим" редакциялык басма бөлүмүндө даярдалып,
басмадан чыгарылды.

Биздин дарегибиз: 723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.
Байланыш телефондору: (+9963222) 23163, 72061
Факс: (+9963222) 24066
Электрондук дарегибиз: E-mail: nauka-oshsu@mail.ru
Сайт: www.oshsu.kg

Негиздөөчүсү – Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги

Ош мамлекеттик университети

Басууга берилди: 23.11.2018
Көлөмү: 27,75 б.т. Буюртма: № 64
Форматы: 210x297 1/8 Нуска: 200 д.

«Билим» редакциялык – басма бөлүмү

Журнал Вестник Ошского государственного университета

публикует статьи на кыргызском, русском и английском языках.

Теперь все выпуски журнала размещаются в Научной электронной библиотеке eLIBRARY.RU и индексируются в системе Российского индекса научного цитирования РИНЦ.

В журнале «Вестник ОшГУ» публикуются научные статьи обзорного, проблемного и научно-практического характера по всем направлениям науки.

Требования к оформлению статей:

1. Статьи представляются в редакцию журнала тщательно отредактированными. Статья должна быть выполнена в формате MicrosoftWord шрифт TimesNewRoman, Tamga KIT (кириллица) размером – 14; все поля 2,0 см со всех сторон, абзацный отступ – 1,5 см (не допускается абзацный отступ с помощью клавишей «пробел»), интервал 1,5, выравнивание текста по ширине. Уплотнение интервалов запрещено. Нумерация страниц не проставляется. **Обязательна проверка автором орфографии.**
2. В статье должны быть проанализированы, сопоставлены и выявлены наиболее важные и перспективные направления развития науки (практики), ее отдельных отраслей, явлений, событий. Материал должен носить проблемный характер, демонстрировать различные взгляды на развитие научных (практических) знаний, содержать выводы, обобщения, сводные данные.
3. **Текст статьи** должен предварять индекс УДК (универсальная десятичная классификация), выравнивание по левому краю
4. **Название статьи**. По центру *ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ,*полужирным (шрифт 14), на кыргызском, русском и английском языках.
5. **Фамилия**, имя, отчество автора (без сокращений). По правому краю, курсив (шрифт 14 TimesNewRoman) накыргызком, русском и английском языках.
6. **Должность,** звание, ученая степеньавтора. По правому краю, курсив (шрифт 14 TimesNewRoman) на кыргызском, русском и английском языках.
7. **Полное название организации** — место работы каждого автора в именительном падеже, страна, город. Если все авторы статьи работают в одном учреждении, можно не указывать отдельно место работы каждого автора и их адрес электронной почты. По правому краю, курсив (шрифт 14 TimesNewRoman)
8. **Аннотация.** По ширине, курсив (шрифт 12), не менее 500 знаков для каждой аннотации (результаты и их обсуждение) на кыргызском, русском и английском языках.
9. **Ключевые слова.** По ширине, курсив(шрифт 12), 5-8 слов на кыргызском, русском и английском языках.
10. **Основной текст** набирается шрифтом 14. Сокращенные названия в тексте должны быть расшифрованы, нумерация формул производится справа в конце строки в круглых скобках – (1), ссылки на литературу - в квадратных скобках – [1]. Формулы и символы (нежирный шрифт) в тексте следует набирать в редакторе формул EquationEditor.
11. **Иллюстрации и таблицы** должны иметь названия, законченный вид и располагаться по тексту непосредственно после ссылки. Выравнивание таблиц и рисунков – по центру страницы. Названия иллюстраций не должны включаться в поле иллюстраций. Название иллюстраций и таблиц должны быть набраны с использованием шрифта (TimesNewRoman 12)
12. **Список использованной литературы**должен иметь не менее6 наименований. Список литературы нумеруется в том же порядке, что в тексте, ссылки помещаются в квадратные скобки, например [1], [13-14]. Желательно, чтобы последняя страница статьи была полностью заполненной.
13. **Обөем статьи** – не менее 6 страниц, выполненных в формате А4, со ссылкой на литературу; обөем кратких сообщений – 6 стр., обзорных и проблемных статей – 18-20 страниц, включая список литературы.
14. **Необходимо сдавать** электронную и печатную версии статьи.

Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного варианта статьи, после исправления замечаний рецензента и ответственного редактора. Рукописи статей редакция не возвращает.

- 1 страница **– 100 сомов**

Тел.: 03222 2-31-63, главный корпус ОшГУ, 131 кабинет,
e-mail: nauka-oshsu@mail.ru
Старший инспектор: Суютбекова Мактым